"The Role of the World Trade Organization in International Trade"

Dr. Shankar Laxmanrao Sawargaonkar,
Research Guide & Head Dept. of Economics,
Kala Mahavidyalaya, Nandur(ghat), Tq. Kiaj Dist. Beed

Abstract:-

The WTO was established to promote international trade and to boost the economic growth of developing countries, including developed countries, by creating a new global trade policy by suspending the GATT agreement in the new world structure. The establishment of the WTO, a multilateral regulatory body with a view to creating international markets by opening up international markets with the main objective of providing employment opportunities, improving people's living standards, helping developing countries and increasing international trade. A new trading system created by ideas can be seen to be in place. After liberalization, the WTO appears to have played an important role in the globalization process as the WTO adopted a free economy. The borders of countries were relaxed for trade.

The global market was made available to global traders and the manufacturing sector through the open economy and in the name of globalization and was regulated through the World Trade Organization. The WTO, formed with the participation of 164 countries, appears to have played a major role in the globalization of trade. Because the role of the World Trade Organization started the rule-based trade. There was transparency in trade. There was a huge increase in trade between goods and services capital and agricultural value. The protection of intellectual property rights encouraged research. The member countries saw an advantage and the number of member countries increased to 164. Globalization accelerated with this agreement and the eternal dream of global development began to emerge. At the same time, micro and small and medium enterprises have not been able to sustain themselves as they have to face fair and equal competition with large enterprises. As a result, self-employment in rural areas declined. Mechanization and the use of modern technology have reduced traditional employment opportunities, and such adverse effects have also been attributed to globalization. While regulating trade and coordinating trade with 25 of the world's 164 member countries, the WTO operates under the domination of developed and superpowers, mainly under the pressure of superpowers.

Key Words:-

World, Trade, Economic, Global Market, Liberalization, Globalization, etc.

Preface: -

The World Trade Organization (WTO) was established on 1 January 1995 to oversee international trade and to facilitate trade and commerce among member nations by resolving their differences between the countries of the world. On 29 July 2016, 164 countries, including India, became members. 50 countries eager to join WTO Currently 14 countries are not WTO members or observers, Developing countries have repeatedly tried to set up international trade associations because the General Agreement on Taxes and Trade serves the interests of developed countries, but the developed countries have repeatedly thwarted them. The United Nations also set up a committee in 1963 to set up an institutional structure. The United Nations Conference on Trade and Development was established in 1964, followed by the World

Trade Organization.

Objectives of the Research Paper: -

1) To study the GATT agreement and its pre-existing international trade pattern.
2) To study the World Trade Organization.
3) Examine the role of the World Trade Organization in the creation of a new world.
4) Critically examine the establishment of the WTO.
5) Examining the importance of the WTO.

Hypothesis: -

1) The World Trade Organization (WTO) has been established to fully implement the free economy policy adopted in globalization.
2) The World Trade Organization is working to facilitate and enhance trade by resolving trade disputes and disputes at the international level.
3) The role of the World Trade Organization (WTO) in supporting the development of developing countries by providing the developed technologies that developed countries have.
4) The World Trade Organization (WTO), which was set up to provide employment opportunities and improve the living standards of the people, has failed to meet its objectives.
5) The WTO appears to be working under pressure from developed and superpowers

Analytical humectation of Make in India an Indian Industrial Revolution:-

The World Trade Organization is an intergovernmental body that regulates world trade. The organization came into being on January 1, 1995, under the Marrakesh Agreement, signed by 123 nations on April 15, 1994. The GATT was formed in 1948 instead of the General Agreement on Tariffs and Trade. This organization is considered to be the largest organization in the world. The organization regulates trade goods, services and intellectual property in the treaty countries. Negotiations on trade agreements and the settlement of disputes are designed by the organization to maintain the loyalty of its members to the trade agreement. Which has the signatures of the representatives of the member countries and the agreement is ratified by the parliaments of those countries. The organization ensures that world trade runs smoothly and as expected.

The WTO currently has 164 countries. The WTO is administered by member nations. The highest authority of the WTO is the Ministerial Council. It is attended by the Commerce Ministers of the member nations and is decided by a unanimous vote. The council meets every two years. The second level is the general council. These include the General Council Grievance Redressal Mechanism and the Trade Policy Review Mechanism.

There are other councils at the third level. It shows 3 sections or areas. Commodity Trade Council, Service Trade Council and Intellectual Property Council. At the fourth level there are various committees and working groups. The Director General of the WTO oversees the day-to-day running of the Secretariat. The WTO publishes the following publications.

Functions of the World Trade Organization:-

1) Promoting international trade.
2) To provide employment and employment opportunities.
3) Raising the living standards of the people.
4) To provide equal assistance to developing countries for development.
5) To conserve the environment and to open trade between the countries.

6) To regulate world trade through a systematic multilateral system.
7) To provide a platform for international trade negotiations.
8) Dealing with trade disputes.
9) Monitoring the trade policy of nations.
10) Provide technical assistance and training for developing countries.

The World Trade Organization (WTO) is a permanent body recognized by its member countries. The other important thing is the International Monetary Fund (IMF) and its affiliates. The WTO is an independent body.

The benefits of the WTO:-

1) Trade restrictions were lifted by the WTO.
2) Regular trading started.
3) There was transparency in trade.
4) Trade in goods, services, capital and agricultural commodities increased significantly.
5) The protection of intellectual property rights encouraged research.
6) The member countries started seeing benefits and the number of member countries increased to 160.
7) Globalization was accelerated by these agreements.

Disadvantages of world trade organization:-

After the GATT agreement, the World Trade Organization emerged and its many good and bad consequences began to appear. The WTO agreement also appears to have had some adverse effects. Micro, small and medium enterprises faced unequal competition with large enterprises and could not sustain it. As a result, self-employment declined. Mechanization and the use of modern technology have reduced traditional employment opportunities. Special education, training, skills were required to take advantage of the new employment opportunities and the inability to acquire them by the rural masses led to high unemployment. There was a wave of consolidation and acquisition in the industry. It reduced the competition and created a monopoly of a few large companies in many sectors (soap, potato wafers, ice cream, etc.).

The inflow of foreign capital began to destabilize the financial markets. Economic inequality in the country increased. The environment was neglected.The WTO appears to have failed miserably in providing human development employment opportunities.

Rather than playing a decisive role in trade growth, the WTO has done a disservice to developing countries. The member countries began to feel that the work of the WTO was favorable to the developed countries and under their pressure. As a result, the Third Council of Ministers failed. The fourth conference in Doha was a success. In November 2001, the Doha Development Paper was approved. However, even after 15 years, no action could be taken against him. Developed countries do not open their markets as planned; But the Council of Ministers has been useless for the last fifteen years, believing that it puts pressure on developing and underdeveloped countries to open up their markets. The WTO has played no role in globalization, such as e-commerce and the environment. Many member countries, including India, have resumed bilateral and regional trade agreements. The fact is that the importance of the WTO twenty years ago is no more.Now that the world has a multi-polar world structure according to the new world structure, and in the multi-polar world structure, each country is trying to become a world superpower, so the world needs a new structure to balance trade.

CHRONOLOGICAL MILIEU OF THE EMERGENCE OF WHITE COLLAR CRIMES

Dr. Yogarajsingh R Bais
Assistant Professor
NMD College Gondia

The cases of white-collar crime law dates lower back to 15th century is England. There has been a case popularly referred to as the Carrier's case of 1473, where the agent was entrusted to move wool and he tried to scouse borrow a number of it for him. Therefore the Star Chamber and Exchequer Chamber of the English Court of Law adopted the ?breaking bulk' doctrine as it constituted the crime of larceny. However, the growth of commercial capitalism in the eighteenth century ushered a new history of crime and criminality. The very base of commercial capitalism is based totally on coercion and theft. Now, before we speak the subject allow us to recognize the meaning of capitalism

The process of emergence of those conditioned was termed via Karl Marx as ?primitive accumulation' whilst inside the words of Adam Smith, it changed into previous accumulation.' Therefore, the Dutch Marxist, William Bonger contended that criminal mind-set develops some of the operating class underneath capitalism due to situations of misery and on the equal time the crook mind-set develops among the bourgeoisie from the avarice fostered when capitalism strives.It succeeded in United States of America in 1890, whilst Congress passed the Sherman Antitrust Act which took the initiative to make the monopolistic trade unlawful.

Other industrialized international locations like Great Britain had a records of consequences related to whitecollar crime by that time, however it become not as sweeping because the Sherman Act. Some countries applied a smattering of those legal guidelines, known as opposition or antitrust law, but did not have a strong binding force for a long time. But greater anti-white-collar crime sentiment rose inside the overdue 19th century and early twentieth century within the United States as a result of a collection of newshounds known as muckrakers.

They laid an awful lot awareness at the universal inventory fraud, coverage fraud and underhanded practices of monopolistic groups that had grabbed below the Sherman Act. The muckrakers' exposes gave upward thrust to public resentment and thereby called for in some reform. By 1914, Congress tried to solidify and give a boost to the sentiment laid down by means of the Sherman Act, which turned into used in opposition to labour unions, with the Clayton Antitrust Act. This Act became plenty stricter and went much in addition than the Sherman Act in making specific monopolistic practices unlawful.

WHITE COLLAR CRIMES IN INDIA

The improvements in science, generation and commerce have made white collar criminality a worldwide phenomenon. The first-rate modifications within the shape of the Indian society have effectuated a shift within the middle values and philosophies of humans. This in flip has revolutionized the character of crimes in India. White collar crimes have taken India in its stride and are feeding upon the kingdom at an appalling fee.

The Santhanam Committee file at the Prevention of Corruption suggests the location

of these crimes in India. It says:

"The enhance of technological and clinical development is contributing to the emergence of "mass society" with a massive rank and report and a small controlling elite, encouraging the increase of monopolies, the upward thrust of a managerial elegance and problematic institutional mechanisms. Strict adherence to excessive fashionable of moral behaviour is essential for the occasion and honest functioning of the new social, political and economic processes. The incapability of all sections of society to realize in complete this want outcomes in the emergence and boom of white collar and financial crimes, renders enforcement of the legal guidelines, themselves no longer sufficiently deterrent, greater difficult. Tax evasion and avoidance, proportion pushing, malpractices in the percentage market and administration of businesses, monopolistic controls, usury, below invoicing or over-invoicing, hoarding, profiteering, sub-widespread overall performance of contracts of constructions and supply, evasion of financial legal guidelines, bribery and corruption, election offences and malpractices are a few examples of white collar crime."

The Commission extensively categorized those crimes into 8 subdivisions and recommended the Government of India to incorporate a new chapter inside the Indian Penal Code to particularly address those offences and supplement them with new provisions, so that these offences may find a distinguished vicinity in the widespread crook regulation of the united states. The difficulty turned into dealt by means of the twenty ninth Report of the Law Commission of India, 1966. It was taken into consideration by way of the Law Commission and further the proposal changed into rejected. The Commission determined that: "Such offences are higher left to be treated via special and self-contained enactments which supplement the basic criminal Law."

India does no longer devote a particular statutory provision to white collar crimes. The Law Commission of India in its forty seventh document on 'The Trial and Punishment of Social and Economic Offences'defines white collar crimes as "against the law dedicated within the direction of 1's profession through a member of the upper elegance of the society." The Supreme Court, within the case of State of Gujarat v. Mohanlal Jitamalji Porwal and Anr brought out the differences between the general crimes and white collar crimes. It turned into of the view that "the offence is committed with cool calculation and deliberate design with a watch on non-public earnings irrespective of the outcome to the community. A push aside for the hobby of the community can be manifested simplest on the fee of forfeiting the accept as true with and religion of the community in the system to manage justice in an even handed manner with out fear of criticism from the quarters which view white collar crimes with a permissive eye, unmindful of the damage; performed to the country wide economy and country wide interest."

In the case of Ram NarainPoply v. CBI , the Supreme Court held that white collar crimes are truly instances of private income on the rate of the public which in the long run leads to economic adversities. Some of the not unusual kinds of white collar crimes dedicated in India take in frauds both banking and accounting associated, insider trading, offences beneath

the Prevention of Corruption Act, 1988, infringement of import, export and other foreign exchange legal guidelines, adulteration, tax evasion and others.

The reasons that have attributed to the increase inside the wide variety of those crimes in India are many. This criminal activity is a resultant of greed and usually the offenders are financially cozy. Duress of any type, be it monetary or physical, leads to these crimes. With the arrival of science and era, political stress and manipulate and blooming trade, new avenues for those crimes have opened. One of the main reasons why this criminal activity is getting a company maintain within the u . S . A . Is that these crimes are difficult to hit upon as they are devoted inside the four partitions of an workplace or family.

The prison framework inside the us of a isn't so complete to deal with the problem in its entirety, for this reason, leaving room for these crimes to blossom. Other problems which have been diagnosed at the same time as tracing out white collar criminal activity is that the ones entrusted to legislate and enforce the laws additionally belong to the identical magnificence as that of those collar criminals, due efforts aren't being taken to scale back this growing risk and additionally the reality that as those crimes do no longer impact individuals directly, they acquire much less attention than what they may be entitled to.

It is incumbent on the judiciary to deal with this problem in a alternatively strong fashion. The need of the hour is to distinguish between white collar crimes and other apparently similar crimes and dispense justice for this reason. The existent enforcement companies inclusive of the Central Bureau of Investigation, the Directorate of Revenue Intelligence, the Income-tax Department and Customs Department, the Enforcement Directorate and others should be monitored and reinforced to check the distribution of countrywide wealth in an green manner. The Central Vigilance Commission should be facilitated in the sort of manner that it keeps a persistent vigil on the workings of the remarkable officials. Also, provisions for fast trial have to be made available. The loads need to no longer hesitate from participating inside the voice against these crimes because those offences, even though do not prima facie consist of them however are directed towards them. Furthermore, stringent provisions must be to be had as recourse to these crimes.

.The avenue crime, particularly snatching and motor vehicle robbery, quite down compared to 2010, the 12 months 2011 honestly belonged to the faceless white-collar criminals. The numbers of such criminals arrested by way of the crime department this yr saw a large growth 108 according to cent as 148 humans had been arrested for dabbling in white-collar crime rather than simply seventy one in 2010. In all, round 20 organised white-collar rackets were busted last yr and coins and valuables, amounting to R4.5 crore, hundreds of mobile telephones used within the fee of crook interest and 3 dozen cars were recovered,? said a senior police officer. The listing consists of perpetrators of lottery fraud, faux recruitment racketeers, ATM fraudsters, tour retailers, assets dealers, marketers promising fake court docket affidavits and death certificates in addition to both males and females working faux friendship golf equipment. Meanwhile, the Economic Offences Wing (EoW) of the Delhi Police

arrested more than 163 criminals in 1,358 cases ranging from those of land grabbing to fake activity rackets and attached property worth quantities predicted to be among Rs. 350 to Rs. 500 crore. ?This 12 months, we targeted greater on man or woman instances rather than the ones wherein numerous men and women had been victimised. We got extra manpower,? said Vivek Gogia, joint CP (EoW).

White collar crimes are to be considered as a global phenomenon to which India isn't any exception. As mentioned earlier, white collar crimes emerged in India with the appearance of the British colonisation during the duration of commercial capitalism. Prior to that, times of fellows operating with the District treasury embezzling with the cash saved under his safe custody or bribing practiced among the officials were observed. Therefore, the white collar crimes had been constrained to this restriction. Thus, the humans indulging in the white collar crimes then can to stated to be mere ?grass eaters' the human beings inside the modern times have reached the stage of meat-eaters'.

WHITE COLLAR -LEGAL PROFESSION

The white collar crimes became a phenomenon to be reckoned with industrial revolution. Modern business capitalist economy which developed with time have become complicated in nature as it advanced a growing commercial nexus amongst coverage, banking, shares and associated company topics. This in flip, gave rise to important felony intricacies regarding belongings rights and different criminal matters which paved the manner for the beginning of a new class of specialists of advocates who within the call of providing justice started out abetting inside the incorrect and thereby pursued their own narrow interest. A big wide variety of advocates evolved, who overlook the pious oath of serving the society and started out seeking out the felony loopholes and concentrated in particular in helping out the wealthy marketers to grow richer. They made massive look at to attempt out methods for maximum tax evasion for those wealthy company personalities in addition to for themselves. The white collar crimes devoted with the aid of those legal practitioners best confines in checking out unlawful strategies of tax-evasion. There are very frequent instances of unscrupulous and unethical practices like that of fabricating false proof, attractive expert witnesses, thereby violating ethical standards of legal profession and dilatory approaches in collusion with the ministerial body of workers of the courts.

The times of white collar crimes committed in the Indian society by using the attorneys, there lie the shameful illustrations of Magistrates and judges worried in committing crimes. They within the call of interpreting the laws regularly act as the protective guard for the goons having or now not-having any political colour and allow them to go loose while they ought to have been subjected to deterrence. It is the maximum unlucky situation at the identical time devastating, because right here the crimes are devoted by using those folks that are being given by using the State the responsibility to make sure justice.

WHITE COLLAR - MEDICAL

In India, the white collar crimes are so wide unfold that it does no longer confine itself in the prison area. Similar unlucky instances can be drawn from other professions too, like that

of medical practitioners, engineers, educationalists, businessmen, politicians and the list is going on. The medical practitioners are frequently located concerned in issuance of false certificates, wearing out illegal abortions, promoting out sample tablets and medicine, even in some cases adulterated drugs and medicines to the patients. Dilatory processes are often adopted by using them in offering treatment to their patients with a menswear to extract massive amount of cash, no matter the individual has accurate exercise. Some of the infamous times are like that of Nithari case, in which the medical specialists placed up earlier than the society the superior stage of brutal character they can attain for the crave of earning money. Misleading and fake advertisement claiming absolute cure is also one of the frequent malpractices being performed within the scientific career. The problem lies inside the reality that, they often escape punishment, given that they can not be said to have violated the letter of regulation, however, with the aid of violating the spirit of regulation, they dedicate crimes which might be virtually anti-social and creates good sized harm to the general public fitness and protection at huge.

WHITE COLLAR-ENGINEERING

Speaking of the engineers' position in having their position to play in white collar crimes, we often find instances of underhand coping with contractors, suppliers, passing of sub-trendy works and upkeep of bogus reports of the labour works. They financially earn more for his or her low grade works from the contractors, than they could earn for the real paintings. Therefore, many of them, out of the greed of earning an increasing number of, play dangerously with hundreds of lives of the individuals.

WHITE COLLAR-EDUCATION

The matter comes to the white collar crimes academic establishments do come within the league to perform with impunity. A nastier function is performed by using the non-public institutions that are least bothered in providing the education, but most effective listen of creating business at the value of the kids's future. Even rackets function in these establishments for buying students to appear within the examinations on the basis of manipulated eligibility certificate, thereby destructive the usual of schooling in India. When it involves the Governmental institutions, the academics and staffs of the establishments are frequently determined to be concerned in unscrupulous practices, due to the fact that they can hardly ever make fortune from the insufficient salary they receive from the government. Teachers regularly drag the students for taking private tuitions or even visit the volume of blackmailing them of ruining their destiny, in the event that they deny doing so.

WHITE COLLAR-CORPORATE

These are only a handful of instances of white collar crimes practiced in day to day life by certain professionals in the course of their profession. The major role in committing white collar crimes are played by the business tycoons and politicians, whose greed and wants multiply with the more they acquire. In India, whenever any major scandal comes to the media focus, a through investigation always finds an unlawful involvement of political parties in it. So far as the businessmen are concerned, their acts of white collar crimes go beyond count. They

are termed as the corporate criminals who more often than not,are involved in illegal contracts, combination and conspiracies of trade restraints, unfair labour practices, selling of adulterated foods and drugs, bribing of public officials so on and so forth. They take advantage of the corporate veil and indulged in a number of crimes. The recent Satyam scam case is one of the worth-mentioning illustrations, where it was seen how an individual, hiding himself in the veil of incorporation, indulge in defrauding crores of money.

Conclusion

India to maintain its growth story needs to reduce fraud and corruption in government and private sector. As previously mentioned corruption and fraud stop multinationals from investing in the country. The decrease in foreign direct investment in 2011 and the international financial institutions outflow of funds from stock markets are clear indicators of the negative impact of fraud and corruption.

Reference-

1) N.V. Paranjape. Crimonology and Penology
2) Ahmed Siddiqi. Criminology.
3) Edwin Sutherland, Is White Collar Crime a Crime, 133, (10thedn.,American Sociological Review, 1945).
4) Gerald Robin, 'White-Collar Crime and Employee Theft' , 20Crime and delinquency 251(1974).
5) DavidFriedrichs, 'White Collar Crime and the Definitional Quagmire: A Provisional Solution'3Journal of Human Justice2 (1992).
6) Government of India, Report of the Commission on the Prevention of Corruption, 1964.
7) Law Commission of India, The Trial and Punishment of Social and Economic Offences, 1972, 47th Report.
8) G.Nagarajan and Dr.J. Khaja Research paper

"CLIMATE CHANGE AND IT'S IMPACT ON AGRICULTURAL PRODUCTIVITY IN INDIA : A GEOGRAPHICAL STUDY "

Dr.Ghodke.J.V.
Asst.Prof.&Head Department Of Geography
Kala Mahavidyalaya,Nandur Ghat Tq.Kaij Dist.Beed.

Abstract

Climate change has a serious impact on the availability of various resources on the earth especially water, which sustains life on this planet. Changes in the biosphere, biodiversity and natural resources are adversely affecting human health and quality of life. Throughout the 21stcentury, India is projected to experience warming above global level. India will also begin to experience more seasonal variation in temperature with more warming in the winters than summers. Longevity of heat waves across India has extended in recent years with warmer night temperatures and hotter days, and this trend is expected to continue. The average temperature change is predicted to be 2.33°C-4.78°C with a doubling in CO_2 concentrations. These heat waves will lead to increased variability in summer monsoon precipitation, which will result in drastic effects on the agriculture sector in India. Climate models predict a gradual rise in carbon dioxide (CO_2) concentration and temperature across the globe. These models, however, are not very precise in predicting future changes in local weather conditions. Local weather conditions such as rain, temperature, sunshine and wind, in combination with locally adapted plant varieties, cropping systems, and soil conditions can maximize food production as long as plant diseases can be controlled.

Keywords: Agriculture productivity; Climate change; Rainfall

Introduction

Agriculture production is directly dependent on climate change and weather. Possible changes in temperature, precipitation and CO_2 concentration are expected to significantly impact crop growth. The overall impact of climate change on worldwide food production is considered to be low to moderate with successful adaptation and adequate irrigation . Global agricultural production could be increased due to the doubling of CO_2 fertilization effect. Agriculture will also be impacted due to climate changes imposed on water resources . India will also begin to experience more seasonal variation in temperature with more warming in the winters than summers . India has experienced 23 large scale droughts starting from 1891 to 2009 and the frequency of droughts is increasing. Climate change is posing a great threat to agriculture and food security. Water is the most critical agricultural input in India, as 55% of the total cultivated areas do not have irrigation facilities.

In India, average food consumption at present is 550 g per capita per day, whereas in China and USA are 980 and 2850 g, respectively . The country faces major challenges to increase its foodproduction to the tune of 300 mt by 2020 in order to feed its evergrowing population which is likely to reach 1.30 billion by the year 2020. To meet the demand for food from this increased population, the country's farmers need to produce 50% more grain by 2020. The total gross irrigated area has more than quadrupled from 22.6 million ha in 1950-51 to 99.1 million ha in 2011-2012. Although, agriculture contributes 14% in the Gross Domestic Product (GDP) in India, 64% of the population depends on agriculture for their livelihood. Over the years, demand for water has increased due to urbanization, increasing population, rapid industrialization and other developmental initiatives. In addition, changes in cropping and land-use patterns, over-exploitation of groundwater and changes in irrigation and drainage have modified the hydrologic cycle in many climate regions and river basins of India. Availability of water is the most important factor in agricultural production. Water quality and quantity are serious constraints for agriculture in most parts of India. Agriculture must adapt to changing

climatic conditions by tapping water resources and developing improved water management approaches.Simultaneously, there is also need to develop and implement technologies and policies which will help in reducing and mitigating greenhouse gas emissions. Therefore, assessment of the availability of water resources is future national requirement and expected impact of climate change and its variability is critical for relevant national and regional long-term development strategies for sustainable development.

India is home to 16% of the world population, but only 4% of the world water resources. Agriculture is directly dependent on climate, since temperature, sunlight and water are the main drivers of crop growth. While some aspects of climate change such as longer growing season and warmer temperatures may bring benefits in crop growth and yield, there will also be a range of adverse impacts due to reduced ater availability and more frequent extreme weather conditions. These impacts may put agricultural activities at significant risk. Climate change has already caused significant damage to our present crop profile and threatens to bring even more serious consequences in the future (WHO, 1992). Wheat yields are predicted to fall by 5-10% with every increase of 1°C and overall crop yields could decrease up to 30% in South Asia by the mid-21st century [8]. India could experience a 40% decline in agricultural productivity by the 2080s [9]. Rise in temperatures will affect wheat growing regions, placing hundreds of millions of people at the brink of chronic hunger .

In India, the growing population is a major concern, and there is a need to understand the availability of water in terms of increase in population growth. A decline has been projected in mean per capita annual freshwater availability and growth of population from 1951 to 2050 is shown in Figure 1. The graph clearly indicates the 'twosided' effect on water resources as the rise in population will increase the demand for water leading to faster withdrawal of water and this in turn would reduce the recharging time of the water-tables.

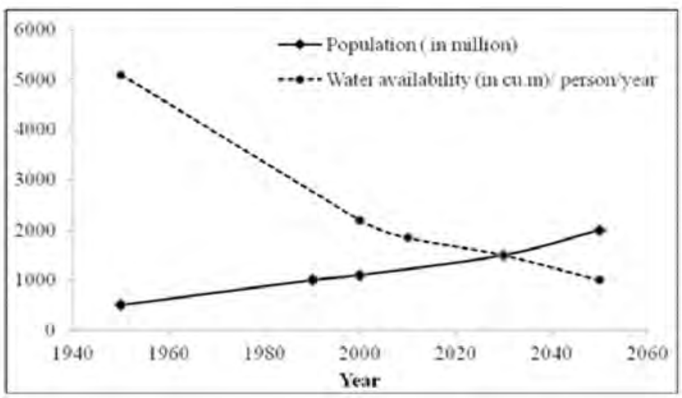

Figure 1: Observed and projected decline in per capita averageannual freshwater availability and growth of population from 1951 to 2050

Indian agriculture consumes about 80-85% of the nation's available water[6]. The quantity of water required for agriculture has increased progressively through the years as more and more areas were brought under irrigation. Surface water and groundwater resources have played a significant role in irrigation and also in attaining self-sufficiency in food production during the past three decades. Availability of water from different sources and its utilization in the country has been shown in Table 1.Availability and utilization patterns have been studied in India, and changes have been observed in surface temperature, rainfall, evaporation and extreme events since the beginning of the 20th century .

Impact of Climate Change on Crop Productivity

Rainfall in India has a direct relationship with the monsoons which originate from the Indian

and Arabian Seas. A warmer climate will accelerate the hydrologic cycle, altering rainfall, magnitude and timing of run-off. Warm air holds more moisture and it will result in an increase in evaporation of surface moisture. Climate change has a direct impact on crop evapotranspiration (ET). In arid regions of Rajasthan state an increase of 14.8 per cent in total ET demand has been projected with increase in temperature [10]. The study further indicates that even a marginal increase in ET demand due to global warming would have a larger impact on the fragile water resources of arid zone ecosystem of Rajasthan . Therefore, change in climate will affect the soil moisture, groundwater recharge, and frequency of flood or drought, and finally groundwater level in different areas . Effect of climate change will affect water cycle . In addition, rise in sea level will increase the risk of permanent or seasonal saline intrusion into ground water and rivers which will have an impact on quality of water and its potential use of domestic, agricultural and industrial uses. Climate change will have number of effects on agriculture .

Particulars	**Value**
Geographical area	329 Mha
Average rainfall	120 cm
Rainfall variation	100 mm western most region to 11000 eastern most region
Annual precipitation	4000 billion cu. m
Available water resources	1869 billion cu. m
Utilizable Surface water(storage and diversion) Groundwater (replenishable)	1122 billion cu. m 690 432
Present utilization (surface 63%, groundwater 37%) Irrigation Domestic Industry, energy and other uses	605 billion cu. m 501 30 74
Per capita water availability	1730.6 cu.m

Table 1: Water resource in India at a glance [6,9].

Higher temperatures and changing precipitation patterns willseverely affect the production patterns of different crops. Agricultural productivity will also be affected due to increased carbon dioxide in the atmosphere. All these changes will increase the vulnerability of the landless and the poor. Several recent analysis have concluded that the higher temperatures expected in coming years will disproportionately affect agriculture in the planet's lower latitudes where most of the world's poor live. In such a scenario, agriculture will need better management of natural resources like land, water and genetic resources to make it more resilient. India has made a National Action Plan on Climate Change which was unveiled in 2008. There are eight national missions that would form the core of the national plan. These include national missions for solar energy, enhanced energy efficiency, sustainable habitat, conserving water, sustaining the Himalayan ecosystem, a "Green India", sustainable agriculture and strategic knowledge platform for climate change. However, there are some innovative responses by water utilities to address these climate change risks and it has resulted in pushing the frontiers in a number of areas. It includes

desalination, re-use and storm water harvesting and aquifer recharge. It would be worthwhile to give high priority to "more crops per drop" approach, rainwater harvesting, aquifer recharge, revival of water bodies and conservation technologies. In the last decade, the Central Government has tried to address the issue through several initiatives such as subsidies for micro-irrigation (which optimizes water usage for agriculture), national watershed development project for rain fed areas and artificial recharge to ground water through dug wells in hard rock areas and rural water supply enhancement programmed through the catchment area approach. In 2007, Union Ministry of Water Resources of the country initiated a Farmer Participatory Action Research Programmed in over 2000 villages all over the country to assess the impact of water saving technologies on agriculture production. It has been found that yield and income can be increased by 50 to 100 per cent in most of the cropsby using water saving technologies. Additional yield of 1 ton per hectare can be realized through supplemental irrigation. Our agriculture is more prone to monsoon rains as we are growing high water requiring crops like rice and sugarcane. We should increase areaunder low water requiring but high value crops like pulses and oilseeds to counter the erratic monsoons.

Conclusion

Global climate change is not a new phenomenon. The effect of climate change poses many threats; one of the important consequences is bringing about changes in the quality and quantity water resources and crop productivity. It can be concluded that the Indian region is highly sensitive to climate change. Agriculture sector is the most prone sector as it will have a direct bearing on the living of 1.2 billion people. India has set a target of halving greenhouse gas emissions by 2050 . There is an urgent need for coordinated efforts to strengthen the research to assess the impact of climate change on agriculture, forests, animal husbandry, aquatic life and other living beings.

References

1. IPCC (1998) Principles governing IPCC work, Approved at the 14th session of the IPCC. 2. Gautam HR, Kumar R (2007) Need for rainwater harvesting in agriculture. J Kurukshetra 55: 12-15.
3. Gautam H R (2009) Preserving the future. In; Joy of Life- The Mighty Aqua". Bennett, Coleman & Co. Ltd., The Times of India, Chandigarh.
4. Mall RK, Gupta A, Singh R, Singh RS, Rathore LS (2005) Water resources and climate change: An Indian perspective. Current Science 90: 1610-1626.
5. Mall RK, Singh R, Gupta A, Singh RS, Srinivasan G, et al. (2006) Impact of climate change on Indian agriculture: A review. Climate Change 78: 445-478.
6. Goyal RK (2004) Sensitivity of evapotranspiration to global warming: a case study of arid zone of Rajasthan (India). Agric Water Manage 69: 1-11.
7. Huntington TG (2003) Climate warming could reduce runoffsignificantly in New England. Agric For Meteorol 117: 193-201.
8. Eckhardt K, Ulbrich U (2003) Potential impacts of climate change on groundwater recharge and streamflow in a central European low mountain range. J Hydrol 284: 244-252.
9. Allen DM, Mackie DC, Wei M (2004) Groundwater and climate change: a sensitivity analysis for the Grand Forks aquifer, southern British Columbia. Hydrogeol J 12: 270-290.
10. Gautam HR, Sharma HL (2012) Environmental degradation, climate change and effect on agriculture. J Kurukshetra 60: 3-5

Different dimensions of Indian maritime traditions in Pre-European era

Rashmi S Pawar
Assistant Professor
Abhinav College of Arts, Commerce and Science Bhayander E, Thane.

Introduction:

The maritime presence and trading activities of India date back to the Indus civilisation. There is ample evidence to prove the presence of India as a seafaring nation for more than thirty centuries. Trading communities in India had their trade settlements from Pegu, in Borneo up to Far East in Japan. At the same time there were trading settlements of Indians in southern China, Malay Peninsula, Arabia and in all the chief cities of Persia and the East coast of Africa. Classical authors have provided evidence of the commerce of India with the Roman world. The Cambodian kingdom of Angkor is an example of Pallavas' overseas activities and imperial expansion. We have literary and archaeological evidence documenting the military impact of Cholas in Ceylon and the Malayan Peninsula. In order to understand the indigenous shipping practices and traditional maritime systems of our period, it would be worthwhile to review the ancient and early mediaeval shipping practices in India.

Ancient Maritime Tradition

India is a land of enumerable rivers and is surrounded by sea on the east and west. The archaeological finds at Mohenjo Daro in Sindh and Lothal in Gujarat indicate overseas trade and voyages across the sea. There is extensive proof of seaborne and river borne trade in the Indus valley civilization indicating flourishing maritime commerce since protohistoric days.

Textual evidence of the Rig Vedic age proves that the Rig Vedic people "not only knew the sea, but were mariners and had trade relations with the outside world." In early Buddhist texts overseas voyages are described. Voyages from Shurparaka (near Bombay) and Bharukkaccha (Broach) ports are mentioned. There are references to trading voyages to the kingdom of Baveru (Babylonia). Brihat Samhita and Puranas furnish references to merchants engaged in sea borne trade.

During the time of Alexander's invasion, rivers of Punjab were used for transportation. India was known during the period for its flourishing shipbuilding industry. Alexander's invasion was followed by the Mauryan period. The development of shipping during the period led to creation and organisation of a Board of Admiralty which was headed by an officer (Navadhyaksha) or Superintendent of ships. During the Mauryan period, India had close connections with Ceylon, Syria, Egypt, Cyrene and Macedonia through merchants and missionaries. Interesting details regarding seaborne trade, shipping and navigation were given by travelers and historians like Megasthenes, Pliny and Ptolemy and the unknown author of "Periplus of the Erythrean Sea ". In the maritime venture of India during the period of Ashoka, it was significant that Buddhist missions were dispatched in the middle of the third century BC. So also they were dispatched to Suvarnabhumi or lower Burma and Lanka or Ceylon. The Cholas kingdom at its height in the early eleventh century was capable of maritime expeditions against Sri Vijayas and dispatching embassies to China in its own craft. In the twelfth century South Indian Hindu traders had their temples with sculptures by Hindu craftsmen on the South China coast. The record of I-Tsing, the famous Chinese traveler, contains many interesting details regarding maritime activity in the eastern waters and trade with China in the latter half of the 7th century.

Pre Mughal period

Alberuni gives some interesting details regarding the Indian Maritime and commercial

activity of the eleventh century. The coasts of Gujarat were the scene of much commercial activity. Malabar also was in those days the "key of Hind" which had a great amount of entrepôt trade, for "large ships , called in the language of China 'Junks', bringing various sorts of choice merchandise and clothes from China and Machin, and the countries of Hind and Sind." Marco Polo (AD 1292) found the Coromandel Coast a great centre of pearl fishing, and the Gujarat coast of desperate piracy. Marco Polo mentions Indian vessels sailing as far as the island of Zanzibar. Wassaf in the 14th century mentions the importation of Arabian and Persian horses to Malabar. He also notices the entrepôt trade of Malabar by which the produce of remotest China was consumed in the farthest west. During the 15th century Calicut was regarded as "one of the greatest shipping centres of the world in the period." Ibn Batuta provides considerable information about ship owners of the western coast of India. He twice alludes to the ships owned by the Sultan of Delhi. Ibn Batuta also mentions that the Kovil or Prince of Jurfattan (a vassal of the Kolathiri of Eli) possessed many ships which went to Oman, Fars and Yemen. The newly established sultanate of Madura, an offshoot from the sultanate of Delhi ruling over the Pandya territory, possessed an admiral and strong defenses of its main harbour of Mali-Pattan.

Till the arrival of the Portuguese (A.D.1500-08) the Ahmadabad sultans maintained their position as lords of the sea. Chaul near Thana and modern Bombay had become a prominent port under the rule of the Bahamani sultans of the Deccan in the fifteenth century. Chaul and Dabhol carried on a large trade with Persia and the Red sea, by which route the whole of the Indian goods designed for Europe then passed. The next important place was Bassein, situated in the great timber producing district. Many ships used to load there with timber and carry it to Mecca where the Turks used it for their fleet. Calicut also in the sixteenth century developed into a great shipping centre. The foreign traveler Varthema has left a very interesting record of shipbuilding in Calicut giving details about the materials and parts of ships, their names, and the time of navigation. Chinese evidence indicates that there was a maritime shipbuilding tradition in Bengal, the survival of indigenous methods of shipbuilding, as well as the influence of Arabian and Chinese methods of construction are evident in the shipbuilding techniques found in a state of decay on the lower Brahmaputra even today.

Nature of India's maritime commerce

The fundamental division of Indian Maritime trade can be classified into eastern and western segments. It may be further qualified with regards to goods conveyed to or from the more populous and wealthy civilised extremities of China and of middle eastern and Mediterranean markets, the trade towards or from the closer littorals of the Arabian sea and down southwards to the horn of Africa and beyond, and to the Isles of Indonesia and the coastline of South East Asia. However by 1175, the common pattern of transshipment of commodities had already been set. The Arabian Sea ships sailed to the ports of Malabar and Coromandel, Eli, Quilon, Calicut, Cochin, Kayal, Mali-Pattan, and Nagapatam. There the commodities and passengers of the dhows were exchanged with the junks plying in the eastern Indian Ocean.

There is confirmatory evidence regarding the role of Indian entrepôts in the traditional trade of Asia during the fourteenth century. Although there is sparse documentation of the trade between India and Indonesia for Pre-Mughal period, it is beyond doubt that the spices and raw material of Indonesia were an important part of the Indian Ocean trade. Trade between western India and the East African coast was well established, e.g. the slave trade (of Habshis). In the fifteenth century African slaves became a prominent element in the military and administrative machines of the sultanates of Deccan, Bengal and Gujarat. Under the Mughal rulers the Siddis of Janjira were employed as the admirals. It proved their capacity in naval warfare.

Piracy

Piracy along the western coast had been a major factor affecting Indian trade since the time when the Romans first became aware of the operations of monsoons. It was not completely suppressed till the nineteenth century. The relationship between maritime merchants and predatory settlements shows a degree of organization and of generally accepted customs of the sea which provided a background for the Portuguese cartaz or license system of the sixteenth century, directed from Goa on the same coast. Piratical activities of the thirteenth century and fourteenth century were conducted from the ports of Konkan, Kannara, and the North of Malabar i.e. the infertile area of the western coast strategically situated between the manufacturing area of Gujarat and rich pepper growing area of Malabar.

Ports and harbours

On the north west of India was the harbour called Lahori Bundar. It was situated on one of the mouths of the river, in direct communication by water with Tatta, Multan, and Lahore. The exports consisted of cotton goods, Indigo and a variety of country produce carried either westward to Persia and Arabia, or southwards, along the coast of India. Imports were of usual types-metals, spices and a variety of luxury goods for distribution in the cities served by the Indus and **its tributaries.**

Cambay ports which were taken collectively at this period the most important in India. Surat, Broach and Cambay itself were the largest. The navigation of the Gulf was dangerous for large ships, and it was usual to load and discharge at Diu, Gogai, or some other convenient roadstead, from where a flotilla of small boats could go as far as Cambay, through the shallow water at the extreme north of the gulf. Ships from this coast sailed west and south, carrying on trade with Arabia, Africa and the straits of Malacca: they exported to these markets large quantities of textiles and miscellaneous merchandise and brought back metals, spices and luxury goods of all kinds. There was in addition important passenger traffic. The Gulf ports, and particularly Surat, were the starting point of the pilgrim route to the holy places of Arabia, and a large number of travelers from India made this journey every year.

In the course of the fifteenth century, with the cessation of the long distance Asian trade, the great Arc of Asian trade stretching from Persia in the long distance in the North West to Japan in the northeast had been fragmented into three divisions, the Arabian Sea, the Bay of Bengal and the South China Sea. The ports of Cambay or Calicut and Malacca which had until then served essentially as victualling and stopping points along route between west Asia and China, now became terminal ports. As a result, Indian merchants from different regions of the country constituted an important, and perhaps the dominant, trading group operating in the ocean. From the vantage point of India, the two principal segments of maritime Asian trade were the western Indian Ocean and the Bay of Bengal. In the West, the area of operation of the Indian merchants stopped at the Red sea and the Persian Gulf ports while in the East it extended as far as Malacca. In both the Arabian Sea and the Bay of Bengal, a considerable amount of trade was carried on both on the high seas as well as on the coastal trade circuits. The coastal commerce was often dominated by trade in agricultural products such as food grains and other bulk goods, and was generally characterized by the use of relatively small crafts which were not usable on the high seas navigation. The role of the monsoon winds was also comparatively limited in determining the cycle of trade on the coastal region.

To the South from the Gulf of Cambay there were three ports of Bassein, lying just North of Bombay, Chaul, a short distance to the South and Dabhol, a small port in the Ratnagiri district. Its trade was not large but it was a shipbuilding centre of importance. Chaul had a silk industry, it had thus a connection with China, and it carried on a direct trade with the Red sea and

Persian Gulf.

Before its conquest by the Portuguese, Goa had belonged to the Deccan, while Bhatkal had served Vijayanagar and had consequently enjoyed a very considerable trade. Goa was a port of the first importance and as an entrepot occupied, along with Cochin, to a great extent the place formerly held by Calicut. A produce from large parts of India and from adjoining countries was brought here to be made up into cargoes for distant destinations or to be distributed along the west coast; and foreign imports were in like manner distributed from this centre over almost the whole coastline of western India. The foreign trade of Goa and Cochin followed four main lines- to the Far East, Persia and Arabia, Africa and Europe. The ships carried textiles and other Indian merchandise to this market and loaded for the return voyage spices, gold, porcelain, lacquered ware, camphor and various drugs and perfumes. Spices were the primary object of this branch of commerce.

Trade to Persia and Arabia centered in Ormuz, and where all goods were transferred to smaller vessels for the voyage up to Persian Gulf. The chief articles brought to India from this part of Asia were coined silver in the form of larins, pearls, horses and silk goods, while cotton cloth was a staple of the export trade.

For the African trade they had an important port at Mozambique and other stations at Sofala, Mombasa, and elsewhere. They exported ivory, Amber, ebony, slaves and especially gold. Gold was the real foundation of the trade with Sofala and Mozambique.

There were various Malabar ports between Mangalore and Cape Comorin. Of these, Calicut and Cochin were the most important; and were second only to Goa in importance as entrepôt, and it was the headquarters of the export trade in pepper. Calicut which later may be regarded as the centre of opposition to the Portuguese, it was in here that the Arabs had their principal strongholds. Pepper was the chief product, and by far the most important export.

The Indian ports facing Ceylon were apparently of more importance, and the first noticeable place on the coast was Nagapatam. This port and others as far as the north as Pulicat carried on a substantial volume of trade. Pegu took piece goods, yarn and opium and returned chiefly gold, silver and precious stones, and there was also a considerable coasting trade with Bengal in one direction and with Ceylon and Malabar in the other. Further north was Masulipatnam, at this time the chief port of the kingdom of Golconda. On the Bay of Bengal there had been three principal ports of Satgaon, Hooghly, Sripur and Chittagong. The commerce of these ports was important through the waterways of the Gangetic delta. They exported textiles and large quantities of provisions (rice, sugar etc) and other country produce and imported silver and other metals, spices and miscellaneous goods from Pegu and Malacca as well as from other parts of India.

Shipbuilding

As a result of the peaceful maritime environment that had dominated the Arabian sea region for centuries, in contrast to the intense struggle for dominance in the Mediterranean, the littoral states in the Indian Ocean area did not concentrate on developing their navy so as to dominate not only the sea-lanes but also to capture and control the 'enemy' coast. Some effort was made to control piracy. The result was that all efforts were made to improve ships for trade, and hardly any sustained attempt was made to build warships capable of dominating the sea-lanes. It is also important to note that emphasis was on trade, that too during fair weather and with favourable wind conditions. Hence ships were not designed to sail under adverse conditions of wind and sea. Naturally, they were more fragile than the ships in the Atlantic that had to face rough sea and adverse weather conditions.

Traders

As far as the overseas trade is concerned, it is beyond doubt that Tamil traders were very important during the eleventh century. Tamil traders were at times at least, organised into commercial corporations (e.g. manigramam, Aiññurruwar) which were extensions of the great itinerant trade associations of peninsular India and which received some support from the Chola state. By the 13th century, a substantial share of the trade coming to and leaving south Indian shores is reported to have been in the hands of Muslims. On the west coast, this was reported in the eleventh century itself, while on the Coromandel Coast the same trend appears a century later. There is little doubt that the Muslims became very important in the trade on the Malabar Coast (along with the Jews) and progressively on the Coromandel Coast. It does not mean that if overseas trade fell into the hands of Muslim traders, it passed to foreigners. On both of the Peninsular coasts, and more so on the west coast, the control of external trade may have remained in Indian Muslims hands. In the early mediaeval period (c.1200-1500AD) there is less evidence of the participation of Hindu merchants in overseas trade across the Arabian Sea. Marco Polo describing the baniya community of Lar (Lata in southern Gujarat) says that they acted as brokers to foreign merchants who were buying and selling commodities, in the period immediately before the Muslim conquest of the area.

Conclusion:

1) The overall review of Indian traditional shipping practices gives an impression of rich maritime traditions of India.

2) A number of ports flourished on the Indian littoral carrying trade with distant areas through ancient and mediaeval ages. Ports of Calicut, Bengal had shipbuilding traditions but we see that the development in shipbuilding was not as remarkable as that in the Atlantic Ocean. Indian and Arabian sea remained a "free trade zone" and Indian powers never showed maritime ambitions except for the Cholas in the eleventh century. We see that owing to lack of military ambitions overseas, Indian ships were exclusively made for trade and peaceful navigation as opposed to the later armed vessels of Europeans.

3) The results of India's maritime enterprise were not only flourishing trade relations with the west and the East but also the permanent cultural impact on the South East Asian civilization.

Reference:

1. Antonova K, Bongard G, Kotovsky Levin G., A history of India, Progress Publishers, 1979.
2. Panikkar, K.M., India and the Indian Ocean, Allen & Unwin, Australia, 1951.
3. Mukherjee R. K., Indian shipping: a history of the seaborne trade and maritime activity of the Indians from the earliest times, Creative Media Partners, LLC, 2015.
4. Ray Animesh, Maritime India- ports and shipping, Munshiram Manoharlal Publishers, 1993.
5. Raichaudhuri Tapan, Cambridge Economic History of India (volume I), Cambridge University Press, 1982.
6. Sridharan K., A Maritime history of India, Ministry of information and broadcasting, 1965.
7. Prof. Singh, K. R., Some Patterns of political and Maritime (naval) interaction between Indian, Arabs and Europeans in the Arabian sea region in the first half of the sixteenth century.

Dalit Literature; Realistic Image of Downtrodden

Dr.Sasane S.S.
English Department
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Dalit literature is the new tradition of writing in the 20th century as due to education and reformation the wave of realistic literature has been arisen in all language and literature in India, India is known for different caste and creed ,communities culture and various traditions ,religion but again India is known for caste and society that is based on caste system where everything is the base of social status as the person coming from which particular caste and community ,As per the Indian society dalits are untouchables and has not right to live normal life ,In Maharashtra from 1950 such marginal literature has been produced

" In an era when issues relating to human rights have been under critical focus ,literary depiction of the experiences of marginalized groups have acquired great significance The resent spurt in Dalit literature in India is attempt to bring to the forefront the experiences of discrimination ,violence and poverty of the Dalit .Expression of these experiences have long been silenced ,often with religious and social sanction and relegated to the margins as non-literary More recent is the trend to deny their existence altogether "

Dalit literature has been created on the backdrop of realism, the realistic portrait of downtrodden whom everything has been denied on the name on religion and culture of India Manusmruti is the religious book of Hindu in that book dalit has given a code of conduct according to that his humanism has been rejected ,his life is lower than dog or any animal ,he has been denied all human rights

"Dali literature is marked by revolt and negativism, since it is closely associated with the hopes for freedom of a group of people who as untouchables ,are victims of social ,economic and cultural inequality "

There are many theories about the origin of Dalit writing, Literature from Buddha, Literature has been written by Chhokhamela .Dalit writing has been depicted the social evil and dominant psychology of upper caste group

"The social evil Anand first attacked is casteism .He finds it to be the greatest evil of Indian society .He knows that India,the emerging republic from colonial rule could become a powerful nation only if caste system is done away with ,just caste system has been in India since immemorial attempts to abolished it have also been there from that time onwards "

The reformatory work of Mahatma Phule and Dr.Babasaheb Amedkar is the start of reformation and Dalit writing in Maharashtra ,Dr Ambedkar is the pioneer of Dalit literature ,the term Dalit literature can be first traced in the first Dalit conference in 1958 ,this conference was neglected by the central flow of social group from this it has been understood how Dalits are neglected and marginalized .Annabhau Sathe ,Baburao Bagul ,Shankarrao Kharat ,Daya Pawar ,Waman Nimbalkar ,Arjun Dangale ,Namdev Dasal ,Kumud Pawade

Poet Trymbak Sapkale has composed poetry That Single Man, in this poem he has depicted the partial but realistic condition of poor and rich, how rich always exploits poor, violence and discrimination

"In one picture a rich man
Was beating a poor one ..
As I turned the page …
There again was the rich man

Weapon in right hand
About to kill poor man"

From the ancient time this the similar situation as poor have been exploited and killed by rich ,even for self protection they have been given weapon

Poem is related with fancy, supernatural power ,beauty of nature but Dalit poetry is the song of humiliation in the hands of upper caste who are with muscle power and rich .A well known poet Bhimsen Dethe in his poetry ,he has presented the pathetic and gloomy condition of father and dominated so called upper caste group in society

"As father carried stones upon his head
The headman, twirling his moustaches, used to say ,Hey Kisnya
Let's have a first -rate lavani!
And my father would sing with his tattooed throat
In his song there was the moon and the Sun
And flowers blossoming, sea-waves
An impassioned girl drunk with love"

From above poem it is clear that how dominated group targeted Dali ,how that upper caste person called him as Kisnya ,his name is Kisan but as Dali name has not been taken with respect ,in calls him in single way and his name has been taken as Kisnya instead of Kisan ,this is very humiliated condition of Dalis in India ,human rights are denied but they don't what them to live peaceful and good life in poverty also as always disturbed and always apply arm power to insult ,discriminate and to use their man power .

Waman Kardak has well stated in his poetry how school and education was denied, how helpless and poor people, here is the picture of poverty and helpless life, although in that condition also he wants to send his son to school as to live better life,to get knowledge as no one make him fool or no one is taking the adverse benefit of his illiteracy as it is practice from ancient times

"We may be terribly poor
Famine may knock our door
I will see that he gets to school
Send my boy to school
If my clothes are torn, what do I care ?
My boy must never go bare
What use to do I have for a jewel ?
Send my boy to school etc."

In the India the dalits are segregated from village, their colonies are put aside in a dirty place as to live life which is unhygienic and without civic facilities ,it as been well depicted in the poetry of In Our Colony by Keshav Meshram

"In our colony
The postman gets bamboozed
Teaching get confused
Civilization stumbles
The sun even he is darkened
Our houses stand
Like footprints of cattle in the mud
In the midst of it all is a soul
Eager to swim along the current"

Dalit colony has been depicted by Keshav Meshram who is Mahatashtrian Dalit poet

,Mulkraj Anand well known novelist has written the famous novel in English writing that is Untouchable it is also thought provoking as the condition is similar

"The outcaste colony was a group of mud walled houses that clustered together in two roués, under the shadow both of the town and cantonment but outside their boundaries and separate. A brook run near the lane once with crystal clear water now soiled by the dirt and filth of the public latrines. Situated about it, the odour of the hides and skins of dead carcasses left dry on its banks……"

In India caste system existed from 3000 years Chini Tourist Hen sung visited India in 629 and lived 16th years. He has written in his book the description of Dalit Colony.

" Kasai, Dhobi, Nat, Nartak, Vahik and Bhangi live at specific place and separate they are forced to live outside of city."

So from above description of Dalit colonies are dangerous ,they have been denied everything as human status ,living just like animal ,animal has the better status as they have rights to touch, when Dalit is touches ,everything was spoils ,even they don't have right to take water themselves they have been waiting someone who is upper caste to take water from well with his hands otherwise they have to stay without water ,dogs were allowed to drink water but human is denied ,cow is sacred animal but the touch of human is impure ,how polluted mentality is of Indian society .Dr Babasaheb Ambedkar ,the father of all marginals , daits has written constitution and has given equal right ,human right to all his childrens who were long suffered without any offence and crime to live animal ,lower than animal .,Dr Babasaheb is the source of inspiration for Marginals and Dalits who are speechless and voiceless but Dr Babasaheb has given right to speech as he is the voice of voiceless community and even the real hero of all the marginal in India and even the across the world as his thoughts are full of humanism and equality .

Dr.Babasaheb is the real advocate of equality, freedom and fraternity which is the need of this human world .The Earth is beautiful planet where human lives but some treacherous mind people has created caste ,creed ,ethnicity ,colour based social position on the ladder of society ,there status has been decided on the base of cast and colour not his achievement ,merit or qualities .Dalis has given heinous treatment as they are like criminals as why you have been taken birth on the earth ,now you born ,you have to live life which is lower than animal which is beyond thinkable and related with rationality

Human is rational being ,he should think about this over all problem of inequality and discrimination ,this world is beautiful world ,here each one comes for special and limited period so he lives with harmony and mutual love and happiness, all the discrimination must be eliminated from world and restore only humanism that is the real religion of human being .

References

1. Dr. Ambedkar Kalam Ka Kamal Part - I by L.R. Bali Bhim Patrika Publication Fist edition 30 sept 2007 Page No. 221
2. Arjun Dangale ed. Poisoned Bread ,oriental Longman
3. K .Kavitha,Dalit literature in English ,Indian Journal of Research ,Paripex
4. C.J.George ,Mulkraj Anand HIS Art and Concerns ,Atlantic Publication
5. Mulkraj Anand ,Untouchable
6. Dr. Ambedkar Kalam Ka Kamal Part - I by L.R. Bali Bhim Patrika Publication Fist edition 30 sept 2007 Page No. 221

Need for Empowerment of Micro, Small and Medium Enterprises Sector

Dr. Valmik Dagadu Parhar
Loknete Gopinathji Munde Arts, Commerce & Science College, Mandangad.Tal-Mandangad, Dist- Ratnagiri.

Abstract:

In the development of any country, the primary, secondary and tertiary sectors have a exceptional importance. The development of industries along with other sectors is important for the economy to be balanced and long term. Industries are known as the master key to the development of the country. The small industry sector in India has existed since ancient times. During the pre-independence period, the area was glorious. The coexistence of small enterprises with large enterprises is helpful in the development of the economy. While small scale industries are important as an alternative to the main agriculture of India, especially in rural areas, small scale industries are seen as a means of solving many problems such as unemployment, poverty, farmers suicide due to low productivity and uncertainty in the agricultural sector in rural areas. The research paper presented is based on the secondary data. Information related to the research is compiled from various reference books, journals, magazines, periodicals, annual reports of the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises and web sites. The polices measures taken by the Government of India for financing, the adoption of new technologies, the entry of new markets and the promotion of trade, the development of manpower and the availability of infrastructure have helped to strengthen the micro, small and medium enterprises. But the government aims to increase the productivity of these sectors and increase the country's growth rate and employment opportunities. Despite contributing significantly to the socioeconomic development of the country, this sector has been found to be known for various problems such as outdated and outdated technology, increasing number of sick industries, poor quality raw material, lack of capital supply, lack of infrastructure and lack of skilled manpower.

Keywords: Micro, Small and Medium Enterprises, Policy, Government Schemes and Programs

Introduction:

In the development of any country, the primary, secondary and tertiary sectors have a exceptional importance. The development of industries along with other sectors is important for the economy to be balanced and long term. Industries are known as the master key to the development of the country. In a developing country like India, the agricultural sector is the backbone of development. But this is considered a symptom of economic backwardness. Therefore, it is imperative for the development of industries along with other sectors to eliminate the economic backwardness of the economy.

The small industry sector in India has existed since ancient times. During the pre-independence period, the area was glorious. The coexistence of small enterprises with large enterprises is helpful in the development of the economy. While small scale industries are important as an alternative to the main agriculture of India, especially in rural areas, small scale industries are seen as a means of solving many problems such as unemployment, poverty, farmers suicide due to low productivity and uncertainty in the agricultural sector in rural areas. On the one hand, in the rural and urban areas of India, the role of small industries is important in many areas such as employment generation, increasing share of national income, capital formation, eradication of unemployment and poverty, decentralization of income, helping to eliminate regional inequality and encouraging rural development.

Post-independence, there has been a period of change in the small industry sector. That is, the concept of small industry has changed over period. The sector was formerly known for

the criteria of labor and fixed capital investment, but in recent times, small scale industries have been classified as micro, small and medium. These industries have been developing rapidly over the past few decades. The big industries of the country are being looked at as micro, small and medium enterprises as complementary industries. These industries contribute to the overall social and economic development of the country. It is a dynamic and transformative sector, and the government needs to focus more on the empowerment of this sector.

Research Methods:

The research paper presented is based on the secondary data. Information related to the research is compiled from various reference books, journals, magazines, periodicals, annual reports of the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises and web sites. The research paper has been prepared on the basis of this secondary information and it reviews the concepts, roles and measures of empowerment of micro, small and medium enterprises.

Objectives of the Research:

The research paper has been prepared with the following objectives to study the empowerment of micro, small and medium enterprises.

1) To study the concept of micro, small and medium enterprises.

2) To study the contribution of Indian economy.

3) To study the policy measures for the empowerment of micro, small and medium enterprises.

Concept of Micro, Small and Medium Enterprises:

Before this sector was referred as the 'small industry sector'. But in recent period the definition and scope has been expanded considering the importance and contribution of this sector. On May 12, 2015, the Micro, Small and Medium Development Bill was presented in Parliament. After it was passed, the bill came to known as the Micro, Small and Medium Enterprises Development Act of 2006. This Act has been in implemented from October 2, 2006. Under the Act, these investment criteria for the plants and machineries micro, small and medium enterprises are classified into two groups-goods manufacturing enterprises and service providing enterprises. This basis there is different definitions of micro, small and medium enterprises. As follows

Enterprises Types	Goods Manufacturing Enterprises	Service Providing Enterprises
	Investment in Plants and machineries	Investment in Equipments
Micro	Up to Rs. 25 lakhs	Up to Rs. 10 lakhs
Small	More than Rs 25 to Rs 5 Crore	More than Rs 10 lakhs to Rs 2 Crore
Medium	Above Rs 5 crore to Rs 10 crore	Above Rs 2 crore to Rs 5 crore

Contribution to the Indian Economy:

The contribution of micro, small and medium enterprises is important from the perspective of India's industrial production growth. The number of enterprises enrolled in 2006-07 was 337.66 lakhs. In 2015-16, it increased to 633.88 lakhs. As the number of these enterprises increased, industrial production is increasing. It is a symbol of industrial progress. About 90 percent of the industry in India is related to this sector and it provides employment to about 40 percent of the country's total population.

Growth in gross domestic product is considered a symbol of economic development. Micro, small and medium enterprises has a large share of the country's gross domestic product. In 2011-12, the contribution of these enterprises in GDP was 29.77 percent. This in 2015-16 was about 28.27 percent. In India's export trade, exports of traditional and non- traditional goods are made from micro, small and medium enterprises. At the beginning of the 1970s, the contribution of these exports to the total exports was only 10 percent, which increased to 34% in the year

2015-16. In which sports shares 100 percent.

The contribution of micro, small and medium enterprises in the development of India's capital formation and entrepreneurship skills is valuable. These enterprises are largely localized and decentralized in the whole country. It is forming capital by collecting savings from people. Also, the skills of small entrepreneurs are being utilized effectively through these enterprises, resulting in increased competitiveness, entrepreneurial spirit. The distribution of income and wealth is being helped through micro, small and medium enterprises.

Micro, small and medium enterprises are helping to reduce regional disparities. Because large industries are concentrated in urban areas, but these enterprises are established in urban areas as well as in rural areas. Large industries have been set up in most of the advanced states of Maharashtra, Gujarat, Tamil Nadu, West Bengal and Karnataka. Micro, small and medium enterprises are being set up in all parts of the country, and 55% of micro, small and medium enterprises have been registered in rural areas. These enterprises are recognized as a support of large industry and agricultural sector. These enterprises provide a variety of accessories and other materials needed for large enterprises. It helps to reduce problems like unemployment and poverty in rural areas.

Policy Initiatives Measures for Empowerment of Micro, Small and Medium Enterprises: In India, one of the most important small scale industrial programs in the world is micro, small and medium enterprises. The Government of India has provided economical, technical, financial and infrastructural facilities to these enterprises since the planning period. Special efforts have been made to make good use of the opportunities in these enterprises and to make these enterprises an engine of growth in the post reform period.

1) Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises

The Ministry was established in 2007 for the development of micro, small and medium enterprises. This Union Ministry functions as the nodal agency for the growth and development of these enterprises in the country. Through the ministry, policies and programs are developed and implemented for the development and to enhance competitiveness in small industries.

2) National Entrepreneurship and Small Business Development Institute

It is financially autonomous since 2007-08 and is working under the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. This organization facilitates training, research, and mentoring, publishing and promoting investments for enterprises.

3) Small Industries Development Bank of India

Small Industries Development Bank of Indian was established on April 2, 1990. The bank is a subsidiary of the Development Bank of India. It was set up with the objectives to assist the growth and development of micro, small and medium enterprises in India. SIDBI has been providing refinance to state level financial institute against their loans granted to small scale units. It is also providing support to micro-finance institutions for capacity building.

4) Micro, Small and Medium Enterprises Development Act of 2006

The Act was introduced in 2006 for the development of micro, small and medium enterprises. The purpose behind this Act is to provide infrastructure, finance and its development of such enterprises.

Government Schemes and Programmes

It can be stated that the Government of India has implemented institutional measures for development of micro, small and medium enterprises as well as some government schemes and programs in recent times.

1) Reservation policy

In 1967, the reservation policy was implemented in the small Industry sector (micro, small and medium enterprises). Accordingly, the production of many commodities was reserved for these industries, but with the liberalization policy, the process of unreserved of the reserved

goods was started. The key objectives are to provide to technical opportunities, promotion of export and reduction of production costs to for micro, small and medium enterprises. About 600 goods were unreserved and only 20 goods were reserved for these enterprises. On April 10, 2015, the reservation policy was canceled.

2) Micro and Small Enterprise-cluster Development Programme

The programme was initiated by the Ministry of Micro, Small and Medium. A total of 964 cluster of the country were made to promote development of enterprises. The cluster development covers various areas like marketing, promoting export, upgrading skill and infrastructure.

3) Credit Guarantee Trust Fund Scheme for Micro and Small Enterprises

The Government of India launched this scheme in 2000 to provide collateral-free credit to micro and small enterprises. The scheme is implemented for the development of small and small entrepreneurs who cannot afford subsidiary mortgage. As on 31st May 2016, Rs. 2477.78 Crore have been funded under the scheme.

4) Scheme of Fund for Regeneration of Traditional Industries

The Khadi and Village Industries and Coir Board implemented the scheme. The scheme is being implemented for employment in rural areas across the country and under this scheme, 29 khadi and 47 village industries will be provided with upgraded equipment, general facilities, business development services, training facilities, marketing support and other necessary facilities.

5) A Scheme for Promoting Innovation and Rural Entrepreneurs

The scheme was launched on March 16, 2015 with the aim of setting up a network of technology centers and incubation centers for entrepreneurship development.

6) Credit Linked Capital Subsidy Scheme for improvement of technology Upgradation

The scheme was launched in October 2000 and it was revised in 2005. Under this scheme, 15 percent capital subsidy is given for the purchase of machinery. At present, more than 1500 advanced technology projects have been approved under 51 sub-sectors.

7) Scheme for Market Development Assistance for MSME Exporters

Under this scheme, for the products manufactured from micro, small and medium enterprises, support is provided through funds for their publicity, trade delegations, participation in industrial fairs, study tour abroad to help development of overseas market.

8) Prime Minister's Employment Generation Program

It is one of the main programs of the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. The program was launched in 2008. This program is a credit based grant scheme. Under this, financial support is provided for setting up micro, small and medium enterprises. The main objective of this program is to create employment opportunities by creating new self-employed industries in rural and urban areas of the country.

9) Pradhan Mantri Mudra Yojana

The Pradhan Mantri Mudra Yojana was launched on April 8, 2015 to make loans available to rural and urban areas. Under this scheme up to 10 lakhs loans are provided to non-corporate, non-agricultural small or micro entrepreneurs. The loan is classified into three groups - Shishu, Kishor and Torun.

10) National Scheduled Caste -Tribe Centers

The Center was established on October 18, 2016 to promote the entrepreneurship of the Scheduled Castes and Tribe. Its main purpose of providing professional support to the Scheduled Castes and Tribe Entrepreneurs. Currently, the center is operated by the Central Small Industry Corporation of the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. A special capital loan scheme is being launched for the entrepreneurs of SC and ST to buy machinery for business.

Conclusion:

The three sectors - primary, secondary and tertiary - are important in the economy of

any country in the world. The development of the economy depends on the development of these sectors. In developing countries like India, small scale industrial sector has existed side by agriculture sector since ancient times. Specially, the area was glorious in the pre-independence period. The sector plays a vital role in the country's economic growth and provides employment opportunities to the common people. These initiatives are instrumental in fostering entrepreneurial and innovative industry ideas in rural and urban areas.

Micro, small and medium enterprises have an important place in the underdeveloped and developing nations over the developed nations. Because in these countries, there is a lack of capital to set up and operate large industries, outdated technology, lack of skilled people and high population growth rate. Secondly in these countries, rural areas are much larger than urban areas. Decentralization of micro, small and medium enterprises in such rural areas will help reduce economic disparity in rural and urban areas. Through these industries, the production of goods and services will be reduced by increasing the production of goods and services by making maximum use of the scarce local skills and resources in the rural areas. In other words, it helps to solve problems like unemployment, poverty, income inequality, regional inequality, farmer suicides in rural areas.

Considering the importance of micro, small and medium enterprises in the economic development of the country, the concerned ministry has enhanced the quality of production through the competitiveness and technology of these industries. The Central Government has taken up innovative programs like 'Make in India', 'Digital India', 'Start up India' and 'Skill India'. 2017 has been an important year for the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises Development. This year, various programs have been implemented for the development of these industries, including digital schemes, provision of special packages, support schemes in the wake of demonetization, establishment of technology centers and delayed payment portals.

The policies measures taken by the Government of India for financing, the adoption of new technologies, the entry of new markets and the promotion of trade, the development of manpower and the availability of infrastructure have helped to strengthen the micro, small and medium enterprises. But the government aims to increase the productivity of these sectors and increase the country's growth rate and employment opportunities. Despite contributing significantly to the socioeconomic development of the country, this sector has been found to be known for various problems such as outdated and outdated technology, increasing number of sick industries, poor quality raw material, lick of capital supply, lack of infrastructure and lack of skilled manpower.

References:

1. Gaurav Datt and Ashwani Mahajan "Indian Economy" S.Chand and Company Limited, New Delhi, 2018, Page No. 723 to 741.
2. Dr. R.A.Johnson, A.D.Mascarenhas & Sonali Chatterjee, "Business Economics" Manan Prakashan, Mumbai, June 2018, Page No. 153 to 162.
3. Government of India, Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Annual Report, 2018-19, New Delhi.
4. Dr. Rajendra Rasal, "Bhartiya Arthavyavastha" Success Publication, Pune, 2012, Page No. 517 to 526.
5. Ranjan Kolamle, "Bhartiya Arthavyavastha" Bhagirath Prakashan, Pune, January 2018, Page No. 295 to 297.
6. "Yojana Masik , Micro, Small and Medium Enterprises" Government of India, New Mumbai, Issue 4, November 2017, Page No. 05 to 54.
7. https://www.indianeconomy.net

Psychological review on sex differences in brain and its cognitive impact in day toady humanbehavior

Mrs. Gauri M. Kulkarni.
Head, Dept. of Psychology,
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya, Pune.

Abstract:

The present study aimed at comparing the gender differences in brain structure and its impact on the individual behavior. The study focused on anatomical differences in brains of men and women. The literature review suggested neuraldifferences in brain wiring, resulted in different working styles, different emotions and social behavior.

With the help of MRI Scan reports and investigations,brain functioning differs as gender differences. There is a slight change in structure, size and chemical factors in the brain of men and women, with the help of which we can predict how brain works.

With unique structure in brain, female use both the hemispheres and they are maser in social skills and more anxious. Due to structural change in men brain, men are aggressive, having high spatial sills and they have long distance tunnel vision.

Introduction:

Men and women have evolved differently as their bodies and brain evolved in completely different manner. Over millions of years, the brain structures of men and women think and behave differently as the way their brains work. These differences may be attributed to various genetic as well as hormonal and environmental factors. Men and women use different parts of the brain to encode memories, to recognize faces or to make decisions. So, sex differences in brain structure need to be studied as to study the functional working of brains in men and women. Neurologistand Psychiatrist proved that men and women have slightly different brains and different biological wirings which regulates their behavior.

Aims:

The present study is focused on the questionssuch as why men and women behave differently as their brain structure differ? What kind of sex differences in brain structure determine the behavioral differences as working styles, emotional experiences and social behavior.Main objective of this study is to find out why men and women think differently and behave accordingly.

Methodology:

Secondary data is used for this purpose. Mainly medical researches were reviewed. Hypothesis-proved research articles related to gender differences in brain were studiedto extract additional relevant information supportive to the study.

Observations based on literature review:

Differences in male and female brain structure:

1. Differences in size and volume:

D. Kimura, (2000) found that there is a difference in the size of male and female brains. Men have slightly bigger brains than women. Total volume is also higher in men brain than that of women. Regions of Temporal and frontal lobes are larger in women, which are responsible for problem solving, regulating emotions, decision making etc. On the other hand the pariatle cortex which is involved in space perception, sexual and social behavior is larger in men.

2. Gray and white matters in brain:

Men have approx. 6.5% more gray matter compared to women. Women possess 10-times greater white matter than men. Men think with Gray matter which is full of active neurons. Women think with white matter which consists more connections between neurons. In her study,Kelly & Levin (2001) found that neurons in women brain were densely crowded, which catches signals detects, may be the result why women tend to score high in tests involved language and communication. Men have 4% more neurons than women and 100gms more brain tissues. Female brains have larger deep limbic system including larger hippocampus than male brains, which results in acute sense of smell, touch etc. Dr. Stein's research (2012) shows that due to greater activity in hippocampus, women are good at recalling words, pictures, everyday events. Men are likely to remember how to find his way out of woods etc.

3. Multi-tasking ability of women brains:

A women's brain has 10% thicker connecting cord between left and a right lobe, that's how she can walk, talk and apply lipstick at the same time looking into a mirror. On the other hand, men brains are compared metalized in structure that's why they can only concentrate on one thing at a time, either he will read a newspaper or listen, but can't do both at a time. With this mono tracked ability in men, sometimes they are completely dared and confused by multi-tasking ability of women brains.

4. Vision and spacial ability:

Women have peripheral vision and a typical brain structure which allows her clear vision from both sides. Research suggests that men have a long distance tunnel vision, that's why when they look at another object; they have to turn their heads. Men brains are called searching brains for localizing the closer objects like finding keys, socks etc.

Spacial ability is the strongest ability located in men's right hemisphere. Scan reports shows that men are for more able to see third dimension of an object giving depth, direction and locations. Scan reports suggest the women have limited spacial ability which involves dimensions, navigating, reading maps and understanding where you are etc.

5. Functional differences and behavior:

Thinking style - It is clear from the previous researches that men use gray matter and women use white matter, when thinking. The largest brain imaging study was conducted by DanialShen, M.D. (2016), in which he analysed 26,000 scan reports. For the tasks given, male relied on just small area on the left side and majority of women used areas in both sides of brain, Also, women showedincreased blood flow during thinking. It was observed that Men's brain showed greater activity in regions associated with visual perception, tracking objects and form recognitions.

Comparative chart showing gender differences and changes in cognitive behavior

Sr.No.	Men & women differ by	Difference M=male F=female	Measurable value /percentage	Impact on cognitive behavior/functional differences
1	Brain area/size	M > F	In male 1250 cm^3 In female 1130 cm^3	-
	Weight	M > F	Male-1380gms app. Female-1250gms app.	-
2	White matter	M > F	12-20% larger than women	Male use white matter in thinking
3	Gray matter	F > M	10 times more than man	Women think with the gray matter, high gray value results in high motor skills.
4	Hippocampus	F > M	Larger and active in females	Due to large Hippocampus women are estrogen sensitive &dominant in left side. It is the relay station of processing memories. Due to it, women use verbal strategies in cognitive reasoning.
5	Amygdala	M > F	It is large in men	Due to large Amygdala, in men, emotional processing is influenced by hormones which produce fear, triggers aggression and action and greater sex drive.
6	Prefrontal cortex, frontal and temporal area	F > M	Larger in women than men.	Enables women to look for a solution to conflict, negotiations, compromises
7	Anterior cingulate cortex	F > M	Relatively larger in women	Women are labeled as worrywart as a result, anxiety is four times more than men.
8	Brain tissues	M > F	100gms more in men	-
9	Corpus collosum	F > M	Thicker in women	Enables her to use both hemisphere for verbal and nonverbal processing
10	Hormones Estrogen	F > M	Found greater in female brain	Helps master in social and communication skills, protects physical health or wellbeing.
	Testosterone	M > F	Found 10 times more in male brain	A fast acting hormone enables sex drive, game winning, strength and gaining power in men.

Findings:

1. Sex differences exist in every brain lobe including many cognitive regions.

2. Extensive evidence revels that male and female brains show anatomical, functional and bio-chemical differences.
3. There is a significant difference in brain size, volume and structure of men and women brains, which changes their thinking style and behavior.
4. Neurological differences in functioning of men and women brains show change in abilities they perceive e.g. special ability, sensory ability, multi-tasking etc.
5. The development of MRT, PET SCAN, SPECT-MRI SCANS has been proved effective to evaluate sex difference in brain morphology.

Conclusion:

1. Men and women brains show differences in structure and anatomy, which result in different behavior pattern.
2. Gender differences have implications for how brain works.
3. Functional working of brain depends upon the neural structure or pattern of men and women brain.

Bibliography:

Allan and Barbara Pease (2012). Manjul Publishing house, why men don't listen and women can't read maps.

Finnegan, L. P., & Kandall, S. R. (Eds.). (2014). Women, Children, and Addiction. Routledge.

House, B. R., Henrich, J., Brosnan, S. F., & Silk, J. B. (2012). The ontogeny of human prosociality: behavioral experiments with children aged 3 to 8. Evolution and Human Behavior, 33(4), 291-308.

http/doi.org/1016/j.neuropsychologic.2007.12.2 Sex difference in neural processing of language.

John Gray (1992) Men are from mars, women are from Venus. Harper Collins publishers, New York.

Dr. K. Dutton (2009) Girl brain or boy brain, mind and brain, Sci. American Journal.

Kellly P. Cosgeove, Carlolyn M. Mazure (2007). Evolving knowledge of sex differences in brain structure, function and chemistry, Biological Psychiatry October 15, 1962. Pages 847-855.

Kimura, D. (1992). Sex differences in the brain. Scientific American, 267(3), 118-125.

Leonaed Sax, (2010). Unexpected sex differences in brain development. Psychology Today. Pages 20-30.

llan and Barbara Pease (2012). Manjul publishing house, why men can do only one thing at a time and women never stop talking.

Luo, J., Wu, M., Gopukumar, D., & Zhao, Y. (2016). Big data application in biomedical research and health care: a literature review. Biomed. Inform. Insights 8. BII-S31559.

McCarthy, M. M., Arnold, A. P., Ball, G. F., Blaustein, J. D., & De Vries, G. J. (2012). Sex differences in the brain: the not so inconvenient truth. Journal of Neuroscience, 32(7), 2241-2247.

McCarthy, M. M., Arnold, A. P., Ball, G. F., Blaustein, J. D., & De Vries, G. J. (2012). Sex differences in the brain: the not so inconvenient truth. Journal of Neuroscience, 32(7), 2241-2247.

McCarthy, M. M., Nugent, B. M., & Lenz, K. M. (2017). Neuroimmunology and neuroepigenetics in the establishment of sex differences in the brain. Nature Reviews Neuroscience, 18(8), 471.

Neuroscience of differences (2012). Wikipedia

Robin Nixon (2012) Matters of brain : Why men and women are so different, www.Livescience.com

Ruigrok, A. N., Salimi-Khorshidi, G., Lai, M. C., Baron-Cohen, S., Lombardo, M. V., Tait, R. J., & Suckling, J. (2014). A meta-analysis of sex differences in human brain structure. Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 39, 34-50.

Stevens J, Hamann F (2012), Necessity of investigating Sex differences in the structure of the brain. The Journal of neuroscience

www.gypsumgirl.hubpages.com/hub/gender differences in brain development/male and female brains: similarities and differences.

Z. Faizi, (2010) General differences in human behavior. The open Anatomy Journal, vol.2, pages 37-55.

'Gender Discrimination' in ShashiDeshpande' The Dark Holds No Terrors.

Dr.MrsJayashri Ajay Aphale
M.A, SET, Ph.D.
Savitribai Phule Mahila,Mahavidyalaya, Satara.

Abstract:

ShashiDeshpande is a great woman novelist and a prolific writer, mostly known for her feministic view. She mostly dealt with the theme of woman discrimination in her novels. Discrimination is not about a man or a woman, the human race is being discriminated on various issues regarding, caste, creed and colour. These are the fruits of the tree named discrimination. The present paper is an effort to throw light on various parameters where human beings are discriminated. In India women are treated as a separate entity as a second sex, rather than, as an individual, as a human being. Women who constitute half of the population are paradoxically not treated as equal to men. The Dark Holds No Terrors is the story of such type of oppressed women. Sarita, the protagonist of the novel is an educated and economically independent woman who is in search of her identity, which leads her to unearth the hidden strength within her. She is neglected and ignored as she is girl and her brother Dhruva is treated as the prestigious as he is son. The absurd and illogical traditions are the impediments in the path of women's progress. ShashiDeshpande conveys a significant truth that women have the power to control and improve their lives through the character of Saru. It is a story of Sarita and her relationship with her parents, husband and the painful discrimination she faces throughout her life. The story counters the prevalent concept that 'everything in woman's life is fashioned to a single purpose and that is to please a male'. Sarita becomes a victim of circumstances and conventions of an orthodox and reactionary society.

Keywords:patriarchy, oppression, Gender discrimination, identity crisis

ShashiDeshpande is an award winning woman novelist, who is generally known as a feminist writer among her readers. Her novels usually have women as the protagonists. She is gifted with an inborn literary bent of mind and is known for creating women characters, who are victim of the prevalent customs of gender discrimination. ShashiDeshpande's novels are concerned with a woman's quest for self; an exploration into the female psyche and an understanding of the mysteries of human life. They are conscious of the social inequality and injustice towards them, first as daughters and later as wives. They struggle against the oppressive and unequal tradition and rules that limit their capability, talent and existence as a woman, a daughter and a wife. ShashiDeshpande's works have drawn great critical attention and acclaim for her sensitive and realistic representation of the Indian middle-class women.

In a culture where it is believed that marriages are made in heaven and the husband is akin of God, it is nearly impossible for a woman, a wife, to voice for her unhappiness. She is nothing than a cook and maid for her family and still has to obey the orders of everyone as it is her priority. She doesn't live her life as an individual. Today we can see women in all fields i.e. politics, business, film, media, sports, arts, science and technology, literature etc. from the post of president to the profession of teacher, from defense fields to air-force, women are there in all the fields. But still we can see discrimination based on gender in our society. There is a need for change in the outlook of the people regarding gender. Writer and writing both play a vital role in changing the outlook of people about various customs, rules, and beliefs. ShashiDeshpande also plays this vital role and tries her best in changing the outlook of people about women. She believes that women are humanbeings like men and not inferior creatures. The customs and traditions existing in male-dominant, patriarchal society should be changed. ShashiDeshpande has shown inferior situation of women in her novels and tried to explain how women are confined to the four walls of house. In her novel The Dark Holds No Terroralso she is trying to depict the various problems of the Indian women. She has shown here the dilemmas and problems of women through her women characters.

The Dark Holds No Terrorexplorer the trauma of a middle-class working women who has become a victim in the male dominated society. ShashiDeshapande has mastery over the depiction of her characters as natural and genuine. In the present novel Sarita is the female

protagonist who narrates the story. Through her narration readers can understand her parents, dead brother Dhruva, her husband Manohar, her old teacher Boozie. Though Sarita undergoes certain trauma, dilemma, she is very strong and so decides not to protest against the oppression openly through breaking her familial life. On the other hand ShashiDeshpande's men characters are no so strong compared to her women protagonists. The novel begins with Sarita's return to her maternal home after a long gap of fifteen years and the novel ends with her return to her family with her husband Manohar. Manohar, Sarita's husband is purely an 'Indian Man', who is expected to control the family through providing comfort to his family. His wife Sarita is an educated woman. She is well-known doctor whereas her husband Manohar is an underpaid college teacher. In the beginning their married life was very normal and happy but when Sarita became an established practitioner and respected by people as a doctor, Manohar develops a kind of guilty conscious in him. He feels inferior to himself.

Sarita represents not only an Indian wife but daughter also. She is not only discriminated by her husband but by her parents also. Being a girl she is considered as a burden to the family. Her own mother treated her as secondary. Her brother Dhruva's birthdays are celebrated with much joy and fun but her birthday was never celebrated by her parents. They always give preference to Dhruva not to Sarita. Her mother is also not able to understand her feelings and treats her as inferior to Dhruva. It's a reality of Indian woman's life. They are always treated as secondary to men. Almost every woman has experienced the feeling of being assaulted, mistreated and discriminated against because of her gender Ideologies and taboos of society impose gender on a child after birth. Male child or female child both are imposed with set patterns of code of conduct which shape them into the desired roles. Sarita is also not exceptional. Her parents imposed womanhood on her. The discrimination socio-cultural values, the ingrained ideologies, attitudes and social practices which cripple the personality of a girl child Sarita are highlighted in the present novel. She is a sentient, a strong individual, who objects to being held back because of her gender. She tried to create her life on her own terms which is an act of survival and resistance in patriarchy. She wanted fair treatment along with her brother but she was denied of that since the birth of Dhruva, her brother. A Birth is a creation, a ceremony for celebration but Saru is being told by her mother about her birth quite in the opposite direction.

'It rained heavily the day you were born. It was terrible'. And somehow, it seemed to me that it way my birth that was terrible for her, not the rains. (169).

From her mother's words it is quite clear that she being female was unwanted. Being unwanted in family left her a deep scar on Sarita which somehow led her to accept the assault without protest. Being an elder sister she ruled over Dhruva but it was finally he who won over her. He got the knowledge that he could do anything he wanted with their mother. Even her father always supported Dhruva. Her parents favoured their son always. Even Saru's entry into beautiful world of womanhood was embittered by her mother. She guided her about menstrual taboos and humiliated her. She was prohibited from entering the kitchen or the puja room during her periods. She was made to sleep on straw mat covered with a thin sheet. She was given drink and food in special cup and plate and was served from a distance. Having a such mal treatment Sarita wanted to scream but she was not able to protest and express her rage.

Sarita's brother Dhruva died of drowning and bigger jolt came in her life. Instead of getting more love and importance for being the only surviving child her tortures increased in leaps. She was blamed as the cause of Dhruva's death. The household changed drastically. Her family left all celebrations, programmes and rituals. They started fasting on Dhruva's birthday. Saru lived a lonely life when she needed someone to support her. Her parent's behaviour made her strong. She had hated her mother with a fierce hatred for the cruel and merciless treatment. She had made up her mind to be a doctor and show that she too can achieve something in life like any boy. She had worked hard and ultimately had secured enough marks to get admission in a medical college in Bombay. When Sarita revealed her mind to her father, he had agreed but her mother opposed it: but Saru had finally won and went to Bombay for her further education. This is Saru's first public defiance of the patriarchal system. She breaks the so called protective barrier of her house and leaves home. She protested herself in the following words. She says to her mother:

"You don't want me to have anything, you don't want me to do anything. You don't even

want me to live". (P. 142) Bitterness and hatred for her mother drives her to leave home and obsessivel seek success in medical college. Saru resolves to be a doctor, hoping that a professional career could be the key that would unlock the door out of the wretched life at home. At Bombay Sarita falls madly in love with Manohar. A girl who was hungry for love and affection responded to Manohar's love promptly

Saru who never got unconditional love from her parents wanted fulfillment through Manohar's love for her. But when she breaks the news of her love again she faces cruel opposition from her mother. Her mother does not want Saru to get married to a person of lower caste. Her mother, a representative of traditional, orthodox society, could not approve this marriage. But Saru loved Manu above caste. She doesn't care of his caste and his father's business or any other family background. Without any hesitation she defied her parents to settle with Manohar. At that time her mother had warned her:

I know all these 'love marriages'. It's love for few days, then quarrels all the time. Don't come crying to us then (P. 69). Saru's mother's hatred for her own daughter shows her adamant behaviour. She became vicious and revengeful towards her own daughter. When Manohar's teacher Prof. Kulkarni had approached her for reconciliation, she had reacted viciously:

Daughter? I don't have any daughter. I had a son and he died. Now I am childless. (P.196) she had cursed Saru as no mother should do, she said:

I will pray for her unhappiness. Let her know more sorrow than she has given me. (P.197)

Saru became more decisive and strong. She always had received only sorrows from her own mother.Saru also comes to know about her mother's hatred for all the doctors as her own daughter was a doctor. She refused even before her death to go to the Saru or to any other doctor. She died without seeing her daughter for the last time.

Sarita's ordeal doesn't stop with the maltreatment from her parents. After marriage the early years of love had been an exacting one but then gradually some kind of incurable disease attacked her marriage. Saru hopes to get married to go away from the home. She looks forward to the role of a wife with the hope that it will give her freedom from the gender discrimination. But unfortunately her dream remained dream only. The social acceptance and recognition she gains as a doctor crave a chasm in her relationship with Manohar. Manohar cannot tolerate people greeting her and ignoring him. Saru being a lady doctor preferred by all she gets respect and her husband cant digest that. This fact changes the loving husband into a sadist. It makes her think that even pleasure is a fantasy whereas grief seems more real having mass and matter. Saru feels a gradual disappearance of love which she had once developed for Manohar. Growing popularity of Sarita became a cause of humiliation for Manohar. After long and hard hours with patience she could not satisfy Manohar's urge for love. Manohar thought of himself as a victim of neglect in public and private also. Sari is tortured by the sexual extremes of her husband. Manohar thinks that being a male he has all rights to treat his wife as he wants. Another blow came to him when a correspondent of a women's magazine asked Manohar how he felt when his wife was earning more than he did. All these things stung together hit his male ego and consequently he became a psychopath. He started gnawing and biting and beating Saru in a stupor.

Manohar became a stranger at night. The face above her seemed to be the face of a stranger. At first she lulled herself in believing that it was just a nightmare and wanted to forget it. Manohar also changed his behaviour during the day time. He appeared to be a loving and caring husband. She was tired of his dual personality, but her middle-class inhibition to keep things alright made her not to speak. She accepts her fate and thinks herself:

And each time it happens and I don't speak. I put another brick on the wall of silence between us. May be one day I will be walled alive within it and die a slow, painful death. (P. 96)

Saru being a female accept her monstrous onslaught. Saru a devoted wife thought of quitting her work. She reasoned out that perhaps the torture was there for she was something more than his wife, that he has become so. If she could go back to her earlier state where she is nothing but his wife he might change. Finally she gathers courage and says him that she wants to quit her job. But Manohar curtly said that to maintain he social status she needs to move on. But again the nightmare started gnawing her bit by bit until she leaves for her parental home in the pretext of visiting her father after her mother's death. At father's home also she was not welcomed

happily, still she had to go there. She told her father about her panic situation.

He attached me like an animal that night. I was sleeping and I woke up and there was This… the man hurting me, with his hands, feet his whole body… I could do nothing against him… I could do nothing against him. I can never do anything. Just endure… it was battered by him all over again (P.65).

Sarus situation seem terrible one can understand easily the consequences of the shattering of the male ego. Even her father just heard her sorrow and left her without doing anything for her… Saru is victimized before marriage and after marriage also. Saru came in close contact with the women of her neighbour-hood during her visit to parental home. Very soon she came to know the whole range of their myriad complaints and various symptoms. Saru dislikes that all women conceal their sorrows. They are not telling their sufferings and are living shameful life. Saru is educated and so thinks that every woman should liberate herself from the shackles of unnecessary fear and traditional taboos. Saru's arrival at father home is futile effort to avoid the woman's fate because being a daughter she is expected to be happily parked with her husband. At the end, when Manohar came to her parental home to take her back, she doesn't want to face. After a bit of pondering over the issue she is able to come conclusion. She resolves to take charge of her life. She realizes that it is her life. She arrests her individuality and confronts the reality and not run away from it as she had done by coming back to her parental home Saru thinks that every woman should liberate herself from the shackles of fear and traditional taboos. Sarita regained her self-esteem and could look upright when she made inner journey into her soul. She protests silently but she is not ready to take a bold step like divorce because of her mindset, she patches up the relation with Manohar.

Indian women have faced discrimination at all ages, it exists in various forms. Any denial of equality, gender and opportunity on the bias of gender, is gender discrimination. ShashiDeshpande's novels help us to see the intricacies of a women's life. Gender discrimination and quest for identity are prominent features of the novel '

The discrimination against women is not only hampering the growth of women at social, economic and personal level but also significantly lowering female-to-male ratio. This gender discrimination also impedes the country's growth. To avoid this national loss, change should must begin at home. Parents have to learn to adopt an androgynous attitude towards bringing up their children. They should have to give equal opportunities to sons and daughters to live their lives free from the shackles of gender bias.

References:

1. Deshpande, Shashi.The Dark Holds No Terrors, Penguin Books, New Delhi, 1990.
2. PrasannaSree, Sethupati, Women in the Novels of ShashiDeshpande: A Study. New Delhi: Sarup and Sons, 2003.
3. Krishnaiah. B. Image of Women in Recent Indian fiction by Women. New Delhi: Prestige Books International, 2011.
4. Sharma, Siddhartha, ShashiDeshpande's Novels: A Feminist Study, New Delhi: Atlantic Publishers, 2011.

Address for correspondence: Dr. Mrs. Jayashri Ajay Aphale. c/oGirishKeskar F-1, Pushparaj Apt. Sadar bazar, Cooper Colony, Satara. 415001.

Bapsi Sidhwa's The Crow Eaters: A study of Parsi culture, tradition and ethos.

Ashwini Ankush Chavan
Reserch student M. A. English

Abstract:

Bapsi Sidhwa is one of the leading Post colonial woman writers in English. She writes under the theme of partition, women's minating culture, minority culture its challenges, assimilation and encounters. Being a member of Parsi minority community Sidhwa has successfully recorded the Parsi culture, tradition, history and predicament of the Parsis in her writing. In fact her focus is largely on recording the distinct identity of her own community. In the present novel Sidhwa portrays some archetypal characters of Parsi community she presents vividly in the novel many facets of Parsi culture. Novel has lots of reflection of Parsi culture and tradition. There are striking similarities with ordinary and real Parsi people rooted deep into their age old culture and tradition. Sidhwa candidly highlights the reality about population and glorious culture of Parsi community.

Keywords:

Parsi Culture, tradition, Ethos, Minority community, etc.

The Crow Eaters (2001) is the first novel of Bapai Sidhwa. This novel is based on Parsi culture and its tradition. In this novel Sidhwa has given detailed information about the customs, ceremonies, beliefs, superstitions, ritual, myths, and legends and all other aspects of Parsi life. Parsis have contributed to every field of creative work like music, painting, writing, writing and theatrical arts.

In literature there are numbers of Parsi writers including Keki N.Daruwalla, Gieve Patel. Adil Jussawala, Cornellia Sarabji, D.F.Karka, Dina Mehta, Meher Pestonj, Firdaus Kanga, Boman Desai ,Rohintom Mistry, Bapsi Sidhwa, Farukh Dhondey, Pein Barucha, Ardashir Vakil and Murzban Dinshaw all these writers have left their impressions on the minds of the reader. In her interview Bapai Sidhwa has said it repeatedly that she is first and foremost a Parsi. She is proud of her Zoroastrians faith, as Zoroastrians is the earliest religion and its origin goes back to 3000 BCE. The Zoroastrians lived in the ancient Persia now called Iran.

The Crow Eaters is an interesting story of a young Parsi man, Faredoon Junglewalla alias "Freedy" who decides to leave his ancestral village finding no future there and proceed for Punjab along with widowed mother in -law and a pregnant wife and his infant daughter, Hutoxi on a bullock cart. To seek his fortune in the hallowed postures of the Punjab, the land is held by the Parsi in high esteem. The cart had a wooden platform on wheel and nearly two third of the platform was covered by bamboo and canvas structure within which the family slept and lived. The rear portion of the cart was stacked with their belongings. This endearing family saga provides a vibrant window on to life in India under British colonial rule and nation the threshold of historic transformation.

Sidhwa's The Crow Eaters , as the title speaks for itself , is about the Parsi community whose members are called kagra-khaow the element of joy , the slapstick uproar has earned the Parsis the label kagra-khaow that is , Crow Eaters, when Freddy and his family along with

the other Parsis go to the station to bid Mr. Adenwalla farewell a group of children seeking the Parsi shouted: Parsi, Parsi Crow Eaters! Parsi, parsi crow eaters. (Sidhwa: 2001:56). To this Bapsi Sidhwa herself explains that this little ditty is a well earned tributes to their notorious ability to talk ceaselessly at the top of their voices like an assembly of crows. But it is a crow-eating community.

In just one generation the Junglewalla family increased their business from single general merchant store in Lahore to a chain of stories in several North Indian cities. Faredoom Junglwalla has equally successful his son Billy and mother- in - law Jerbanoo make the novel an entertaining piece of literature, It emanates organically from a rich network of details of Parsi life. Ultimately the worldview is quintessentially Zoroastrians in its celebration of the values of charity and Asha (uprightness and harmony) almost a three generational saga. Sidhwa wrote it to preserve her regard for the Parsi community which is virtually on the verge extinction: "The Crow Eaters is a novel about Sidhwa's own community the resourcefulness and accommodating Parsee. In capturing the Parsee ethos, she strikes an unexpectedly rich vein of humor". (Kamur: 2002:34)

The novel is a fast-paced, entertaining tale of Faredoon Junglewalla's rise from rags to riches; he achieves his ambition at a high cost. Bapsi Sidhwa's mode of perception is ironic as we appreciates Junglewalla's achievements' doubts are raised about his integrity. The novel commences on the note of praise for Faredoon Junglewalla about his carrier it is said-"He not only succeeded in carving a comfortable niche in the world for himself but also earned the respect and gratitude of his entire community. When he died at sixty-five, a majestic grey-haired patriarch, he attended the rare distinction of being locally listed in the 'Zarathusti calendar of great men and women". (Sidhwa: 2001: 9)

The interaction of two cultures naturally produces tension when for instance Putli, the wife of Freddy, resists changes- "What revolted Putli most was the demand that she, a dutiful and God-fearing wife, must talk a step ahead of her husband. She considered this hypocritical and pretentious, and most barbarous." (Sidhwa: 2001: 188). The Parsi's milieu of Putli had a different value system, As regards adapting customs of the British values systems in the Parsis milieu.Putli tried to preserve certain Parsi's customs like walking behind her husband, however her daughter Yasmin after marriage ignores such notions as old fashioned and vehemently protests at the servile attitude of women-Anyway -"it's stupid to walk behind your husband; like an animal on a leash- oh mother! Hasn't papa been able to modernize you yet? (Sidhwa: 2001:190-191). Bapsi Sidhwa portrays the changing generations in the Junglewalla family. The new generation, which their increasing economic contacts with the British, like Billy's scrap iron deal, becomes increasingly westernized. This is exemplified by the life-style of the youngest son Billy and her fashionable wife Tanya.

Parsis maintained group's identity by their dress. But even in the matter of dress generation change is evident Faredoon and his family looks pride in their traditional mode of dress whenever Faredoon went to the Government House for formal parties or to pay homage to the British Empire he would consciously be "Rigged out a starched white coat wrap that fastened with bows at the neck and waist, and crisp white pajamas and turban". (Sidhwa: 2001: 21). His wife Putli and his mother-in -law Jerbanoo never appeared in public" without 'mathabanas' kerchiefs would around the hair to fit like skull caps.

Even in the relationship between men and woman Faredon and later his son Behram

adopt double standards. Behram especially wants Tanya to appear Westernized and talk English. (Ginwalla: 73).However, at home, he wants his wife to be servile and domestic, always at his beck and call. So the novel aptly reveals the Parsi milieu in the throes of change. All the Parsi's wanted from the ruling British authorities was religious autonomy and protection. They got both the ideals state in Zoroastrians philosophy is free of a deification of the ruler. They traced their secured status as a minority from the advent of the British rule in India. Bapsi Sidhwa aptly conveys it in The Crow Eaters, Freddy took every opportunity to demonstrate his loyalty to the British self preservation is of primary concern to a Parsi. We see this operating principle at work when Faredoon, soon after his arrival in Lahore goes to Government House and signs his name in the visitor's register Freedy's visit symbolizes submissiveness and pragmatism. It is an open-rooted enclosure a top hill; called by Britishers as a "Tower of silence" The dead bodies of Parsis are left in the tower to be eaten by the vultures of the birds. Jerbanoo was much worried, not only for the being uprooted from her native land, but also for the reason that there was no "Tower of silence" in the city of Lahore. She was never ready to be buried like a Muslim of a Christian. She was also reluctant to be shoved beneath mounds of maggot-ridden earth. She also did like to be buried in the earth. This is the presentation of her predicament.

Kitchen is considered to be a holy place in Parsi culture Jerbanoo therefore reacts sharply when she sought his servant Red hand while smoking in the kitchen. She found that entire room was acrid with tobacco smoke. Jerbanoo slapped the boy and placed him before Putli hauling him up by his ears to make her witness of the crime. Freddy was also called from the store to deal with the culprit. Freedy was also shocked by the incident as in a house fragrant with sandalwood and incense the smell of tobacco is an abomination. The novelist comments upon the situation. "The shameful crime hurt everyone deeply and each thrashed the boy in turn. Later, to soothe his family's ruffed sentiment, Faredoon suggested a drive in the colorfully varnished Tonga that had replaced his bullock cart, Clip-clopping sedately over the Rave Bridges. The horse pilled the two- wheeled carriage and its occupants into the country side. "

The novelist highlights the strong feeling of mutual cooperation existing among the people of Parsis community. She shows that Parsi gathers to render hospitality even to those Parsi who merely passed through the city the fact that they did not know each other is immaterial. They also gave gifts to them such as food; drinks etc. which helped them pass the time for the duration of stoppage of the train, Sidhwa writes- "Hospitality was accorded even to those Parsis who merely passed through the city. it did not matter if no one knew the travelers As long as news spread and it invariably did that a Parsi was on a train some family or other was sure to meet him bearing gifts of food and drink they helped pass the time for duration of the stop"(Sidhwa;2001:55)

The novelist shows a peculiar feature of a Parsis's household. Every Parsi household has its "other room"Sidhwa writes- "Every Parsi house hold has its other room specially reserved for women .Thither they are banished for the duration of their unholy state, Even the sun, moon and stars are defied by their impure gaze, according to a superstation which has its source in primitive mares fear of blood "(Sidhwa:2001:70)

Like an ordinary Parsi roosted deep in family's culture and traditional Freddy reacts sharply when his son, Yazdi, proposes to marry outside his caste and community with an Anglo-

Indian girl. The moment Yazdi disclosed her name Freddy became fire and he could not control his anger and slapped him on his face with full force. The novelist shows the situation: "Freddy had not been prepared for this. His face stiffened visibly. 'What kind of a name is that? I don't think I know any Parsi by the name of Watson 'She is a not Parsi. She is an Anglo-Indian. Father and son were both s pale as whitewashed walls. 'Come here said Freddy in a stranger harsh voice. His face twisted uncontrollably. Yazdi came round the table and stood before his father sort out the chair. He saves his son a hard level look. Yazdi felt his long strongly frame cringe involuntary but he held his ground. Suddenly, Freddy raised his arm and slopped the back of his hard hand across Yazdi's face." (Sidhwa: 2001:123)

Later on Billy's marriage is finalized at Bombay. Freddy was worried about this marriage as one of his sons is dead and other son had abandoned them and gone to an unknown place. Billy had fallen passionately in love with Tanya after meeting with her in Bombay during marriage negotiation. Putli sent a request to Taniya and her mother, roadway for finagling this marriage at earliest and for this she required no dowry at all Sidhwa write:"Behram wanted no dower .He wanted only the girl. And she would be welcomed though she came with nothing but the cloth on her back! (Sidhwa: 2001:208).Above quotation indicates that Parsis are not interested in dowry.

Tanya gives birth to a daughter and thereafter a boy, Foredoom realized that Soil was reborn. He trembled for joy and happy tears crept into his eyes. He now realized that he is in the last phase of this life and left entire management of his business to Billy earned so much money that he became the richest man of the land. In the meantime, 'Quit India movement begins and partition of India takes place. Foredoom decided to continue to stay at Lahore and says; "We will stay where we are … let Hindus, Muslim, Sikhs or whatever, rule what does it matter? The sun will continue to rise and continues to set in their rise…" (Sidhwa: 2001:263)

In a nutshell we may say that the novel is Bapsi Sidhawa's nice study of archetypal character of her community the Parsis and it deserve more than praise both as a sociological study and as literary document. Ruthlessly truthful and deeply perceptive she tells her story with rare courage frankness and good humor.

References:

1) Bapsi Sidhwa : The Crow Eaters, Penguin books , Delhi 2001
2) Ginwala,N.S."A Peep into Parsi Life" Journal of the national Indian Association.
3) Kumar,V.L.V.N.Narendra."The Twain Shall Meet:Bapsi Sidhwa's Novels"Parsee Novel.By V.L.V.N.Narendra kumar New Delh:Prestige Book,2002.
4) Kumar Raja: Tribune: 1980.

Botany : The eldest daughter of medicine

Mrs. Namrata Sunil Mirase
Research Student
SRTMU, NANDED.

ABSTRACT :

The present research paper, mainly focus on the subject of Botany which is an important Biological branch of medicine. In this thesis, the detailed description about medicinal plants with their known characteristics & its uses. Overall the medical field is depends on plants means what the all medicines are formed from the plants or the parts of plants . So, in this paper how plants are used in medicine are discussed below.

Keywords :

Botany, Medicine, Livelihoods, Deforestration, Environment, Pharmaceutical, Unani, Herbalism, Commercialization.

INTRODUCTION:

First of all, the term 'Botany' denotes the branch of biology that deals with the study of plants including their structure, properties & biochemical processes. It also included the plant classification & the study of plant diseases & of interactions with the environment.

'Botany' is important in area of economic productivity because it is involved in study of crops & ideal growing techniques that helps farmers increase crop yield . The study of plants is also important in environment protection.

The term 'Medicinal Plant' include various types of plants used in Herbalism. Herbalism means herbal medicine . It is the use of plants for medicinal purposes. The plants have been used for medicinal purposes long before the prehistoric period. In fact, the traditional knowledge of medicinal plants are statisfactory known to the tribal regions. They have great and powerfull knowledge of medicinal parts of plants. The tribal community peoples never go through hospitals due to their lack of education and so they try to cure diseases by their own homemade medicines which are made from the medicinal plants. And in recent years, many medical plants are used by them to cure number of diseases and many other uses. The medicine which are used & made by tribe called ' Tribal Medicine' it is not a codified system. Through experience the disease is diagnosed and treated. Even the primitive surgeries, they make their own and perform in their home setting.

REVIEW OF LITERATURE:

1) The book of Prof. Dr. R.S. Dhanajkar play a vital role in my research work. He has studied the ecological problems of tribal region which is very helpful for my work.
2) Dr. Samadhan Thakre gives me the numbers of medicinal plants with their local names as well as their proper uses which are used by tribal community.
3) By collecting the secondary data from the Google search, I got much more information

of medicinal plants.

4) By using Google map, the districts of Maharashtra are taken which where the tribal community lived

5) The book of taxonomy which is written by saxena and saxena is very much helpful for the nomenclature, family of plants and other descriptive parts of medicinal plants.

6) The basic structural information is taken from Botany-volume II of Himalaya publication.

7) Some general information is taken from the social networking sites like Wikipedia which is very helpful for my research work.

RESEARCH METHODOLOGY :

Study Area :

The area under study from the part of Maharashtra. The district wise distribution of Scheduled Tribe (ST) population shows that they have been returned in all 35 districts of the state with major distribution reported in districts of Thane, Nashik, Yavatmal, Nagpur and Dhule. These 6 districts account for 54% of the ST Population of Maharashtra. There are about 45 Sub-casts of Scheduled tribes in Maharashtra state. So, the different people comes from different casts or region they have variable knowledge about medicinal plants. So ,the present study discussed about various medicinal plants used by Indian (Maharashtra Tribal) peoples. The overall morphological and economical aspects of plants are given in this research paper.

Objectives:

The objectives of this research paper is as follows.

1) To study the medicinal plants & their purposes which are belonging to tribal region.

2) To evaluates the role of medicinal plants in medical, Pharmaceutical, unani as well as ayurveda field.

3) To study the different parts of medicinal plant parts to cure number of diseases.

4) For research methodology.

5) To cure dangerous diseases like cancer .

Data Collection:

Primary data will be collected through the structured questionnaire and personal interviews of tribal people & collected written data, some photographs to helps for research paper. Secondary data will be collected from the tribal region books, Magazines, newspapers, articles, wikipedia, social media, maps.

DISCUSSION ANA RESULTS :

The present study concluded that, tribal regions of study area possess rich knowledge on medicinal plants & their proper utilization. There are some unique medicinal plants with their uses are mainly taken by tribe region , are as follows;

Sr.	Scientific and local names	Medicinal uses
1	Lantanas (Tantani)	The juice of leaves applied on wounds.
2	Senegalia catechu (Khair)	The bark of tree is helpful for sugar
3	Achyrantnes aspera (aghada)	The roots of aaghada plant are taken with Betel leaf (Nageli pan) to cure fever & typhoid
4	Bal Hirda	Used for cough
5	Wood apple(Kavit)	Its leaf helpful to reduce acidity
6	Gochidi(Badmya rakesh)	When childrens are crying then leaf smoke is given
7	White ringani	Used for kidney stone
8	Vashim vel	Root juice used for strangury
9	Edshing	Leaf juice used for stomatche
10	Congreat tree	Root juice used for scorpion bite
11	Arjun saduda	Any wound healing
12	Ragat ravni	Bark juice used for chest pain
13	Black moh	It controls sugar level
14	Affumari	To purify blood
15	Tin-Dharya-Nivdung	The juice of burning branches given to childrean for stomatche pain
16	Mungus vel	For snake bite
17	Shindudi vel	Boiled rhizome are used
18	Parat kand	To decrease high level of poison
19	Musal kand	Used for fits
20	Ran kanda	Used to decrease level of animals poison
21	Ghorphad tree	To increase the level of animals milk by using its roots
22	Mahavruksha	To cure hair fall problems
23	Babool	Leaves are used for red rashes into the mouth
24	Ghritokumari(Aloe vera)	Used for skin wound, for vaginal infections
25	Shonkho(Geodorum densiflorum)	Rhizomes are used to regulate menstrual cycle in womens.
26	Kalojiria(Nigella sativa)	Seeds are used to treat lung diseases and to increases mothers milk production
27	Kantakari	Stomatche, diuretic
28	Kalmegh	Used to cure fever and weakness
29	Agrimony	Blood coagulant
30	Guggul	Used to cure asthama, hydrocil, diabetes
31	Bael(Aegle marmelous)	Diarrhoea, Dysentry and Constipation
32	Chiraita(Swertia chiratia)	Skin diseases, burning, fever
33	Gudmar(Gymnema sylvestre)	Diabetes, hydrocil and Asthma
34	Calihari(Gloriosa superba)	Labour pain, abortion
35	Sarp gandha(Ranwolfia	Hpretension, Insomnia

The general medicinal uses of Plants (Hepatoprotective effect)

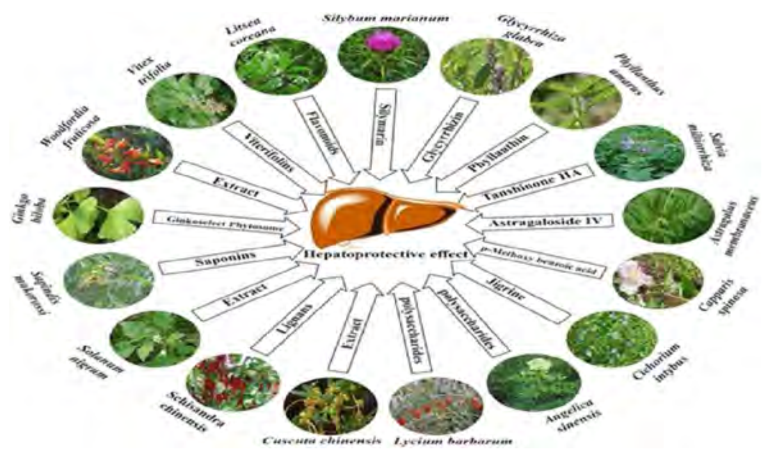

CONCLUSION :

Many tribal communities and peoples depend on forest resources for their livelihoods as well as primary health care system. But, due to deforestation. Commercialzation of agriculture Tribes face many problems. The tribal people depend on basic preparations of these medicinal plants for a number of treatments. The use of these medicinal or herbal remedy isn't only cost effective but also safe & almost free from serious side effects. It is compulsory that there is need to pay attention for conservation of commercially important. Species of medicinal plants by local forest department & NGO'S.

ACKNOWLEDGEMENT:

I especially thanks to Dr. Rajesh Dhanajkar Professor of Marathi Department. Who have provided me his valuable information . I also thank full to Assistant Prof. Sunil Mirase, Dr. Samadhan Thakre , Prof.Dr.B.M.kareappa sir , Dr. Avinash Jadhav sir, without whose help & support would not have been to complete this research paper.

REFERENCES :

1) https:\\www.nhp.gov.in\introduction & importance of medicinal plant
2) Himalaya publication -Botany Volume II
3) Map google (Maharashtra)
4) Taxunomy -By saxena & saxena
5) www.wikipedia.org
6) https:\\m:fnp.com\articleleasy to qrow medicinal plants at home.

Realistic image of labour class and Dalits in the literature of Annabhau Sathe

Dr.A. B.Galphade
Dept. of Pol.Science
Baburaoji Adaskar Mahavidyalaya,Kaij Dis Beed

Annabhau Sathe is well known to Marathi Literary world and labour movement in Maharashtra whatever he has written is the realistic image of exploited class of India .His literature is the literature of pain and suffering of downtrodden communities in India, He himself from the dalit community due to that his life was full of poverty and obstacles.He has faced and tackle the problems of marginals in his life

Well known Marathi poet Padmshri Narayaan Surve says about Annabhau Sathe "Gramin paddaalit ,lacharich jin jagnari mans tyanchya lekhaanicha vishya zali.Dalit pidit ,nagaavlelya jantevishayi itkya pottidkine lihnaaraa eyunta ek lekhaak mhaanje Annabhau Sathech"

Human being is the most intellectual animal on the earth, his life is for respect and self dignity but caste system in India has taken all the Human values and rights from downtrodden so the picture of Dalit life is very horrible. Arjun Daangale states about caste sysyem in India"A unique feature of Indian society is its composition on the basis of caste"

Dr Ambedkar has denied the concept of caste system as it is natural and made by God, he has systematically proved it is the result of a special evolution of Indian society.

"Thus to follow the duties allotted to particular caste in the text became not only a religious obligation but also obedience to a royal order .In other words ,religion and the state joined hands and bound the lowest class namely the Shudras into mental ,cultural and social slavery and later into untouchability"

Annabhau Sathe has not taken the formal education as the exploited social system has not permitted him to take education ,he went to school only one and half day .When young Annabhau has put his feet in the class he got discrimination of society ,he scared and ran away from the white collar social system

He took education from life, nature; he used to spend time in farms and jungle with animals and kept away from hypocrite society which has the poison of caste.

Padmshri Narayan Surve says about Annabhau Saathe "Anna he kunditle ropte nahvte ,to malranavar vadlela vruksshaa hota,savli denara"

discrimination for Dalits who has not any type of crime or mistake .As one mistake they did as they took birth on earth in such social system .Annabhau has depicted pain and misery of working class as he himself was mill worker ,his thoughts were socialistic and Marxist because suffered class never accept the capitalism .

In India twentieth century is the dawn of industrialization ,the offshoot of industrialization is very painful for poor .Through the writing of Annabhau everything is crystal clear as rich people lives luxurious life on the labour of poors ,Dalits and farmers .Again it is very horrible truth of Indian social system , people who work on farm ,cultivate crops but they never get full

stomach food as they always sleeps half and empty stomach ,live in poverty ,not getting facilities as good education ,even deprived from basic needs of life as food ,cloth and shelter .

Annabhau has shown the utter poverty, helplessness of Dalit in India .Their life is just like the curse without any reason and mistake .Gold from Grave is the short story deals the life tale of Bheema who was worker .He was the man of power and strength but weak as he was poor and Dalit .

Arjun Dangale says about pathetic condition of Dalit in India as how they exploited and discriminated, even systematically planed to keep away from work and prosperity as they only do labour work and lives life on the mercy of upper caste under their feet with full of miseries

"The living conditions of these untouchables were shameful .They had no land to till nor could they follow any profession .They did manial work ordered by the higher caste ,come rain or shine "

One thing is again sarcastic as only Dalits are poor and helpless .Actually he was without work and the question of hunger was before him and became uneasy with the thought of jobless at the quarry.

" Within six months the quarry closed down and Bheema found himself without work .It was a shock for him to learn that he was jobless when he reported for duty one morning .He was confused The thought of starvation plunged him into the deepest pit of anxiety "

Annabhau has written short story that is the epitome of suffering and pain of Dalit and poors ,hunger is the most problem before labours when they don't get work in off season .How they become the victim of povrty and need of life .Anna bhau has not only painted the picture of Bheema who was from a village on the banks of Warna ,he didn't get job in his village despite his strength of a giant .He went to Bombay foe job but in vain he didn't get anything as he was dalit and again illiterate . Bombay city is for rich and English speaking people, there is everything but not for helpless ans dalit Beema ,the city was for capitalist industrialist ,Gujrati rich communities dut not for Bheema and his people

" He had searched for job all over the city in vain and finally moved to this suburb on the fringe of the jungle .His dreams having the necklace made for his wife had come to nothing .He hated the city of Bombay which offers you everything except work and shelter

" Within six months the quarry closed down and Bheema found himself without work .It was a shock for him to learn that he was jobless when he reported for duty one morning .He was confused The thought of starvation plunged him into the deepest pit of anxiety "

The thoughts of hunger entered in his mind as if he has not job, there is no food in his home as his young and dear daughter Nabda and wife came before his eyes.

"Looking around he found that there were mounds of ashes, obviously the remains of funeral pyres and charred bones scattered everywhere .The thought of death did not frighten him .He thought that the dead person must have been jobless and death must have given him relief .He knew that starvation was staring him in the face .His darling Nabda would go on

crying for food ,his wife would be sullen and he would have to watch all this helplessly "

From that day he found work for him as something was sparkle on the top of the mound of ashes ,when he carefully observed it was a ring of gold weighing about twelve grams and he suddenly picked it up .It was the gold in the ashes of a funeral pyre opened way of Bheema to survive .From that day he used to wonder of cremation grounds and graveyards to get grain of gold .

"Seldom did he return home without an earring, a nose ring, an ankle or a necklace. He found that the intense heat of the funeral pyre melts the gold which gets embedded in the bones ….on his way home he usually bought a packet of dates for his darling Nabda "

He did the work of finding gold in the ashes of Funeral and wandering graveyard. In that struggle, he lost his fingers when he fought with Jackals thus he lived by sifting ashes of dead bodies. He was living the life with the help of death. When he was digging grave for gold in the mouth of corpse that time the pack of Jackals attacked him because that corpse was food of Jackals so one human being (Dalit) and Jackal was in the same rank. Battle fought between human being and Jackal. Fate of Dalit is lower than Jackal because he born in lower caste. Such lower life live human being on the earth, it becomes the fate of Dalit from the origin of life in India .

Annabhau depicted pain, hunger and discrimination on the canvas of neglected Dalit life .Shakespeare has described literature as it is the mirror of human life .As it is well known that Shakespeare was also not well educated, he also took education from life like Annabhau

As Author has depicted what he has seen and experienced in his life.

Anna bhau in his inaugural speech at the first Dalit Shitya Sammelan ,a literary conference that he founded in Bombay in 1958,he said that "The earth is not balanced on the snake's head but on the strength of Dalit and working -class people in global structures" www.the-criterion .com

References;

1) Poisoned Bread translated from Modern Marathi Daalit LiteratureEdited by Arjun Dangle
2) Loksahitik Annabhau Sathe Samgra Vaangmay Pratima Publication Pune
3) www.the-criterion .coms

Persistent Silence of Women in Shashi Deshpande's Novels

Dr. Jare M. R.
Asso. Professor
S. M. Joshi College, Hadapsar,Pune - 411028

Mr. Sangharsh Gaikwad
Ph.D. Scholar
Institute of Advanced Studies
in English Aundh, Pune - 411007

Abstract

Shashi Deshpande is one of the well-known Indian woman novelists who have a great apprehension for the welfare of the women society. Her novels are generally dealt with female protagonists who strive to find out their own selves throughout the novels. Her profound insight into woman psychology and ideal perceptive of Indian society brought her international recognition. Deshpande's novels deal with the problems of a career woman and her martial constraints. The appalling tribulations of women from their different niches of minds are noticeably portrayed in her novels. The present paper is an attempt to show that how the multifaceted 'silence' is used by Deshpande through her protagonists as a tactic to survive, comprehend and understand her identity and self-respect, as well as to ascertain and assert her position, role and concern in the domestic and social domains. It also focuses on the requirement for women to rupture free from the fetters of their conventional position and notice their own need for self-fulfillment as more important than the duty of sacrificing. Most of the women are content in their role as 'Sati-Savitri' imposed on them by the male dominated society for their convenience. Though there was restlessness in the minds of women about their inferior rank in society, they were not permitted to articulate their opinions or feelings.

Key Words: woman psychology, male-domination, Indian society, tribulation, sacrifice

…………………………………………………………………………………………………

Introduction:

Right from the primordial time, India has been a male-dominated tradition. Indian women were bounded by so many prejudices, conventions and customs. She was considered as an 'inanimate object'. She was always supposed to be obedient, placid, enduring, and subservient. But, with the change of time and initiation of western education and culture the Indian woman has come out as a 'new individual'. Now, the women have started to come out of their predetermined destinies of being a 'confined bird'.

Shashi Deshpande is one of the brightest stars in the galaxy of contemporary Indian women writers who in her various works has depicted the contemporary middle-class women's outer and inner world with rare acumen and insight. Her women characters are modern, educated, career oriented middle-class married women, who are sensitive to the changing times and circumstances.Though her women protagonists are trampled under patriarchal dominance but they not at all think about contravention the consecrated association of marriage. Instead, they make clever strategic use of their 'multi-layered silences' in order to achieve their individuality. 'Silence' is a mysteriously fascinating word which implies different layers and meanings of absence of speech in relation to different categories of people and in different circumstances. 'Silence' of the subjugated and the marginalized is entirely dissimilar from the silence of the honored and the prevailing and so is the disparity in the silences of different categories and segments of society.

The different refinements of protracted and repressive silence, when flake off in relation to lives and situations of women, divulge an altogether different world- a world of despotism, a world of repression and oppression, a sentiment of loss, pain, revolt, altercation, redefining and re-visioning the equations and relations of power and much more including the myriad attempts at pronouncement and recognition of.In this regard Shashi Deshpande's says:

In all my novels I have rejected stereotypes and requisitioned the myths which have so shaped the image of women, even the self-image of women, in this In a way, through my writing, I have tried to break the long silence of women in our country. (Shashi Deshpande Biography Web)

What is noteworthy about the whole characteristic of using silence as a strategy is that her central woman protagonists might appear to be compromising with their lot in the form of in the hunt for sanctuary within the province of the family or meandering to the domineer of their husbands or fathers in the family, or mutely bearing up with all the trials and tribulations of life, but seen in the bigger and acceptable viewpoint, there is no conciliation as such and their silence speaks so strident and obvious through their thought processes that at the end of the day, they are absolutely special individuals.

In Shashi Deshpande's . " The Dark Holds No Terror", Sarita has the proposition from the commencement that she is an redundant child, that she has written in a note book, when she even a child, "nobody likes me nobody cares for me nobody wants me" perchance it is sentiment of Sarita suffers for being lady and this feeling has gone deeper within her, after her brother, Dhruva, has drowned in a pool and she is held dependable for the death of the child that's made her become a wrong and discarded daughter. She was bearing encumber of this culpability throughout her whole life with enduring silence, though she was not responsible for it. Deshpande explores the splintered psyche of the central character, Sarita. The novel reveals the expedition of a determined, apprehensive and highly self-willed girl. She treats the patients in the daytime but, at night, lives as a frightened and ensnared animal at the hands of her husband, Manu.
Then the other women characters in "The Dark Holds No Terrors", Smita and Nalu are friends of Sarita, who are also devour as troubled women. Smita's condition is worse than slavery; she is a type of woman who has contented if she gets a quadrangle meal, a day clothing and sex. Then Nalu, an another kind of busted woman, whom Deshpande has exposed as a typical spinster because Nalu has remained unmarried. Saru is surprised to see that Nalu has been turned intoharsh in her interpretations not that the women in wedded life should be thesufferer. Even the woman like Nalu, who is well off economically, but she lacks in the lovability and equanimity, because she has never tasted love of husband and children.

Root And Shadow reconnoiter the innermost self of Indu who symbolize the new women, who are educated and married to Jayant but her feminine impulse for expression is suppressed and Mini instills in her all the traditional feminine qualities since her childhood. Another character Akka who got married to a man, that is much elder than her. She has to bear the contemptuous and brutish sexual advances of her husband.

Mira in 'The Binding Vine' is a woman who bears the subjugation and sexual thrash of her husband wordlessly. The other woman character in the novel, Kalpana, who is the second

heroine of the novel, experiences the rape, but because of poverty, her mother wants to cover up the whole incident. Unlike these women, Urmi's journey is not a pleasure trip into her own past, but the obscured life and opinion of her mother-in-law, Mira and Kalpana, a poor domestic's daughter, where these women are crumbled under the burden of their grief.So some occurrences which set the tone of this novel "The Binding Vine", it expresses the incredible familial and cultural influence which succeeds in making women both silent and indiscernible.

Urmila establishes a communion with her and tries to reconstruct the tragic tale of an energetic girl, who suffered and write poems in the solitude of an unhappy marriage. In the novel 'A Matter of Time' is an exploration of a woman's inner life. Kalyani's worries are based on patriarchal tyranny that castigates women to the boundaries of silence. Sumi like her mother is a suffering subjugated and victimized woman. Yet she does not enquire the man; her tormenter.

Conclusion

Shashi Deshpande is one of the eminent present-day Indian novelists in English. Mainly she writes about the situation of women and how they have been sufferers, silent victims of this society. The paper has focused on how patriarchy impedes woman's assertion and tries to suppress and oppress her in each and every step. It also shows how this patriarchal system indoctrinates women to change themselves according to social norms. This society never gives them a chance to groom and assert themselves in their marriages, treat them as a commodity' and an object for satisfying their sexual urges. Though women know that there is injustice with them, they have not been treated equally, they are considered inferior in family and society they bear all this with their enduring silence.

References:

1. Deshpande, Shashi. The Dark Holds No Terrors, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1980.
2. Roots and Shadows, New Delhi: Orient Longman Ltd. 1983
3. The Binding Vine, New Delhi: Penguin Books, 1993.
4. A Matter of Time, The Feminist Press: New York, 1999.
5. Sandhu,SarbijitK . The Image of woman in the novel of Shashi Deshpande, New Delhi:Perstige Books,1991.
6. Deshpande, Shashi. "Shashi Deshpande Biography - Shashi Deshpande Comments". Biography.jrank.org. 4267. web. 24 Oct., 2011.
7. Mies, Maria (1980). Indian Women and Patriarchy. New Delhi:Concept, 1980.

"Economic view of Environmental Consumption"

Dr.Onkar Balkrishna Khiste
Dept. of Economics
Shri Sant Gajajnan Mahavidyalaya, Kharda Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar

Key words:

Economic view,Consumption, Environment, impact of consumption…

Introduction:

In this research paper we are thinking about consumption of environment in the form of economic goods. Which is the most important who is determinant of status of environment and it depends upon our view of consumption. What are the characteristics of goods? It determines types of goods. The type of goods determines psychology of person how to consume goods. Some types of goods studies in economics like as public goods, private goods, merit goods, same public goods, necessary goods etc.but we are considering here two types of goods for supporting to analysis which are Public goods and private goods. Naturally every person differently thinking about consumption about public goods and private goods. Unknowingly private goods we are use or consume economically, efficiently and carefully appositely public goods use with careless. When we think about present adverse situation of environment this becoming mode of lake of consciousness about environment because in the flow of rapidly growing population, globalization, and changing mode of consumption etc. all reasons are unenthusiastically affecting to environment in the other words we can say we are consuming of environment as a luxury goods so that we have to stop effectively the flow of population and globalization as well as we have to consume environment as a public goods. We should change our consumption pattern, habits which are helpful to conservation of environment!

Objectives:

1. To take review of pattern of consumption about environment.
2. To analysis, is environment a public goods?

Definition of public goods:

Here first define the what is public goods for this concept defined on the bases of characteristics like (1) We cannot exclude to any one from consumption (Common consumption) In the word of Prof. Dalton "public goods enjoy with group" (2) public goods are indivisible. (3) it provided without any consideration or free of cost (no existence of market mechanism). (4) there is lack of law of exclusion etc. in the short word there is no any restrictions in the consumption of public goods so that environment is a public goods. In age of globalization every one consumes environment as a public goods with irrationally and careless. So that environmental situation is day by day going on deprivation.

Environmentconsumption patter:

What is the situation of environment in the historical period? In the age of past every alive had consuming pure or healthy environment as public goods so that every healthy life. In

the lack of industrialization circumstances of person had imitated and it's in control, every alive depend on nature so that relationship between environment and alive was very positive and strong as well as it was jointed with heart! So that people consumed environmental goods as a private goods.

Another side Indian culture learn to us love to alive (Person, Animals, Trees etc.) as well as every physical things (land, Hills, minerals etc.) according to Sant Dnyaneshwer in the Marathi Language भूता परस्पर जडो मैत्र जिवांचे "it means every person attach to physical and alive things of the world and environment. Also Sant Tukaram Maharaj told to us in his own words वृक्ष वल्ली आम्ही सोयरे ..."it means trees and things are our relative so that should love to them.

If maximum part of follows to the thoughts of above mentioned Sants and in traditions which are related to environment it will be helpful to conservation of environment. This pattern of consumption like private goods because every takes care to environment, so that naturally was in balanced. This all credit goes to our tradition alternatively goes to patter of consumption. In the flow of globalization consumption pattern is affected, hence environment also affected from consumption pattern. Obviously in the flow of globalization promoting to consumption so that every alive run to back to money and luxury consumption, alternatively industrialization also rapidly growing for complete human needs. Concept of development as a define "development is equivale to industrialization" industrialization is irrationally going on the way globalization and it's adversely affecting to environment. Environmental means are scared of inadequate and human beings are unlimited so that day on day consumption pattern affecting to environment and due to that situation environmental system collapsing. That is only one reason we are consuming careless to environment as a public goods as well as there are various reasons like economic and noneconomic which are affecting to environment.

Unfortunately, situation going to changing, when we think about environment in this concept include the land, Water, Forest, Population these are very important factors which are affected to whole environmental system. When we compare on the bases of ration between above mentioned factor it adversely come on front side like India account for 18% of world population, about 4% of the worlds water resources and about 23% of the worlds forest. This is the very adverse situation about India and environment state.

Another side our nation's G.D.P is increasing, stoke of foreign currency is also increasing! But what is about our sustainability of environment? What is about our next generation? In the flow of economic development, we are avoiding to nature, we are extra emphasizing on industrialization for development hence whole alive affecting from global warming, climate change and other environment problems like Air, Noise, Water and soil pollution. We can call this development is not sustainable development. It is very harmful to our society, our next generation and planet. Why this situation creates? Why environment damaging? Why every alive is deprive form pure and healthy environment? All these questions answer is disguised in improper or inefficient consumption of environment!

In the present period we realize environment is a public goods. Because general psychology indicates irrational pattern about public goods, we are consuming because public goods with careless, inefficiently so that in the in competition of industrialization industrialists acquiring land and doing treeless land for established industries but unfortunately substitutive no more to tree plantation as well as another side every industry creates pollution like water, air, noise, land so that environment rapidly going to deprivation. In this situation many acts provided protection to environment but society is not follow to it another reason is lack of political willpower is also reason of degradation of environment.

Oppositely private goods we are uses with carefully because private goods which individual it we use very carefully and rationally because its are individual it we are not allow to other so these are durable. We have to give same treatment to environment (private goods) as private goods. As well as we have to suggest to other for proper and efficient use of environment and follow to environmental acts. At that we can achieve the concept of Sustainable development.

Conclusion:

We can say in short, an environment is a public goods but we have to need to consume to environment as a provide goods (with careful and efficient use) for the conservation of environment, healthy life, as well as sustainable development etc. so that everyone should have need to conserve to trees, water, land etc. and promote to renewable energy.

References:

1. Dnyneshwai, Sant Dnyashwar
2. Gramgeeta, RashtraSantTukadoji Maharaj
3. State of Indian agriculture, govt. of India, new Delhi. 2016
4. http://en.m.wikipedia.org
5. environment for the development the provision of international environmental public goods, Julia Touza Montero & Charles Perrings

Impact of COVID-19 on Indian Agriculture

Dr.Landge Balwant Bhimrao
Head and Associate Professor, Department of Commerce
Bharatiya Jain Sanghatna's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune

Abstract

COVID-19 pandemic has disrupted the Indian agricultural system extensively. Nevertheless, the recent quarterly GDP estimates post-COVID scenario showcase robustness and resilience in Indian agriculture.In this context, we aim to synthesize the early evidence of the COVID-19 impact on the Indian agricultural system viz., production, marketing and consumption followed by a set of potential strategies to recover and prosper post-pandemic. Survey findings indicate that the pandemic has affected production and marketing through labour and logistical constraints, while the negative income shock restricted access to markets and increased prices of food commodities affecting the consumption pattern. The pandemic wreaked a substantial physical, social, economic and emotional havoc on all the stakeholders of Indian agricultural system. Seizing the crisis as an opportunity, the state announced a raft of measures and long-pending reforms.

Key word -COVID-19, Pandemic, Indian Agricultural, Production and Marketing, Commodities

Introduction

When India was hit by the first wave of COVID-19 from January to June 2020, agriculture turned out to be a bright spot. The Economic Survey estimated that India's GVA for the entire economy will contract by 7.2 percent in 2020-21, primarily due to a steep decline in the first half of the FY.In this mayhem caused by the nationwide lockdown, agriculture was the only bright spot and it is estimated that the GVA for agriculture clocked a positive growth of 3.4 percent at constant (2011-12) prices.Can the agriculture sector be a saviour again when the second wave of COVID-19 has hit India with much more intensity than the first wave? This time, it seems that rural India has not been spared.

Objectives of the study

To study on Challenges of the agriculture in Covid-19.

To analyses the impact of Covid-19 on Indian agriculture.

To study the Response of the Government of India.

Limitation of research

Research subject is limited to Impact of COVID-19 on Indian Agriculture

Research Methodology

The present research paper is a study of "Impact of COVID-19 on Indian Agriculture" based on secondary data collected from the published research paper, report and individuals in India. Specifically, the secondary sources include journals, and websites.

India's Agricultural Market

The COVID-19 crisis has exposed the vulnerability of India's agriculture and food markets. Both demand and supply shocks emphasise the need for reforms to connect farmers to markets, ensure adequate labour supplies, and create safety nets to make them more resilient. While supply chain and workforce vulnerabilities hurt farming of all scales and forms in India, the most affected have been dairy farming, floriculture, fruit production, fisheries, and poultry farming. There is a need for agricultural market reforms, safety nets to ensure reasonable working conditions, and to decentralise food systems to make them more resilient. The government should provide specific protections for those most affected. Strengthening social protection schemes shouldinclude encouraging farmers to join farmer producer organisations (FPOs), providing them easy access to credit, and and investing in capacity building and guidance on digital and direct marketing solutions. Encouraging agri-tech start-ups to work with FPOs and smallholders and ensuring transparent rules of the game could help improve both input and output supply chains.

Challenges on Agriculture Sector

1. In spite of all these we have been raised regarding negative implications of COVID-19 pandemic on the farm economy. This is the peak of rabi season in India and crops like wheat, gram, lentil, mustard, etc. (Including paddy in irrigated tracts) are at harvestable stage or almost reaching maturity.

2. This is also the time when the farm harvests reach the market yards for assuring procurement operations by designated government agencies. Moreover, any severe disruption to the supply of perishable fruits and vegetables, dairy products, fish, and so on Having mobilized to fulfil the increasing demand from a bulging middle class as well as urban and rural consumers, may create irreparable damage to all actors in the supply chain.

3. The migration of workers from fewer parts to their native places has also triggered panic buttons, as they are of the essence for both harvesting operations and post-harvest handling of produce in storage and marketing centres.

4. The Union Home Ministry, in a real significant move, has notified to exclude movement of farmers, farm laborers and harvesting and sowing-related machines from the purview of lockdown.

5. Making the food grains, fruits and veggies and other essential items available to consumers, both in rural and urban areas, is the most critical challenge for Government machinery during the lockdown period.

6. Smooth functioning of the supply chain, with adequate safety measures for the people involved, is of paramount importance. Transportation of public distribution system (PDS) items to last mile delivery agents, by both rail and road, has to be ensured by several Government agencies. The distribution of the commodities of a vulnerable population, while maintaining prescribed guidelines and protocol, particularly of social distancing, must be effectively supervised.

7. As the ongoing lockdown coincides with the Rabi harvesting season, farmers across the country look up to the Government to ensure uninterrupted harvesting of the crops as well as

smooth procurement operations.

8. The Union Home Ministry?s circular waiving restrictions on the inter- and intra-State movements of farmers/laborers, as well as harvesting and related farm machines, is indeed a step-in the right direction. While ensuring availability of laborers for critical farm operations, their safety (from any COVID infection) and wellbeing must be prioritized by the Government systems. The sale of dairy products; fish; poultry, etc. Has also been hit during the lockdown period as the uptake by the organized industry players has been affected due to shortage of work force and transport issues. As the weather has been very erratic over the past few months in many parts, harvested produce must also be protected from such hazards.

Mitigation Measures

1. The poorest sections of society are always the hardest strike in any disaster or pandemic situation. With around 85 percent of Indian farm households being small and marginal farmers, and a significant part of the population being landless farm laborers, welfare measures to contain any damage from COVID are definitely going to help them with sincere implementation.

2. The focus of the Government therefore has to be to protect the spirits of every citizen. Nevertheless, people living on agriculture and allied activities, mostly those losing their income from informal employment in this lockdown period, have to be provided with alternative avenues till the economy bounces back. To keep up the demand for agricultural commodities, investments in key logistics must be enhanced.

3. Moreover, e-commerce and delivery companies and start-up need to be encouraged with suitable policies and incentives. The small and medium enterprises, running with raw materials from the husbandry and allied sector or otherwise, also need special attention so that the rural economy doesn?t collapse.

4. To obviate the immediate concerns of scarcity of farm labour, policies must facilitate easy availability of machinery through state entities, Farmer Producer Organizations (FPOs) or custom hiring centres (CHCs) with suitable incentives. It is as well suggested to explore leveraging NREGS funds to pay part of the farm labour to lessen the monetary burden on the farmer, while ensuring wage employment to the landless laborers and workers.

Response of the Government of India

The response of the Indian government in agriculture has involved three policy measures.

1. It has declared that most agricultural activities will be in the essential list. It has exempted farm workers in the fields, farming operations by farmers, agencies engaged in the procurement of agriculture products including MSPs, Mondays notified by the State Governments, inter- and intrastate movement of harvesting and sowing related machines and fabrication, Packaging units of plant foods, pesticides, and seeds among others.

2. It has announced that the first installment of the PMKisan payment to farmers, i.e., Rs 2000, will be paid up front to farmers. It has also foretold that the wages under MGNREGS will be raised from Rs 182 to Rs 202 per day.

3. The Reserve Bank of India (RBI) has declared a moratorium on agricultural term loans

(including crop loans) for a period of three months. If we look at the responses of governments across the world, these interventions appear insignificant. In fact, the upfront Payment to farmers from the PM-Kisan scheme is not even worth naming a package, as this money was anyway going to be paid to the farmers between April and June.

Conclusion

It can be concluded that, the county level in India, the further process of agriculture will be disrupted because of the kharif season. India requires to have 250 lakh Quintiles of seed for this season, but with various barriers coming out, this has not been procured till now. This is not merely theend of the impact. It is the starting point. The government needs to step in at the right time so that the biggest sector of the economy does not fail lost during these tough times. The food supply chain has been hit the strongest by the pandemic, which also results in a shortage of food security amongst the most vulnerable segment of the population. Apart from that, if we run deeper, we will observe that the migrant labour or crisis directly affects the agricultural sector employment. Various laborers have been rendered unemployed and due to this; the demand of food will also go down from their terminal. With no money to feed themselves, they would hold up on cheaper sources of food. The end of the lockdown will not end the problems. On the contrary, they are probable to be compounded at the onset of the new agricultural sowing season. There is a greater demand for government support in the form of support for other agricultural inputs. Lack of any relief will only cause the agricultural crisis worse. The need of the hour is to maximize possibilities of agriculture, which has established its utility and resilience in trying times.

References

1.Explained: How Covid-19 has affected the global economy, The Indian Express (2020), https://indianexpress.com/article/explained/explained-how-has-covid-19-affected-the-global-economy-6410494/ (last visited May 19, 2020).

2. Dr. U. Arumugam1 Dr. G. Kanagavalli& M. Mania (2020): Covid-19: Impact of Agriculture in India, Vol.8, Issue 5, pp: (480-488)

3. S. Mahendra Dev and RajeswariSengupta, Covid-19: Impact on the Indian Economy, Indira GandhiInstitute of Development Research, Mumbai April 2020

4.PrangyaParamitaSahoo&SuvangiRath (2020) in their paper Potential Impact of Corona Virus on Agriculture Sector, Biotica Research Today, Vol 2:4, www.bioticainternational.com.

5.Nedumaran, Dr&Manida, M.(2019). Impact of FDI in Agriculture Sector in India: Opportunities and Challenges. 8. 10.35940/ijrte.C1081.1083S19.

6.Arumugam, U &Ganesan, Kanagavalli&Manida, M. (2020). COVID-19: IMPACT OF AGRICULTURE IN INDIA. Aegaeum. 8. 480-488.

SCIENTIFIC DEVELOPMENTS DURING THE REIGN OF SULTAN FIRUZ SHAH TUGHLAQ

Dr. Aneesa Iqbal Sabir,
Assistant Professor,
Department of History, CAS Aligarh Muslim University, Aligarh.

ABSTRACT:

This research paper proposes to analyse the scientific progress made during the reign of Firuz Shah Tughlaq. There was immense progress in the field of medicine, atronomy, astrology, and mechanical science. All this was possible due to the patronage and encouragement of the Sultan.

KEY WORDS: Science, Medicine, Hospital, Astronomy, Astrolab, Technical Training, Mechanical Science.

In the history of the Delhi Sultanate, the age of Firuz Shah Tughlaq (752-790 A.H./1351-1388 A.D.) was the most prolific in historical and religious literature. If on one hand it saw the production of Ziauddin Barani's Tarikh-i-FiruzShahi , Afif's Tarikh-i-FiruzShahi , FiruzShah's Futuhat-i-FiruzShahi and the Sirat-i-FiruzShahi , on the other side works like Fatawa-i-Tatar Khania , Fawaid-i-FiruzShahi , Fiqh-i-FiruzShahi and Fatawa i-Jahandari , appeared during this period on the principles and procedures of maintaining records there appeared the Dastur-ul-Albab-fi-Ilm-ul-Hisab while in Insha-i- Mahru, many documents of the period were put together. The age of FiruzShah Tughlaq is illustrious in the history of the Delhi Sultanate for not only its political role but also cultural achievements. With the accesssion of Sultan Firuz Shah Tughlaq to the throne of Delhi in 1351 a new era began in the promotion of science and learning.

During Firuz Shah's reign there was considerable development in the field of medicine also. The Sirat-i-Firuz Shahi gives a list of diseases and medicines indicating the Sultan's interest in the subject. The science of surgery was also developed. New instruments of operation were also devised. There was an instrument which was used to find out the position of a child in the womb of the mother. He also established a hospital (Dar-ul-Shifa) where the general public were treated, infact Firuz adopted a modern approach by gathering mentally ill patients and having them detained in the hospital for treatment. There was progress in the fields of astronomy, and mechanical sciences also.

Firuz Shah's keen personal interest gave further fillip to tibb (medicine). During his time it was included in the syllabus of the government colleges. He used to write prescriptions like Muhammad bin Tughlaq and prepared under his personal supervision, a comprehensive work on medicine entitled Tibb-i-Firuz Shahi, dealing with diseases and their treatment. He was also interested in the veterinary science and discussed the diseases and treatment of animals in a brochure entitled Shikar Nama-i-Firuz Shahi.

During the Firozi period we find evidence that the hospitals (which were called Darul Shafa, Bimaristan or Sahatkhana) other than providing treatment and remedy for various ailments also functioned in the capacity of centres for providing training and knowledge in the field of

medicine. In Afif's Tarikh-i-Firuz Shahi there is mention of only one hospital but in the Tarikh-i-Ferishta the number of hospitals established by Firuz Shah Tughlaq is five and in the Tabaqat-i- Akbari it is four Thus the hospitals other than being health service centres also played the role of a mode through which medical training and education could be imparted.

Firuz Shah Tughlq under his supervision for the study, observation and conducting experiments in the field of astronomy, established an excellent astrolabe and erected it on a minaret (tower) along with a sundial which functioned as a store house also. Here for the scholars of astronomy facilities were available for observation and research. Both the astrolabe and sundial were also important aids in sea navigation, and by the thirteenth century the Chinese magnetic compass (floating needle) was in use on ships in the Indian seas. Firuz also established a unique astrolabe which was portable. This Sultan's deep interest and love for the subject of astronomy is also evident by his getting a Sanskrit work on astronomy translated in Persian which became famous as 'Dalail-i-Firuz Shahi'. Thus we can infer that the observatories were established by the Sultans so that research and experiment could be conducted in the field of astronomy which led to immensive progress and development in this field.

His passion for astronomy reached such a stage that hunting of different animals was decided according to astronomical calculations.

Firuz Tughlaq deposited a large number of books on astronomy and astrolabes in the royal library (Kitab-khana-i-khas) and desired that these be made available to all those who wished to make use of them.

For the teaching and training of various arts and talents other than the private centres or household firms or home industries which provided domestic training, there were also workshops or centres of industrial training under the supervision of the administration called 'Karkhanas'. These Karkhanas were specially established for manufacturing commodities for the use of the royal family, nobles and officers in which under the supervision of expert artisans, craftsman, handicraft workers, training was imparted in the Karkhanas or workshops by expert artisans through the system of apprenticeship where the trading classes maintained their own schools for the instruction of their children or other people from which all took advantage and learnt the arts. This system of providing training in various skills and industry was prevalent in the villages and towns of the Sultanate and was free from various formalities. Infact the karkhanahs of the royal household were, factories to manufacture articles needed at the court.

There is detailed evidence available of the establishment of Karkhana's and centres for industrial training during the period of Firuz Shah Tughlaq. There was a special department for the technical training and teaching of different arts and skills to the slaves during his period instead it seems this department was specifically established for the training of these slaves. Here it is clear that other than the religious teaching and training, the Sultan was deeply interested in providing industrial training and technical knowledge to his slaves. In these 'Karkhana' under the supervision of the skilled artisans and expert craftsmen training in different arts, crafts, skills was provided to the royal slaves. In this way according to Afif approximately 12,000 slaves

became efficient artists and artisans.

The development in the mechanical science can be gauged from the list of mechanical devices listed by Afif:

1. Tas ghariyal, a gong, meant to regulate the time of prayers. It was prepared by Firuz Shah in cooperation with astronomers and was placed on the darbar hall of Firozabad.
2. Large size revolving cauldrons, for cooking ten fat sheep.
3. Claundron stands, with ten legs to carry the 'revolving cauldrons.
4. White dome, with a special portico (fariza), a part of royal camp.
5. Azhdar Peel, fixed on the backs of elephants.
6. Huge drums tied to the backs of elephants during hunting expeditions.
7. Two astrolabes (usturlabs) indicating direction

CONCLUSION :

FiruzShah Tughlaq's reign is popular for its vibrant cultural tradition. His versatile personality and keen interest in the promotion of art and learning glorified and enhanced the cultural achievements of the Tughlaq dynasty. During his reign flourished numerous intellectuals, scholars and poets who greatly enriched the field of knowledge by their erudite contribution. Not only did these scholars write on literature alone but on religion, law, medicine and astronomy also, books were written testifying the comprehensive progress made in all fields of learning during Firuz's reign.

1 Edited by Sir Syed, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1862

2 Edited by Maulvi Vilayat Husain, Bib. Indica, Calcutta, 1889-91.

3 Edited by Abdur Rashid, Dept. of History, Aligarh 1954.

4 MS Bankipur Library (Catalogue VII, 547).

5 By Alimb. 'Ala-al-Hanafi Inderpati, MSS in Rampur (No.361), Bankipur (1715-1719), Asafiyah (II 1052) five volumes edited by Qazi Sajjad Husain, Delhi.

6 By Sharaf Muhmmad al-'Atai, MS Azad Library, A.M.U.,Aligarh 297-3/27.

7 By Maulana Sadr-ud-din Ya'qub Muzaffar Kirmani and others MS Azad Library, Aligarh No.260, Supp

8 Edited by Dr. Afsar Salim Khan, Lahore, 1972, eng trans: 'The Political Theory of the Delhi Sultanate, by Prof. Habib and Dr. Afsar Salim Khan, Delhi, 1957

9 For details see: Anonymous Sirat-i-Firuz Shahi, Fascimile edition of th manuscript, Patna, Khudabaksh Oriental Library, 1999, pp.93-97, pp.236-41, pp.320-55.

10 Ibid, pp.320-21.

11 Ibid, pp.336, 338, that Physicians were employed in the Hospital (Shifakhana) and medicines were distributed is clearly stated in the detailed accounts of the hospital in Ibid, pp.235-42 / Afif Sham Siraj Tarikh-i-Firuz Shahi, Ed M. Wilayat. Husain, Calcutta, Asiatic Society of Bengal,1891, pp.357-59.

12 Sirat-i-Firuz Shahi, Op.Cit, p.53.

13 Nizami, K.A., Royalty in Medieval India, New Delhi, Munshiram Manohar Lal, 1997, p.132.

14 Tarikh-i-Firuz Shahi (Afif), Op.cit, pp.355-59/ Sirat-i-Firuz Shahi, Op.cit, pp.235-36, Tughlaq Firuz Shah Futuhat-i- Firuz Shahi, Ed. Shaikh Abdul Rashid pp.15-16, Salik/ Abdul Majid, Muslim Saqafat Hindustan mein, Lahore, Idarah-Saqafat-i-Islamia, n.d., p.p.294.

15 Ferishta , Muhammad Qasim, Tarikh-i-Ferishta, Vol.1, Lucknow, Nawal Kishore, 1864-1865 p.151.

16 Nizamuddin Ahmad, Tabaqat-i-Akbari, Lucknow, Nawal Kishore, 1875. p.121.

17 Anonymous, Sirat-i-Firuz Shahi, Fascimile edition of the manuscript, Patna, Khudabaksh Oriental Library, 1999, pp.300-05.

18 .The evidence has been exhaustively studied in an Urdu work, Sayyid Sulaiman Nadvi, Arbon Ki Jahazrani, Azamgarh, Darul Musannifin, 1935, pp. 148-152; Also Needham, Joseph,; Science and Civilization in China, IV(1), Cambridge, Cambridge University Press, 1962, pp. 247-248.

19 Tarikh-i-Firuz Shahi (Afif), Op.cit, p.370, Siddiqui Iqtedar Husain "Science and Scientific Instruments in the Sultanate of Delhi", Hamdard Islamicus, 17/3, Autumn, 1994, pp.11-12.

20 Sirat-i-Firuz Shahi, Op.cit, p.301/ Badayun, Abdul Qadir, Muntakhab-ut-Tawarikh, Vol.1, Ed by M. Kabiruddin Ahmad Ali, p.249, Nizami, K.A. Salatin Dehli Ke Mazhabi Rujhanat, Delhi, Nadwat-ul-Musaniffin, 1981, p.399

21 Sirat-i-Firuz Shahi, op. cit. pp.95-96

22 22.Ibid. p. 320.

23 Ray, Krishnalal, Education in Medieval India, Delhi, B.R. Publishing Corporation, 1984, pp.53-55.

24 Tarikh-i-Firuz Shahi (Afif), Op.cit, p.270/ For details, see: Banerjee, J.M., History of Firuz Shah Tughlaq, Delhi, Oriental Publishers,1967, pp.183-84.

25 Tarikh-i-Firuz Shahi (Afif),Op.cit, pp.255, 369-70, Jauhri, R.C., Firoz Tughlaq, 1351-88AD, Agra, Shivalal and Agarwala & co.,1968, p.179.

SOCIAL WORK FUNCTIONS IN EARTHQUAKE DISASTERS

Mohamad Mustafa Mujawar1
Ph.D, Research Scholar,
Department of Studies in Social Work,Shivagangotri,Davangere University, Davangere, Karnataka

Dr.Shivalingappa B.P
Associate Professor, Department of Studies in Social Work, Shivagangotri, Davangere University, Davangere, Karnataka

ABSTRACT

Hurricanes, earthquakes, tsunamis and other forms of natural and human-made disasters seem to be increasing in frequency. This can lead people to experience anger, loss, fear, grief and a host of other emotions. The people affected needed support in rebuilding their lives. Helping professionals, including social workers, joined the rescue efforts that ensued. I explore their interventions in this article and identify the skills that social workers require to help those who survive catastrophic conditions.

SOCIAL WORK FUNCTIONS IN EARTHQUAKE DISASTERS

Social workers are engaged in the disaster recovery plans, including at the micro-, mezzo-, and macro-levels, organizing a community's recovery, searching out benefit programs, writing grants and advocating for government programs (Cooke, 1993; Dodds and Nuehring, 1996; Dufka, 1988; Sundet and Mermelstein, 1996). Social work functions in disaster aid have been summarized as follows (Yueh, 2003).

1. Supporting individuals and families. In Bam this included: providing emotional support, grief counselling and post-disaster support (PTSD) for vulnerable groups like people with disabilities, children and elderly people; motivating victims to join activities; providing emotional support for families in shelters; helping families to arrange for funerals and build tents; visiting homes; and interviewing families of the victims.

2. Linking individual needs with resources and helping people to access resources. This included facilitating contact between local government and voluntary groups; linking social services with the needs of the people; identifying vulnerable people; linking family needs with resources and finding these; collecting Javadian: Responses to earthquakes 335 donations; collecting, delivering and distributing food and materials; and registering the needs of victims for central government officers.

3. Preventing severe physical and mental problems. These included therapeutic interventions for survivors, including various types of counselling, e.g. grief counselling and post-relief counselling, linking patients to therapists and therapeutic centers.

4. Preventing individuals, families, groups, organizations and communities from breaking down. This included providing accommodation, information and support to individuals and families who were homeless; reducing survivors' lack of interest in life, and feelings of powerlessness and despair; coordinating and organizing responses to groups, agencies and communities effectively.

5. Intervening to change micro and macro systems to improve client well-being. This included advocating for change in governmental programs; developing volunteer services; conducting needs assessments; improving service programs; providing distribution centers for the victims; changing welfare policies and recovery programs to improve a community's

ability to meet people's needs; developing the capacity of systems to improve the inferior structural status of earthquake victims.

Social workers are an important part of disaster aid and recovery plans at the micro, mezzo and macro levels. They play key roles in earthquake relief by assisting earthquake survivors and are on the frontline of emergency responses, as they were in the Bam earthquake. There, they not only acted as representatives of the state, but they also joined families who were waiting to pull survivors from the debris, provided emotional support for families in shelters and helped families arrange funeral ceremonies. As government agents, social workers act on its behalf during emergency relief and thus enable it to carry out its responsibilities through their work. The majority of agency administrators who support disaster aid initiatives should have a social work background so that they can 336 International Social Work volume 50(3) alleviate suffering. But many agency administrators in Iran did not have a social work background and seldom did they carry out their responsibilities with respect to social workers. Nevertheless, they coordinated groups, agencies and communities to improve relief organization and deliver effective responses in Bam. I have shown that social workers need to know how to deal with crisis intervention including information and resources integration; organizing volunteers; distributing materials and food; allocating monetary compensation; managing deaths and funeral arrangements; undertaking needs surveys; identifying vulnerable people; and finding housing, among other things. However, the difficulties that social workers have in following procedures and meeting the demands placed upon them are due to the lack of system integration, leadership uncertainty, poor instructions, ambiguous policies and rules, chaotic rescue bases, their own uncertain roles, and poorly distributed aid resources caused by mishandling, overlapping resources and inflexible legislation. The work I carried out in Bam revealed that the social workers who helped people in Bam encountered the above problems, except for ambiguous policies and inflexible legislation. For example, the majority of volunteer individuals, groups and organizations involved had insufficient information. Although material, food and monetary aid were available, these were not distributed evenly: some people had sufficient support, others had none. In addition, many administrators wanted social workers to distribute food aid more professionally and efficiently.

RECOMMENDATIONS

`Social workers need to help settle vulnerable people, including in making their daily life arrangements, offering guidance, grief therapy, counseling and life care, integrating non-governmental resources into their interventions, improving community cohesion, and rebuilding families and communities (Sadrolsadat, 2005). Disaster aid services provided by social workers working in government settings focus on information provision, resource collection and integration, and how to unify and coordinate the tasks of volunteers scattered across many agencies and involved in a variety of aid services during an emergency. Social workers from voluntary agencies or students and faculties from academia have to contact the local government first to link up with participating social workers and become incorporated into their aid services For example, during the Bam earthquake, social workers who had come from voluntary agencies like Iran's Welfare Organization, the Imam Khomeini Relief Foundation and the Iranian Red Crescent met social work teams from Kerman's organizations to organize aid services. Social workers from private agencies need to identify who are the persons responsible for aid services and who are the

program administrators funded by the government (in government programs). When conflicts arise between the client's needs and governmental instructions, how social workers respond and how they balance their professional commitment to their ethics and career responsibilities within bureaucracies become key issues. 344 International Social Work volume 50(3) The curriculum related to disaster aid services and practices should be studies in social work departments at universities both in Iran and indeed in most other developing countries. Natural disasters such as typhoons, flooding and earthquakes are happening frequently and are even getting worse. Social workers need to face up and react to this reality as future members of a team that will work on disaster relief. I recommend that instructors allocate one or two sections of their social work curriculum (about 15-20 sessions) to discussing disaster responses. These should include how social work students work with survivors, their families and communities; how they apply for all sorts of resources needed by victim survivors, how they help remaining family members cope with the death of other family members and make funeral arrangements. Furthermore, the student's practicum should also emphasize this type of social work and provide opportunities for working through some of the issues of disaster relief operations.

CONCLUSION

During the 2003 earthquake in Bam, many social workers were involved in providing disaster aid, especially during the immediate aftermath of the first two weeks. Disappointingly, most Iranian social workers participated in the emergency response with limited training in disaster aid. Disaster aid is not included in the social work curriculum at college level. This means that society and professional educators in Iran are not fully aware of social workers' roles and functions during disasters. Thus, the number of social workers who had been trained was less than the number of social workers involved in this work. Social work educators in Iran and other developing countries have not yet created a special focus on disaster interventions. For example, during the 1999 earthquake in Taiwan, 342 International Social Work volume 50(3) almost 60 percent of social workers were involved in disaster aid and most of them participated in relief efforts with limited training (Yueh, 2003). Yueh's (2003) study found that social workers have significant roles and functions in both rescue and recovery stages. These are particularly important in linking a survivor's needs to available resources. Social workers also have unique disaster mandates: to support vulnerable groups such as people with disabilities, children and elderly people; to help agencies and organizations achieve effective responses; to provide therapeutic interventions to survivors; and to organize recovery programs that improve the community's ability to address their own unmet needs. Social workers also worked with many professionals and organizations that were active in disaster aid services. Thus, the coordination or case management skills of social workers that can be applied to disaster aid procedures (Gillespie, 1991; Wenger, 1978). The roles and services that social workers provide during disasters are ones that they have performed in their practice and for which they have been trained in their social work studies. For example, theories and practices that social workers apply in the disasters, such as crisis theory, resources linking, needs assessment, searching for vulnerable people, providing support and post-disaster counseling are precisely those that social workers utilize in daily intervention in various settings. Moreover, social workers able to act as critical reflexive practitioners can deal with changing phenomena during emergencies and be stimulated to new

learning, creative thinking, innovation and productive activities, particularly during the rescue stage. Individual social workers have to strengthen their knowledge of the impact of disasters on the victims' and a community's capacity to respond during the post-disaster period (Shahar, 1993). The affirmation of social workers' contributions to disaster relief work in this article is encouraging. Social workers can assess situations and the psychic pressures on individuals to obtain insights that can help clients rise above their particular problems. The appropriate use of personal and social resources is crucial to effective problem solving. Social workers can use sound assessments to identify a variety of methods for using resources and preparing clients for undertaking relevant activities and taking control of their lives. In addition, they can help clients express their feelings about situations and be encouraged to become more positive about their future potential (Shahar, 1993). The social worker gives Javadian: Responses to earthquakes 343 clients information, recommendations, explanations that enable them to design daily plans and activities during the crisis (Chen, 2000). These skills enable social workers to smooth over difficulties, decrease discomfort and encourage hopefulness, and to guide a client's perception of, thinking about, feeling for their situation and promote better adaptation and adjustment patterns. Finally, terminating the social work process during crises is an important matter that needs forethought. However a professional relationship terminates, this should take place when the client has found the solution to the problems identified and has learnt new functional modes of performance (Eghlima, 2003). Figure 1 shows the summary of survivors' reactions to social work interventions and the roles that social workers play in achieving particular outcomes.

REFERENCES

Ahmadi, H. (2004) 'The Role of Education in Decreasing the Problems of Earthquake', Journal of Culture and Research 134(10): 55-67.

Banerjee, M.M. and O.F. Gillespie (1994) 'Linking Disaster Preparedness and Organizational Response Effectiveness', Journal of Community Practice 1(3): 129-42.

Brammer, L.M. (1993) The Helping Relationship: Process and Skills, trans. P. Karkia (1998). Tehran: Samt Press.

Chen, S.C. (2000) 'The Strategies of Social Assistance Welfare Services in the PostDisaster Aid of the 921 Earthquake', Community Development Journal 90(4): 19-30.

Cherry, A.L. and M.E. Cherry (1996) 'Research as Social Action in the Aftermath of Hurricane Andrew', Journal of Social Service Research 22(1): 71-87.

Cooke, M. (1993) 'The Newcastle Lord Mayor's Newcastle Earthquake Appeal: Empowerment via Radical Social Casework', Australian Social Work Journal 46(1): 47-56.

Dodds, S. and E. Nuehring (1996) 'A Primer for Social Work Research on Disaster', Journal of Social Service Research 22(1): 27-56.

Dufka, C.L. (1988) 'The Mexico City Earthquake Disaster', Social Casework Journal 69(3): 162-70.

Swami Vivekanand : Eternal Source of Energy and Humanism

Dr.Arjun B. Galphade
Dept.Pol.Science
Baburaoji Adaskar Mahavidyalaya ,Kaij,Dis.Beed

Swami Vivekanand has given identity to Indian mythology and Hindu religion across the world specially in the European countries .He was the follower ,orator and the angel of Indian culture .He has studied vaidic literature and wanted to extend that eternal knowledge to the rest of the world .Indian ancient culture ,literature and religion is like nectar that has capacity to save humanity .Swamiji was well known in Africa ,Latin America and other European countries for his valuable contribution .Swamiji has seen a dream about India as India is the ideal country .He has attacked all the bad social and religious customs in India, even he has attacked Hindu religion only for its caste system ,lower and upper caste structure , that is hurdle in the way of integration and ultimately the progress of India .

AS Vivekanand comments " Sarvsamany janatechi upeksha he mi rashtriy pap manto .Aapalya avantiche te ek karan aahe .Bharatat don thalak dosh aahet te mhanje striyanchi galchepi karne aani jatibandhanachya yogane gorgaribana bhardun kadane he hot"1
In this way Swamiji has criticized social life in India, his analysis was realistic and has the consciousness of social realism that was very bitter .Swamiji has presented the realistic picture of Indian society through his writing, he has written about the weak and downtrodden people in India, Indians are not brave and has not capacity to challenge and face the difficulties of life
As Vivekanand comments "Aaple khare rashtra aaj zopdit rahat aahe aani zopdit vas karnarya aaplya bandhavana swatahachya vyktitvacha aani manushtvacha visar padala aahe "2

Even Swamiji has presented the reason behind poverty of common people of India as economic exploitation is the main reason behind this .As Muslim ,Hindu and British rule is responsible for the pathetic condition of society as poor thought that they born for only exploitation at the hands of aristocratic society .As Swamiji had the immense respect for such people because that class was the class of labors ,as they born only for work and labor ,they were Dalit and Other workers ,they work day and night but even not get the two times bread so condition of Dalit ,Vinkar ,workers was very terrific and sordid all the aristocratic class was eating the fruits of their labors 'Whenever Swamiji saw this they becomes restless and gets pain in his heart
As Vivekanand comments "Brahmananchi Pratishtha ,Kshtriyanche Samarthya Aani Vaishyachi sampatti jnchya shrmamule nirman hole te kuthe aahet ?tyanche samajat kharekhure sthan kay ?samajache khare aang asunhi tyana sarvkali aantyaj mhanun sambodhanyat yete ,tyache karan kay ? "3

Vivekanand identified the reason behind all this exploitations, is the lack of education that is illiteracy .Basically struggle for survival for poor, is the sorrow of these people ,the intensity of their struggle was that much terrible as there is no knowledge and no progress so when the revolution of education reached at the door of poor and weak dalit that time there is true revolution of society .on the other hand progress remains only the dream for such people and their sorrow remains always with them as curse .All this condition was recognized by Swamiji Like Karl Marks Swamiji was behind worker class .He understands Dalit Chalval is the agitation of equality

and freedom .This agitation is the agitation of Humanity and upper class has to support it .Swamiji always behind workers and Dalit as Comments " Bharatacha jo Satyanash Zala aahe tyaache mul karan mhatle mhanje Rajstta aani Darmabhiman yanchya joravar deshatil smast vidhya v budhi kahi muthbhar lokanmadhe Bandhun Thevane Hech Hoy " 4

Indian society is divided due to caste system in Hindu religion, every human being is coming from his group or caste and this is the main reason of India's poverty and other failures .These class lives under the influence of superstitions as customs and religion haunted them "Brahm stya jaganmithya ha mantra japto -samta aani Brhamache mhatv sangto Pan Tase AAchan Karat Nahi .Yamule Swamijinche RHuday vyathit Banate "5

Swamiji is like the son of knowledge and virtue; he has seen the pathetic condition of human society as human runs behind materialism that time he has given his all time inspiring teaching of Indian mythology and meditation to such people .He has told them the value of human morals, virtues and values .Swamiji has attacked the western materialistic life style ,according to him it is not the real progress and satisfaction .If we want to live fulfill life ,we have easeful and satisfactory nature .As Dr. V.L. Dharurkar comments "Aadhyatmik samadhanashivay aarthik smrudhhi apurn aaste .Manavi Jivnatil vyarthata aani pokali dur karnysathi aapanas vindynanala sanskrutichi jod dyavi lagate te Swami Vivekanandanche pramukh vicharsutra hote "6 Swamiji has seen a graceful. Sweet, happy picture of Indian society ,he is the sustaining source of inspiration for all the future generation in India and world also .Even his philosophy of life is the torch for addicted and aimless generation .Swami is the true humanistic and social as his teaching is full of equality ,freedom and fraternity .Prosperity and peace is the base of any healthy social life .Today the peace and silence is only superficial .Even equality is also due to rule and law .So it is observed that all the world is restless ,all the human values are shattered and ruined by human being so in such condition of anarchy only thoughts of Swami Vivekanand saves world .World become explosive even human being becomes as a atom bomb and wants to destroy each other .Swamiji has given the teaching of Universal Brotherhood that the base of Hindu religion ,nonviolence is also the characteristic of Hindu religion due to it when swamiji went to Shikago for Dharm Parishad and when raised for speech that time he started his speech as my brothers and sisters as before him all the followers of religion as addressed Ladies and gentlemen .So it is the basic difference between Hindu religion and other religion in the world .That why in ancient time Indian is the land of prosperity and peace . Vivekanand has given the teaching of universal brotherhood and humanity this is the time to follow his teaching and live the comfortable and give the stability to world, Swamiji's words were the source of energy and inspiration.

References:

1) Swamijinchi Patre -466
2) Khand Swamijinchi Ptre p.n. 190
3) Khand 10, p.n. 287
4) Khand 7,P.N. 220
5) Kand 5 Pn. 414
6) Prdnyasuryache Pratibimb , Dr. V.L.Dharurkar p.n. 9

The Terms: The Subaltern and Dalit

Dr Suresh B Deshmukh
Associate Prof. & Head, Dept. of English
MSP Mandal's Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon

The subaltern theory flourished after Antonio Gramsci, an Italian Marxist, used the word for oppressed group of peasants in Italy. Subsequently, the 'Subaltern Studies' made use of the word with the meaning "of inferior in rank" in terms of class, caste, and gender in Indian context. It is the essay 'Can the Subaltern Speak?' of Gayatri Chakravorty Spivak that has transformed the notion of autonomy of subaltern group proposed by Gramsci as well as the heterogeneity of the subaltern according to Guha and his associates. Hence, the term 'subaltern' is very essential in postcolonial context. Development of the subaltern theory can be studied with the help of the meaning of the word 'subaltern'.

The word 'subaltern' is derived from the Late Latin 'subalternus'. It originated from Latin as 'sub'-next below + 'alternus'- every other which means a subordinate position (COED1434). According to the Concise Oxford English Dictionary, it means:

1. (n) an officer in the British army below the rank of captain, especially a second lieutenant;
2. (adj.) of lower status (1434).

The Random House Dictionary has given the following interpretation of the word:

1. (adj.) lower in rank; subordinate.
2. (Mili. <Brit>) noting a commissioned officer below the rank of captain.
3. [Logic] [a] noting the relation of one proposition is implied by the second but the second is not implied by the first. [b] (In Aristotelian logic) denote the relation of particular position to a universal position having the same subject, predicate, and quality. [c] of or pertaining to a proposition having either of these relations to another.
4. (n) one who has a subordinate position.
5. (Brit. Mil.) a commissioned officer below the rank of captain.
6. (Logic) a subaltern proposition. (RHDEL1413)

So far as the grammatical category of the word 'subaltern' is concerned, the noun is used in the military context and the adjective in the social one. The adjectival level meaning is taken into consideration for denoting the status of a person in the social context.

In literature, the word 'subaltern' is used in the sense of lower status and subordination of any person or group in relation to class, caste, poverty, and gender. However, the word 'subaltern' was used, for the first time, as stated above by Italian Marxist, Antonio Gramsci in the social context for denoting the position of peasantry group of Italy in his Prison Notebooks. Gramsci used the word 'subaltern' in literary framework referring to proletariat to indication their lower status and subordination in terms of state, location, race, and etc. Gramsci used this word for proletariat who were unorganized and politically unconscious groups of workers and rural peasants. M.A.R.Habib claims, 'the term was used by the Italian Marxist Antonia Gramsci to refer to the

working mass that needed to be organized by left using intellectuals into a politically self-conscious force' (748). Later on, the term 'Subaltern' was employed by the Subaltern Studies group of historians. The group published a series of twelve- volumes entitled as Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society edited by Ranjit Guha. Guha explains the use of word the 'subaltern', in the very first volume as:

The word 'subaltern' in the title stands for the meaning as given in the Concise Oxford Dictionary, that is, 'of inferior rank'. It will be used in these pages as a name for the general attribute of subordination in South Asian society whether this is expressed in terms of class, caste, age, gender and office or in any other way.(vii)

Peter Childs and Roger Fowler adequately specify the group of the oppressed in which they never include the elite class as: '….the term was first deployed by the Italian communist thinker Antonio Gramsci in whose opinion it refers to the non-elite classes, including but not restricted to the proletariat' (230). Afterward, the term 'subaltern' is used by the postcolonial scholars in the context of marginalization and subordination. It is used to denote the persons or groups who are socially, politically outside the hegemonic power structure. The term describes the lower social status of groups that are at the margin of the society on account of class, gender, and poverty.

Gayatri Chakravorty Spivak's critical essay 'Can the Subaltern Speak?' sets the foundation of the subaltern theory. Her main argument regarding the perception of autonomy of subaltern group of Gramsci, heterogeneity of subaltern in the context of Subaltern Studies, and the use of the term by postcolonial scholars is under scanner in the light of women in general and women in Indian context in particular.

Spivak's main concern is to speak for the marginal and oppressed, especially the women of 'third world countries'. In doing so, Spivak uses the deconstructive method for understanding the ideological exchange of Michel Foucault, Gilles Deleuze and Felix Guattari. She states that 'the networks of power/ desire/ interest are so heterogeneous-a…and second, that intellectuals must attempt to disclose and know the discourse of society's Other' (264). Spivak does not find one-to-one relation between desire and interest in relation to Michel Foucault, Gilles Deleuze and Felix Guattari. For them, if the oppressed are provided chance, they can speak and know their situation in the contemporary politics. Spivak disagrees with the aforementioned opinion and argues that the oppressed never get the chance to speak within the existing dominant structure. Having said this, Spivak supplements the incident of Bhuvaneswari Bhaduri's suicide to prove her point that the subaltern woman cannot speak. Spivak reads the tragic story of Bhuvaneswari Bhaduri that happens to be the core issue of the essay. Bhuvaneswari Bhaduri committed suicide during menstruating period and her suicide had been an enigma for all. As usual it was concluded the reason behind the act that might had been illicit pregnancy. However, it could not be so. She committed suicide during menstruating period that makes it parity clear that she wanted to say something without words. It was later discovered that she was involved in the armed struggle for Indian independence movement. Hence with the help of this story Spivak as if strengthen her

point as the women as subaltern can neither speak nor her silence is properly interpreted and communicated.

This makes it clear that the women as subaltern have the capability to speak but the rigid patriarchal structure never allows them to speak. According to Spivak, the woman wants to speak but the subaltern as a female cannot be heard or read (311). The voice of the subalterns thus has been restrained by the male dominated society. She concludes:

The subaltern cannot speak. There is no virtue in global laundry lists with 'women' as a pious item. Representation has not withered away. The female intellectual as intellectual has a circumscribed task which she must not disown with a flourish. (312)

Taking into account the discussions so far regarding the term 'Subaltern'- the dictionary meaning, the use by Antonio Gramsci, as well as Subaltern Study group of historians, and Gayatri Chakravorty Spivak, it is clear that the term 'Subaltern' can be used for describing the circumstances of the people who are dominated and marginalized. Hence, the subaltern is not only subject to the existing social system, but also to the religious discourses, the patriarchal family, and the state.

All in all, the term 'subaltern' is not only referred to the women but to even those masses who are denied liberty, equality, fraternity and justice. Such deprivation and denied group of masses in the Indian society are known as Dalits. And generally, it is argued whether Dalit writing can be studied under the banner of subaltern literature. As Julian Wolfrey, et. al. say:

Term,[subaltern] taken from the work of Antonio Gramsci and used initially to define proletarian and other working-class groups, subaltern is employed in postcolonial studies after Gayatri Spivak to address dominated and marginalized groups. (Wolfrey, et al 80)

Dalit in Indian context are dominated and marginalized group of ages are but the subaltern one. Hence their literature aptly nominated as a subaltern literature.

The word 'Dalit' is derived from the Sanskrit word 'dal' that means to crack open, split, crush, grind and so forth. The word Dalit has a synonym- Paddalit in Marathi which literarily means 'under the foot of rich people' that can be understood as servant or slave of rich people. Moreover, the Dalit people were conventionally known as Untouchables. Later on Mahatma Gandhi used the term, 'Harijan' for untouchable meaning- 'God's people'. However, it was not broadly accepted many thought it was a derogatory word. The word has variety of meaning in social and political context: it means broken, oppressed, untouchable, downtrodden, and exploited, as Urmila Pawar says- 'Dalit' the means people who have been opposed by a repressive social system, and challenge the oppression from a scientific, rational and humanitarian perspective' (xii). These people come from the poor communities in the Indian caste system used to be known as the untouchables. Hence, Dalit in boarder sense is the word used for poor, untouchable, labour, worker, oppressed, women, tribes, etc. The word itself expresses the oppressed condition. It was Dr. B. R. Ambedkar who first use the term in Bahishkrit Bharat. But the term become prominent in Maharashtra in 1970 that was the period of literary upheavals. Many scholars consider it as the time of the birth of Dalit Literature. However, they are scholars who differ in

the use of the term like Kancha Ilaiah, an activist and Professor of Political Science, prefers the word 'Dalitbahujan' instead of 'Dalit'. For him, the term Dalit 'separates SCs from STs and OBCs'. By Dalitbahujan, he means 'people and castes who form the exploited and suppressed majority' (ix).There are many Dalit writers and critics who are not satisfied with the connotation of the word Dalit as dal- 'to grind' and they define it as:

Dalit means one who wants to destroy the system of Varna in the society along with its complete thought based… Dalit means one who wants to restructure this world and life… Dalit means one whose hands in this age have been made intelligent and transformative and for whom all 'weapons' and 'sciences' have been made available. (Nimbalkar 30)

The word 'Dalit' does not refer only to Buddhists and backward class people but to all those who toil and are exploited and oppressed. (Wankhade 317)

Exploitation is the caste of the exploited. The social, economic and cultural, etc. means of exploitation that have darkened all the relatives of the exploited, they are all Dalits. (Nimbalkar 29)

Bishop A.C. Lal, Dalit Solidarity conference remarks that the word 'embraces the suffering, frustration, and groaning of the entire cosmos' (Lal 1995-xii). Dr Ambedkar, on the other hand, preferred 'broken' which means the oppressed during movement of the liberation and uplift of these people. In fact, Dr. Ambedkar established Republican Party for the poor, untouchable labour, and economically deprived sections of the society. Another significant contribution to development of this concept comes from an outstanding writer and critic in the field Sharankumar Limbale. He expands the meaning of the word 'Dalit':

Harijans and neo- Buddtists are not the only Dalits, the term describes all the untouchable communities living outside the boundary of the village, as well as Adivasis, landless form-labourers, workers, the suffering masses, and nomadic and criminal tribes--- people who are lagging behind economically will also need to be included. (11)

The term was coined on 2 March 1958 at the conference organized at Bengali High School, Dadar. Eleanor Zelliot, a leading figure in Dalit Studies, prefers the definition of dalit as given in the letter of Gangadhar Pantawane (founder-editor of Asmitadarsh):

To me, Dalit is not a caste. He is a man exploited by the social and economical tradition of this country. He does not believe in God, Rebirth, Soul, Holy Books teaching separatism, Fate and Heaven because they have made him a slave. He does believe in humanism. Dalit is a symbol of change and revolution. (268)

Hence one can claim that Dalit literature has emerged as a kind of revolt against oppression, depression, suppression and humiliation experienced by the subaltern on the basis of not only poverty but caste mainly. It is a revolt and negativism with the hope of freedom from the very cruel and inhuman social customs: it is struggle of equality, justice in social, cultural and economic ways of life. So the terms have been used to denote the subordination of people or group on account of caste, poverty, and gender. Dalit literature can be studied under the banner of Subaltern Literature.

Works Cited:

Dangle, Arjun, editor. Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature. Orient Longman, 1994, pp. 264-65.

Das, Bhagawan. "Editorial Note on the History of the Conversation Movement Launched by Dr. Ambedkar on 13 Octember 1935 at Yeola, Dist Nasik, Bombay". Thus Spoke Ambedkar: Selected Speeches, vol. 4: 73-276, edited by Bhagwan Das, Bangalor, Ambedkar Sahitya Prakashan, 1995, p. 58.

Guha, Ranajit. "On Some Aspect of the Historiography of Colonial India". Selected Subaltern Studies, edited by Ranajit Guha et al., Oxford UP, p. 37.

Guha, Ranjeet, et al. "Preface". Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society, vol. 1, Oxford UP, 1982, p. vii.

Guha, Ranjeet, et al. "Preface". Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society, vol. 1, Oxford UP, 1982, p. vii.

Habib, M. A. A History of Literary Criticism: From Plato to the Present. Malden, Blackwell Publishing, 2005, pp.747-49.

Hornby, A. S. editor. Oxford Advanced Learner's Dictionary. 8th ed., Oxford UP, 2010, p. 290.

Ilaiah, Kancha. Why I am not a Hindu: A Sudra Critique of Hindutva Philosophy, Culture and Political Economy. Samya, 2009, pp. 34-67.

Jones, Steven. Antonio Gramsci. Taylar& Francis Group, 2007. p. 154.

Lal, Bishop A. C. Dalit Solidarity Conference. 1995, p. xii.

Limbale, Sharankumar. Towards an Aesthetic of Dalit Literature. Translated by Alok Mukharjee, Orient Longman Pvt. Ltd., 2004, pp. 19-147.

Malagatte, Arvind, editor. Dalit Maarga. Bangalor, Kannada Book Authority, 2002, pp. 124-26.

Pawar, Urmila. The Weave of My Life:A Dalit Woman's Memories'. Translated by Maya Pandit, Kolkata, Stree, 2008, pp. x-xii.

Spivak, Gayatri C. "Can the Subaltern Speak?" Literary Theory: An Introductory Reader, edited by Sugata Bhaduri et al., Anthem Press of India, 2010, pp. 263-318.

Stein, Jess, editor. The Random House Dictionary of the English Language. Unabridged edition, New York, Random House Inc., 1983, p. 1413.

Wankhade, M. N. "Friends, The Day of Irresponsible Writers is Over." Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature, edited by Arjun Dangle, Orient Longman, 1992, pp. 314-28.

Wolfrey, Julian, et al. Key concept in Literary Theory. New Delhi, Atlantic Publishers and Distributors, 2005, p. 80.

Think World Without Women….

Sharad Subhashrao Pawar
Research Student,
BAMU,Aurangabad

Dr.Swapna C. Vyawahare
(Research Guide)
Assistant Professor Department of English, Pratishtan Mahavidyalaya Paithan.Dist Aurangabad

ABSTRACTS:

Women and men are created equally by nature and given equal role to play in the society. In due course of time male dominance created different oppressive rules and regulations and tried to curb the liberty of women and gave them secondary treatment. Everywhere in the world male dominated social order came into existence.

The medieval period which introduced many more such ill practices and made their life more miserable. Different male dominated and male created religious practices also poured fuel into fire and increased more restrictions over the liberty of women. the modern society also not free from the same dominance . Though modern society seems more equal but at depth the male dominance is prevalent. It is not an easy task to root out such a practices. Laws were made and judicial system have been developed but new forms of dominance over the other sex have been increased. At last it can be said that the condition of women is the same as like old wine in new bottle.

society is very dynamic creation

Where men and women have same importance. the existence of the society in absence of either gender is not be imagined. the family system is mainly have its importance only because of both the genders. But unfortunately women have been getting secondary treatment since ages. It is not only limited to particular country but also entire world over the condition of women is near about the same. everywhere patriarchal social order is prevalent and the voice , emotion and feelings of women always get suppressed. Human being is called as a social animal. Though he's called social but the label animal remain with him. Inhuman Kind of treatment to women is to be seen every now and then. The newspapers, news channels are full with the news about injustice or inhuman treatment to women. Molestation, rape, murder, domestic violence, divorce And many more such shocking news are the part of everyday life. Equality of sexes is just the ideology to speak in speeches or mostly available in books of politics or civics. The constitutions of the different countries are full with the rules regarding the gender equality and separate provisions are available in judiciary to stop the in unequal treatment but nothing got success to give them justice. it is the psyche of the world that the women are the just meant to get suppressed or dominated.

Nature has created men and women to carry out different functions. Men are always described as the stronger ,the bolder and freer of the two, has been designated as protector of the family, It's a provider, meant for public task in the domain of law, production, defence .On the other hand women the weaker, dependent, and timid, requires the protection of a man. She and her spare is limited to home, the care of the children, the nurturing of the family and look after

kitchen only. These are all proofs that cleared such a differences, equality between the sexes which endanger harmony and destroy the dignity of the family. The family system have male as its canter, itself is the main source of discrimination. In every family women perform functions and assume responsibilities without however getting the benefit that are granted to the men. Men have all the freedoms and all the dominant rights but unfortunately the most talented women get deprived off all those rights.

The modern society started understanding the rights of the women and near about in every part of the world the rights are given to women,laws have been formed in favour of them and provided constitutional protection to them. But such laws and constitutional provisions also are not sufficient to wipe out the male dominance over the female. Such laws also not sufficient to stop down domestic violence sexual harassment, rapes and murders. Today in this modern society too it is mainly noted that the women are not free and they don't have equal status like men. the roots of several of the problems they face are hidden in the mentality of men. Though we are modern and think ourselves as well developed but we are not able to rid ourselves off the male cantered mentality. So many instances are there where today also men are under prejudice against women . India completed its 75 years of independence but no single woman became the Chief Justice of India; that is the post always given to male. no single women became the solicitor general, no women were given as a first preference to become chief minister in most of states, and moreover the participation of women in the state legislation and in Loksabha election is also very poor. In the first election of Lok Sabha only 22 women were elected which was increased to 66 out of 550 in 2014 and just 78 in present Loksabha. The number of women are just 12% in Lok Sabha;though the 73rd and 74th amendment reserved 33% seats for women in local self government and also some states have reserved 50% seats for the same but after elections most of elected members just get busy in there routine work and their husbands enjoy the privileges of their power.

Though women participated actively in the freedom struggle; everywhere in the world history had been written from the point of view of the men. The work of women always get neglected and they didn't get any place in the history. The writings of Simon de Beauvoir, helped in establishing the fundamentals of feminism. Which started a movement of restructuring of the history from the perspective of women but its rate is very slow. On the most of occasions women showed their courage and participated more aggressively than menviz. women's participation in Bhoodan Movement,Chipko Movement, In anti liquor movement, movement to get entry in the temples yet they are facing the same fate as it was in the medieval period. Even after enactment of the different laws large incidents like women burns to death as saree pallu catches fire while cooking and women slip into well while washing clothes, drowns and dies continued to be reported. the hidden cause behind such incident is always dowry. Most of deaths get reported everyday and most of them are only because of a rape or other property matters. Though Women have been given equal property right, right to alimony, the society and male dominated ideology always tried to neglect them their rights. Only the outlook of the world

became modern but the thinking of the society is yet trapped in medieval period. The social position of women is not free, their status is secondary, the educational status and the percentage is very low, they have to face a lot of difficulties at their workplace, low wages, their birth and mortality rates are always very poor and the male female ratio is always the question before the most of countries in the world. Most of people not accept female child and feels their birth as a burden, most of people in the society are great role-playerstheirteeth's are like elephant, their social life is full with the show of equal treatment to both the sexesbut in a private they are the main culprit for the most of the miseries for the women.

Indian society is one step ahead, they worship women as goddesses But they failed to give them equal status in the private and social life. near about all the religions are created by men. It means men gave birth to the different religions. Here the biggest question is how can male give birth? it is the featureavailable to the women only. The birth of all religions by men is the main source of all kinds of ill prevalent in the society for the women. All kinds of religious rules, rules of fasting and rules regarding devotion are very hard for women and liberal for the men. Most of religious books and very orthodox religious ideas are the source of cruelties for the women. in most of the cases some women are the source of cruelty to other women. The most of religious traditions and ill practices of the dowry and domestic violence is just because of few orthodox women. It is a passion to speak in favour of women.On the occasions of Women's Day or in public meetings people praise them, worship them but in the private life the male dominated thinking always outwit their ideology. In this spare most of men and women are more expert than the chameleon.Such people can change their colour as per the need. So the problems are many and there are so many barriers in the way of attaining the equality of sexes. There is need to cure the psyche of the society.

The change in the attitude and entire thinking and loosing the dominant power, giving equal status to women is not an easy task. For the purpose social system and male psyche need to give-up their dominion status and to accept the rights of women from the depth of the heart and deep level of thinking. It is really hard task in the male dominated psyche. Though it seems hard But the solution is simple. Its origin and beginning is hidden in the individuals behaviour, in the family first and the societysecond. If the idea of the equal status is given in every family it will automatically can get implemented in society too. For the purpose there is a need of the powerful will and broad mind to accept the other sex as purely human being. Then there will be no need to pray them as a Goddesses but just need to give them place to stand with men shoulder to shoulder. Otherwise there will be a day when the number of female will be less,most of people may remain unmarried and we will need to just imagine the world without the women. Just thinking about the world without the women is very horrible and also very terrifying too………

REFERENCES:

1)Barbara Johnsons,A World of Difference(1987)
2)John Stuart Mills,The Subjection of Women(1869)
3)Simone de Beauvoirs,The Second Sex(1949)

The Empowerment of Agriculture in the Country
(An Overview of three legislations enactedby theCentral Government.)

Dr. Swati Anil Joshi
GHRLC,Nagpur

Introduction:

Under the policy of development the Central Government decided to provide growth to agriculture and agriculturist. In fact it was long drawn demand of farmers that they should be given the freedom to do the marketability of their goods as and when and where they want but due to local bodies restrictions this facility was not available to them nor the farmers were entitled to market their agriculture produce in the interstate market directly. It is the claim of the government that all these three legislations **(The Essential Commodities (Amendment) Bill 2020, The Farmers'Produce and Commerce (Promotion and Facilitation) Act 2020,The Farmers (Employment and Protection) Agreement on Price Assurance and Farm Services Act 2020)** are providing growth to the agriculturist without disturbing their existing arrangement.

Key Words:

***APMC Yard:** means the physical covering Agriculture Produce Market Committee Yard, by whatever name called, established for regulating markets and trade in farming produce under any state Act.

***Farming produce**: includes-(i) foodstuff ,(including edible oilseeds and oils,all kinds of cereals like wheat,rice or other coarse grains, pulses,vegetables,fruits,nuts,spices,sugarcane and product of poultry, piggery, goatery ,fishery and dairy, intended for human consumption in its natural or processed form,(ii) cattle fodder, including oilcakes and other concentrates,(iii)raw cotton, whether ginned or unginned,(iv) cotton seeds and raw jute.

***Sponsor:** means a person who has entered into a farming agreement with the farmer to purchase a farming produce.

***Farmer:** means an individual engaged in the production of farmers' produce by self or by hired labour or otherwise, and includes the farmer producer organization.

***State APMCAct**: means any state legislation or Union territory legislation in force in India, by whatever name called, which regulates markets for agricultural produce in that state.

***Scheduled farmers produce** means the agricultural produce specified under any State APMC Act for regulation.

---

1 Dr.Swati Joshi. Assistant Professor, GHRLC. Nagpur. M-9823863347 Email ID: advjswati2810@gmail.com

The Government of India is committed to provide the growth of the agriculturist in the country and for that they have enacted three legislation namely- (i) TheEssential Commodities (Amendment) Bill2020 which had already came into effect from 5 th June,2020.(ii) The Farmer's Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Act 2020. (iiii) The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and Farm Services Act 2020. All the three enactments were given the enforceability from 5 th June, 2020 but the SC by its order withhold the implementation of it for initially.

It is a long pending demand of the farmers that they must get good price to agricultural produce so that they should be in a position to continue in the profession of agriculture. The agriculturist livelihood is entirely dependent on income from the agricultural produce. In India the agriculture is entirely dependent on nature i.e. rains and the required atmosphere for the agriculture. When the agriculturists depend on the nature for the agricultural produce then everything is uncertain and nobody can predict about the outcome of agriculture produce. Because of this uncertainty in the production of agricultural produce the govt. has provided the insurance scheme and some more other schemes but it is observed that most of the farmers do not take advantage of it.

After passing of these three legislations there was a protest from the agriculturist that these laws are not growth oriented to the agriculturist and hence they need to be withdrawn.For this demand of the farmers they have started the protest by gathering on the border of Delhi so that the Govt. should understand the severe degree of their protest.

The Government of India has given the offer to agriculturist that their union and associations have to talk with the Govt. so that through discussion the problems could be sorted out. There were eleven meetings between the Central Govt.and the Farmers/Unions but it could not result into finality because the insistence on the part of farmers was to withdraw the three enacted legislations.

The writer has studied all three aforesaid legislations critically to understand the point of view of the Govt.and point of view of the farmers.

The point of view of farmers is in brief as under they want the maximum price for their agriculture produce.The govt. should make laws on that. The present system of selling their agricultural produce through agriculturist societies gives them safety and security. The contract of Farming which has been provided under the legislation is detrimental and dangerous to farmers because the farmers have apprehension that they may lose their land to the corporations and the farmers are not in mood to reconcile their demand through their talks to the govt.

The farmers protest continued and in spite of the fact that there was an appeal from the agriculture minister and the prime minister the agriculturist decided to continue their protest.

A petitioner has filed a petition in SC court for declaring the three legislations as bad in law.The SCin itsfew hearing observed that anybody can't do the protest at any place if the protest is being done in public place and if thereby the public or public rights are affected or violated then such protest shall not be declared as valid. The present scenario is this that the Govt. has clearly declared that it shall not withdraw the three legislations and the unions and associations of farmers have declared that they shall not withdraw their protest. This is the present scenario of the approach of the agriculturist unions and the govt. The matter is pending in the SC for its final disposal. This writer is throwing the light on the three legislations enacted by the govt.as under.

The Essential Commodities (Amendment) Bill 2020.

The first legislation which has been considered by this writer is the Essential Commodities (Amendment) Bill 2020.This law was came into force from 5 th June, 2020.By this amendment law commodities including agricultural produce which was earlier considered to be essential commodities have been removed from the said status and can be considered as the free commodity for the purpose of marketability, of course with certain limitations or reservations. The provision is provided U/S 2 (1A). Under this amendment Act the essential commodities amendment ordinance is repealed and has been substituted by this amendment law.

As per the content of this amendment law the govt. is empowered to exercise the control in exceptional circumstances or situations and not otherwise. The Farmers shall be free to market their agriculture produce as the free commodities/produce. [2]

The Farmers Produce Trade and Commerce (Promotion and Facilitation) Act 2020.

The object of this Act is to provide for the creation of ecosystem where the farmers and traders enjoy the freedom of choice relating to sell and purchase of farmers produce which facilitates the remunerative trading channels, to promote efficient, transparent and barrier free interstate and intrastate trade and commerce of farmer produce outside the physical premises of markets or demand markets notified under various state agricultural produce market legislations, to provide a facilitative frame work for electronic trading and for matters connected therewith or incidental thereto . [3]

The Act came into force on 5 th June, 2020 but its implementation is kept on hold by the interim order of the SC.In this Act the freedom has been given to the farmers with respect to trade and commerce of scheduled

2 The Essential Commodities (Amendment) Bill, 2020.

3. Preamble of Act

farmers produce.It has been further provided that market fee under state APMC Actin trade area shall not be there.The farmers shall be given the price information and market intelligence system for farmers produce.The facilities shall be given through any central government organization.

Under this Act dispute resolution mechanism for farmers have been provided.If any dispute arises between the farmers as one party and purchaser or trader as other party then that shall be solved as per the procedure and provisions laid down under chapter III of the Act. In this chapter there is a provision of making an application to sub-divisional authority and if the order of the said authority is not acceptable then the provision has been provided to prefer an appeal before the appellate authority (Collector/Additional Collector) If the order of appellate Authority is not acceptable then the party can approach in appeal to an officer not below rank of joint secretary to GOI to be nominated by the central government for this purpose. [4]

Under this Act a provision for penalty for contravention of Act and rules under it are provided. If we view this Act from practical perspective then the provisions are definitely for the betterment of the growth of agriculturist. [5]

The Farmers (Empowerment and Protection) Agreement on Price Assurance and Farm Services Act 2020.

The object of the Act is to provide for national framework on farmingagreements that protects and empowers farmers to engage with agriculture business firm's processors wholesalers, exporter or large retailers for farm services and sale of future farming produce at a mutually agreed remunerative framework in a fair and transparent manner and for matters connected therewith or incidental thereto. [6]

In this Act specifically the provision pertaining to farming agreement has been provided in chapter II.The farming agreement basically for the farming produce it includes the terms and conditions for supply of such produce including the time of supply, quality, grade ,standard ,price and such other matters. It also includes terms related to supply of farm services. The legality of the agreement shall be the responsibility of the sponsor or the farm service provider as the case may be.One of the important limitations on this farming agreement is this that no farming agreement shall be entered into by the farmer which shall be in derogation of any rights of a share cropper.

The minimum period for the agreement shall be one crop season or one production cycle of livestock and maximum period shall be 5 years but if due to any reason the maximum period is going to exceed 5 years

4 Sec.3 - sec.10

5 Sec.11

6 Preamble of Act

then that has to be mutually agreed by the parties and it should be specifically provided in the farming agreement. For helping the farmers in making the agreement the central government may issue necessary guidelines along with the model farming agreements as per the requirements.The quality, grade and standard produce shall be taken into consideration whilefarming or drafting farming agreement. Even the pricing of farming produce shall also be included in farming agreement. The agreement shall also include the sale or purchase of farming produce.

Under this farming agreement the sponsor is prohibited from acquiring ownership rights and making permanent modification on farmers land or premises. The farming agreements may be linked with insurance or credit instruments under any central /state government scheme or any financial service provider to ensure the risk involved.In the farming agreement an aggregator or farm service provider may become a party and his role shall be explicitly mentioned in such farming agreement. The state government may provide the electronic registry for the parties for registration of farming agreement. The constitution,composition, powers and functions of the registration authority and the procedure for registration shall be prescribed by the state government. [7]

One of the significant aspects of this Act is the dispute resolution chapter which has been added to it. In this chapter conciliation board for dispute resolution has been provided. Every dispute which arises from the farming agreement shall be first referred to conciliation board for bringing about the settlement of such disputes. If the parties fails to get settlement through conciliation board then they can approach sub-divisional authority for deciding the disputes under the farming agreement (a) after receiving a disputes the sub-divisional authority may provide for conciliation process if no such process has been mentioned in the farming agreement.(b) if parties could not resolve the disputes through conciliation then the sub-divisional authority shall decide the dispute in summary manner within 30days from date of receipt of such dispute. The sub-divisional authority shall give reasonable opportunity for hearing to both the parties and passed on order for recovery of the amount under dispute within such penalty and interest as it deems fit.

The order passed by the sub-divisional authority shall have same force as the decree of civil court and shall be enforceable under the provisions of Civil Procedure Code but if the appeal is preferred then it shall not be enforceable till time the result of the appeal is declared. The appeal from sub-divisional authority shall lie to the appellate authority which shall be collector or additional collector.

The appellate authority shall disposed of the appeal within 30days .The order of the appellate authority shall have same force as decree of civil court.

---

7 Chapter II-Farming Agreement (sec. 3- Sec.12)

The amount which is to be payable to the either of the party by the order of the court shall recovered as arrears of land revenue.

The appellate authority while deciding the appeal shall have all the powers of the civil court or the procedure and powers as prescribed by the central government.

The central government shall prescribe the manner and procedure for filing a petition or an application before the appellate authority.

U/s 15 it has been very categorically stated that no action for recovery of dues against the farmers land shall be taken. The central or the state government shall make the rules and regulations as prescribed under the Act for the implementation of this Act.

Similarly, the central / state governments have been given the powers to remove the difficulties arising out of the implementation of this Act.[8]

The author of this article has analysed all the three enacted laws and it has been observed by the author that all the three acts are inconsistent with their objects and the ultimate object of this three legislations are the growth and development of the agriculturist and the agriculture.

It is in fact an appropriate step taken by the central government for advancing the cause of the agriculturist in a progressive channalised manner.

All these three acts were criticised by many on the ground that they are anti -agriculturist and deteriorate the conditions of agriculturist. It has been also stated by the critics of three legislations that these legislations are provided with the purpose to make the big corporations more enrich and the agriculturist shall suffer on that count.Not only that but the critics went upto the stage that even the agriculturist shall deprived of their land due to farming agreement. This writer is of this view that all these criticisms do not carry any substance or weightage. It appears that this is the criticism made for the sake of criticism. It has been rightly observed by the Prime Minister of the country that these legislations shall enrich the farmers and properly show the directions to them towards their ultimate growth and development.

---

8 Chapter III -Dispute Settlement (Sec.13-Sec.15)

दलितांचा सामाजिक संघर्ष

प्रा.डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग
गुलाम नबी आझाद कला, वाणिज्या आणि विज्ञान महाविद्यालय बार्शिटाकळी, जि. अकोला

डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचे संस्कार ज्या संवेदनशील तरुण लेखकांवर झाले त्यांनी साहित्यानिर्मिती केली आहे हे विसरता येणार नाही. दलित लेखकांच्या पहिल्या पिढीची वैचारिक घडण डॉ. आंबेडकरांनी केली आहे.

नानासाहेब गोरे म्हणतात, आजच्या भूमीत (जाती) भेदांची दरी इतकी खोल रुजली आहे की, वर्गलढयाच्या ट्रॅक्टरचे दातेही त्यांच्या मुळयांच्या जाळयात अडकून बसतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंर सर्व बाजूंनी कोंडलेल्या या संवेदनशील पिढीला जागवले आहे ते कोसळणारे दुःख, सतत चालणारे शोषण आणि या जाणिवेतूनच दलित लेखक साहित्यनिर्मिती करु लागलेला दिसतो. दलित साहित्याची चळवळ आता भरभराटीला येत आहे. नव्याने जाग आलेल्या मनाची तीव्र संदेवनशीलता आणि मुक्त भावनाविष्कार हे आपल्या मराठी वाङ्मयाचे वैभव नव्ह काय ? गावकुसाबाहेर जे पिढयानपिढया दलित म्हणून जन्मले, जगले, वाढले त्यांचे विराट दुःख साहित्यरुपाने व्यक्त होत आहे. ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे उपरा या दलित आत्मकथनामध्ये लेखक लक्ष्मण माने म्हणतात, जे जगलो जे भागले, अनुभले, पाहिले ते तसेच लिहित पिढयानपिढया बिऱ्हाड पाठीवर घेऊन गाढवाचे जिणे जगणाऱ्या मंडळीच्या वेदना या आत्मकथानातून वाचून समाज समजावून घेऊ शकला तरी खूप झाले.

दलित साहित्य म्हणजे काय ?

बाबुराव बागुलांनी १७ व १८ जानेवारी १९७६ रोजी नागपूर येथे दलित साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन करताना म्हटले , दलित म्हणजे वर्णव्यवस्थेला आणि तिच्या समग्र वैचारिक व्यवस्थेला उदध्वस्त करु बघणारा, दलित म्हणजे हे जग व जीवन नव्याने मांडू बघणारा दलित म्हणजे या युगाने ज्याचे हात प्रज्ञावंत, प्रलयकारी केलेले आहेत आणि ज्यांच्यासाठी आधुनिक शस्त्रे आणि शास्त्रे उपलब्ध करुन दिलेली आहे. या आपल्या दलितांच्या व्याख्येत अमेरिकेतील काळा, गोरा, तांबडा, आफ्रो - आशियाई देशातील अस्पृश्य, आदिवासी शोषित, पीडित येतात.

महाबळेश्वरच्या साहित्य संमेलनातील परिसंवादात प्रा. केशव मश्राम म्हणाले होते, हजारो वर्षे ज्यांच्यावर अन्याय झाला अशा अस्पृश्यांना दलित म्हटले पाहिजे व त्याच वर्गातील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्यास दलित साहित्य म्हणावे.

बाबूराव बागुलांचे दलित साहित्य माणसाला केंद्रबिंदू मानते. माणसाच्या सुखदःखांशी समरस होते व माणसाला सम्यक क्रांतीकडे घेऊन जाते. माणसाच्या समूहाला समतेची शिकवण देते. माणसाला महान मानते. दलित साहित्य हे माणसामाणसात वैरभाव न पसरविता ते माणसा माणसात प्रेम पसरविते बागुलांच्या भूमिकेचा धागा पकडूनच डॉ. वानखडे नागपूर येथील दलित साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरुन म्हणाले, दलित या शब्दाची व्याख्या केवळ बौध्द अथवा मागासवर्गीय नव्हे तर जे जे पिळले गेलेले श्रमजीव आहेत ते

सर्व दलित या व्याख्येत समाविष्ट होतात.

श्री. ढाले म्हणतात, एका बंदिस्त समाजरचनेतून आणि एका सांस्कृतिक व्यूहातून ती समाजरचना व तो सांस्कृतिक बंध तोडून फोडून बाहेर पडणारा समाज आणि त्याधीच ते बंध झुगारुन बाहेर पडलेला समाज यांच्या एक Cultural unity असेल कारण त्यांची दु:खे समान असतील. म्हणून जो जो या समाज रचनेविरुध्द लढणारा दृष्टिकोन घेऊन साहित्यानिर्मिती करीत आणि वाट चुकलेल्या समाजाला वाटेवर आणील तो तो दलित साहित्यिक असेल आणि त्याचे साहित्य हे दलितांच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेले असेल म्हणून दलित साहित्यामागे असलेली त्यांची जीवनदृष्टी महत्वाची.

दलित लेखक आपला नकार, विद्रोह, आपली वेदना तो आपल्या भाषेत व्यक्त करतोच. तो केवळ अन्यायाच्या छळाच्या घटनांनी भरलेल्या गतकाळाचे चित्रण करणार नाही. त्याला वर्तमानने दिलेली आव्हाने ही स्वीकारावयाची आहेत आणि आपले भविष्यही घडवायचे आहे. सामाजिक अन्याय, दारिद्र, अज्ञान, इत्यादीनी ग्रस्त असा दलितवर्ग या वर्गाला रानटी, दुष्ट, परंपरा, अंधश्रध्दा, दैववाद, भोळेपणा, गुलामगिरी याविरुध्द बंडाला, लढयाला उद्युक्त करणारी जाणीव , ती दलित जाणीव , या जाणिवेतून दलित जीवनाचे भेदक दर्शन घडविणारे साहित्य ते दलित साहित्य, ते साहित्य केवळ दलितांसाठी अवतरले नाही तर ते सर्वांसाठी आहे.

दबलेल्या भावनांच्या उद्रेक म्हणजेच दलित आत्मकथन

दलितसाहित्याच्या प्रारंभीच्या काळात डॉ. आंबेडकर यांच्या तत्वविचारांमुळे , चळवळीमुळे आणि नंतर धर्मातराच्या घटनेमुळे दलितांमध्ये नव्या जाणिवांचा उदय झाला. शतकानुशतके दबलेल्या भावनांचा उद्रेकाच्या अभिव्यक्तीच्या विविध रुपांची मागणी करु लागले. दलित कथा, दलित कविता, दलित आत्मकथन, दलित कादंबरी लिहिली जाऊ लागली आणि दलित गद्याची वाटचाल सुरु झाली.

हकीकत आणि जटायू (प्रा. केशव मेश्राम) , बलुतं (दया पवार) , उपरा (लक्ष्मण माने), उचल्या (लक्ष्मण गायकवाड), मु.पो. देवाचे गोठणे (माधव कोंडविलकर), फांजर (नानासाहेब झोडगे), तराळ अंतराळ (शंकरराव खरात), अक्करमाशी (शरणकुमार लिंबाळे), आठवणीचे पक्षी (प्र.इ. सोनकांबळ), कार्यकर्ता (मुरलीधर जाधव), गावकी (रुस्तुम अचलखांब) , भटक्या (के. ओ. गोऱ्हे), अं:स्फोट (कुमुद पावडे), माझ्या जन्माची चित्तरकथा(शांताबाई कांबळे) , मला उद्ध्वस्त व्हायचय (मल्लिका अमरशेख), मातीचे आकाश (राम बसाखेत्रे) , जिण आमचं (बेबी कांबळे) ,टाच(प्रल्हाद चेंदवणकार), आमचा बाप आणि आम्ही (नरेंद्र जाधव) कोल्हाटयाचं पोर (किशोर काळे), इत्यादी दलित आत्मकथेने वैशिष्टयपूर्ण आहेत. गबाळ, आभरान, खिंडार याआत्मकथनांचे उल्लेख करता येतील.

गतकाळात आपण जे भोगले, सोसले, अनुभवले त्यातून आपल्या व्यक्तिमत्वाची जी जडणघडण होत गेली, त्यात जे कोणी प्रेरक वा मारक ठरले त्या सर्वांच्या आठवणी दलितांच्या मनात त्याच्य स्वरुपात जागृत होऊ लागल्या दलितांची भौतिक परिस्थिती सुधारत आहे. असे मान्य केले तरी वर्णव्यवस्थेचे व जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन झालेले नाही. त्यामुळे सामाजिक अन्यायापोटी दलितांना वर्तमान कळातही मानसिक

व्यथा, वेदना आणि यातना भोगाव्या लागतात. त्या भोगताना गतकालीन व्यथा, वेदनों स्मरण होणे स्वाभाविक आहे. गतकाळ आठवण्यात एक प्रकारचे मानसिक समाधान लाभते. परंतु दलितांच्य बाबतीत या आठवणी मानसिक समाधान देण्याऱ्या नसतात. त्या आठवणीच मूलतः दाहक असतात. त्या आठवणींचे कथन करताना तो दाह लेखकाच्य मनाला जाणवतो. त्यामुळे लेखकाचे बेचैनी, चीड, अस्वस्थता, त्वेष, चीड, संताप इत्यादी विकारही बळावतात. अनुभव कथनाच्या वेळी लेखकाचे मन त्या आठवणींनी कळत न कळत प्रक्षुब्ध होते म्हणून प्रक्षोभ हा दलित आत्मकथनाचा एक विशेष आहे.

दलित आत्मकथन हे एका अर्थी स्मृतिचित्रांच्या स्वरुपाचे असते. स्मृतिचित्र या आत्मचरित्रात एक प्रकारची सलगता अभिप्रेत असते. समग्र व्यक्तिजीवनाचा अथवा आत्मजीवनाचा सुसंगत असा संदर्भ उभा करण्याची आवश्यकता असते. हा संदर्भ कुटुंबाचा, समाजाचा आणि काळाचा असतो. सुयोग्य आत्मचरित्र हे लेखकाच्या स्वतःच्या जीवनाचे वस्तुचिन्ह आणि तटस्थपणाने केलेले वृत्तांत कथन असते.

दलितांच्या आत्मकथनात मी हा केंद्र असतो मी च्या जीवनाला सामाजिक संदर्भाप्रमाणेच सामूहिक जीवनाचाही संदर्भ असतो. म्हणून एका अर्थी दलित कथनातील मी हा आम्ळीचे प्रतिनिधीत्व करणारा असतो. सिंह खूप दूर गेल्यानंतर मागे वळून बघतो. त्याप्रमाणे माणूस आयुष्याच्या संध्याकाळी आपल्याच आयुष्याचे मागे वळून अवलोकन करीत असतो. म्हणून सिंहावलोकन करणे हे आत्मचरित्राचे एक प्रयोजन असते. असे मागे वळून पाहण्याचे प्रयोजन आत्मकथनात नसते. शंकरराव खरात यांच्या तराळ अंतराळ या आत्मचरित्राचा अपवार वगळता बहुतेक आत्मकथने लेखकांनी आयुष्याच्या पूर्वार्ध संपल्यानंतर उत्तरार्धाच्या प्रारंभी लिहिली आहेत. तराळ अंतराळ हे आत्मकथान लेखकांनी आयुष्याच्या पूर्वार्धात, पूर्वार्ध संपल्यानंतर उत्तरार्धाच्या प्रारंभी लिहिले आहे.

तराळ अंतराळ हे शंकरराव खरातांचे आत्मकथन आहे. ती अस्पृश्यांची प्रदीर्घ कथाही आहे. पण ती कथा लेखकाने जीवन इतिहासाच्या अंगाने सांगितली आहे. शांताबाई कांबळे यांच्या माज्या जल्माची चित्तरकथा मध्ये दलित स्त्रीची सामूहिक जाणीवही प्रत्ययाला येते.

दलित आत्मकथनाचे वेगळेपण असे की, त्यांनी कथनकाळ पुसून टाकला आणि घटीत काळ सरळपणे सांगण्याची भूमिका घेतली. काळाच्या अशा एकरी हाताळणीमुळे दलितांची आत्मचरित्रे कादंबरीशी अधिक जवळीक साधू लागली.

बलुतं हे आत्मकथन डिसेंबर १९७८ मध्ये पुस्तकरुपाने प्रसिध्द झाले. बलुतं चा बाहयकार हिस्सा हा कांदबरीशी मिळताजुळता आहे दया पवारांनी दगडू पवार या आपल्याच हळूहळू विकसित होत गेलेल्या अंतर्मनात रुतून बसलेल्या स्व कडून विकासित झालेल्या वर्तमानातील दुसऱ्या स्व ला दया पवाराला आपली कहाणी सांगावी तशी सांगितली आहे.

आठवणीचे पक्षी हे प्र. ई. सोनकांबळे यांचे आत्मकथन पुस्तकरुपाने १९७९ मध्ये प्रसिध्द झाले. परंतु यातील कथा लेखरुपाने नियतकालिकातून बलुतं च्या कितीतरी आधी प्रसिध्द झाली आहे.

बलुतं आणि आठवणीचे पक्षी या आत्मकथनामुळे इतरही दलित उपेक्षित समाजातील संवेदनशील, सर्जनशील लेखकांना आपलेही अनुभव कथन करण्याची प्रेरणा मिळाली.

आठवणीचे पक्षी चा घाट आठवणीचा आहे तर हकीकत, पोस्ट देवाचे गोठणे हे आत्मकथन रोजनिशीच्या स्वरुपात लिहिलेले असून १७७९ ते १९७७ या सात - आठ वर्षातील अनुभवाच्या नोंदी आहेत. या आत्मकथनात लेखकाने कथनकाळावर विशेष भर दिला.

फांजर (१९७२), गबाळ ()१९८३, गावकी(१९८३), उचल्या (१९८७), इत्यादी आत्मकथनांचे बाह्यरुप हे कादंबरीच्या तोंडवळयाचे आहे. अंतःस्फोट (१९८९) मध्ये दलित जीवन आणि दलित स्त्री यांच्य विषयी लेखिकेने आपल्या स्वतःच्य अनुभवाच्या अनुषंगाने लिहिलेले सुटे लेख संग्रहित आहेत.

पार्थ पोळके यांच्या आभरान (१९८४) या आत्मकथनात बापाच्या पोटी जन्मलेल्या पोतरात म्हणून भीक मागत फिरणाऱ्या बापाच्या पोटी जन्मलेल्या परंतु उच्च शिक्षण घेऊन सामाजिक चळवळीत कार्य करु लागलेल्या कार्यकर्त्याचे अनुभव कथन आहे. पार्थ पाळके यांचे आहे हे आत्मकथन आहे. त्याचबरोबर त्यांच्य वडिलांचे अनुभव कथन आहे. शिवाय समाजातील अंधश्रध्दा, लोकसमज, चालीरीती, धार्मिक जीवन यात्रा इत्यादींचे सूक्ष्म चित्रण आहे. घटीत काळ आणि कथनकाळ या दोहोंचा समतोल.

The story is the history of fictitious conflict अशी कथेची व्याख्या केली जाते. दलित आत्मकथनात दलितांच्या सामाजिक संघर्षाची कथा असते. संघर्षाच्या इतिहासाची कथा असते त्यामुळे त्यात मी हा आम्ही च्य स्वरुपात जाणवतो. त्यांना सामाजिक संदर्भ असल्यामुळे सामूहिक जीवनाचे प्रतिनिधित्व असते. दलित आत्मकथन करणं म्हणजे भूतकाळात जाणे म्हणजे उकिरडा असणे असं वाटणं स्वाभाविक रुपानेही त्याचं सत्यपूर्ण दर्शन घडवणं म्हणजे त यातनामय जिणे पुन्हा अनुभवणं .

प्रत्येक माणसाकडून स्वतःविषयी लिहिलं गेले पाहिजे, असे डॉ. जॉन्सनने म्हटले. प्रत्येक दलित लेखकाने आपली अनुभवकथा सांगितली पाहिजे. स्वतःला प्रकट करण्याची प्रक्रिया दलित साहित्यात सुरुच आहे. जोपर्यंत वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था आहे. तोपर्यंत ही प्रक्रिया चालूच राहणार आहे आणि दलित आत्मकथनांचे दालन समृध्द होत राहिल.

समाज परिवर्तनाचा इतिहास लिहिला जाईल तेव्हा दलित आत्मकथनाचीच नव्हे तर दलित साहित्याच्या सामाजिक फलश्रुतीकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. दलित साहित्य चिकित्सा - डॉ. सदा कऱ्हाडे

२. दलित साहित्य वेदना व विद्रोह - भालचंद्र फडके

३. उपरा - लक्ष्मण माने

महात्मा फुले यांची शेतीविषयक विचार

अनिता मदनराव शिंदे
संशोधक

प्रस्तावना :

महात्मा फुले हे भारतीय इतिहासातील आद्य समाज सुधारक होते. महात्मा फुले यांनी जातीप्रथा, ब्राह्मणी धर्माचे वर्चस्व, स्त्रियांचे शोषण, शेतकरी कष्टकरी, यांची पिळवणूक यासाठी संघर्ष केला. या लोकांना त्यांच्या गुलामीची जाणीव करून गुलामगरीतून मुक्त होण्यासाठी प्रवृत्त केले. तसेच त्यांनी समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी व तळागाळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते आज भारतीय स्त्रियांच्या शिक्षण क्षेत्रात जा प्रगती झाली आहे. ती महात्मा फुले यांच्या स्त्री शिक्षणाचा परिणाम आहे. कारण ज्या काळात स्त्रियांना घराबाहेर पडण्याचे स्वतंत्र नव्हते त्या काळात या महामानवाने स्वतःच्या पत्नीला शिक्षण देऊन स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन स्त्रियांना शिकवण्यासाठी प्रवृत्त केले व शुद्रांसाठी, स्त्रियांसाठी शिक्षणाचा दार उघडली होती.

तसेच महात्मा फुले याचे शेतीविषयक विचारही आजही व त्या काळातही शेतकऱ्यांसाठी व मानव समाजासाठी मार्गदर्शक आहेत. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. या देशाला जर पुढे घेऊन जायचे असेल तर या देशातील शेतकरी खऱ्या अर्थाने प्रगतीशील असायला हवा हे त्यांनी ओळखले होते.

महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार :

महात्मा फुले हे शिक्षण क्रांतीचे जनक तसेच ते एक थोर विचारवंत व साहित्यिक हाते. त्याच्या कार्याचा केंद्रबिंदु हा स्त्री वर्ग व शोषित, पीडित, व कामगार शेतकरी वर्ग होता. जर देशाची प्रगती करायची असेल तर प्रमुख शेतकरी, कामगार वर्गाचा, प्रगती झा ली पाहिजे. देशाची प्रगती ही होतकरू शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यावर अवलंबून आहे. पण या देशातील शेतकरी अज्ञान, कर्जबाजारीपणा, दारिद्र्य यामध्ये रकखडलेला आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याच काम महात्मा फुले यांनी केले आहे. "शेतकऱ्यांचा आसूड" हा ग्रंथ महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या जीवनावर आधारित रचला आहे. या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या जिवनातील सर्व समस्यांचा उहापोह केला आहे. शेतकऱ्यांच्या अडाणीपणाचे कारण त्याला शिक्षण नाही हे आहे म्हणून ते या ग्रंथांच्या सुरूवातीलाच ते म्हणतात.

"विद्येविना मती गेली, मती विना निती गेली
निती विना गती गेली, गती विना वित्त गेले
वित्तविना शुद्र खचले, एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.१

शेतकरी या दैन्य स्थितीत येण्याची अनेक सामाजिक व राजकीय कारणे आहेत त्यापैकी अजून एक शेतकऱ्यांच्याअशिक्षितपणा हे तक आहे. कारण शेतकरी हे भोळे भाबडे असतात व ब्राह्मणांच्या पुजा, विधी, सत्यनारायण त्यांनी जे जे सांगितले ते सर्व हा गरीब शेतकरी कर्ज काढून करतो व या बुरसटलेल्या अंधश्रद्धेला बळी पडतात. या अंधश्रद्धेला बळी जायचे नसेल तर देशातील प्रत्येक शेतकऱ्यांच्या मुलाने व शेतकऱ्याने शिक्षण घेऊन सुशिक्षित होणे गरजेचे आहे. कारण शिक्षण घेतलेला शेतकरी हा

कुठल्याही भट बुवाच्या व अन्य प्रकारच्या अंधश्रद्धेला बळी पडत नाही. व तो आधुनिक दृष्टिकोण ठेवून शेती करू शकतो.

शुद्र आणि अतिशूद्र यांच्या उद्धारासाठी अविरत झटणाज्या जोतीरावांना या दोन वर्गाच्या समस्यांमधील साम्यभेद माहित होते. या दोघाच्याही समस्याचे मुळ त्यांच्या अज्ञानात असून या अज्ञानाला ब्राह्मणांनी प्रसुत केलेल्या धर्मकल्पना जबाबदार आहेत. या शेतकरी वर्गाने कुठल्याही चुकीच्या धर्मकल्पनांना बळी पडू न असे महात्मा फुले यांना वाटते कारण "हा शुद्र शेतकरी वर्ग राष्ट्राचा खराखुरा पोशिंदा आणि आधारस्तंभ (Life and Sinpws) असल्याचे मत जोतीरावांनी हंटर आयोगापुए ील साक्षीत नोंदविले होतेच."२ स्वतः जोतीराव फुले हे स्वतः तोच वर्गाचे होते त्यामुळे त्यांच्या समस्याकडे त्याचे लक्ष जाणे स्वाभाविकच होते. याच महात्मा फुले यांनी त्यांच्या पहिल्या कृतीपासूनच म्हणजे तृतीयरत्न या नाटकापासून जोतीराव फुले यांनी शेतकज्यांच्या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करताना दिसतात.

महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील शेती व शेतकरी विषयक विचार :

महात्मा फुले यांनी बहुजन समाजासाठी, स्त्रियांसाठी, शेतकज्यांसाठी जस समाज उन्नतीच कार्य केले तसेच उत्तम विचाराच समाजाला मार्गदर्शक असे वाङ्मय लिहून ठेवले या वाङ्मयात शेतकरी, कष्टकरी, शूद्र समाज व स्त्रिया हाच त्याचा साहित्याचा केंद्रबिंदु आहे.

तृतीय रत्न - १८५५

महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी आपल्या वाङ्मयीन कार्याची सुरूवात तृतीयरत्न या नाटकाने केली त्यात महात्मा फुले यांनी दाखविले आहे की ब्राह्मण शूद्रांना कसे फसवतात या नाटकात "जोशी (ब्राह्मण) मोठा लबाड होता. तो एका शेतकरी स्त्रीला सांगत होता की, तुझ्या मुलाचा जल्म तुझया नवज्याला घातक ठरणार आहे. ते संकट टाळण्यासाठी तु ब्राह्मण भोजन घाल. तो स्त्री त्या कपटाला बळी पडली होती. पण ऐन वेळी एक ख्रिस्ती पाद्रीबुवा आल्यामुळे जोशीबुवाची चांगलीच फजीती झाली होती. विदुषक तर फारच गमत्या होता, एकदा तर म्हणला, ब्राह्मण इतरावरच आरूढ दूर करू शकतात. तर स्वतःवरच अनिष्ठ का दूर करू शकत नाही."३

या नाटकाद्वारे महात्मा फुले दाखवतात की गरीब शेतकरी वर्गाला हे ब्राह्मण व भटबुवा कसे फसवतात व हे लोक कर्ज काढून ब्राह्मण सांगीतले ते करतात व कर्जबाजारी बनतात ते म्हणतात आपण जर प्रत्येकाने शिक्षण घेतले तर आपल्याला कोणताही जोशीबुवा फसवू शकत नाही असे महात्मा फुले तृतीयरत्न या नाटकातून सांगतात.

२) गुलामगिरी :

गुलामगिरी या ग्रंथाविषयी महात्म या कादंबरीत असे वर्णन आले आहे कि, "१८७३ च्या जुनमध्ये गुलामगिरी हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. ब्राह्मणी धर्मग्रंथ किती कपोलकल्पित आणि बाजारगप्पानी भरलेले आहेत. त्यातील अवतारकल्पना किती पोकळ आणि थोतांडी आहेत, हे तर्कशुद्धपणे सिद्ध करून आर्यभट इराणातून कसे आले, बळीराजा, जोतिबा, खंडोबा, महासभा भैरोबा हेच या देशाचे मूल क्षेत्रवती कसे होते, नारद-शंकराचार्य यांनी कोणकोणती कारस्थान करून शूद्रांना नाडल इत्यादी अनेक गोष्टी ग्रंथात उघड करून सांगीतल्या."४ या सोबतच गुलामगिरी या ग्रंथात वतनदार कुलकर्णी, शेठ सावकार, तेदी सरस्थानिक सरकारी यांच्यातील भट कामगार शाळा भाटे, भर यांच्यावरही ग्रंथात तात्यांनी कठोर टीकाप्रहार केले होता.. ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच होकरच एक विषय आले ज्या दिवशी मनुष्य गुलाम होता त्या दिवशी

त्याचा अर्धा सद्‌गुण जाता हे वाक्य आहे. गुलामगिरी या ग्रंथात १६ प्रकरणे आहेत गुलामगिरीच्या "प्रस्तावनेत तात्यांनी शूद्रातिशूद्राच्या गुलामगिरीची तुलना अमेरिकतेल्या गुलामगिरीशी केला आणि त्या गुलामगिरीपेक्षाही ही गुलामगिरी भीषण असल्याचे दाखवून दिले."५ महात्मा फुले यांनी गुलामगिरी हा ग्रंथ अमेरिकेतील गुलामगिरीविरूद्ध लढणाऱ्या जनतेस हा ग्रंथ अपर्ण केला. स्वतःच्या फायदाद्यसाठी ब्राह्मणांनी त्यांच्यात जातीभेदाचे विष भिनवून ठेवले होते. ते संपवण्यासाठी सरकारने त्यांच्या शिक्षणाकडे लक्ष कराव. एवढाच महात्मा फुले यांचा गुलामगिरीतून बहुजन समाजाला मानवी समूहाला संदेश दिला. आपला ग्रंथ त्यांनी गुलामगिरी नष्ट करणाऱ्या कामी औदार्य दाखवणा-याा अमेरिकेतील सदाचारी लोकांना अर्पण केला होता आणि आपले देशबांधवही अमेरिकेतील जनतेप्रमाणे गुलामगिरीविरूद्ध लढतील, अशी महात्मा फुले यांनी गुलामगिरीतून व्यक्त केली. ईश्वराने सर्वास सृष्टीतील सर्व गोष्टींचा सारख्या रितीने उपभोग घेण्याची मोकळीक दिली आहे. परंतु भट लोकांनी ईश्वराच्या नावाचे खोटे ग्रंथ बनवून त्यांच्या वैभवाला नीचपणा आणला, मनुष्याला स्वतंत्रता असणे ही एक जरूरीची गोष्ट आहे, शुद्रांना शिक्षण दिले पाहिजे. अशा सर्वच गोष्टींचा उल्लेख गुलामगिरीत येतो.

३) शेतकऱ्याचा असूड :

या ग्रंथातून महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडली आहे. यात ते म्हणतात, "श्रोते हो, शूद्र शेतकरी हल्ली दैन्यवाण्या स्थितीत येऊन पोहोचण्याचे धर्म व राज्यासंबंधी अनेक कारण आहेत. त्यापैकी थोड्या बहुताचे विवेचंन करण्याच्या हेतूने हा ग्रंथा रचला आहे. शूद्र शेतकरी बनावट व जुलमी धर्माच्या योगाने भट भिक्षूकाकडून व सरकारी युरोपीयन कामगार ऐशोआरामात असल्याच्या योगाने ब्राह्मण कामगारांकडून नाडले जातात. त्यापासून त्यास या ग्रंथावलोकनाच्या योगाने आपला बचाव करिता यावा असा हेतू आहे. म्हणून या ग्रंथास शेतकऱ्यांचा आसूड असे नाव दिले आहे."६ त्यांनी पुन्हा दएकदा रयतेच्या पैशावर मौजमजा मारणाऱ्या नोकरशाहीला उत्तर या ग्रंथातून दिले. शेतकऱ्यांच्या आसूड यामधील प्रत्येक शब्द रक्ताने लिहिलेल्या एकेक शब्द श्रोत्यांच्या काळजाचा ठाव घेणारा असा आहे. भट ब्राह्मण सरकारी कामगार आणि सावकार शेतकऱ्यांना कसकसे लुबाडून खातात याचे भेदक चित्र शब्दशब्दातून शेतकऱ्यांच्या असूड या ग्रंथात मांडले आहे. शेतकऱ्याला लुबाडून खाणार हे शत्रु जणु तात्यांसमोर उभे होत आणि ते एकेकाला शब्दाच्या असुडाने फोडून काढत होते असे शेतकऱ्यांच्या आसूड या ग्रंथात माडले आहे.

४) ब्राह्मणाचे कसब :

ब्राह्मणाचे कसब हा ग्रंथ महात्मा फुले यांनी १८६९ साली लिहिला या पुस्तकातून त्यांनी ब्राह्मणाकडून होणाऱ्या पिळवणुकीवर प्रकाश टाकला ब्राह्मण लोक शूद्रांना बहुजन समाजाला कसे लुटून खातात हे या पुस्तकातून महात्मा फुले यांनी दुःख दाखवून दिले आहे. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेतच त्यांनी मागासाठीच राखीव जागाची संकल्पना मांडली आहे. हा ग्रंथ त्यांनी माळी, मांग, महार, कुणबी यांना अर्पण केला आहे. या ग्रंथाची प्रस्तावना बाबा पद्मजी यांनी लिहिली आहे. या पुस्तकातून त्यांनी सर्वसामान्य बहुजन समाजाला ब्राह्मणाकडून होणारी पिळवणूक ब्राह्मण प्रजेच्या नावाने लुटली जाणारी दक्षिणा कसे लुटतात हे या ब्राह्मणाची कसब या ग्रंथात महात्मा फुले यांनी सांगितले आहे.

५) अस्पृश्याची कैफियत :

हा महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यांची कैफियत १८८३ साली ग्रंथ रचला. या ग्रंथात त्यांनी ब्राह्मणांना आतातरी हे आपले चाळे थांबवा व अस्पृश्य वर्गाला वर घ्या असे आवाहन केले.

६) इशारा :

इशारा हा ग्रंथ महात्मा फुले यांनी १८८३ साली रचला महाराष्ट्रात सयाजीराव गायकवाड यांच्या सत्कार समारंभात झालेल्या भाषणात रानडे म्हणाले की, हिंदू समाजात मतभेद असले तरी तो आपल्या हितास आडवा येत नाही. या विधानचा समाचार घेण्यासाठी व या विधानाला उत्तर म्हणून महात्मा फुले यांनी इशारा हा ग्रंथ रचला.

७) सत्सार :

सत्सार १ व २ हा ग्रंथ १८८५ साली लिहिला या पुस्तकात त्यांनी सामाजिक प्रश्नावर आधारित सर्व चर्चा केली आहे. सत्सार २ मध्ये त्यांनी पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे यावर टीका करणाऱ्या वृत्तपत्राचा समाचार घेतला.

८) सार्वजनिक सत्यधर्म :

१८९१ साली हा ग्रंथ त्यांनी अर्धांगवायू झाला असता त्यांनी तो ग्रंथ डाव्या हाताने १८८९ पूर्वीच लिहिला त्यांना लिहिण्यासाठी मदत सदाशिव गोवंडे याचे मित्र मोरी विठ्ठल वाळेवकर यांनी त्यांना मदत केली. हा ग्रंथ म्हणजे मानवी स्वतंत्र होय. या ग्रंथांचा उल्लेख नितीधर्माचा अमरकोश म्हणून करण्यात येतो. ज्योतिबांनी सत्यधर्माची विशालता या ग्रंथातून सांगितली आहे.

सारांश :

अशा पद्धतीने महात्मा फुले यांनी स्त्री व शोषित कामगार शेतकरी वर्गासाठी आयुष्यभर कार्य केले. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी शोषित वर्गासाठी व शेतीतील उत्पन्न वाढवण्यासाठी शेतकऱ्याला त्यांनी लिहिलेल्या साहित्य विचार मार्गदर्शक ठरणार आहेत.

संदर्भ सूची :

१) शेतकऱ्यांचा आसूड, महात्मा जोतीराव फुले प्रकाशक नितीन धनराज हनवते, युगसाक्षी, प्रकाशन प्रथम आवृत्ती, १४ मार्च २०१३, पृ. ३

२) डॉ. सदानंद मोरे, महात्मा फुले यांचे वैचारिक चरित्र, प्रकाशक " सकाळ मिडिया, प्रा.लि. ४९४ बुधवार पेठ, पुणे, प्रथम आवृत्ती, जुलै २०१९, पृ. ५५

३) डॉ. रविंद्र ठाकूर, महात्मा कादंबरी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, चौथी आवृत्ती, २०१७, पृ.क्र. १०९

४) तत्रैव, पृ. १८७

५) तत्रैव, पृ. १८७

६) तत्रैव, पृ. ३३४

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्रीरुपे।

प्रा.डॉ.सोपान माणिकराव सुरवसे
संशोधन मार्गदर्शक,मराठी विभाग
स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

मराठी कवितेला प्रदिर्घ अशी समृद्ध परंपरा असून ही कविता बदलत्या काळ व बदलत्या जीवनमूल्यांनुसार नव-नवीन स्वरुपामध्ये आविष्कृत व विकसित झाली आहे. ह्या कविता वाङःमयाचा इतिहास साधारणतः संत कविता पंत कविता व तंत कविताची प्राचीन परंपरा आढळून येते. आधुनिक कवितेला कवी केशवसुत यांच्या कवितेपासून ग्राह्य धरले जाते. केशवसुत परंपरेतील कविता नंतर मराठी कवितेला सामुहिक स्वरुपामध्ये मांडण्याचा प्रयत्न रविकिरण मंडळातील कवीने करत कवितेच्या दालनाला अधिक समृद्ध व सकस केले. स्वातंत्र्यतोर कालखंडातील कविता किंवा नवकवी मर्ढेकर परंपरेतील कविताच्या जाणिवे विविधता आढळुन येऊ लागली. साठ्ठोत्तरी कविता अंर्तबाह्य बदलत गेली. त्या कालखंड सामाजिक, राजकिय, परिवर्तनाबरोबर अनेक घटना-प्रसंगाचा परिणाम साहित्य विश्वामध्ये झाला त्याला कविता वाङःमय प्रकार ही अपवाद नव्हती. पंच्याहत्तोरी मराठी कविता व आजची नवदोतरी कविता असा वेगवेळ्या वळणांवर ती वेगवेगळ्या आशय विषयाच्या भिन्न-भिन्न जाणिवेत आविष्कृत होत आली आहे. यामध्ये दलित कविता, ग्रामीण कविता आदिवासी कविता, माक्सवादी कविता, कृषीजन्य कविता, ग्रामीण कविता, स्त्रीवादी कविता अशा वेगवेगळ्या वैचारिक अधिष्ठान असणाऱ्या विचारधारेतून कविता निर्मिती होत आहे. ह्या कविता प्रवासा दरम्यान कवितेच्या बदलत्या वळणांवर तप्कालीन काळाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमीनुसार काव्य जाणिव बदलेल्या आहेत.

कवितेच्या बदलत्या पार्श्वभुमीवर १९६० नंतरच्या कविता प्रांतामध्ये फार मोठे परिवर्तन घडुन आले आहे. कविता जणू चळवळीचे गीत म्हणून सामोरे येतांना दिसते. ती अधिक प्रगल्भ व वैचारिक परिपक्वतेतून तिची जडणघडण होत होती. त्यात दलितेचा कवितेचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. विद्रोह पुरोगामी आशय सामाजिक बाधिलकी, मानणारी व क्रांतीप्रवण कविता म्हणून दलित कवितेचा उल्लेख करता येईल. याच कालखंडामध्ये त्या वेगळ्या सामाजिक, कौटूंबिक, आर्थिक परिस्थितीतुन पुढे आलेला व कवितेचे नवेपण व वेगळेपणाबरोबर कविता अधिक सुबोध संवाद रुपामध्ये जीवंतपणा उभा करणारा कवी म्हणजे नारायण गंगाराम सुर्वे होय.

नारायण गंगाराम सुर्वे (१९२६-२०१०) यांची जीवन म्हणजेच एक कविता आहे. जे स्वतः अनुभवले, पाहिजेले जण त्याच्या एकुण कवितेतून व्यक्त होत जाते. संघर्षशील व आत्मनिष्ठ स्वरुपाची त्याची कविता आहे त्याच्या कवितेचे भावविश्य हे कामगार वर्गाचे आहे. त्या विश्वात पोसले, वाढले व साऱ्या जीवनाची वाटचाल ही त्या विश्वाशी एकनिष्ठ आधाराभुत केंद्र होते. स्वातंत्र्यपूर्वे व स्वातंत्र्यतोर कालखंडामध्ये ते काव्यलेखन करत होते. १९५४ पासुन त्यांच्या काव्य

लेखनाचा कालखंड हा ग्राह्य धरला जातो. याच काळात महाराष्ट्रामध्ये संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, नेहरु युग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महापरिनिर्वाण त्यांच बरोबर आपल्या हक्क व अधिकारासाठी दलित, ग्रामीण व कामगाराचे विविध मोर्चे, मिरवणूका सभा होत होत्या त्याकाळातील सामाजिक, कामगार पर्यावरणातील आपल्या आजुबाजुचे वास्तव, संवेदनशील जीवन त्याच्या जीवनास कवितेतून अधिक फुलत जात होते. ऐसा गा मी ब्रम्हा (१९६२) माझे विद्यापीठ-१९६६, जाहिर नामा-१९७५, सनद-१९८२ नव्या माणसाचे आगमन हे त्यांचे प्रसिद्ध काव्यसंग्रह आहेत.

'जसा जगत आलो आहे मी तसात शब्दांत आहे ' असे म्हणणारे कवी सुर्वे हे स्वंय, आत्मकेंद्रीत न राहाता समाजमय होऊन जातात. हीच स्थिती त्यांच्या कवितेची आहे. कामगार वर्गाचे कवी म्हणून त्यांची ओळख असली तरी ही त्यांच्या कवितेतून समग्र मानव जातीशी, मानव समाजाशी नाते निर्माण करत त्याच्या अनुभवविश्वांतील वेगवेगळ्या विषय-आशयाची कविता येते. कामगार, स्त्री, वेश्या-घोडेवाले शिगवाला, पोस्टर लावणारी पोरे, शोषित, वंचित, मागास अशी सामाजिक पर्यावरणातील विविध सामाजिक स्तरांपासुन दुर असलेल्या माणसाशी त्यांची कविता नाते जुळवते हाच सुर्वे यांच्या कवितेचा केंद्रवर्ती गाभाभुत असा घटक आहे. त्यापैकी नारायण यांच्या कवितेतून येणारी स्त्री ही आई, पत्नी, प्रियशी, वेश्या, बहिण, गिरणी, कामगार अशा विविध रुपामध्ये अभिव्यक्त होत असतांना मात्र ती स्त्री अत्यंत सामर्थ्यवान, कर्तव्यदक्ष व आशावादी रुपामध्ये येते.

नारायण सुर्वे यांच्या विविध रुपातील स्त्री रुपेही कुटूंब, पती, घरसंसार चालविणारी आहेत. संसाररुपी प्रेम व्यक्त होता ती पत्नीरुपी नायिका आपल्या पती सोबत दिवसभर काबाडकष्ट करणारी आहे. आज जरी कागदावर किंवा तोंडीरुपाने प्रगती, विकासाच्या बाजार गप्पा आपण करतो मात्र प्रत्यक्षात भारत देशामध्ये स्त्री केवळ मादी, उपभोग्य वस्तु, दासी यापलीकडे आपली नजर जात नाही. वासनांगध नजरेतून त्या स्त्रीच्या देहावर अनेक बलात्कार होत असतात. तेव्हा कवी नारायण सुर्वे म्हणतात.

स्त्री ! केवळ एक मादक
आणि उत्तेजक पदार्थ
हाच आमच्या कुलीनांच्या
नजरेतील बघण्याचा अर्थ
ती फुलवाण्याकडील एक पुडी
एक कुडी, एक गुडिया....
आहे....

हे देशा, मी शरमेने चाललोय

(माझ्या देशांच्या नोंदबुकात माझा अभिप्राय)

ही आपल्या देशांतील नाजुक स्थिती कवी प्रकाश टाकतात. ज्या ठिकाणी स्त्रीला मानसन्मान मिळत नसेल. एक व्यक्ती म्हणून तिला दर्जा प्राप्त होत नसेल त्या देशाला खरेच प्रगतीशील म्हणता येईल का ? असा यक्ष कवी आपल्या कवितेतून संवादात्मकरीत्या तुम्हा-आम्हाला विचारतात. त्यांचे उलट आजच्या स्थितीला देऊ शकत नाहीत ही असुरक्षितता स्पष्ट होते.

धीर कवितेतील पत्नी थकुन-भागून आलेल्या कामगार पतीला धीर देते. पती-पत्नीचे सुंदर भावनात्मक मिलन, एकमेंकांना सावरीत, सांभाळीत जीवन जगण्याची पद्धती येथे साकार होते. स्त्री सुजाणा, साहसी धीरोदाप्त तर दिसते मात्र ती समर्पणासाठी ही सदैव तयार आहे ती त्याला म्हणत असते.

थांब ! पहाट झाली नाही

दिवे मालवून कसे चालेल

तु थकला असशील तर,

माझी देहवात पेटवून ठेव(धीर)

अशी परस्परांना विश्वासामध्ये घेऊन आयुष्याची साथ देणारी ही पत्नी, सखी, प्रियशी एकाच स्त्रीरुपामध्ये प्रकट होते.

मराठी कवितेतील आतापर्यंतच्या स्त्रीचित्रणापेक्षा नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्री रुपांचे दर्शन विविध रुपात होते. ही ह्या स्त्री समाजजीवनाशी एकसंघ असून आपले स्वत्व व सामर्थ्यानिशी ती कवितेतून येते. माझी आई, थांब, गलबलुन जातो तेव्हा, थरकु नको, पहारा, तोवर तुला मला, सत्य पाणी हो, असा दगड झालो.... तेव्हा एक कर, कार्लमार्क्स, मनीऑर्डर, तुमचंच नाव लिवा, पावसाळा, धीर, विश्वास ठेव आदी सर्वेच्या कवितेतील स्त्री निर्मितीक्षम जगाची भागीदार आहे.

माझी आई ह्या कवितेतील स्त्रीरुप हे वर्तमान उत्पादन व्यवस्थेत क्रियाशिल आहे. आपल्या सख्या सोबतीणी कारखाण्यातील ती एक कामगार आहे. तेथे काम करणारी आई यंत्राची बळी ठरते तेव्हा तिची सोबतीणी साळू तिच्या मुलाला आई बनुन धीर देते. तर पहारा मधुन येणारी स्त्री रुप हे आपल्या पतीच्या सावल्याने पाठीशी खंबीरपणे उभी राहते.

जीवन संघर्षामध्ये सातत्याने पराभूत होणाऱ्या पुरुषाला ती आपल्या पदररुपी कवचामध्ये आदर देते. वाढत जाणारा संसार व भेडसवणारे दारिद्रयमध्ये ती दिवस-रात्री कष्ट करत असतांना आढळते.

समस्त मराठी वाचक, समिक्षकाला अंतर्मुख बनविणारी आणि मन विषण करणारी नारायण सुर्वे कवितेतील स्त्रीरुपे आढळून येतात. मनीऑर्डर, तुमचंच नाव लिवा ह्या कवितेतून येणारी स्त्री समाजातील विशिष्ट वृत्ती-प्रवृत्तीमुळे तिचे शरीर हेच तिच्या उपजीविकेचे साधन बनवितात. महानगरामध्ये जीवन जगत असतांना हात नेहमीच दारिद्रयाकडे गहाण असल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक विषमतेमुळे पिचलेल्या स्त्री वर्गाला सतत यंत्राशी, कामाशी जुळवुन घ्यावे लागते. त्यावेळी व परिस्थितीमध्ये तिचे चारित्र्य, शील हे शाबुत राहण्याची शाश्वती दिली जाऊ शकत नाही त्यावेळी ही ती आपल्या इच्छा-आकांक्षा व कर्तव्यापासून दुर जात नाही हे त्या स्त्री नायिकेचे विशेष ठरते. त्यातूनच महानगरीय व मानवी जीवनाला किळसवाणे रुप आणणारा वेश्या व्यवसाय निर्माण झाला आहे.

मनिऑर्डर ह्या कवितेमध्ये अत्यंत वास्तव व कीळसवाणी जीवन एका सर्व सामान्य स्त्रीच्या वाट्याला येते त्यांचे चित्र आहे. गावामध्ये पोट भरत नसल्यामुळे एका कुटूंबातील एक स्त्री व तिची मुलगी शहरात शरीरक्रिया करुन पैसे मिळवितात. ते पैसे गावातील पतीला मनी ऑर्डर करत असतांना ती जी सांगते ते कवितेतून स्पष्टरीत्या येते. ती म्हणते, गावातल्या पेक्षा येथे सुखी आहे. अंगी दुखत आहे. गिऱ्हाईक भरपूर येतात. पैसा ही मिळतो. ह्या मनीऑर्डरातून विष्णुकडील हातातील पाटल्या सोडून उरलेल्या पैसांतून गंगीला एक पुस्तक घेणे आणि नाग्याला एक चड्डी त्याला दररोज दहा पैसे देणे म्हणजे तो शाळेत जाईल. अशी पत्रातून ती व्यक्त होते. स्वतःहा त्या कीळसवाणी विश्वामध्ये पोट भरण्यासाठी मार्ग पत्कारते. मात्र आपला लहान-मुलगा-मुलगी ही मात्र शिकली पाहिजे यांची दक्षता ही ती घेते तत्कालीन काळामध्ये डॉ.आंबेडकर यांचे विचार तळागाळापर्यंत गेले त्यातून अनेक वंचित, मागास, पिडीत समुहाला शिक्षणाचे महत्व पटले. त्यामुळे आई-वडील अनेक प्रकाराचे कष्ट करुन मुला-मुलींना शिक्षण देण्यासाठी धडपड व तळमळ करु लागलेच आढळते. प्रस्तुत नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतून त्यांचा प्रत्यय येतो. ती म्हणते महागाई वाढली आहे. प्रत्येक गिऱ्हाईकाला आता नवी चादर हवी. पंख्याची गरज बोलते मात्र त्याचा पत्रामध्ये उल्लेख करु नका असे सांगते. ह्या कवितेतून व्यक्त होणारी स्त्री ही रोजच्या व्यवहारिक जीवनातील आजुबाजुतील असल्यामुळे त्यात कृतिमपणा न येते जणु ती आपल्याशी संवाद करु लागते एवढे जिवंत व हुबेहुब चित्र सुर्वे यांच्या कवितेतून आविष्कारीत होते.

मास्तर, लिवा...

तुमचंच नाव लिहा...

ह्या तुमचंच नाव लिवा ह्या कवितेतून नारायण सुर्वे यांची जीवन कहाणी आहे. मास्तराला आईने कवीची ही कहाणी सांगितली आहे. बाप-आई माहित नाही मात्र शाळेत बापाचे नांव मास्तर विचारतो. तेव्हा ती आई तुमचंच नाव लिहा असे सांगते त्यांचबरोबर देवाचे नांव नका लिहा असे सांगते, माणसाचे नांव लिवा, असे आवर्जुन सांगते. कवी त्यातून सुचित करतो की, देवापेक्षा माणस बरी त्याच्या श्रमावर, हातावर, कविचा विश्वास आहे हे त्यातून स्पष्ट होते.

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्री रुपे जसे अनेक कामकष्ट सहन करणाऱ्या स्तरातील त्याचप्रमाणे चळवळीतील विचारांशी निगडीत येणारी रुपे ही दिसतात नव्हे तर ती स्त्री रुपे चळवळीतील विचारामध्ये कवीला सामिल करत आपल्या सारखी रुपे दाखवितात. कार्ल मार्क्स ह्या कवितेतून त्याचा प्रत्यय येतो.

जानकी आक्का म्हणाली,
ह्या आमच्या मार्क्सबाबा
जर्मनीत जन्मला, पोताभर ग्रंथ लिहिले
आणि इंग्लंडच्या मातीत मिळाला

इथपर्यंत ही जानकी आक्का कवीला मार्क्सचा पुर्वेतिहास सांगत आहे. त्यातील आमच्या ह्या शब्दांतील भाव संबंध चळवळीमध्ये सहभागी होणाऱ्या सर्व सामान्य माणसाला नवी उर्जा देतो कार्ल मार्क्स ही आमच्या सारख्याच होता हे जानकी आक्का सांगते तेव्हा त्यातून व्यक्त होणाऱ्या सर्व सामान्यपणा हे विशेष आढळते ती पुढे सांगते.

संन्याशाला काय बाबा
सगळीकडची भूमी सारखीच
तुझ्यासारखी त्याला ही चार
कच्चीबच्ची होती

मार्क्सला ही संसार कच्चीबच्ची होती तो ही कामगाराचा नेता म्हणून ओळखला जात असेल तेव्हा तो ही एक सर्वसामान्य म्हणजेच आपल्या सारख्या कामगार होता हे जानकी आक्का सचविते एक चळवळीतील स्त्री कवीला जणू कार्ल मार्क्स व त्याचे तत्वज्ञान सांगत आहे. पुढील भागात कवी हा मार्क्सच्या सौद्धांतीक भाषेत बोलु लागतो यातून नवीन नाते निर्माण करत कवी कामगारांशी एकनिष्ठा ही स्पष्ट करतो.

नेहरु गेले त्या वेळची गोष्ट ह्या कवितेतून कवी पं.नेहरुच्या मृत्युनंतर च्या बातमीनंतर महानगरांतील जनजीवनांवर कसा परिणाम झाला त्यांचे अत्यंत परिणामकारक चित्र रेखाटले आहे. वेश्यांच्या वस्तीतील स्त्री प्रतिक्रिया संवाद रुपांतून योजितो.

क्या हुआ ए सुंद्रे....!
आज लोबन मत जला!
नेहरु गये!!
सच, तो चलो आज छुट्टी!
शीण पेलणारे जग खाटेवर कलले.

ही प्रस्तुत संवाद तीन-चार वेश्यामधील आहे. पंडीत नेहरु गेल्यामुळे संपुर्ण जग कसे स्थानबद्ध झाले आहे. यातुन स्पष्ट दिसते. वेश्या आपला धंदा ही त्यादिवशी बंद ठेवतात. यातुन परिणामकारक ही स्पष्ट होते. मात्र त्यांचबरोबर त्या स्त्री मनातील भाव ही कवी स्पष्ट करतात.

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतून येणारी स्त्री रुपे दु:ख, कष्ट, यांत्रिकता, संघर्षप्रवणता, हाच भोग ज्याला वाट्याला आला आहे अशी स्त्री रुपे येतात. त्यांचबरोबर संसारी, प्रेयशी, आई-बहिण म्हणून ही स्त्री रुपे पुर्णत्वाकडे त्याचा प्रवास हा आपल्या सामर्थ्यावर अवलंबुन असल्याचे आढळते. सुर्व्याच्या कवितेतील स्त्री रुपाबद्दल नीळकंठ कदम म्हणतात. ' इथे ती पुरुषाची सहाध्याची आहे. गळयाखाली दाबून ठेवलेल्या दु:खामुळे गदगदुन न जाता जीवनाच्या या अंगासाठी तिने वीज जपुन ठेवलेली आहे.' या चा प्रत्यय सुर्वेच्या कवितेत ठिकठिकाणी येतो.

एक प्रकारे सुर्व्याच्या कवितेतील येणारी स्त्रीरुपे ही पुरुष जीवनाला अधिक बळ पुरविणारी आहेत. उर्जा स्त्रोत, शक्ती स्त्रोत, ही स्त्रीरुपये विविध सामाजिक स्तरातून आपल्या जीवनाचा आणि अनुभवाचा प्रामाणिकपणे आलेख मांडतात. कवी त्याच्या अंतरंग व मनोविकार व भावविश्वचा यथार्थ प्रामाणिक चित्रण करतात. कामगार जीवनाशी समरस होत त्याच्या रोजच्या जीवनातील बोलीभाषेतील शब्द व त्या-त्या जीवनव्यवहारातील परिभाषिक शब्द कवितेतून येतात.

एकूणच नारायण सुर्वेच्या कवितेतून येणारी स्त्री रुपे ही तमाम श्रमजीवी, कष्टकरी वर्गाची जीवन प्रेरणा बनतात.

निष्कर्ष-

१) कवी नारायण सुर्वे यांच्या काव्यातून येणारे जग हे त्यांनी पाहिलेले अनुभवलेले जोखलेले व त्यातुन जडण-घडण होत मार्गस्थ होते त्याच त्याच्या काव्यातून येते.

२) काव्यातील येणारी विविध स्त्रीरुपे हे समाजातील श्रमजीवी, कष्टकरी जगाचे प्रतिनिधीत्व करत जे अनुभाव आहेत ते प्रामाणिकपणे मांडले आहेत.

३) गिरणी कामगार, संसारिक स्त्री, प्रियशी, वेश्या, दलित, झोपडपट्टी ह्या विश्यातील स्त्री रुपे त्याच्या काव्यांतुन येतात.

४) नारायण सुर्वे यांचे काव्यलेखन वैशिष्ट्यपुर्ण, नाट्यपुर्ण, वास्तवपुर्ण आणि आत्मनिष्ठ संवादमयता व आत्मपरीक्षणात्मक आहे.

संदर्भग्रंथ-

१) सर्व सुर्वे- संपा. वसंत शिरवाडकर, डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे, प्र.आ.१९८१.

२) जाहिर नामा-नारायण सुर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

३) नारायण सुर्वे यांची कविता-डॉ.सदा कऱ्हाडे, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ.जुन २०१२.

४) नारायण सुर्वे यांची कविता-दिगांबर पाध्ये, लोकवाङःमय प्रकाशन, मुंबई.

५) दलित साहित्यः वेदना आणि विद्रोह- भालचंद्र फडळे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

मानवतेची शिकवण देणारी ग्रामगीता

प्रा.डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग
गुलाम नबी आझाद कला, वाणिज्या आणि विज्ञान महाविद्यालय बार्शिटाकळी, जि. अकोला

अज्ञान लोकभ्रम आणि सामाजिक जडत्व यामुळे त्या खेडयांतल्या जीवनाला जी अवकळा आली आहे ती नाहिशी व्हावी, तिथल्या माणसांच्या मनाचे आरसे स्वच्छ पुसले जावेत, त्यात विविध सुधारणांची आणि नव्या सुखी जीवनाच्या स्वप्नांची प्रतिबिंबे पडावीत त्यांच्या मरगळलेल्या जीवनात चैतन्य निर्माण व्हावे, त्यांच्या अतःकरणावर दाटलेले शेवाळे दूर होऊन आतले नितळ पाणी दिसावे व ते प्रत्येकाच्य उपयोगी पडावे. सांस्कृतिक वारशाच्या दृष्टीने भाग्यशाली असलेला हा देश शिक्षण आरोग्य, धनधान्य इत्यादी बाबतीत तितकाच वैभवशाली व्हावा. म्हणून संत तुकडोजी महाराजांचे मन सदैव तळमळत आले आहे. शरीर वर्षानुवर्षे अष्टोप्रहर त्याकरिता झिजत आले आहे . शरीर वर्षानुवर्षे अष्टोप्रहर त्याकरिता
झिजत आले आहे. उत्कृष्ट तळमळीतूनच ग्रामगीता हे महाराजाचे पुस्तक निर्माण झाले आहे.

अरे उठा उठा श्रीमंतानो ! अधिकाऱ्यांनो ! पंडितांनो
सुशिक्षितांनो ! साधुसंतानो ! हाक आली क्रांतीची ||
गावा गावासि जागवा | भेदभाव हा समूळ मिटवा उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा | तुकडया म्हणे ||२||

या दोन ओव्या वाचल्या तरी महाराजांची आर्त पूर्णपणे लक्षात येईल
धर्माविषयी राष्ट्रसंताचे विचारः राष्ट्रसंतानी धर्माचे लक्षण सांगताना त्याग, अहिंसा, सत्ता, अपरिग्रता, शरीरश्रम, यासर्व गुणाचा समावेश ज्यात आहे तो खरा धर्म होय ! विश्व आपले ही भावना निर्माण झाल्यावर अन्याय प्रवृत्ती विरुध्द लढा देण्याचं खरं सामर्थ सहजतेने अंगी येते. गीता ही खऱ्या मानवतेची शिकवण देणारी आही आहे. सत्य-न्याय- नीतीच्या आसनावर आरुढ झाली आहे. अन्यायाच्या विरोधात दंड थोपटून उभी आहे. गीतेच्या तत्वज्ञानाचा उकल करुन दाखविताना राष्ट्रसंत म्हणतात.

दीनावर हल्ला करणे, हे पाप घोर थोराने |
वर्णिले दृष्टीशी दंड देणे, हे पुण्यमयाचे लेणे |
वर्णिले हेच ज्ञान सांगते गीता, मग का ऐसे भीती | तरुण हो

प्रत्येकाच्या ज्ञानाचा, बुध्दीचा, शरीराचा, मनाचा व इंद्रियाचा विकास ज्यातून घूडन येतो तो खरा धर्म होय. राष्ट्रसंताचा धर्म मानवतावादी आहे. प्रत्येक मानवाला त्या धर्मात प्रवेश आहे पण मानवतावादी ध्येय - धोरणाने तो वागणारा असेल तर खऱ्या भक्तांबध्दल बोलताना राष्ट्रसंत म्हणतात.

भाविकांच्या भक्तीचा नच पंथ कोणी पाहिला|
प्रेम हा निरपेक्ष त्याचा, सर्व देशी राहिला ||
विश्व व्यापक देव त्याचा बाहेरी आणि अंतरी |
पूजना हे कार्य त्यांचे देह त्यासचि वाहिला ||

जातियवाद : धर्मशास्त्रात आपण सर्व परमेश्वराची लेकरे आहोत. असे सांगितल्या जाते पण प्रत्यक्ष व्यवहारात जातीयवादाचो भेद पाळून श्रेष्ठ - कनिष्ठता निर्माण केली जाते. त्याच आधारावर समाजाची आजची व्यवस्था आहे. ती मोडावी. गुण कर्मानुसार श्रेष्ठ - कनिष्ठता राहून सर्व भेद लयाला जावे हा

विचार राष्ट्रसंतानी अत्यंत प्रभावी रीतीने माडला आहे.

देव सर्वांचा सखा, आम्ही तयाची लेकर
भेद मग का कोरडा ? जाळा जशी जळते चिंता

संघटनेचे महत्व : ग्रसम सुधारण हे राष्ट्रसंताचे मुख्य उददिष्ट आहे. जाती- धर्म निरपेक्ष ग्राम निर्माण करायचे असेल तर ग्राम संघटना असणे आवश्यक आहे. गावच्या लोकांची संघटना असेल तर सुधारणेचा प्रवाह अखंड वाहत राहतो.

गाव करी ते राव न करी | ऐसे सांगून ठेवले चतुरी
जरी दाद न घेतील अधिकारी | तरी गाव त्या सुधारु शके
ग्राम सुधारणेचा मुलमंत्र | सज्जनानी व्हावी एकत्र
संघटना हेचि शक्तीचे सुत्र ग्रामराज्य निर्माण करी

ग्रामजीवन - कुटूंब व्यवस्था : मुलांसाठी शिशुपालन केंद्रापासून तर विश्विद्यालयापर्यंत सर्व सोयी गावात असल्याने व त्याची जबाबदारी, काळजीपूर्वक सांभाळावी प्रत्येक मुलांना त्याच्या वाढत्या वयाबरोबर व बुध्दीमत्तच्या विकासाबरोबर गावच्या गरजेनूसार कोणते उदयोग व शिक्षण शिकवावे हे ग्रामपंचायतीने त्या संबंधीत मंडळाने ठरवावे.

त्यापेक्षा उच्च विद्यालये | गावीच आणावी निश्चये
मी ग्रामजीवन सजवितील चातुर्य | शिकवोनि जना
मुलांना शिकवाण्या नाना कला | चापल्य ध्येयनिष्ठादि सकला
गावचि सांभाळी शकेल आपुला | ऐसे दयावे शिक्षण
गावासि कैसे आदर्श करावे | यायेचि शिक्षण प्रामुख्याने दयावे

शेती विकास :

तुझया श्रमास प्रतिष्ठा मिळो | सकळांचे लक्ष तुजकडे वळो
मानवतेचे तेज झळझळो | विश्वामाजी या योगे
राष्ट्रसंतानी शेतकऱ्याच्या परिस्थितीविषयी

वरील उदगार काढले, त्याचं जीवन ज्या दिवशी सुशी होईल तो आपल्या आनंदाचा दिवस राहिल असे राष्ट्रसंत म्हणतात. राष्ट्रीय पातळीपेक्षा ग्रामीण पातळीला अधिक महत्व दिले आहे. कारण राष्ट्रपातळीवरुन निर्माण होणाऱ्या योजनेबदल विकासाच्या सुरुवातीच्या पातळीवर लोकशाहीप्रदान अर्थव्यवस्थेत काम करणाऱ्यांची आत्मियता दृढ होत नाही मुळात ठिसून असलेल्या जमिनीवर किती सुंदर इमारत बांधली तरी ती जास्त काळ टिकू शकत नाही. तसेच इथेही घडते तेव्हा राष्ट्रसंतानी राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेपेक्षा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अधिक महत्व दिले आहे.

दलितोन्नती :- जातिभेद कायमचा मिटवणे किंवा त्यातील तणाव तीव्रता कमी करणे अत्यावश्यक आहे. म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रात शुद्र - अतिशुद्रांना वाव मिळावा म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजीनी कार्ये करायला सुरुवात केली. त्यांच्या कार्याचा पाया मानवतावादी धर्माचा होता.

या रे या सगळे , करु दर्शन देवाचे | दिवस सुखाचे स्वातंत्र्याचे
या रे हरिजना या मंदिर उघडे करु या, नंदादीप उजळे मानवधर्माचा दिसती विहिरी पाणी भरु हर्षाने,
दिधला हुकुम असा आपुल्या सरकारने स्पृशास्पृश असा सरले जातियतेचे, दिवस सुखाचे स्वातंत्रयाचे

प्रत्येक खेडयाखेडयात जाऊन सार्वजनिक स्थळे शुद्र - अतिशुद्रासाठी मुक्त करण्याचे कार्य त्यांनी केले. गुरुदेव प्रचारकाकडून प्रत्येक गाव सामाजिक दृष्टिकोनातून सुधरविण्याचा चंग त्यांना बांधला होता. साने गुरुजीनी पंढरपुरच्या देवळांत हरिजनांना प्रवेश मिळावा म्हणून आमरण उपोषण सुरु केले. त्यावेळी तुकडोजी महाराजानी त्यांना सक्रिय मदत केली.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा अत्यं महत्वपूर्ण व नव्या समाजाला नवी दिशा दाखविणार ओवीबध्द ग्रंथ म्हणजे ग्रामगीता होय ! त्या ग्रंथात दलित सेवा हा स्वतंत्र अध्याय त्यांनी लिहिलेला आहे. सत्याचे ज्ञान म्हणजे समग्रतेचे ज्ञान समग्रतेशिवाय सौदर्य नाही. सौदर्य रमो घर-घ्रांत स्वर्गीयापरी ही भावना फलस्वरुप पाहिजे. प्रत्येकाने प्रत्येकाबरोबर वागताना मानवतेची, प्रेमाची जोपासना करावी कोणी कोणावर अन्याय करणार नाही. न्यायवृत्ती सर्वत्र रहावी . यासाठी प्रत्येकाने ठायी न्यायसिध्दता असायला पाहिजे तोच त्याचा खऱ्या अर्थाने स्वधर्म होय !

दलित सेवा हया अध्यायमध्ये अत्यंत सुलभतेने मानवी जीवनाच्या तत्वज्ञानाचा उकल केला आहे. धर्म - जात - पात आदी सर्व भेद भावावर त्यांनी प्रकाश टाकलेला आहे. स्वधर्माबदल राष्ट्रसंतानी जे उदगार काढले आहेत. त्यात सर्व धर्माचा सन्मान करुन सर्व धर्म समन्वयाची बैठक उत्तमरीतीने बसवली आहे. स्वधर्माचे म्हणजे आत्मधर्म मग आत्म्याचा स्वभाव सत्य, ज्ञान, प्रेमअसून मानवी जीवनाच्या होमकुंडात त्यांची पूर्तता करणे हे मानवी कर्म होय |

स्त्री शिक्षणाची आवश्यकता:

समाची जो पुरुषाचा आदर | तैसाचि महिलासि असावा व्यवहार किंबहुना अधिक त्याचा विचार | झाला पाहिजे समाजी

श्रेष्ठ समाजव्यवस्था निश्चित स्वरुपात सुव्यवस्थित होऊन पुढे चालावी असे वाटत असेल तर मुलाप्रमाणे मुलीनाही उत्तम शिक्षण लाभणे आवश्यक आहे. राष्ट्रसंताचा मुख्य हेतू ग्रामराज्य असल्याने ग्रामराज्य यशस्वीतेसाठी मुला - मुलींचे जीवन जागविणारे शिक्षण त्यांना मिळाले पाहिजे पण आज रुढी पंरपेच्या चक्रात राहणारे लोक मुलींना कोंडून ठेवतात. मुलींना दाबून ठेवणाऱ्या प्रथेला , रिवाजाला कालबाहय केले आहे. त्या प्रवृत्तीचाही लोकाचाही त्यांनी निषेध केला आहे.

सांराश : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे आधुनिक विदर्भाती थोर संत कवी विपुल काव्यरचने बरोबर राष्ट्र उभारणीच्या कार्यासाठी त्यांनी स्वतःला आजन्मवाहून घेतले ग्रामोध्दार, राष्ट्रविकास, कालोचित समाजपरिवर्तन, शिक्षण, आरोग्य, देशाची संपन्नता स्वातंत्रता चळवळीत सहभाव, विश्व मानवत्वाची संकल्पना अशा मौलिक बाबीवर लक्ष केंद्रित करुन त्यासाठी जीवन सर्मपित केले.

संदर्भग्रंथः-

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरवग्रंथ : संपादक प्राचार्य र.तु. भगत, सहसंपादक डॉ. सुभाष सावरकर

२. राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य संपादक सुभाष सावरकर

३. भगवान तुकडोजी - बाबा आवारे

४. ग्रामगीता - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

बलुतं मधील दलित चळवळीचे दर्शन

प्रा. डॉ. हेमंतकुमार बागडे
कार्यकारी प्राचार्य तथा मराठी विभागप्रमुख
इंदिरा गांधी कला—वाणिज्य महाविद्यालय,कळमेश्वर, जि. नागपूर

बलुतं मध्ये दगडूच्या जीवनाचा जो कालखंड आला आहे, तो दलित चळवळीच्या भराचा काळ आहे. त्यामुळे दगडूच्या आत्मकथनात स्वाभाविकपणे दलित चळवळीचे अनेक संदर्भ येतात. दलित जीवनाच्या संदर्भात हे चित्र अधिक स्पष्ट होणे आवश्यक आहे.

दगडू आपल्या आत्मनिवेदनात, स्वातंत्र्याची जिलेबी चौथ्या वर्गात खाल्ली, असं म्हणतो. याचा अर्थ, स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा त्याला समजले. तेव्हा तो जास्तीत जास्त दहा ते बारा वर्षांचा असेल. या दृष्टीने बलुतं मध्ये दलित चळवळीचे येणारे संदर्भ, दगडूला समजू लागले तेव्हापासूनचे येण्याची शक्यता आहे. परंतु, दलित चळवळीचा प्रारंभ तर महात्मा फुल्यांपासून होतो. पण, फुल्यांपासून प्रेरणा घेणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांच्या हक्कासाठी जी चळवळ सुरू केली त्या चळवळीच्या काळात दगडू वावरतो आहे. दगडू सज्ञान होण्यापूर्वीच या चळवळीचे लोण ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य जलसाकारांनी केले आहे. अशाच एका जलसाकाराच्या कार्यक्रमाचा एक प्रसंग बलुतं मध्ये आला आहे- महारवाड्यात सिन्नरचा जलसा आलेला. जलसा हा काय प्रकार आहे, हे पाहण्यासाठी गावातील मराठा मंडळीही आलेली. तमाशात गवळणी मथुरेच्या बाजाराला निघत असतात. कृष्ण त्यांना अडवतो. पण, जलशातील गवळणी काळाराम सत्याग्रह करण्यास निघालेल्या. जलशाचा हा नवा प्लॉट असतो. हिलालांच्या उजेडात कार्यक्रम सुरू होतो. गवळणी आता रामाच्या देवळात जातील आणि आपला देव बाटवतील, ह्या कल्पनेनं मराठा मंडळीचं माथं भडकतं. गंमत म्हणजे त्यांना प्रत्यक्षात ही क्रिया नको असते; पण स्टेजवरही त्यांना हा प्रकार पाहणं कसंसंच वाटतं, ते बंद करायला सांगतात. बाचाबाची वाढते. आम्ही आमच्या वस्तीत नागडं नाचू, तुम्हाला पाहायचं तर पाहा! असं जावजी जेव्हा परखडपणे गावकऱ्यांना सांगतो, तेव्हा ते निमूटपणे उठून जातात. १ दलित चळवळीच्या दृष्टीने, हे एक प्रभावी असं प्रचार-प्रसार माध्यम म्हणून जलशाचा उपयोग झाला आहे. या जलशाच्या माध्यमातून संपूर्ण दलित समाज जागा झाला. याच जलशाच्या द्वारा महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह हा आपल्या स्व हक्काचा सत्याग्रह आहे, अशी समज दलितांना दिली. औरंगपूरच्या महार दलितांनी जो पाण्यासाठी संघर्ष दिला त्याची प्रेरणा ही महाडच्या सत्याग्रहाची होती, त्यासंबंधीची माहिती औरंगपूरच्या मंडळींना होती, असे दगडूचेही मत आहे.

दलित समाज आणि दलित चळवळ यांचे नाते कोणत्या प्रकारचे होते, यासंबंधी दगडू म्हणतो, जन्माला आल्याबरोबर पार्टीचं कार्ड मिळे. सोशल फोर्सच एवढा होता की, तुम्हाला इच्छा असूनही वेगळी पार्टी निवडता येत नव्हती. ज्यांनी निवडली ते बहिष्कृत झाले. त्यांच्या प्रेतयात्रेलाही जात हजर राहिली नाही.२ म्हणजे या काळातील दलित चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि त्यांनी दिलेल्या कार्यक्रमाला मार्गदर्शन म्हणून वाटचाल करीत होती. डॉ. आंबेडकरांनी स्थापन केलेले शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशन, स्वतंत्र मजूर पक्ष अथवा नंतरचा रिपब्लिकन पक्ष हेच दलित चळवळीचे राजकीय आणि

सामाजिक कार्यक्रम अंमलात आणण्याचे माध्यम होते. याव्यतिरिक्त इतर तत्त्वज्ञान आणि विचार याप्रती दलित जनतेनं अविाासच दाखवला होता. म्हणून तर दगडू दलित समाज व दलित चळवळ यांचे असणारे घनिष्ठ नाते, वर उद्धृत केलेल्या विधानात असे स्पष्ट करतो, त्यात सत्यपणा जाणवतो.

या काळातील दलित चळवळीचे संवर्धन हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार, तत्त्वज्ञानावर होत होते. त्यांच्या प्रेरणेतूनच दलितांच्या स्वउन्नतीचा, स्वहक्काचा संघर्ष अधिक गतिमान होत होता. १९३५ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येवला मुक्कामी धर्मांतराची घोषणा केली. दलित चळवळ आणि दलित समाज या दोहोंवर याचा फार मोठा परिणाम झाला होता. बलुतं मध्ये शिरसाठ नावाचे एक शिक्षक आहेत. त्यांनी आपल्या सासऱ्याला देवीची पूजा सोडायला सांगितली. तो ऐकेना, तेव्हा मुलगी नांदवणार नाही असे म्हटले. खरोखर मुलगी टाकलीच, परंतु याशिवाय सायकलला मोठी झोळी बांधून शेंदरा-मातीचे दगड-गोटे जे देव म्हणून इथे प्रस्थापित होते, त्यांचे उच्चाटन तो करू लागला. ज्या देवदेवतांनी दलितांना हजारो वर्षे मानसिक गुलामीत ठेवले त्या देवतांचा विध्वंस करून आपला असंतोष प्रकट करणारा शिरसाठ मास्तर म्हणजे या दलित चळवळीतून स्फूर्ती घेतलेला ध्येयवेडाच होय. अशी ही ध्येयधुंद करणारी दलित चळवळ. याच चळवळीतून प्रेरणा घेऊन, चळवळीचा एक भाग म्हणून दलित मुलांसाठी वसतिगृहंदेखील याच उद्देशाने काढली गेली. याच काळात दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे, यादृष्टीने दलित चळवळ जाणीवपूर्वक सामाजिक विषमतेविरुद्ध मने तयार करण्याचे केंद्रे म्हणून उभी होत होती. दगडू अशाच वसतिगृहात राहून शिक्षण पूर्ण करतो. दगडूच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण याच चळवळीतून झाली असल्यामुळे त्याच्या जीवनात या चळवळीला विशेष स्थान आहे. तसेच चळवळीत वावरलेला दगडू आपले अनुभव कथन करताना या चळवळीच्या सामर्थ्य आणि मर्यादांवरही बोट ठेवतो. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांमुळे दलित चळवळीत जे चैतन्य निर्माण झाले होते त्या चळवळीची डॉ. आंबेडकरांनंतर जी वाताहत झाली, त्याचेही वर्णन तो करतो. स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित चळवळीचे दगडूने केलेले वर्णन बरेच वास्तवपूर्ण आहे.

दगडू म्हणतो, खडकालाही भिडण्याची धमक ह्या चळवळीत होती. पण बाबासाहेबांचं निर्वाण झालं. एकखांबी तंबू जसा झंझावाती वाऱ्यानं सैरभैर व्हावा, तशी चळवळीची शोकांतिका होऊ लागली. दुसऱ्याच्या महालांना भुलू नका, आपली झोपडी टिकवा हा बाबासाहेबांचा आदेश वाऱ्यावर विरू लागला. गुळाला माशी चिकटते तसे हे सत्तेला चिकटू लागले. कॉंग्रेस-रिपब्लिकन युतीनं तर ही चळवळ स्लो पॉयझनिंगसारखी खतम केली.

३ दगडूच्या या निवेदनात दलित चळवळीची प्रारंभिक अवस्था व दलित चळवळीचा स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील कार्यकाल निर्देशित केला आहे. अखेर दलित चळवळीला असे दिवस का आले?
याही प्रश्नाचे दगडू उत्तर देतो. त्याचा आशय असा आहे- सामाजिक विषमतेविरुद्ध आवाज उठवणाऱ्या या चळवळीत जातीयवादी राजकारणाने प्रवेश केला. डॉ. आंबेडकरांच्या निर्वाणानंतर त्यांच्या संकल्पनेतील रिपब्लिकन पक्षाची पहिली फूट तत्त्वविचारातील मतभेदांमुळे न होता जातीच्या आधारावर झाली. रिपब्लिकन पक्षाच्या फुटीबाबत दगडू म्हणतो, पक्षाच्या फळ्या बऱ्याचशा जिल्हावार पडलेल्या. जिल्ह्याच्या

राजकारणाला नको तेवढं महत्त्व आलं. पश्चिम महाराष्ट्रात असे जिल्हावार गट पडलेले, तर विदर्भात महार जातीच्या पोटभागांवर आधारित गट पडलेले. बावणे, लाडवन आणि कोसरे ह्या विदर्भातील पोटजाती, तर पश्चिम महाराष्ट्रात सोमवंशीय. आवळे बाबूजी हे दुरुस्तांचे एक आधारस्तंभ. त्यांच्या बाजूला विदर्भातील त्यांच्या पोटजातीतील तेवढीच माणसं मागं उभी राहिली. याउलट खोब्रागडे यांची पोटजात मोठी. त्यामुळं त्यांचे बळ जास्त. महार मंडळी सोडून बाकीच्या अल्पसंख्य भूमिहीन शेतमजुरांना रिपब्लिकन पार्टीतील कोणताच गट आकर्षित करू शकला नाही. ४ यावरून डॉ. आंबेडकरांनंतर रिपब्लिकन पक्षात जाती-पोटजातीच्या आधारावर उभी फूट पडली, असे आपल्याला म्हणता येईल.
दलित चळवळीची ही एक प्रकारची शोकांतिकाच मानावी लागेल.

जातीयवादी राजकारणाने ही चळवळ जेवढी भ्रष्ट झाली तेवढीच कुशल नेतृत्वाच्या अभावामुळेही. या चळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या मंडळींचेही दगडू जे चित्र रंगवतो त्यावरून ही मंडळी जनहित, समाजहित बाजूला ठेवून स्वहिताचाच अधिक विचार करतात. स्वतःसाठी स्वतःपुरता चळवळीचा उपयोग करून घेतात. आंबेडकरांच्या विचारांऐवजी बाह्यवर्तनाचं अनुकरण करू लागतात. नेतृत्वाची रस्सीखेच खेळत बसतात. सत्ता-संपादनासाठी कोणत्याही तडजोडी स्वीकारतात. समाजाला, कार्यकर्त्याला विाासात घेत नाहीत. गटबाजीचे तर प्रचंड पीक आलेले. यातून दलित चळवळ अत्यंत क्षीण होऊ लागली. राजकारणातील गटबाजीचा या चळवळीवर आणि समाजावर जो परिणाम झाला त्याविषयी दगडू म्हणतो, हळूहळू समाजात उदासीनता येत चाललेली. साऱ्या चळवळी चुलीसारख्या थंडगार होऊ लागल्या. राजकारणाचं सावट समाजातील सांस्कृतिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांवरही पडत गेलं. एवढंच काय, लग्नविधी, मरणोत्तर प्रेतयात्रा ह्यांतही ह्या गटबाजीचा प्रभाव दिसू लागला.५ दलित चळवळीचे दगडूला जे दर्शन झाले, त्यावरून त्यांनी आपल्या आत्मकथेत दलित चळवळीचे चित्र रेखाटले आहे ते अत्यंत संक्षिप्त रूपात मांडण्याचा वर प्रयत्न केला आहे. दगडू पवारांच्या बलुतं या आत्मकथेत परिवर्तनकाळातील दलितांचे जीवनचित्रण आले, त्याचा येथपर्यंत विचार केला आहे.

संदर्भ

१. दया पवार - बलुतं - प्रारंभिक निवेदन - ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, स. आ., १९९५, पृ. ५७.
२. तत्रैव, पृ. १५०
३. तत्रैव, पृ. १५२-१५३
४. तत्रैव, पृ. १५७
५. तत्रैव, पृ. १६०-१६१

'बारोमास' आणि 'तहान' कादंबऱ्यातील जीवनजाणिवा

श्रीमती आशा शंकरराव पालवे
बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय, पाथर्डी

डॉ. अनिल गर्जे
गांधी महाविद्यालय, कडा.

प्रास्ताविक :

मराठी कृषिसाहित्यामध्ये बदलत्या कृषिजीवनाचा वेध घेण्याच्या प्रेरणेतून ज्या काही कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्यामध्ये सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' व 'बारोमास' या कादंबऱ्या कृषिकेंद्रीत कृषिजीवनाचे वास्तव व कलात्मक चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या आहेत. खेडे, शेती, शेतीतील पीकपाणी, शेतमजूर, गुरेढोरे, पशू–पक्षी, ग्रामीण बोलीभाषा असे विविध घटक कृषिजीवनाचे निदर्शक आहेत.'तहान' आणि 'बारोमास' या कादंबऱ्या कृषिसंस्कृतीचा कलात्मक अविष्कार चित्रित करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण कलाकृती आहेत. वर्षभरातले ऋतूचक्र आणि त्याच्याशी निगडीत असे कृषी जीवन अत्यंत सूक्ष्मपणे सदानंद देशमुख यांनी चित्रित केले आहे. या विषयी उत्तम बावस्कर म्हणतात, ''बारोमास या कादंबरीत सदानंद देशमुखांनी सामान्य शेतकऱ्यांच्या जन्मजात दुःखाचं यथार्थ चित्रण केलेलं आहे. खेड्यातील अभावग्रस्त माणसं, संकटाच्या दाढेत सापडलेला शेती व्यवसाय, नव्याजुन्या पिढीतील भावनिक ताण–तणाव, परंपरा आणि नव्या आशा यांच्यातील संघर्ष, संस्कारी मनं आणि शिक्षित मनं यांच्यातील भावनिक, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक कलहाचं चित्रण लेखकाने या कादंबरीत केले आहे.''[१] उत्तम बावस्करांनी मांडलेले मस्त रास्त व योग्य वाटते कारण एकूणच समग्र कृषिजीवन वास्तव बारोमास कादंबरीने कवेत घेतले आहे. नव्या अर्थव्यवस्थेच्या ओझ्याखाली भरडून निघालेल्या शेतकऱ्यांच्या आयुष्याची शोकात्म व्यथा व करुण कहाणी या कादंबरीतून आढळते. नवी अर्थव्यवस्था, सुशिक्षित पदवीधरांचे शोषण, शिक्षणाचे बाजारीकरण, भ्रष्टाचार, कर्जामुळे आत्महत्या करणारे शेतकरी, कृषि व नागर संस्कृतीतील संघर्ष, ग्रामवास्तव, राजकारण, कृषिसंस्कृती आणि खाऊजा संस्कृतीमुळे शेतकऱ्यांचे ढासळणारे भावविश्व याची शोकात्म संवेदना विविध जीवनजाणिवेसह 'बारोमास' व 'तहान' कादंबरीतून प्रतीत होते. या सदंर्भात विजय चोरमारे म्हणतात, ''सदानंद देशमुख यांच्या कथा आणि कादंबऱ्यांमधून कृषिजीवनाचे खोल चित्रण येते. ज्यांचे सर्वस्व शेतीवर अवलंबून आहे, अशा माणसांच्या कृषिनिष्ठमूल्यजाणिवा त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होतात.''[२] विजय चोरमारे यांच्या मतानुसार अखंडपणे बारा महिने उन्हातान्हात राबणारा कष्टकरी शेतकरी हा सदानंद देशमुखांच्या सगळ्याच लेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. जगण्याच्या विविध स्तरावर कास्तकऱ्यांना, कुणब्यांच्या नव्या जुन्या पिढ्यांच्या प्रातिनिधिक पात्रांना बदलत्या वास्तवाशी जुळवून घेताना करावा लागणारा संघर्ष, होणारी फरफट या लेखनाची सूत्रे म्हणून सांगता येतील. या संदर्भात तानाजी पाटील म्हणतात, ''ही कादंबरीच दुःख, कष्ट, वेदना आणि दारिद्रय याचे भीषण चित्रण करणारी आहे. तिच्यातून व्यक्त होणारी वेदनाच दीर्घकाल मनावर ओरखडे उमटविते. दुःखाच्या गडद जाणिवेत माणस बुडून जातो. इतके समर्थ चित्रण या कादंबरीत व्यक्त झाले आहे.''[३] तानाजी पाटील म्हणतात ते योग्यच आहे कारण बारोमास कष्ट करणे आपले जीवन व्यथित करणे एवढच सध्याच्या परिस्थितीत शेतकऱ्याच्या हाती राहिले आहे. कारण शेती आणि शेतकऱ्याच्या विरोधीच आजची सगळी धोरणे असलेली दिसून येतात.

'बारोमास' आणि 'तहान' मधील कृषिनिष्ठ जीवनजाणिवा :

'बारोमास' आणि 'तहान' ग्रामीण कृषिजीवनाचे दाहक वास्तव मांडतात. नव्वदोत्तरी सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनाचा वेध घेणाऱ्या या कादंबऱ्या आपल्या वेगळ्या वैशिट्यामुळे मराठी साहित्यात वेगळा ठसा उमटविणाऱ्या ठरल्या आहेत. ग्रामीण सुशिक्षित तरुणाची हतबलता, नियती, संघर्ष त्याचप्रमाणे शेतकरी, शेती समस्या, शेतकरी चळवळ, बदलते राजकारण, जागतिकीकरण, गुंडगिरी, भांडणतंटे, दुष्काळ, संकटे, बी–बियाणातील भ्रष्टाचार, शासकीय अधिकाऱ्यांकडून होणारी लूट, शोषण, हमीभावाची समस्या, पिण्याच्या पाण्याची समस्या अशा विविध जाणिवांचा वेध सदानंद देशमुख सूक्ष्मपणे घेतात.

बारोमास कादंबरीचा नायक एकनाथ, मधू, अलका, शेवंता, सुभानराव या मुख्य व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून 'बारोमास'चे आशयसूत्र उलगडत जाते. एकनाथच्या व्यक्तिरेखेतून सदानंद देशमुख शेतकऱ्यांचे कधीही न संपणारे दुःख मांडतात. निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणारी शेती कधी खूप पाऊस तर कधी सलग दोन ते तीन दुष्काळ या अस्मानी सुलतानी संकटामुळे करावा लागणारा जिवघेणा संघर्ष व त्यातून निर्माण होणारी अस्थिरता याचे चित्र 'बारोमास' कादंबरीत साकारले आहे. एकनाथ हा मोठ्या जिद्दीने, मेहनतीने उच्च शिक्षण घेतो. पण समाजातील शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे त्याला नोकरी मिळत नाही. त्यामुळे त्याला परंपरागत असणाऱ्या शेती व्यवसायाकडे

वळावे लागते. कारण जमीन विकून डोनेशनला पैसे द्यायला वडील तयार नाहीत; व नोकरी शिवाय बायको नांदायला तयार नाही, अशा दुहेरी कात्रीत एकनाथ सापडतो. स्वप्न उद्ध्वस्त झालेला एकनाथ विचारचक्रात सततचा अडकलेला आहे. तमाम ग्रामीण तरुणांची मानसिकता एकनाथ व्यक्त करतो. ''पुढं आपल्या खेड्यापाड्याचं भवितव्य काय? शेतीवाडी पिकत नाही. पिकली तरी मालाला किंमत नाही. पैसा डोळ्याने दिसत नाही. पैशावाचून भागत नाही. आपल्या सारखे शेतकऱ्यांचे पोरं शिकलेले नव्हते, तोपर्यंत सारं ठीक होतं. 'कळते होईतो ढोरामागे.... अन् कळते झाल्यावर औतामागे' पण आज शिक्षणामुळे जगातलं बरंवाईट सगळं आपल्याला कळतं. एक, दोन तास घेऊनच पंधरा–वीस हजार पगार घेतो; अन् दुसरा त्याच पात्रतेचा रोजचे पंधरा रुपये कमावू शकत नाही. आपण तुलना करतो तेव्हा दिसतं, ते सुखी आपण दु:खी.... तेजराव खपके म्हणतात, ''अशानं एक दिवस आपल्या देशात क्रांती होईल आणि ती क्रांती बेरूत लोकायची आसंल. सुतावर नराल्यासारखी. निरा कापाकापी.... अन झपका झपकी.'' या मानसिकतेपोटीच एकनाथ शेतकरी संघटनेच्या शेतकरी मेळाव्यात सहभागी होतो. शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते व एकनाथ यांच्यातील चर्चेतून शेतकरी संघटनेचे आर्थिक तत्त्वज्ञान लेखकाने चपलखपणे मांडले आहे. शेतकऱ्यांच्या 'बारोमास' दारिद्रयाची कारणमीमांसा त्यातून उलगडत जाते.

बेकारीचे दु:ख भोगता भोगता एकनाथ विचारी म्हणून या वाटेनं जातो; पण अविचारी मधू आणि त्यांचे मित्र मात्र टोकाच्या स्वार्थी विचाराने नको ते उद्योग करतात. सोनेरी टोळी स्थापन करुन सोनं शोधतात, पैशासाठी शेतातली झाडं विकून पैशाची गरज भागवितात, आणि सोनं सापडत नाही म्हटल्यावर रस्त्यावरच्या गाड्या अडवून सोनं लुटण्याचा गुन्हेगारी मार्गापर्यंत येऊन ठेपतात.

शेतीची दुर्दशा तर कादंबरीभर सततच दिसते. एकनाथच्या मेव्हुणा सावकारी कर्जापायी आत्महत्या करतो. एकनाथच्या बापही कल्याणीचा मळा पोटच्या पोराप्रमाणे सांभाळलेला सावकार देत नाही म्हटल्यावर जांभुळ खोऱ्यातल्या डोहात उडी घेऊन सुभानराव आत्महत्या करतो. अलीकडच्या काळात विदर्भात शेतकऱ्यांनी केलेल्या आत्महत्येचा प्रश्न कादंबरीत रेखाटून समकालीन कृषि व्यस्थेतील पडझड व वर्तमान वास्तव लेखकाने समाजासमोर मांडले आहे. तसेच शेतकरी जीवनाच्या अनेक कळा–अवकळा रेखाटल्या आहेत.

नव्या संकटित वाणांना नानू आज्या सारखा पारंपरिक मानसिकतेचा शेतकरी विरोध करतो; तर नव्या मानसिकतेचा व्यावहारिक शेतकरी संकरित वाणालाच सर्वस्व मानतो. नव्या संकरित वाणाने शेतीचे उत्पन्न वाढल्याचा भास होतो. मात्र प्रत्यक्षात नानू आजाच्या भाषेत सांगायचे म्हणजे, ''आरे अशी कशी ही आधुनिक शेती? तुमच्या घरात काईच माल न्हाई. हे तर घर खंदून अंगण भरणं चाललं. तुमच्या खड्डयातली माती खड्डयातच आटून राहयली.''असा हा प्रकार आहे. गावरानच खाण्याचा अट्टास धरत नानूआजा शेवटी देह सोडतो. अशा प्रकारे कादंबरीतले प्रत्येक पात्र काही ना काही आशयसूत्र घेऊनच कादंबरीत अवतरतात. एकंदरीत आधुनिकतेच्या आगमनामुळे एकनाथ व त्याच्या कुटुंबाचे भावविश्व उद्ध्वस्त होऊन जाते. डॉ. भास्कर शेळके यांच्या मते, ''एकनाथची ही कथा म्हणजे कृषिसंस्कृतीच्या पराभवाची कथा आहे.''[४] अशा प्रकारे सदानंद देशमुखांच्या 'बारोमास' कादंबरीमध्ये कृषिविषयक जाणिवा दिसून येतात.

'तहान' ही सदानंद देशमुखांची कादंबरी स्वातंत्र्याची साठी उलटली तरी खेडी पाण्यावाचून तरसत आहेत हे कृषि जीवनातील वास्तव मांडते. खेड्यातील पाणी टंचाईचे भीषण वास्तव ही कादंबरी मांडते. पाणी टंचाईमुळे ग्रामीणाचा जीव मेताकुटीला आला आहे त्याचे शासनकर्त्याला काहीच वाटत नाही. अवघ्या गावात दोनच बोअरवेल आहेत. ते ही कोरडे पडले आहेत. वारंवार टँकर्सची मागणी केली तरी ते मिळत नाही. लोकांना वाजवी किंमतीत विकत पाणी घ्यावे लागते. बबन शेवाळे हा आपल्या बैलजोडीच्या सहाय्याने पाण्यावरती भरमसाठ पैसा कमावतो. आई व बहिणीला त्याचे कौतुक वाटते, परंतु राघोजी हा बबनचा बाप त्याचा मात्र बैलांसाठी तीळतीळ जीव तुटतो. भौतिक सुखाच्या मायावी मृगजळामागे धावून हाती काहीच न येणाऱ्या कृषिसंस्कृतीतील तरुणाचे प्रतिनिधित्व बबन शेवाळे करतो. पैशामुळे दारु, पार्ट्या करतो. ढाब्यावरतीच जेवतो. घरात भौतिक सोयीसुविधा करतो. पैशाच्या नशेत मुलीच्या प्रेमात पडतो. त्याला अडचणीत आणणारे गावातील टगे भेटतात. आजपर्यंत कमावलेला पैसा त्यांना दिला तरी समाधान होत नाही म्हणून शेवटी परागंदा होतो. कृषिजीवन जगताना वाट्याला येणारा ताण, घुसमट आणि अविचारीपणामुळे शेवटी बबनचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते. एवढेच नव्हे तर संपूर्ण कुटुंब उद्ध्वस्त होते.

सामाजिक जाणिवा :

भारतातील खेड्यात असलेली पाणीटंचाई ही सामाजिक संवेदना 'तहान' मधील मनाला हादरुन टाकणारी आहे. स्वातंत्र्याच्या साठ–सत्तर वर्षानंतरही कृषिजीवनातील शेतकरी प्राथमिक गरजांपासून वंचित आहे. राजकीय नेते, शासनाचे अधिकारी जाणूनबुजून खेड्यांकडे दुर्लक्ष करतात. त्याच्या जीवनाला, जगण्याला कसलाच आधार मिळत नाही. पाणी टंचाईच्या भीषण वास्तवातूनच ग्रामीण वास्तव, दिवसेंदिवस जमिनीतील कमी होणारी पाणीपातळी, पाण्यावरुन केले जाणारे राजकारण, समाजकारण अशा सर्व बाबींचा समावेश कादंबरीत होतो.

नैसर्गिक आपत्तीतून निर्माण झालेली पाणीटंचाईमुळे खेड्यातील लोकांची होणारी होरपळ, पायपोळ कथनकातून येते. सर्वसामान्य माणसांनी परिस्थितीपुढे शरणागती पत्करली असतानाच बबन शेवाळे सारखा तरुण मात्र बैलांच्या सहाय्याने गारमाळा या अडचणीच्या ठिकाणाहून पाणी आणतो. पाण्याचा पैसा करतो. ज्यांच्याकडे पैसा आहे ते बबनकडून पाणी विकत घेतात. बबनच्या या कृत्याला वडील राघोजीचा विरोध असतो. राघोजीला पैशा ऐवजी बैल लाख मोलाचे वाटतात. राघोजी बायकामुलांसह सर्वजण झिडकारतात. त्यांच्यात इळ्याभोपळ्याचे नाते निर्माण होते. पारंपरिक शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याचे प्रतिनिधित्व राघोजीच्या रुपाने दिसते. नवीन तरुणपिढी आर्थिक फायद्याकडे बघते. त्यातून चंगळवाद वाढतो. आर्थिक फायदा अधिकचा न होता हवालदिल झालेला बबन शेवाळे कथनाकातून समोर येतो. हे आजचे समाजवास्तव लेखकाने रेखाटले आहे. हातात पैसा आला की हुरळून जाणारे तरुण अविवेकी वृत्तीने आयुष्याचा घात करुन घेतात हे खेड्यातील सामाजिक वास्तवाचा लेखकाने संवेदनशीलतेने वेध घेतला आहे.

आर्थिक जाणिवा :

ग्रामीण भागातील बदलाला मोठ्या प्रमाणावर तेथील आर्थिक अस्थिरता कारणीभूत आहे. जागतिकीकरणामुळे खेड्यातील छोट्या व्यवसायांवर विपरीत परिणाम झाले. शहरी औद्योगिकीकरणामुळे खेड्यातील तरुण पिढी शहरांकडे धावली. यामुळे ग्रामीण भाग बेचिराख होत गेला. शेती करणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत आहे. शेती करुन कष्टाचे फळ मिळत नाही ही खंत त्यामागे आहे. त्यामुळे बबनला आपण केवळ शेतीवरच अवलंबून रहावे असे वाटत नाही. बबन शेवाळेच्या मानसिकता बदलते याचे कारण आर्थिक टंचाई हेच आहे. शेतीबरोबरच लहानमोठे छोटे व्यवसाय करावेत असे आजच्या शेतकऱ्यांच्या तरुण पिढीला वाटते.

'तहान' कादंबरीतील बबन शेळके पाणीटंचाईमुळे पाण्याची पहिली खेप आणताच त्यातून त्याला शंभर रुपये मिळतात. हे पाहिल्यानंतर शेतीत राबून मिळणारा पैसा कर्जातच संपतो. पण एकदा आणलेल्या पाण्यातून इतके पैसे मिळतात. ही गोष्ट त्याला आश्यचर्याचा धक्का देते. त्याची आर्थिक गणिते बदलतात. त्यामुळे शेती व्यवसायापेक्षा तो पाणी विक्री व्यवसायाला अधिक महत्त्व देतो. बबन हा नैतिकता पाळणारा नसला तरी आजच्या कंगाल झालेल्या तरुणाचे प्रतिनिधित्व तो करतो. काहीही करुन पैसा मिळवायचा अशी जी वृत्ती आजच्या युवकांमध्ये दिसते तीच वृत्ती बबनची आहे. आर्थिक सुबत्तेसाठी, संपन्नतेसाठभ बबन आशावादी आहे. मात्र त्याला खऱ्या अर्थाने अडचणीत आणते ती त्याची अतिरेकी 'तहान'. बबन वडिल राघोजीने वेळोवेळी सांगूनही शेतीकडे दुर्लक्ष करतो. याचे कारण शेतीतून आर्थिक गरजा भागत नाहीत. म्हणजेच आर्थिकतेचा विचार करुन बबन पाणी विकण्याच्या व्यवसायाला प्राधान्य देतो. तशी त्याची मानसिकता तयार होते.

राजकीय जाणीवा :

'तहान' या कादंबरीतून कृषिजीवनाच्या व्यथा–वेदना आणि समस्यांना सशक्तपणे मुखर केले आहे. तहान ही कादंबरी अनेक दृष्टीनी महत्त्वाची साहित्यकृती मानली जाते. ग्रामीण जीवनातील पाण्याच्या महत्त्वाच्या प्रश्नाला तर ती जिवंतपणे साकार करतेच. पण ही 'तहान' केवळ पाण्यापुरती न राहता ती पैसा, भोगलालसा, दोन पिढ्यांतील व दोन संस्कृतीमधील मूल्यसंघर्ष, खेड्यातील बदलते राजकारण अशा अनेक गोष्टींना व्यापून राहते. खेड्यामध्ये राजकारणाने कसे तेथले वातारण बिघडून टाकले आहे याचे दाहक वर्णन कादंबरीतून येते. पाणीटंचाईमुळे संपूर्ण गाव अस्वस्थ होते. गावातील लोक बेचैन होतात. प्रत्येकजण पाण्यासाठी हपापलेला असतो. पाणी मिळविण्यासाठी लोकांची धडपड जीवघेणी आहे. त्यातूनच भांडणासारख्या घटना गावात घडतात. त्यातच पाणी आणण्यासाठी गेलेली रामा उमाळे यांची मुलगी विहिरीत पडून मृत्यू पावते. या सर्व घटना घडल्यातरी सभापती, आमदार याकडे कुणीही लक्ष देत नाही. या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी भीमराव बापू हे सामाजिक कार्यकर्ते उपोषणाला बसतात. तशी बातमी पेपरमध्ये छापून येते.

गावात ज्या विहिरींना पाणी नाही त्या अधिग्रहीत धरल्या जातात व ज्यांना पाणी आहे, त्यांना कारण दाखवून दूर ठेवले जाते हे गावपातळीवरचे राजकारण दिसून येते. गावात टँकर व हातपंप सुरु करावेत म्हणून सरकारच्या विरोधात घागर मोर्चा काढण्याचे ठरते. तशी दवंडी गावात दिली जाते. गावाचा सरपंच या सर्व बाबींकडे जाणिवपूर्वक डोळेझाक करतो. पालखेडला जळीत होते. त्याच्या चौकशीसाठी सरकारी अधिकारी, आमदार येतील या संधीचा फायदा घेऊन त्यांना अडविण्याचे गावकरी ठरवतात. त्याचवेळी पाणीटंचाईसाठी सरकारकडून दोनशे पासष्ट कोटी रुपये मंजूर होतात तशी बातमी वर्तमानपत्रात येते. अशा आश्वासनावर गावकऱ्यांचा विश्वास बसत नाही. आजचे राजकारण सारे लबाड आणि धूर्त कसे बनत चाललेले आहे याचे हे चित्र स्पष्ट दिसते. लोकांना आश्वासनाची खैरात करायची आणि पदरात काहीच पडत नाही. त्यामुळे राजकीय घोषणाबाजीवरील लोकांचा विश्वास उडालेला आहे.

'बारोमास' कादंबरीतून विदर्भातील 'सांजोळ' या गावातील राजकारणाचे चित्र सदानंद देशमुखांनी रेखाटले आहे. गावपातळीवर सरपंच, सभापती, आमदार ही सर्व राजकीय मंडळी सर्वसामान्य माणसांची फसवणूक

पध्दतशीरपणे करतात. भारतीय लोकशाहीत चाललेली पिळवणूक लेखकाने वास्तव स्वरुपात मांडली आहे. सांजोळ, मोहाडी शहर, तालुका व जिल्हा पातळीवरील राजकीय सत्तासंघर्ष लेखकाने मांडला आहे. कुणाचे काम आमदाराकडून करुन घ्यावयाचे व कुणाची फसगत करायची हे अशिक्षित असलेला सावकार व सरपंच दगडू महाकाळ करतो. आमदाराच्या कृपाप्रसादामुळे शेतकऱ्यांच्या जमिनी मातीमोल किंमतीने लुबाडतो. सांजोळ गावाच्या अनुषंगाने एकंदरीत ग्रामीण भागातील बदलत्या राजकीय परिस्थितीचा लेखाजोखा लेखक मांडतो.

मालपाणी आमदाराचे संर्पू मतदार संघावर वर्चस्व आहे. आपले वर्चस्व आबादित ठेवण्यासाठी तो परिसरात दहशत निर्माण करतो. गुंड पाळलेले असतात. उत्तम ठोसरे हा गावगुंड हाताशी धरलेला असतो. त्याच्या माध्यमातून दहशत निर्माण करुन लोकांना लुबाडतो. अवैध धंदा करणाऱ्या लोकांना संरक्षण देतो. त्यांच्या भरवशावर दलाल वापरुन घेतो. राजकारणात अडचण आणणारे, विरोध करणाऱ्यांचा अपघात घडून आणतो. मतदार संघातील लोकांचे पैसे बुडवतो. विकासाच्या नावाखाली लोकांना खोटी आश्वासने देतो. निव्वळे पैशाच्या बळावर मतदार संघातील ग्रामपंचायती स्वतःच्या ताब्येत ठेवतो. मतदार संघातील सरपंच, सभापतींना नडणाऱ्यांचा पध्दतशीरपणे काटा काढतो. पोलीस यंत्रणा ताब्यात असते. कार्यकर्ते दारुचा अवैध धंदा करुन भरमसाठ पैसा कमावतात. एकनाथचा भाऊ सरपंच महाकाळच्या विरोधी ग्रामपंचायत पॅनलमध्ये निवडणूकीला उभा राहतो. म्हणून त्याला आपल्या जाळ्यात खेचून, नोकरीसाठी उसणे पैसे देतो व जमीन हडप करतो. सरपंच, तलाठी, ग्रामसेवक, पोलीस, बँक कर्मचारी ते आमदार हे सर्वच शेतकऱ्यांचे शोषण करतात. यांना राजकीय पाठबळ असते. हे राजकीय वास्तव 'बारोमास' मधून निर्भीडपणे लेखकाने मांडले आहे.

नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास :

'तहान' कादंबरीतून बबन शेवाळेच्या कुटुंबाची होणारी वाताहत समोर येत असली तरी दुसऱ्या बाजून दुर्लक्षिल्या जाणाऱ्या खेड्यातील वातावरण सदानंद देशमुख यांनी रेखाटले आहे. कादंबरीतील कथानकातील सुरुवातीचा भाग मूल्यात्म दृष्टीने अधिक महत्त्वाचा वाटतो, परंतु नैतिक मूल्यांची पडझड ही दुसरी बाजूही कादंबरीतून समोर येते. आधुनिकतेमुळे खेडे आंतर्बाह्य बदलले. माणसा माणसांबद्दल जिव्हाळा, प्रेम या गोष्टी तुटत गेल्या. स्वार्थ बोकळला. पैशाला मानवी जीवनात महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे माणसे माणुसकीला पारखी झाली. तहानमध्ये बबन पाणी विकून पैसा मिळविता येतो व दुसऱ्यांचे बैल तो चढ चढत नाहीत, याबद्दल बबनला आनंद वाटतो. पिराचा चढ असल्यानेच आपल्याला पाण्याचा पैसा मिळतो. म्हणून चढ असणे ही बबनला कृपाच वाटते. म्हणजेच कोणतीही गोष्ट केवळ आपल्याच पदरात पडावी हा समाजमनातील स्वार्थी हेतू प्रकट होतो. पाणी दिल्याने पुण्य पदरी पडते, असे मानणाऱ्या कृषिसंस्कृतीला बबन शेवाळेच्या मनातील विचार म्हणजेच मानवतावादी मूल्ये कशी कमकुवत झाली आहेत, याचे प्रत्यंतर येते. बबनची अतिरेकी लालसा, रामकोर व बबनची बहीण वर्षा यांचे भौतिक गोष्टीबद्दलचे आकर्षण व उतावीळपणा, पैशासाठी पाणी नसलेल्या विहिरी अधिग्रहीत करणारी भ्रष्ट शासनव्यवस्था, लोकांच्या मतांवर निवडून आले तरी, त्यांच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करणारे, सरपंच, सभापती व आमदार, शासकीय योजना फुकटात मिळविणारे शेतकरी अशा प्रकारे वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या स्वभावातील अपप्रवृत्तीचे दर्शन कादंबरीतून घडते.

संदर्भ आणि टीपा :

१) बावस्कर उत्तम, अक्षरदान, (संपा.) मोतीराम पोळ, दिवाळी विशेषांक २०१८, पृ. ४१

२) चोरमारे विजय, अक्षरदान, (संपा.) मोतीराम पोळ, दिवाळी विशेषांक २०१८, पृ. ४२

३) पाटील तानाजी, तहान : स्वरुप आणि समीक्षा, (संपा.) कैलास सार्वेकर, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१५, पृ. १९.

४) शेळके भास्कर, तहान : स्वरुप आणि समीक्षा, (संपा.) कैलास सार्वेकर, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१५, पृ. २१

लोकनाट्य आणि नागरनाट्य

डॉ. संगीता खुरद
सहाय्यक प्राध्यापक
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय,नागपूर

आजचे नागरनाट्य किंवा आधुनिक रंगभूमी मूलतः लोकनाट्यातून किंवा लोकरंगभूमीतूनच उत्क्रांत झाले. अर्थातच लोकनाट्य हे समूहमनातून आकारास आले तर नागरनाट्य नाटककाराच्या मनातून आकारास आले आले आहे. त्यात लेखकाच्या वैयक्तिक अनुभवाचा स्पर्श आहे. तथापि लोकनाट्य आणि नागरनाट्य ह्यांच्यात एक अनुबंध आहे. या अनुबंधाचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी मुळात लोकनाट्याचे स्वरूप जाणून घेणे आवश्यक आहे. श्री. दे. इनामदार लिहितात, “लोकनाट्ये ही विविध ऋतूंतील विधी व उत्सवांतून निर्माण झाली. खेड्यातील देवालयाच्या मंडपात, रस्त्याकडेच्या मोकळ्या आवारात वा पटांगणात लोकनाट्याचे खेळ केले जातात. लोकनाट्याला लिखित संहिता नसते. त्यातील संवाद व कृती या बव्हंशी उत्स्फूत असतात. ते संवाद मौखिक परंपरेतून आलेले असतात व कल्पनेने आठवून म्हटले जातात. त्यांना कित्येकदा मौखिक परंपरेतील कंठसंगीताची जोड असते ....

गुजरातमधील ‘भवाई’, महाराष्ट्रातील ‘तमाशा’ हे भारताच्या विविध प्रातांतील लोकनाट्याचे विविध प्रकार होत..... प्रारंभीच्या लोकनाट्याचे विषय महाकाव्ये, पुराणे यातून घेतले असत व त्यांना धार्मिक आशय असे. ही लोकनाट्ये धार्मिक उत्सवातून सादर केली जात. पण पुढे पुढे त्यातील ध ार्मिकता लोप पावत जाऊन त्यांना लौकिक स्वरूप प्राप्त होत गेल्याचे दिसून येते.”१ वाङ्मयीन संज्ञा—संकल्पनाच्या कोशकारांनी लोकनाट्यांची केलेली व्याख्या अशी की, “लोकनाट्य विधिगीते आणि आदिम नृत्ये यातून उत्क्रांत आलेला कलाप्रकार होय. सुफलीकरणाचे विधी, कृषिदैवते, वीरगळांची पूजा, धार्मिक रिति—रिवाज, सण—उत्सव, जन्म—मृत्यू इत्यादी आनंदमयी व शोककारक घटनांच्या निमित्ताने लोक सांघिक गीते गात व नृत्य करीत. या लोकपरंपरेतून लोकनाट्य हा सादरीकरणाचा प्रकार विकसित झाला. मुखवटे घालून केला जाणारा भोवाडा, भवई, यक्षगाण, रामलीला हे भारतीय लोकनाट्यप्रकार विधीनाट्यातूनच विकसित झाले आहेत.

संस्कृत नाट्यप्रकारातील अनेक रूपक व उपरूपक प्रकार लोकनाट्याचीच परिष्कृत रूपे आहेत. .... लोकनाट्यातून लोकजीवनाचे वास्तवरूप आणि रूढी परंपरेतून आलेल्या संस्कारविशेषांचे दर्शन घडते. क्षेत्रीय संस्कृतीचे प्रतिबिंब हे लोकनाट्याचे वैशिष्ट्य असून तेथील जीवनशैलीचा एक अंगभूत भाग म्हणून लोकनाट्य सादर केले जाते. म्हणून ही लोकनाट्ये विधी, उत्सव, जत्रा आणि धार्मिक सण समारंभाच्या वेळीच सादर केली जातात. कलात्मक रंगमंचाहून लोकनाट्य निराळे असते ते याचमुळे.”२

लोकनाट्यातून नागरनाट्याच्या उत्क्रांतीची प्रक्रिया अतिशय प्राचीन आहे. अभिजात संस्कृत नाटकांना त्या काळातील नागरनाट्य म्हणता येणे शक्य आहे. अ.म. जोशी ह्यांच्या मते, “अभिजात संस्कृत नाटकांचा जन्म होण्यापूर्वी या स्वरूपाच्या ग्रामीण लोकनाट्याची उत्पत्ती होत आली असली पाहिजे, असे मानणे गैर होणार नाही. संगीत व नृत्य त्याबरोबरच या लोकनाट्यात विनोदालाही अवश्य स्थान मिळाले असले पाहिजे किंबहुना प्राचीन लोकनाट्यातील एखाद्या विनोदी पात्रावरून संस्कृत नाटकातील विदूषकाचे पात्र सुचले असणे शक्य आहे.”३

बंगाल प्रांतातील ‘यात्रा’ या लोकनाट्याचा संबंध निरनिराळ्या जातीतील उपास्य दैवतांशी दाखविण्यात येतो. महाराष्ट्रात देखील विविध उपास्य दैवताच्या भजनपूजनाच्या निमित्ताने विविध

प्रकारचे जे करमणुकीचे प्रकार आयोजिले जातात ते एक प्रकारचे लोकनाट्यच असते. त्यातील संगीत आणि नृत्य हे एकापरीने भारतीय नागरनाट्याचे पूर्वरूपच होय. या संदर्भात, E.P. Harwitz म्हणतात, Even the vedic age knew Jatra, memorable heirloom of Aryan antiquity. The gods of the Rigveda were hymned in choral processions. Some of the samveda hymns reached the rude mirth of the primitive Jatra dances."

लोकनाट्य आणि नागरनाट्य ह्यांच्यात परस्परसंबंध असला तरी त्यातील साम्यभेद इतके लक्षणीय आहेत की त्यांचे वेगवेगळे स्वरूप सहजच लक्षात येते. या साम्यभेदाचा विचार केला तर असे दिसते की लोकनाट्य हा सामूहिक मनाचा अविष्कार आहे. हे सामूहिक मन विशिष्ट मानवी समूहाच्या भोवती असणारी विशिष्ट परिस्थिती, निसर्ग संस्कृतिसंदर्भ, समाजाच्या चालीरिती, भौतिक आणि आध यात्मिक जगाबद्दलच्या समजुती ह्यातून तयार झालेले असते. लोकनाट्याचा अविष्कार या मनाचा अविष्कार असतो. त्यात एक सामान्य जाणीव दिसून येते. त्यामुळेच ती जाणीव लोकनाट्यातून अविष्कृत झाली की सर्वसामान्य प्रेक्षकांना सहजच भावते व म्हणूनच ही लोकनाट्ये सर्वसामान्य समाजाकडून अधिक संख्येने आस्वादली जातात. नागरनाट्यातील निर्मिती अशी समूहमनाची नसून त्या त्या नाटककाराच्या वैयक्तिक मनाची असते. या व्यक्तिमनावर सभोवतालच्या विशिष्ट परिस्थितीचा आणि निसर्गाचा किंवा संस्कृतिविशेषांचा संस्कार झालेला असला, तरी प्रत्येक नाटककाराचा पिंड अगदी वेगळा असतो. जगाबद्दलच्या त्यांच्या धारणा वेगवेगळ्या असतात त्याला येणारे जीवनाचे अनुभव अगदी सर्वसामान्य लोकांप्रमाणे असतीलच असे नाही, त्यामुळे नागरनाट्यामध्ये लोकनाट्यापेक्षा कितीतरी वेगळेपणा दिसून येतो. विशेषतः नागरनाट्यातील नवनाट्यामध्ये तर हे वेगळेपण सहजच प्रतीत होते.

लोकनाट्ये ही मूलतः धर्मविधीतून आकारास आली. प्रभाकर मांडे लिहितात, “पारंपरिक रूढीविधीतील नाट्यमय रूढीविधीत रंगाविष्कार दिसतो. मात्र त्यासाठी कोणतीही स्वतंत्र रंगभूमी अस्तित्वात नसते. रूढीविधीचे पालन करणाऱ्यांना आपण नाट्य सादर करीत आहोत याची जाणीव नसते. रूढीविधीच्या वेळी हजर असलेले इतर लोक रूढार्थाने प्रेक्षक नसतात. आस्वादक तर नसतातच आपण एका प्रकारचे नाटक पाहत आहोत किंवा हा नक्कल करण्याचा, प्रतीकात्मतेचा लौकिकाचे अलौकिकीकरण किंवा अलौकिकांचे लौकिकीकरण करण्याचा नाट्यस्वरूप खेळ पाहतो आहोत असे त्यांना यत्किंचितही वाटत नाही. ते सर्वच तेथे घडणाऱ्या नाट्यातील घटक असतात. येथे सादरीकरण नसते तर एक प्रकारचे जीवन जगणेच असते. जीवन जगण्याचा हा प्रकार नाट्यमय असतो आणि त्यातून लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेला रंगाविष्कार घडतो.”५

एकूणच लोकनाट्यात धर्मविधी आधारभूत असतो असे म्हणता येईल. नागरनाट्यात धर्मविधींना अजिबात स्थान नसते असे नाही. तथापि त्याचा मूलाधार लौकिक पातळीवर नाटककाराला आलेला जीवनानुभवच असतो. लोकनाट्य ही एका मनाची निर्मिती नसल्यामुळे तिच्यात सामूहिकता असते. ती सर्वांची अशी निर्मिती असते. नागरनाट्यातील निर्मिती केवळ त्या नाटककाराची असते. त्यामुळेच की काय लोकनाट्याच्या संहितेचे स्वरूप बदलत जाताना दिसते. विशेषतः अशा लोकनाट्याला आधारभूत संहिता तशी तकलादूच असते. एका दृष्टीने ती खुली संहिता असते. तिच्यात सतत भर पडत असते. रंजनकारी गोष्टी अगदी वेळेवर घुसतात. अनावश्यक भाग आपोआपच वगळला जातो. नागरनाट्याची संहिता बंदिस्त असते. तिच्यात असा बदल संभवत नाही नाटककाराने विशिष्ट परिणाम साधण्याकरिता केलेल्या वाक्ययोजनेत काही बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला तर मूळ नाट्यकृतीचा तोल बिघडण्याची शक्यता असते काही नवनाट्य प्रतीकात्मक असतात तिथे असे बदल संभवत नाहीत.

ह्याचाच परिणाम नेपथ्यापासून नटाच्या अभिनयापर्यंत अनेक बाबींवर झाला आहे. लोकनाट्यातील नटांची रंगभूषा—वेषभूषा यामध्ये फारसा फरक झालेला नाही व तो करण्याची फारशी आवश्यकता देखील त्यांना जाणवत नाही.तंत्रेही जुन्याच पद्धतीची असतात. त्याच्या तुलनेने नागरनाट्य खूप विकसित झाली. त्यातील प्रकाशयोजनेपासून वेषभूषेपर्यंत सातत्याने नवनवीन प्रयोग होताना दिसतात. नेपथ्य आणि वेषभूषेबरोबरच संगीताच्या नवनव्या पद्धतीने वापर नागरनाट्याने केला. लोकनाट्याने नवी वाद्ये वापरलीच नाहीत असे नाही, पण त्याचा वापर इतका कमी आहे की तसे म्हटले तर लोकनाट्यातील संगीत पारंपरिकच राहिले असे म्हणावे लागेल. पण अशा प्रयोगाची अगदीच वानवा नव्या पद्धतीने लोकनाट्याचा अविष्कार करू बघणाऱ्यांमध्ये आहे असे नाही.

लोकनाट्याला तशी साधने तुलनेने ही कमीच लागतात. नागरनाट्य कधीचेच फिरत्या रंगमंचापर्यंत पोहोचले तर लोकनाट्य एखाद्या झाडाच्या पारावर किंवा त्यातील पात्रे प्रेक्षकांना दिसू शकतील एवढ्या उंचीच्या रंगमंचावर देखील होऊ शकतात. पथनाट्याला तर अशा उंचवट्याचीही गरज नसते. पथावर म्हणजे अगदी रस्त्यावर, पटांगणात ही पात्रे एकत्र येऊन प्रेक्षकांच्या कोंडाळ्यात आपली नाट्यकला विशिष्ट अंगाने सादर करून करमणुकीबरोबरच सामाजिक प्रबोधन करतानाही पथनाट्य दिसून येतात. वर्षानुवर्षे जपलेले ग्रामीण संस्कृतिविशेष आणि विशिष्ट प्रकारच्या जीवनजाणिवा आणि पारंपरिक श्रद्धामूल्ये ह्यांनी लोकनाट्ये विनटलेली असतात. अशा श्रद्धामूल्यांची तोडफोड ते सहसा करीत नाहीत. एकापरीने नकळतच का होईना हे बंधन लोकनाट्याने पाळले आहे. अशा बंधनाचा काच नागरनाट्याला सहन करण्याची मुळातच आवश्यकता नव्हती त्यामुळे जशी परिस्थिती बदलली, नवा विचार आला आणि समाजमनात रूजू लागला तसा तो या नागरनाट्याद्वारे प्रकटही झाला पुष्कळदा जुनी संस्कृतिमूल्ये किंवा श्रद्धा ह्यांचा नव्या संस्कृतिमूल्यांशी जेव्हा संघर्ष झाला तेव्हा तो देखील नागरनाट्याने अविष्कृत केला. प्राचीन चौकटीत बंदिस्त होणे आणि जुन्याचे पुरेपूर आकर्षण असणे हे लोकनाट्याचे व्यवच्छेदक लक्षण होते तर नागरनाट्यातील नवनाट्याने तर अशी पुरातनता जाणीवपूर्वक बाजुला सारली आणि नव्याची कास धरली.

अर्थात इथे हा फरक लक्षात घेतला तरी लोकनाट्य आणि नागरनाट्य ह्यात काही विरोध आहे असे समजणे योग्य होणार नाही. त्याच्यामध्ये फरक आहे तथापि दोन्ही नाट्यात असणारे नाते परस्परांना उपकारक ठरताना दिसते. परस्परांकडून अनेक गोष्टी दोन्ही नाट्यप्रकार स्वीकारताना दिसतात. नागरनाट्यातील व्यावसायिकतेचे भानही लोकनाट्यकारांना आज होऊ लागले आहे व योग्य तो बदल केल्यास केवळ धार्मिक सण किंवा विशिष्ट यात्रा आणि उत्सव ह्यांच्यातच त्यांचा प्रयोग न करता एरवीही त्याचा प्रयोग करता येतो हे त्यांच्या लक्षात आले आहे. लोकनाट्याच्या संहिता असल्या तरी त्यांचेही प्रकाशन आणि संरक्षण करता येते ह्याची त्यांना जाणीव झाली आहे. कीर्तनाच्या तर आज अनेक संहिता उपलब्ध आहेत. तशा लोकनाट्याच्याही होऊ शकतात.

नागरनाट्याने अनेक ठिकाणी लोकनाट्यातील कीर्तन, आख्यान, जागरण, भारूड असे उपप्रकार आजच्या आशयाविष्करणासाठी वापरलेले दिसून येतात. 'महानिर्वाण' या नाटकात सतीश आळेकरांनी कीर्तन—आख्यानाचा समुचित वापर केला आहे. अंत्येष्टी विधीतील विधीनाट्याचाही उपयोग या नाटकात आळेकरांनी केला."या नाटकात कीर्तन—आख्यान बहिचर आत्म्याचे अस्तित्व अशा लोकाविष्काराचा किंवा लोकभ्रमांचा वापर करून एक मुक्त नाट्यशैली आळेकरांनी घडविली आहे. समूहगीत, भेंड्या, भजन, गोंधळ असे लोकप्रकार ते वापरतात. अंत्यविधीसारख्या गंभीर घटनेचे आप्त आणि इतरेजन या दोन पातळ्यांवरचे विरूपिकरण त्यांनी अतिशय परिणामकारकपणे दृश्य—श्राव्य रूपात सादर केले आहे. "६ विजय तेंडुलकरांनी 'घाशीराम कोतवाल' या आपल्या अत्यंत गाजलेल्या नाटकामध्ये कोकणातील

नमनखेळे आणि कर्नाटकातील यक्षगान, कीर्तन, लावणी असे लोकनाट्यातील अनेक प्रकार वापरले. त्यांच्या 'सरी ग सरी' या नाटकात फार्स, तमाशा ह्या लोकनाट्यातील तंत्राचा ते फार कुशलपणे उपयोग करताना दिसून येतात. लोकनाट्यातील रंजनाची आणि लोकाभिमुखतेची जी बलस्थाने असतात त्यांचे अचूक भान तेंडुलकरांना होते. त्याचप्रमाणे त्यांच्यात धाडसी प्रयोगशिलता पण होती. त्यामुळे लोकनाट्यातील अनेक उपयुक्त गोष्टींचा सहेतुक विचार त्यांनी आपल्या नाट्यरचनेत केला आणि मराठी रंगभूमीचा चेहरामोहरा पार बदलून टाकला लोकनाट्यातील अनेक गोष्टी स्वीकारताना ते केवळ एक प्रयोग म्हणून या गोष्टी स्वीकारीत नाहीत तर त्यांना संबंध त्यांच्या नाटकातील मूळ आशयबीजाशी असतो त्यामुळे या प्रयोगांमध्ये त्यांना यश प्राप्त करता आले. 'घाशिराम कोतवाल' हे नाना फडणवीसाच्या जीवनावर आधारलेले ऐतिहासिक नाटक आहे. परंतु तेंदुलकरपूर्व ऐतिहासिक नाटकांना जो गाभा होता तो तेंदुलकरांनी लोकनाट्यातील या तंत्राचा वापर करून इतका बदलला की कुणीही विस्मित व्हावे. नाटकातील संगीत आणि तंत्र ह्या दृष्टीने एवढी क्रांती या नाटकाने केली की पूर्वी तशी कोणत्याही नाटकामुळे झाली नसावी, तथापि त्याचे श्रेय जेवढे तेंदुलकरांच्या नाट्यप्रतिभेला आहे तेवढेच लोकनाट्यातील रसिकांना खेचून घेणाऱ्या नृत्य आणि संगीत ह्यांच्या चित्ताकर्षक मेळमिलापालाही आहे हे विसरता येत नाही.

चिं.त्र्यं.खानोलकरांनीही आपल्या नाटकासाठी लोकनाट्याचे ऋण स्वीकारलेले आहे. त्यांच्या 'अजब न्याय वर्तुळाचा' या नाटकात दशावतारी नाटकाचा रूपबंध त्यांनी स्वीकारला आहे.

नागरनाट्याने लोकनाट्यातून अशा अनेक गोष्टींचा स्वीकार केला. त्यामागे विविध प्रकारची प्रयोजने आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे. लोकनाट्यात मिथक, दंतकथा आणि लोककथा ह्यांना फार महत्त्वाचे स्थान असते. प्रेक्षकांच्या स्मृतिकोशातही ह्या सर्व गोष्टी असतातच लोकनाट्यातील ह्या गोष्टींच्या दर्शनामुळे त्या त्यांच्या मनात जागृत होतात. या नाटकातील आशय ह्यांच्याशी वेगळ्या प्रकारे संबद्ध असल्यामुळे नाटककाराला साधावयाचा परिणाम तो साधू शकतो तथापि त्यासाठी लोकनाट्यातील या सर्व घटकांची आणि प्रकारांची उत्तम समज नाटककाराकडे असली पाहिजे. त्यातल्या किती आणि कोणत्या भागाचे उपयोजन आपल्याला करता येईल ह्याचा अचूक अंदाज त्याला असला पाहिजे. तेंदुलकर, खानोलकर, आळेकर हे मराठीतील कसलेले आणि प्रतिभाशाली नाटककार असल्यामुळे त्यांनी या प्रकारांचा अतिशय कुशलतेने उपयोग केला व लोकनाट्यातील लोकतत्त्वाचा उपयोग करून घेणारी त्यांची नागरनाट्ये आधुनिक रंगभूमीच्या इतिहासात मैलाचा दगड ठरली.

संदर्भ

१. श्री. दे. इनामदार, मराठी विश्वकोश, खंड १५, मुंबई १९९५, पृ. ७६०

२. वाङ्मयीन संज्ञा—संकल्पना कोश मुंबई, २००१, पृ. ३४४—३४५

३. अ. म. जोशी, भारतीय नाट्यप्रयोगविज्ञान, द्वितीयावृत्ती मुंबई, १९९९, पृ. ५

४. E.P. Harwitz, The Indian Theatre p.p. 178
अ. म. जोशी, उ.नि.पृ. ५ — ६वरून उधृत

५. प्रभाकर पांडे, लोकरंगभूमी : परंपरा , स्वरूप आणि भवितव्य, पुणे, २००० पृ. ६२

६. संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश, पृ ५६५

८५ व्या अखिल भारतीय मराठी नाटय संमेलनाध्यक्ष मा.श्री.सुरेश खरे यांच्या अध्यक्षीय भाषण

प्रा. श्री. वाव्हळ नरेंद्र पांडुरंग
संशोधक विद्यार्थी
अभ्यास केंद्र- मराठी संशोधन केंद्र,
पेमराज सारडा महाविद्यालय,अहमदनगर.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रातील अखिल भारतीय मराठी नाटय संमेलनास थोर अशी अध्यक्षीय परंपरा लाभलेली आहे. नाटक हा प्रेमाचा आणि अभ्यासाचा विषय म्हणून १९०५ पासून नाटय संमेलन भरविण्याची परंपरा सुरू झाली ती आजतागायत सुरू आहे. २००५ मध्ये ८५वे नाटयसंमेलन कल्याण- डोंबिवली येथे मा.श्री. सुरेश खरे यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. श्री. सुरेश खरे हे मराठीतील प्रसिध्द लेखक, नट, दिग्दर्शक, जाहिरात पटकार,चित्रपट कथालेखन, नाटयावलोकनकार प्रशिक्षक, संपादक, मुलाखतकार, संस्थाचालक आणि नाटककार म्हणून सर्वांना परिचित आहेत. 'सागर माझा प्राण' हे पहिले नाटक सुरेश खरे यांनी लिहिले. कॉलेज जीवनात त्यांनी नाटय अभिनयाला सुरूवात केली. १९६० मध्ये सुरेश खरे यांनी आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने 'ललित कला साधना' या नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेव्दारेच त्यांनी रंगमचावर अनेक नाटके सादर केली. नाटयलेखन करण्यापूर्वी ते आधी नाटकांमध्ये काम करीत होते. नाटकांत काम मिळेनासे झाल्यानंतर ते नाटय लेखनाकडे वळले. त्यांनी एका पाठोपाठ एक अशी अनेक दर्जेदार नाटके लिहिली आहेत. त्यांच्या 'काचेचा चंद्र' या नाटकामुळे डॉ. श्रीराम लागूंसारखा श्रेष्ठ नट मराठी रंगभूमीला मिळाला.
नाटयलेखन आणि अभिनय याच बरोबर पटकथा आणि चित्रपटकथा यातही त्यांनी मोलाची भर घातलेली आहे. 'एक रात्र मंतरलेली' या चित्रपटाची कथा त्यांनी लिहिली आहे. 'धनंजय, दुरी'(हिंदी) आणि 'मायबाप' या पटकथाही त्यांच्या नावावर आहेत. त्यानंतर त्यांनी नाटय, दिग्दर्शनाचे काम केलेले आहे. सुरेश खरे यांनी 'मी सुरेश खरे' या नावाचे आत्मचरित्र लिहिले आहे. नाटयलेखन नाटय अभिनय, नाटय दिग्दर्शन आणि एक लेखक म्हणून त्यांच्या कार्यासाठी त्यांना अनेक पुरस्कार व मानसन्मान मिळाले आहेत. १९७० व १९७२ मध्ये त्यांना महाराष्ट्र राज्य नाटयस्पर्धेमध्ये पुरस्कार मिळाला आहे. त्याचबरोबर नाटय परिषदेचा गोविंद बल्लाळ देव पुरस्कार(१९८६) आचार्य अत्रे प्रतिष्ठानचा पुरस्कार , राम गणेश गडकरी पुरस्कार (१९९५) , नाटय परिषदेचा कृतज्ञता पुरस्कार(२०००), महाराष्ट्र सरकारचा राम गणेश गडकरी पुरस्कार(२००१) असे अनेक पुरस्कार सुरेश खरे यांना प्राप्त झाले आहेत. हे सर्व पुरस्कार त्यांच्या कार्याचा उचित गौरव करणारे असेच आहेत. अशा या थोर नाटय प्रेमीस २००५ मध्ये कल्याण डोंबिवली येथे भरलेल्या ८५ व्या अखिल भारतीय नाटय संमेलनाचे अध्यक्षपद मिळाले. ही नाटय कलावंताचा आणि लेखकाचा गौरव करणारी बाब आहे. मा.श्री. सुरेश खरे यांच्याअखिल भारतीय नाटय परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणाचा सारांश आपण येथे पाहणार आहोत.

सुरेश खरे यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा सारांशः-

कल्याण डोंबीवलीमध्ये सन २००५ साली ८५ वे अखिल भारतीय नाटय संमेलन पार पडले. २९ व ३० जानेवारी २००५साली हे नाटय संमेलन भरविले गेले. या नाटय संमेलनात मा.श्री.सुरेश खरे यांचे अध्यक्षीय भाषण झाले.नाटय परिषदेच्या शताब्दी वर्षात हा मान मिळाला होता. आपल्या भाषणांत नाटय परिषदेचे आभार ते सुरवातीला मानतात. तसेच आपल्या गुरूची महतीही ते सांगतात. प्रा. वसंत कानेटकर हे त्यांचे

गुरू त्यांच्या हाताखाली त्यांनी अभिनयाचे धडे घेतले होते. एक प्रामाणिक नाटककार म्हणून त्यांनी रंगभूमीची सेवा केली होती. नट होण्याचे स्वप्न पहात असतांना ते उत्तम नाटककार झाले होते. असेही आपल्या भाषणांत सांगतात.

मराठी रंगभूमीची वाटचाल सुरेश खरे आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत सांगतात. ते म्हणतात की, "रसिक हो, १८४२ साली विष्णुदास भाव्यापासून सुरू झालेली मराठी रंगभूमी अनेक वळणे घेत, अनेक चढउतार पहात आज या टप्प्यावर येऊन पोहोचली आहे. या रंगभूमीने जसे वैभवाचे दिवस पाहिले तशीच हलाखीची परिस्थिती काढली. एक काळ असा होता की ही रंगभूमी जगते की मरते अशी स्थिती होती. अनेक लाटा आल्या आणि गेल्या. पण मराठी नाटक गुदमरल नाही. कोमेजल नाही. सर्व वादळांना तोंड देत, सारी आक्रमण थोपवत मराठी रंगभूमी फुलत राहिली. हा चैतन्याचा झरा कधी आटला नाही. कधी आटणार नाही. मराठी नाटक ज्या पूर्वसुरीनी रुजवलं, जोपासलं, वाढवल त्यांचं योगदान केवळ अतुलनीय आहे. त्यात किर्लोस्कर, देवल, खाडिलकर, गडकरी, वरेरकर, अत्रे, रांगणेकरांसारखे नाटककार, बालगंधर्व, मा.दिनानाथ, केशवराव भोसले, बापुराव पेंढारकर यांच्या सारखे गायक नट, गणपतराव जोशी, चिंतामणराव कोल्हटकर, केशवराव दाते, नानासाहेब फाटक, गणपतराव बोडस यांच्या सारखे गद्य नट, नावं तरी किती आणि कुणाकुणाची घ्यायची ? या सा-यांनीच ही रंगभूमी वाढवली, तिला वैभवाचे दिवस दिले. त्यांचं ऋण मान्य केल्याशिवाय आपण पुढे जाऊच शकत नाही. रंगभूमीच्या पडत्या काळात डॉ. भालेरावांनी तिला सावरली. संगीत नाटकांची परंपरा नष्ट होते ही काय अशा परिस्थितीत विद्याधर गोखलेनी तिला संजीवनी दिली. ही खरी कर्तृत्ववान माणसं, त्यांचं योगदान कसं विसरता येईल. हा मराठी रंगभूमीचा उज्ज्वल इतिहास आहे.१"मराठी रंगभूमीचा पाया विष्णुदास भावे यांनी घातला. परंतु काही दिवसानंतर मराठी रंगभूमीला उतरती कळा लागली. परंतु नाटक क्षेत्रांत पूर्वसुरीनी महत्वाचे योगदान देऊन मराठी रंगभूमीला जीवंत ठेवण्याचे काम केले. त्यात अनेक दिग्गज मंडळीचे योगदान सुरेश खरे यांनी मांडलेले आहे.

मानवी जीवनात नाटकाचे महत्त्व हे खुप मोठे आहे. नाटक हे करमणुकीचे साधन नाही तर आपल्या जीवनाचं वास्तव रूप मांडणारे आहे. नाटक हे सांस्कृतिक वैभवाचा महत्वाचा अनमोल असा ठेवा आहे याची ओळख सुरेश खरे करून देतात. नाटकांचा प्रयोग करतांना येणा-या अडचणी थिएटरची वाढलेली भाडी, जाहीरात करण्यासाठी वर्तमान पत्राची होणारी टाळाटाळ या सर्व घटनांचा वेध त्यांनी आपल्या भाषणांत घेतलेला आहे. मराठी वर्तमान पत्रांना ते अवाहन करतात की नाटक जगलं तर तुम्ही जगाल. नाटक हे खडतर परिस्थिती मधून जात आहे. म्हणून वर्तमानपत्रांचे दर नाटकांची जाहिरात करण्यासाठी परवडतील असे असावेत. याबद्दल ते वर्तमान पत्रांना विनंती करतात विनोदी नाटकांबद्दल ही ते बोलतात. विनोदी नाटाकांच्या लाटेनं मराठी रंगभूमीचे भवितव्य धोक्यात आलं असं मला वाटत नाही. भविष्यात विनोदी नाटकांची लाटही विरून जाईल असा आशावाद ते बोलुन दाखवितात. चांगली नाटककार व्यावसायिक रंगभूमीला मिळावेत. गावोगाव जाऊन अशा नाटककारांचा शोध घेण्याचा मानस ते व्यक्त करतात.

नाटक, लेखक, नाटककार कलावंत यांचे योगदान मराठी रंगभूमीसाठी लाभतच आहे. परंतु चांगला प्रेक्षक वर्ग ही नाटकांना मिळावा यासाठी अनेक उपक्रम ते सुचवितात. याबद्दल अध्यक्षीय भाषणांत ते म्हणतात की, "प्रेक्षकांना रंगभूमीकडे वळवण्यासाठी, विशेषतः तरूण वर्गात नाटकांची गोडी वाढविण्यासाठी आणखी एक उपक्रम करता येण्यासारखा आहे. जुन्या गाजलेल्या नाटकांच्या अभिवाचनाचे कार्यक्रम,

रंगभूमीवर ज्यांचे प्रयोग आता होत नाहीत. अशा जुन्या गाजलेल्या नाटकांच्या अभिवाचनाचे कार्यक्रम केवळ नाटय परिषदेच्या शाखांनी नाही तर कार्यरत असलेल्या हौशी नाटयसंस्थांनी बसवून जास्तीत जास्त प्रयोग करावेत. तसेच परिषदेच्या प्रत्येक शाखेने आंतरमहाविद्यालयीन नाटय अभिवाचन स्पर्धेचे आयोजन करावं. सहज राबवता येऊ शकणा-या या उपक्रमाचा मराठी रंगभूमीला निश्चितच फायदा होईल."२ मराठी रंगभूमीवर राबणारा कामगार वर्ग, हातावर पोट आहे असे कामगार यांच्या भविष्या बद्दल ही काही उपाय योजना असाव्यात असेही सुरेश खरे यांना वाटते. रंगभूमीवर काम करणारे कामगार यांचे योगदान ही खुप मोठे आहे हे विसरून चालणार नाही. नाटय परिषेदेच्या शाखांनाही ते काही सुचना करतात. नाटक हे प्रत्येक माणसांना पहाता यावे म्हणून सर्व सामान्य माणसांना परवडतील असे नाटय प्रयोगाचे दर असावेत. नाटकांची प्रयोग संख्या वाढवावी. त्यामुळे अधिक आर्थिक उत्पन्न मिळेल. आपल्या भाषणामधून चौफेर विषय लेखक सुरेश खरे हाताळतात. व्यवसायिक रंगभूमी, संगीत रंगभूमी यावर ही ते परखडपणे बोलतात.

प्रायोगिक रंगभूमीच्या तरूण रंगकर्मीना ते आवर्जून काही गोष्टी सांगतात. जीवन जगत असतांना आपली आपल्या मातीशी नाळ जोडलेली आहे हे आपण विसरता कामा नये असे ही ते म्हणतात. त्याच बरोबर प्रायोगिक रंगभूमीतील अडचणी सांगून उपाय योजना सूचवितात. प्रायोगिक रंगभूमी, बाल रंगभूमी या बद्दलते सविस्तर विचार मांडतात. बालरंगभूमीचा खरा पाया हा शाळेतच घातला जातो असेही ते म्हणताता. बाल रंगभूमी आणि दलित रंगभूमी या सारखे विषय ते आपल्या भाषणांतून मांडतात. दलित रंगभूमीचे योगदाना बद्दल ते म्हणतात की, "दलित रंगभूमी हा प्रवाह किंवा संकल्पना गेल्या दहा बारा वर्षातली. विद्रोह आणि वेदना तिच्या प्रेरणा. मनोरंजनापेक्षा प्रबोधन आणि स्वानुभवाचा आविष्कार हा तिचा हेतू होता. परंतू हे वेगळेपणा इथंच संपतं. लेखनाचा बाज हा पारंपारिक नाटकाच्या चौकटीतलाच होता. दलित नाटकांवर आक्रस्ताळेपणाचा आरोप केला जातो. दलितांची वेदना इतकी तीव्र होती की असं होणं काही प्रमाणात अपरिहार्य होतं. दलित रंगभूमीच्या प्रवाहाला वेग देण्याचं कार्य मि.शी.शिंदे टेक्सास गायकवाड, रामनाथ चव्हाण, प्रा.दत्ता भगत, प्रेमानंद गज्वी यांनी केलं. नाटय माध्यमावर त्यांची पकडही होती. सुरवातीची आक्रमकता आणि आवेग आता कमी झाला आहे. दलित रंगभूमीचे नाटककार जास्त अंतर्मुख होत आहेत ही स्वागताई घटना आहे. सध्या क्षीण झाल्यासारख्या वाटणा-या दलित रंगभूमीला बळ देणं नाटककारांच्या हातात आहे."३ सुरेश खरे यांनी दलित रंगभूमीचे योगदान ही येथे मांडलेले आहे. याच बरोबर नाटकसाठी सेन्सार बोर्डाच योगदान आणि स्वरूप ही ते आपल्या भाषणांत स्पष्ट करतात.

समीक्षक आणि रंगकर्मी यांचे परस्पर सबंध हा नाजुक विषय आहे असेही ते म्हणतात. रंगकर्मीना असे वाटते की, समीक्षक आपली मतं मांडतांना पूर्वग्रह दूषीत मतं मांडतात पण असे काही नसते. समीक्षकांची मतं ही व्यक्तीगत आणि प्रामाणिक असतात असेही सुरेश खरे आपल्या भाषणांत सांगतात. समीक्षक आणि रंगकर्मी यांचे नाते हे मैत्रीपूर्ण असे असावे असेही ते म्हणतात. अभिनय कार्यशाळा या नावा खाली धंदा करणारी मंडळी नाटयक्षेत्रांत आली आहे यावर वेळीच बंधने आली पाहिजे. अध्यक्षीय भाषणांत समारोप करतांना ते म्हणतात की, "मित्रहो, कोणतंही माध्यम वाईट नसतं ते बरं-वाईट ठरतं ते माध्यम राबवणा-या यंत्रणेच्या दृष्टिकोनावर. दूरदर्शन माध्यमाचं सामर्थ्य वादातीत आहे. ते जसं अभिरूची बिघडवू शकतं तसं ती घडवू शकतं. या माध्यमाचा उपयोग रंगभूमीच्या विकासासाठी होऊ शकतो.३

काही वर्षापूर्वी दुरदर्शनवर नाटयावलोकन हा कार्यक्रम निर्माते विनायक चासकर सादर करीत

असत.दर्जेदार नाटकांची समीक्षा, गुणदोषांची चर्चा आणि नाटकातली काही दृश्य असं स्वरूप असलेल्या या कार्यक्रमाला प्रचंड लोकप्रियता मिळाली ती निर्मात्याच्या चोखंदळ निवडीमुळे. सुजाण प्रेक्षकांना दर्जेदार नाटकं प्रेक्षागृहात जाऊन पहायला उदयुक्त करणं या कार्यक्रमानं साधलं गेलं. दुरदर्शनवर नाटयवलोकन झ ाालं की, नाटकाचा प्रेक्षक वाढायचा ही वस्तुस्थिती निर्माते नाकारू शकणार नाही. पुढे दुर्देवानं तो कार्यक्रम बंद झाला. आज वाहिन्यांवरून नाटकांच्या संदर्भात जे कार्यक्रम सादर केले जातात त्याचं स्वरूप घडामोडीची माहिती देण्याइतपत जुजबी असतं. सर्व वाहिन्यावरती संवेदनाशील, नाटयप्रेमी निर्माते असून ही परिस्थिती यावी याचं वाईट वाटतं माझं सर्व वाहिन्यांना आवाहन आहे. नाटयावलोकनसारखे कार्यक्रम आपण प्रसारित केलेत तर मराठी रंगभूमीला ते उपकारक ठरेल. मराठी रंगभूमीचा दुरावणार प्रेक्षक तिकडे कसा वळेल हेही बघा. नाटकांकडे प्रेक्षकांनी पाठ फिरविली तर ज्या रंगभूमीचे कलावंत मालिकांत काम करतात ती कलावंताची गंगोत्री कालांतराने आटेल. जे कुणाच्याच हिताचं नाही. रंगभूमीच्या आणि तुमच्याही."४ नाटय संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणामध्ये प्रसार माध्यमांचा वाटा यावर ही त्यांनी भाष्य केलेले आहे. एकूणच नाटककार म्हणून आपण कसे घडलो, त्यामध्ये गुरूचे योगदान यांचा ही मागोवा सुरेश खरे येथे घेतात. मराठी रंगभूमीचा सर्वांगिण इतिहास ही त्यांच्या भाषणांत उलगडत जातो.

संदर्भ व टीपाः-

१) खरे सुरेश, अध्यक्षीय भाषण,'अखिल भारतीय मराठी नाटय संमेलन कल्याण'- डोंबिवली पृ.क्र. २ व ३

२) तत्रैव पृ.क्र. ७

३) तत्रैव पृ.क्र. १२

४) तत्रैव पृ.क्र. १९

इतिहासाची शेकात्मिक कथा:जुबा

प्रा.मुतवल्ली मैजोद्दीन
मराठी विभाग
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ बेळगाव -कर्नाटक

साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाहांनी मराठी साहित्याची नाळ जनसामान्यांशी बांधलेली आपणास दिसून येते. त्यामुळे प्रत्येक जाती समुहातील माणूस साहित्य निर्माण करु लागला आणि साहित्याचा विषयही होऊ लागला. खऱ्या अर्थाने साहित्य हे जनसामान्याचं साहित्य निर्माण होऊ लागले. साहित्यातील मक्तेदारी किंवा वर्चस्व संपुष्टात आलं आणि ज्ञानाची गंगा प्रत्येक खेड्यापाड्यात वाहू लागलेली दिसते. त्यामुळे मराठी साहित्याचे स्वरुप अधिक व्यापक आणि सुक्ष्म झालेले दिसून येते. यामुळे तळागाळातल्या माणसाला वाचा फुटली आणि तो बोलू लागला. त्याची वेदना, समस्त समुह मनाची वेदना म्हणून साहित्यातून अविष्कृत करु लागला. मोठ्या प्रमाणात समाजमनाचं चित्रण अगदी प्रभावीपणे मांडण्याचे श्रेय साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाहांना दिले जाते. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, जनवादी, ख्रिश्चन, मुस्लिम इ. वेगवेगळ्या प्रवाहातील कलावंतांनी आपापल्या समुहमनाचे चित्रण वाङ्मयाच्या वेगवेगळ्या प्रकारात अगदी प्रभावी पणे मांडू लागले. जे उपेक्षित, दुर्लक्षित समुह गट होते ते हळू हळू साहित्याच्या परीघामध्ये येऊ लागले आणि त्यांच्या बाबतीत सकारात्मक किंवा नकारात्मक चित्रणाच्या चर्चेला सुरुवात याच कालखंडात झालेली दिसून येते. प्रत्येक समुह गटातील कलावंत आपल्या समुहमनाच्या जीवनजाणीवा अगदी वास्तववादी पातळीवर साकारु लागले. ज्या लेखकाने ज्या समुह मनाचे चित्रण केले आहे त्या लेखकाला आणि त्याच्या साहित्यकृतीला त्या नावाने संबोधले जाऊ लागले. उदा. शेतकरी समुहाचे चित्रण करणारे ग्रामीण साहित्य, दलित जीवनाचे चित्रण करणारे दलित साहित्य असे वाङ्मयीन प्रवाहांचे नामकरण करण्यात आलेले आपणास दिसते.

मुस्लिम मराठी लेखकांनीही मुस्लिम समुहमनाचे चित्रण १९९० नंतर प्रभावीरित्या करु लागलेले आहेत. १९९० ला आखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य परिषदेची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्रातील मराठी भाषेतून लेखन करणाऱ्या सर्व मुस्लिम कलावंताना एक व्यासपीठ उपलब्द करून देण्यात आले. प्रत्येक वर्षी साहित्य संमेलनाचे आयोजन करुन त्यांच्या साहित्यावर सर्वांगीन चर्चा घडवून आणण्याचे कार्य सुरु झाले. महाराष्ट्राच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यातील मुसलमान लेखक मराठीतून प्रभावी साहित्य निर्मिती करु लागला. मुसलमान म्हणून जगत असताना त्यांना आलेल्या विविध अनुभवांचे विविधांगी चित्रण साहित्याच्या सर्वच वाङ्मय प्रकारात प्रभावीरित्या करु लागला. हळुहळू मुस्लिमांच्या जीवन जाणीवा साहित्यात उमटू लागल्या. मुस्लिम समाजाचे खरे जीवन साकारु लागले. प्रस्थापित मराठी सारस्वतकारांनी साहित्य लेखन करताना आणि इतिहासांची मांडणी करताना मुस्लिम समुहाचे चित्रण प्रामुख्याने नकारात्मक, खल पात्राच्या स्वरुपातच केले असल्यामुळे मुस्लिम समाजाची समाजामध्ये एक

नकारात्मक प्रतिमा तयार झालेली दिसते. या नकारात्मक प्रतिमेला दूर सारून मुस्लिम समाजाची सकारात्मक प्रतिमा तयार करण्यासाठी मुस्लिम समाजाबद्दल निर्माण झालेल्या गैरसमजुती दूर करुन सामाजिक बंधुभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न मुस्लिम मराठी लेखकांनी केलेला दिसतो. तसेच मुस्लिम मराठी लेखकांनी आपल्या लेखनातून मुस्लिम समाजमन आणि मुस्लिम संस्कृती त्यांच्या रुढी, परंपरा व इस्लामी तत्वज्ञानाचेही चित्रण काही प्रमाणात केले आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्यात मुस्लिम समाजातील शैक्षणिक आणि आर्थिक मागासलेपणावर ज्या प्रमाणात लिखाण होणे गरजेचे होते तसे झालेले दिसत नाही. मुस्लिम समाजातील अंधश्रद्धा, त्यांच्यातील छुपी जातियता, त्यांच्यातील श्रेष्ठ–कनिष्ठता, रुढी, परंपरा इ. सर्वच घटकांची सविस्तर चर्चा होणे गरजेचे आहे पण काही प्रश्नांना महत्व देऊन इतर प्रश्नाकडे लेखकांनी पाठ फिरवलेली दिसते तर काही लेखकांनी कथा, कादंबरी, कवितांच्या माध्यमातून समाज वास्तव साकारण्याचे कार्य केले आहे.

मुस्लिम मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा विचार करताना आपणास असे दिसून येते की कथा, कविता वाङ्मयाच्या तुलनेत कादंबरी वाङ्मय प्रकार कमी प्रमाणातच हाताळला गेला आहे. अगदी बोटावर मोजता येतील एवढेच कादंबरीकार आणि कादंबऱ्या आज आपणास उपलब्ध असलेल्या दिसून येतात. उदा. हमीद दलवाई – 'इंधन', फ. म शहाजिंदे – 'मीतू', राजनखान – 'काफर', 'यतिम', 'शरीयत', शकिल शेख – 'जुबा', 'जंग', रफिक सूरज – 'रहबर' इ. महत्वाच्या कादंबऱ्यांचा आपल्याला उल्लेख करता येईल. मुस्लिम मराठी कादंबरीकारांनी मुस्लिम समाजाचे विविधांगी चित्रण करणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाज ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात वास्तव्य करुन रहात असताना ज्या संघर्षाला ज्या वास्तवाला सामोरे जावे लागत आहे त्याचे वास्तव चित्रण येणे गरजेचे आहे. मुस्लिम समाजाच्या ज्या काही प्रमुख समस्या आहेत त्यांचे वास्तववादी चित्रण मुस्लिम मराठी कादंबरीत आभावानेच आलेले दिसते.

प्रा. शकील शेख यांच्या लेखनाचा विचार करताना असे दिसते की त्यांच्या नावे दोन कादंबऱ्या 'जुबा', 'जंग' दोन समीक्षा ग्रंथ आणि एक कथासंग्रह, एक सशोधनपर ग्रंथ, साहित्य संपदा उपलब्ध आहे. त्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्या मराठी साहित्यात उल्लेखनीय भर घालणाऱ्या आहेत. मुस्लिम समाजाचे वास्तववादी चित्रण त्यांनी दोन्ही कादंबऱ्यातून केले आहे. त्यांची पहिली कादंबरी 'जुबां' ही जानेवारी २००० साली प्रसिद्ध झाली आहे. त्यांच्या या कादंबरीला प्रसिद्ध दलित विचारवंत कृष्णा किरवले यांची प्रस्तावना प्राप्त झाली आहे. ही कादंबरी लेखकाच्या मते सत्य घटनेवर आधारीत आहे. इतिहास लेखनातून उपेक्षित किंवा दुर्लक्षित राहिलेल्या घटनेला लेखकांनी सृजनशील रुप देऊन ही या कादंबरीतील अनेक व्यक्तिरेखा या कादंबरीकाराच्या नात्यातल्या असल्यामुळे त्याचे चित्रण करताना कादंबरीकाराने कलात्मकतेचा बाज न आणता अगदी वास्तवात त्यांनी जे जीवन जगले, अनुभवले आहे ते जसेच्या तसे कादंबरीतून साकारल्यामुळे या कादंबरीतल्या सर्वच व्यक्तिरेखा या जिवंत वाटतात. त्यांनी ज्या घटना प्रसंगांची मांडणी केली आहे त्याही कलात्मक किंवा काल्पनिक नाहीत. कारण या कादंबरीतल्या प्रत्येक घटना प्रसंगाचा संबंध वर उल्लेख केल्याप्रमाणे दुर्लक्षित ऐतिहासिक घटना प्रसंगाशी असल्यामुळे ही कादंबरी तत्कालिन इतिहासाचा समाजवास्तवाचा वेध घेण्यात काही प्रमाणात यशस्वी झाली आहे.

१९४७ साली आपल्या देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतरही आपल्या देशातील काही संस्थानिक भारतात विलिन होण्यास तयार नव्हते, त्यातील एक संस्थान म्हणजे हैद्राबादचे निजामसंस्थान होय. निजामांनी आपल्या संस्थानाचे संरक्षण करण्यासाठी रझाकर सेना निर्माण केली होती. याचा प्रमुख कासीम रिजवी हा होता. त्याने आपल्या संस्थानिकामध्ये अनेक दंगली घडवून, अनेक हिंदूंच्या कत्तली घडवून आणल्या होत्या. रिजवीचा लढा हा हिंदू–मुस्लिम लढा नव्हता तो आपल्या साम्राजाच्या संरक्षणाचा लढा होता. पण त्याच्या या कृतीमुळे समाजामध्ये दुफळी निर्माण झाली आणि हिंदू मुस्लिम संघर्षाला सुरुवात झाली. ज्या ठिकाणी बहुतांश हिंदू आहेत त्या ठिकाणी मुस्लिमांची कत्तल झाली आहे. ज्या ठिकाणी बहुतांश मुस्लिम आहेत त्या ठिकाणी हिंदूंची कत्तल झालेली दिसून येते. या ऐतिहासिक संघर्षाची पार्श्वभूमी या कादंबरीला लाभलेली आहे. कर्नाटकातील गुलबर्गा जिल्ह्यातील अफजलपूर तालुक्याच्या एका छोट्या कुलाली गावाची ही कथा आहे 'जुबा' या कादंबरीचे कथानक हैद्राबाद संस्थान मुक्ती आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर अधारीत आहे. निजामचे हैद्राबाद संस्थान भारतात विलिन करु नये म्हणून त्यांनी आपल्या रजाकार सेनेच्या माध्यमातून हिंदूंवर अत्याचार केले. रझाकार सेनेला विरोध करण्यासाठी हिदूंनी गुप्त चळवळ उभी केली. त्यांनी मुस्लिमांवर अत्याचार केले. शेवटी हैद्राबाद संस्थान मुक्त करण्यासाठी भारतीय सैन्याने उठाव केला आणि राष्ट्रपती राजवट लावण्यात आल्यावर वातावरण निवळले. मात्र भारत–पाकिस्तान फाळणीपासून हिंदू–मुस्लिमांची मने दुरावली गेली होती. त्यात हैद्राबाद मुक्ती लढ्याने भर पडली. स्वरंक्षणासाठी आणि स्वअस्तित्वासाठी 'शस्त्र आणि संहारकता' या तत्वप्रणालीचा वापर हिंदू–मुस्लिमांनी एकमेकांच्या विरोधात केला. त्याचे दुरगामी परिणाम किती घातक ठरु शकतात हे सूत्र या कादंबरीच्या मध्यवर्ती ठेवलेले असून हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाची त्याला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. म्हणजे ही कादंबरी काल्पनिक घटनांवर अधारीत नसून ऐतिहासिक सत्यावर अधारीत आहे आज मांडलेला इतिहास कोणत्याही ग्रंथात लेखनबद्ध झालेला दिसून येत नाही."[१] ऐतिहासिक घटनेची वस्तुनिष्ठ नोंद होणे गरजेचे होते पण त्याची नोंद नसल्यामुळे संवेदनशील कलावंताना कलाकृतीच्या माध्यमातून त्याची नोंद घेणे गरजेचे वाटले. म्हणून त्यांनी घटनेची या कलाकृतीत नोंद घेतलेली दिसून येते.

आताच्या कर्नाटकातील एका छोट्याशा खेड्याची पार्श्वभूमी या कादंबरीला लाभली आहे. कुलाली गावातील वातावरण सामंजस्याचे आणि बंधुभावाचेच होते. हिंदू–मुस्लिम आणि इतर जातीचे लोक गुन्या–गोविंदाने एकत्र रहात होते. त्यांच्यात वैमनश्य नव्हते. पण मलकप्पा पाटीलांचा मुलगा सिद्धाराम हा तापट, गुंड स्वभावाचा असल्यामुळे गावातील शांतता भंग पावते आणि हळुहळू गावातील मुस्लिमांच्या विरोधी तो कटकारस्थान करण्यास सुरुवात करतो. याची सुरुवात तो गावामध्ये राजेवकसार दर्गा असते त्या दर्ग्याचा प्रत्येक वर्षाप्रमाणे यावर्षीही उरुस (यात्रा) असतो. ही यात्रा करु नये म्हणून तो सर्वप्रथम विरोध करतो पण गावातील जानकार गुरुलिंगप्पा आणि इतरांच्या सहकार्यामुळे ती यात्रा पार पाडली जाते. पण सिद्धाराम गावातील वातावरण चेतवण्याचे वारंवार प्रयत्न करत असतो. इतके तिकडे कसे हिंदू लोकांची कत्तल केली जात आहे आणि आपण हातावर हात ठेवून राहायचे काय? त्याचा बदला म्हणून जी गावामध्ये काय दोन चार मुस्लिमांची घरे आहेत ती नाहीशी करुन आपण त्याचा बदला घ्यायचा असं ठरवून तो दोन चार टोळके घेऊन गावात फिरत असतो. पण गुरुलिंगप्पाचा या साऱ्या गोष्टी लक्षात आल्यानंतर ते गावात सभा घेऊन गावातील मुस्लिमांच्या पाठीशी उभे राहून गावातील मुस्लिमांचा इतरत्र घडणाऱ्या घटनांशी काही एक संबंध

नाही हे ठणकावून सांगतात. "या गावातल्या मुस्लिमांची काय चूक आहे सांग मला त्यांनी कधी रझाकारांचा विषय काढून गावात गोंधळ घातला? ते कोणत्या हिंदूला काय बोलले? त्यांनी कधी निजामाचं किंवा कासीम रझवीच गुनगाण गायलं? मग ते मुस्लिम आहेत ही काय त्यांची चूक आहे का?" असा प्रश्न विचारुन ते मुस्लिमांचा कैवार घेतात पण जाती धर्माचं भिनलेलं विष सिध्दारामच्या डोक्यातून जायला तयार नसते आणि तो एक्या दिवशी रात्री खुतबूचा मुलगा रमजानवर हल्ला करुन त्याची कत्तल करतो आणि गावात गोंधळ निर्माण होतो. या घटनेमुळे गावातील मुस्लिमांच्या मनात दहशत निर्माण होते. सिध्दरामच्या अशा कृतीमुळे गुरुलिंगप्पाही मुसलमनांना गाव सोडून जाण्याचा सल्ला देतात. पण आपलं घरदार सोडून जाणार तरी कुठे? करणार तरी काय? कसा प्रसंग आपल्यावर ओढवला आहे आता काय करावे. त्यांना कळत नाही. शेवटी रात्री एक एक मुसलमान घर सोडून रात्रीच्या अंधारात गाव सोडून जात असतात, पण वाटेतच काही लोकांची कत्तल केली जाते.

मुक्तीसंग्रामाचा लढा संपतो हैद्राबाद संस्थान भारतात विलिन होत हळू–हळू जिकडे तिकडे शांतीचे वारे वाहू लागतात आणि कुलाली गावातील मुसलमान परत गावात येतात. पण सिध्दरामच्या डोक्यातील विष आणखीन संपलेला नसतो. खूतबूच्या पोराला सलीमला शेतात कामाला ठेवतो आणि त्याच्या हातून न केलेल्या चोरीचा आरोप लावण्यात येतो. या भितीमुळे तो गावसोडून पळून जातो. परत गावात आणण्यासाठी सिध्दाराम वेगवेगळी डावपेच खेळून सलीमला गावात येण्यास मजबूर करतो, त्याचा बाप खुतबू आणि त्याच्या विधवा बहिणीची कत्तल करतो. आपल्या बापाचा, भावाचा, बहिणीचा बदला घेण्यासाठी सलीम गावात येतो आणि सिध्दरामवर हमला करतो. हमल्यात सिध्दरामचा पाय तुटतो. सिध्दरामचे पाळलेले गुंड सलीमला मारतात आणि इथे कादंबरीचे कथानक संपते.

कादंबरीतील आशयाला ऐतिहासिक घटनेची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. कादंबरीतील अनेक घटना– प्रसंग, पात्रे यांची गुंफन कादंबरीकाराने खूप ताकतीने साकारलेली आहे. या कादंबरीतील पात्रांची चर्चा करताना आपणास असे जाणवते की या कादंबरीचे मुख्यपात्र कोण आहे, रसुल, खूतबू, सलीम की गुरुलिंगप्पा याचे नेमके उत्तर देता येत नाही. संपूर्ण कादंबरीत कथानकावर प्रभाव गाजविणारी व्यक्ती म्हणजे ती गुरुलिंगप्पा होय. या व्यक्तिरेखेनेच्या अनुषंगाने कादंबरीकाराने हिंदू–मुस्लिमांच्या ऐक्याचे, बंधुभावाचे तत्वज्ञान मांडले आहे. गावातील पाच मुसलमानांच्या घरांना संरक्षण देण्याचे व गावातील सामजस्य टिकवून ठेवण्याचे मोलाचे कार्य ही व्यक्तिरेखा करते हे दिसून येते. इतर ज्या काही व्यक्तिरेखा या कादंबरीत येतात त्याही त्या त्या घटना प्रसंगाला अनुरुप असेच साकारले आहेत.

आणखीन एक महत्वाचे विशेष म्हणजे ही कादंबरी कुठेही आपला तोल न ढळू देता अगदी समतोल पद्धतीने विकसित झाली आहे. कुठेही ती हिंदूंचा तिरस्कार म्हणा की मुस्लिमांचा उदो उदो म्हणा ती करत नाही. अगदी वस्तुनिष्ठपणे काळाच्या उदरात घडलेली प्रत्येक घटना प्रसंगाना विवेकनिष्ठ पद्धातीने ती उजागर करण्याचा प्रयत्न करते. कुण्याही एका पक्षाची बाजू घेऊन दुसऱ्या पक्षाला गुन्हेगार ठरविण्याचा प्रयत्न कादंबरीकार करत नाही. कादंबरीकाराचा उद्देश किंवा प्रयोजन अगदी वेगळा आहे. या संवेदनशील कालखंडामध्ये ज्या गावात मुस्लिम बहुसंख्य आहेत तिथे हिंदूंची मोठ्या प्रमाणात कत्तल झाली आहे, तर जिथे बहुसंख्य हिंदू आहेत तिथे मुस्लिमांची कत्तल झाली आहे. खरे तर हा लढा हिंदू–मुस्लिमांचा नव्हता पण त्याला तसे रुप देऊन महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील अनेक जिल्ह्यामध्ये खुलेआम चारपाच दिवस मोठ्या

प्रमाणात नरसंहार झालेला असतानाही या घटनेची नोंद इतिहासात असू नये ही खूप खेदाची गोष्ट आहे. या घटनेला उजागर करुन च्या भिषनतेची जाणीव करुन देणे हेच त्यांच्या निर्मितीचे प्रयोजन असावे असे वाटते. प्रत्येक घटना प्रसंगाना मुस्लिमांना गुन्हेगार ठरवून वेळोवेळी त्यांची केली गेलेली कत्तल भारतीय इतिहासात काही नवीन नाही याची जाणीव कादंबरी वाचताना वाचकांना वारंवार होते. भारतीय किंवा जागतिक स्तरावर जरी काही घटना घडल्या तरी स्थानिक मुस्लिमांना गुन्हेगार ठरवून त्यांचे कसे शोषण करण्यात येते याचे एक उदाहरण म्हणून आपण या कादंबरीकडे पाहू शकतो. निजामने आपल्या संस्थानाचे संरक्षण करण्यासाठी उठाव मोडून काढण्यासाठी रझाकारी सेनेची स्थापना केली होती, पण त्याला हिंदू– "हिंदू–मुस्लिमांच्या नातेसंबंधाचे विभाजन करण्यासाठी या उठावाला धार्मिक रुप दिले जाते. राजकीय महत्वाकांक्षेसाठी उठाव निर्माण करण्यात आला आणि हाकनाक अनेक निरपराध लोक या कुटनितीला बळी पडलेले दिसून येतात. सुरुवातीला हिंदूंनी रझाकारांना विरोध करणारी ही चळवळ गुप्त पद्धतीने भूमीगत होती पण भारत सरकारने हैद्राबाद संस्थानावर कारवाई करण्याचे ठरविले तेंव्हा रझाकारांच्या विरोधातील हा संघर्ष उघडपणे सुरु झाला. १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी भारतीय सेना हैद्राबाद संस्थानात शिरल्या आणि मग त्या ठिकाणच्या हिंदूंचे मनोधैर्य आणखीन वाढले. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात मुस्लिमांची कत्तल करण्यास सुरुवात केली. गावागावातील निरपराध मुस्लिम कुटुंबे ज्यांना निजाम कोण आहे कासीम रझवी कोण आहे? रजाकार सेना कशी आहे? हे माहीत नव्हते अशा लोकांची घरे जाळली गेली. अनेक गावात मुस्लिमांना एकत्र करुन त्यांची तलवारीने कत्तल करण्यात आली. गावागावातील विहिरी पाण्याऐवजी मुस्लिमांच्या प्रेताने भरल्या, ध्यान्याऐवजी जिवंत मुस्लिम गाडले गेले, लहान मुलं, वृद्ध, स्त्री–पुरुष यांची निर्दयीपणे मुंडकी छाटण्यात आली, कित्येक स्त्रिया बेअब्रू करण्यात आल्या, तर कित्येकांना आपलं कपाळ गोंदवून घ्यावं लागलं. चार–पाच दिवस ही कत्तल चालत राहिली" लेखकाने प्रस्तावनेतच याची नोंद केली आहे. ही कथा फक्त कुलाली गावापुरती मर्यादीत नाही. कुलाली गावाप्रमाणे अनेक खेड्यापाड्यांमध्ये ही संहारकता दिसून येते. या कादंबरीत तत्कालीन समाज वास्तवाचं चित्रण अगदी नेमकेपणाने केले गेले आहे. काही चूक नसतानाही शिक्षा मात्र या कालखंडामध्ये या समाजाला भोगावी लागली आहे. प्रत्येक पात्राचे चित्रण करताना लेखकाने अगदी वस्तुनिष्ठपणे त्याचे विवेचन केले आहे. प्रामुख्याने या संपूर्ण कादंबरीमध्ये इतिहास एखाद्या पात्रासारखे वावरताना दिसून येतो. प्रत्येक घटना प्रसंगात इतिहास डोकावताना दिसून येतो. कादंबरीचे कथानक फार मोठे विस्तीर्ण जरी नसले तरी अगदी मोजक्या शब्दामध्ये कादंबरीचे कथानक अभिव्यक्त झाले आहे. मुस्लिम समाजातील आर्थिक दारिद्य शिक्षणाचा अभाव, उपजिविकेच्या साधनांची अपूर्तता इ. बाबींचे चित्रण आले आहे. तसेच हिंदू मुस्लिमांची सांस्कृतिक अनुबंधाचेही चित्रण गावातील दर्ग्याच्या संदर्भात आले आहे. तसेच तत्कालिन संवेदनशील काळामध्ये ही अनेक मुस्लिम कुटुंबाना हिंदूनी आपल्या घरात स्थैर्य देऊन त्यांच्या जीवाचे केलेले संरक्षण ही कादंबरीमध्ये उल्लेखनीय पद्धतीने आले आहे. गुरुलिंगप्पाची व्यक्तिरेखा या तत्वज्ञानातून विकसित झालेली दिसून येते. शेवटपर्यंत ही व्यक्तिरेखा हिंदू–मुस्लिमांच्या ऐक्यासाठी झटणारी अशीच दाखविली आहे. एकंदरीत कादंबरी अगदी तटस्थ व वस्तुनिष्ठ पद्धतीने साकरल्यामुळे कादंबरीची मौलिकता वाढली आहे. कादंबरीकाराने मुस्लिम पात्रांच्या संवादासाठी दख्खनी भाषेचा अनेक ठिकाणी वापर केल्यामुळे कादंबरीच्या भाषेला व आशयाला एक वेगळेच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. अनेक प्रतिके, प्रतिमा, लोकम्हणींचा वापर केल्यामुळे मुस्लिम संस्कृतीतील अनेक गोष्टींचा परिचय करुन देण्यात आले आहे.

कादंबरीकाराने अगदी स्फोटक आणि संवेदनशील विषय इतक्या संयमाने हाताळला आहे की वाचकाला अंतर्मुख करुन इतिहासाचे पूर्णमूल्यांकन करण्याची किंवा इतिहासात डोकावण्याची प्रेरणा ही कादंबरी देते. मराठी साहित्य विश्वाला अपरिचित असणाऱ्या अशा विषयाला शब्दबद्ध करुन मराठी साहित्याचे स्वरुप व्यापक आणि सूक्ष्म करण्याचे प्रयत्न कादंबरीकारांनी अगदी प्रामाणिकपणे केले आहे असे म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

संदर्भग्रंथ

१. शेख शकील, 'जुबा',अक्षरवेल प्रकाशन,सोलापूर,द्वितीय आवृत्ती–२०१४
२. सं. फ. म. शहाजिंदे, 'मुस्लिम मराठी साहित्य : स्वरुप, परंपरा आणि लेखक सूची', भूमी प्रकाशन, लातूर.
३. सं. विकास खोले, 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी', लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती २००२.
४. देशपांडे कुसुमावती, 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक १८५०–१९५०', मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई १९७५.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख,
शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

महाराष्ट्राच्या मातीत अनेक थोर संत होऊन गेले. ज्यांनी आदर्श समाजनिर्मिती, मानवजातीच्या कल्याणासाठी, राष्ट्रउभारणीसाठी मौलिक योगदान दिले. समृद्ध जीवनाचा मुलमंत्र दिला. आपल्या वैचारिक क्रांतीतून नवचैतन्य निर्माण केले. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत गाडगेबाबा तसेच अलीकडच्या काळात समाजमानाची मशागत करून आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. महाराष्ट्रातील आधुनिक काळातील थोर संत, कृतीशील समाजसुधारक, कवी, शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून सुप्रसिद्ध. 'देश हाच देव', 'जनसेवा हीच ईश्वरसेवा' मानून समाज प्रबोधनाच्या चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला. चिरंजीव, मानवोद्धारक, क्रीर्तीचा अक्षयस्तंभ, यशोगाथा ठरणारा 'ग्रामगीता' नावाचा अक्षरग्रंथ १९५४ मध्ये रचला. ज्या ग्रंथातून समाज जीवनातील विविध पैलुवर चिंतनगर्भ विचार मांडले. तसेच लोकाभिमुख कार्यातून, लोकशिक्षक म्हणून प्रभावी भूमिका जनसामान्यांना कळेल अशा भाषेतून पार पाडली.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे एक युगदृष्टे पुरूष असून त्यांनी मांडलेले विचार, त्यानुरूपचा आदर्श खूप विधायक आहे. विशेषतः १९३५ ते १९६८ या काळात त्यांनी राष्ट्रनिर्माण कार्यात झोकून दिल्याचे दिसते. त्यांनी धार्मिक, सामाजिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक, कृषी आदि समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रात लिलया संचार करून साहित्यनिर्मिती केली व प्रबोधनाची लाट उसळुन सोडली. त्यांनी राष्ट्रभक्ती, धर्मसुधारणा, ग्रामोद्धार, व्यसनमुक्ती, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, दलितोद्धार, स्त्रीमुक्ती, कृषीसंस्कृती, आरोग्य, मानवी मूल्ये, वाचन, श्रमप्रतिष्ठा यासारख्या विषयाबरोबर शिक्षणविषयक विचार मांडुन नवी दिशा दिली. त्यांचे जीवनकार्य, त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता ही कालातित असल्याचा उद्देश शैक्षणिक विचारातून अर्थात या शोधनिबंधातून मांडणे हा आहे.

समाजजीवनात इष्ट विचारांची स्थापना करण्यासाठी, समाजाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व बाबी त्यांनी मांडल्या. त्यात 'शिक्षण' या महत्त्वपूर्ण घटकाचा अंतर्भाव होतो. समाजजीवनाच्या सर्वांगाना स्पर्श करणारी त्यांची 'ग्रामगीता' म्हणजे विचारांचा नंदादीप आहे. सर्व जीवनव्यापी ग्रामगीता शिक्षणाचे महत्त्वही बिंबवते. लोकशिक्षणाचा आदर्श वस्तुपाठ देते. शिक्षण हा मानवी विकासाचा तसेच राष्ट्रविकासाचा आधार आहे. प्राचीन काळापासून भारतात शिक्षणाची परंपरा अखंडपणे चालत आलेली आहे. जीवनाच्या सर्व गरजा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणात आहे. शिक्षणाने संस्कृतीचे संवर्धन होते. चारित्र्यवान, कर्तव्यदक्ष, सुविध्य व सुसंस्कारीत नागरिक हीच देशाची खरी संपत्ती आहे. ही संपत्ती निर्माण

करण्याचे काम शिक्षण करते. प्राचीन काळातील ऋषीमुनीपासुन आधुनिक विचारवंत, शिक्षणतज्ज्ञ व साधुसंतापर्यंत सर्वांनीच शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादन केले आहे. ग्रामगीतेच्या माध्यमातून व कृतीशीलतेतून अत्यंत सुत्रमय पद्धतीने, दिशादर्शक असे शिक्षणविषयक विचार त्यांनी मांडले.

ग्रामविकासाच्या चळवळीत त्यांनी शिक्षणास अग्रस्थान दिले. शिक्षण व जीवन व्यवहाराची सांगड घालून ग्रामजीवन आत्मनिर्भर बनविले. ते म्हणतात, 'शिक्षण म्हणजे बाह्यांग विकासाची कोरडी ऐट किंवा शाब्दिक साक्षरता महत्त्वाची नसते तर या भूमीचा सामान्य, कष्टकरी माणुस बलवान झाला पाहिजे.' शिक्षणाचे उद्दिष्ट सांगताना म्हटले,

'दिखाऊ कपडे, कोरडी ऐट । नोकरपेशी थाटमाट ।
हे शिक्षणाचे नव्हे उद्दिष्ट । ध्यानी घ्यावे नीट हे आधी ।।'

शिक्षण हे जीवनासाठी असते. ग्रामगीतेच्या १९ व्या अध्यायात जीवनशिक्षण विषयक विचार मांडला. परिस्थितीनुरूप शिक्षण पद्धतीत परिवर्तन गरजेचे. पुस्तकी शिक्षण उपयोगी नाही. केवळ सुशिक्षीतपणाचा खोटा अभिमान बाळगणारी, पुरूषार्थहीन पिढी नको आहे. हे वेळीच बदलले पाहिजे असे ते सांगतात. त्यांना केवळ दिखाऊ कपडे, कोरडी ऐट मारणारे व पांढरपेशा वर्ग तयार करणारे शिक्षण नको आहे. खेड्यातील जीवनास अनुरूप चांगल्या प्रतीचे जीवन जगता यावे असे शिक्षण हवे असल्याचे सांगतात. आज दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाद्वारे दिखाऊपणा, कोरडी ऐट व पोशाखीपणा वाढत आहे. कष्टकरी मायबाप विसरणारी पिढी शहरात थाटामाटात जीवन जगताना दिसत आहे. ही स्थिती बदलणारे शिक्षण हवे असे वाटते. शिक्षण ही खूप व्यापक अशी संज्ञा आहे. शिक्षणाचे प्रयोजन याचा विचार करताना 'जीवनाच्या सर्व गरजा पूर्ण करण्याचे साधन म्हणजे शिक्षण' हे मुख्य सुत्र अभिप्रेत असल्याचे दिसून येते.

भारत हा खेड्याचा देश असून याचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल ही विचारसरणी होती. खेडी स्वयंपूर्ण व्हावी यासाठी अनेक उपाययोजना सुचवल्या व अंमलातही आणल्या. त्यामध्ये शिक्षणासाठी मोठे प्रयत्न केले, शिक्षणाचे महत्त्व बिंबवले, भावी पिढीसाठीच्या शिशुपालन केंद्रापासून ते विश्वविद्यालयापर्यंतची सर्व सोय गावात करावी. त्याची योग्य प्रकारे जबाबदारी पार पाडावी. प्रत्येक मुलास त्याच्या वाढत्या वयासोबत व बुद्धीमत्तेच्या विकासासोबत गावाच्या गरजेनुसार कोणते शिक्षण द्यावे हे ग्रामपंचायतीने, त्यासंबंधीत मंडळाने ठरवावे. हे सांगताना म्हणतात,

'मुलांना शिकवाया नाना कला । चापल्य ध्येय निष्ठाधी सकल ।
गावची सांभाळू शकेल आपुला । ऐसे द्यावे शिक्षण ।।'

गाव आदर्श कसे बनेल हा विचार करून शिक्षण देण्याचा ते सल्ला देताना दिसतात. एकंदरीत शिक्षण कसे असावे याचा निष्कर्ष यातुन मांडला. शिक्षण ही साधना आहे. शिक्षण संस्कारासाठी प्रत्येक खेडे आत्मनिर्भर हवे. ज्ञानमंदिरे असावीत. जी ज्ञानमंदिरे सर्वांगसुंदर, परिपूर्ण कशी राहतील याकडे लक्ष द्यावे.

'जीवन विकासाचे शिक्षण । गावी असावे सर्वसंपन्न ।

आपुल्याचे ग्रामरचनेचे आयोजन । शोभवाया शिकवावे ।।'

खेडे स्वयंपूर्ण व्हावे, ग्रामीण जीवन समृद्ध व्हावे ही भूमिका होती. ग्रामीण जनतेच्या कल्याणाची तळमळ सांगताना वि. स. खांडेकर ग्रामगीतेच्या प्रस्तावनेत लिहितात, "अज्ञात, लोकभ्रम, सामाजिक जडत्वाने प्राप्त झालेली अवकळा दूर होऊन चैतन्य यावे, नव्या सुखी जीवनाचे प्रतिबिंब पडावे, अंतःकरणात दाटलेली शेवाळे दूर होऊन नितळपणा यावा. सांस्कृतिक वैभवाचा वारसा लाभलेला हा देश शिक्षण, आरोग्य, शेती, धनधान्यांनी वैभवशाली व्हावा म्हणून मन सदैव तळमळेल, अष्टोप्रहर झिजले." या उत्कृष्ट तळमळीतून ग्रामगीतेचे लेखन केले. विद्यार्थी हेच कुटूंब, समाज, गाव, देशाच्या भविष्याचे धन आहे. त्यांना शिक्षणाचा लाभ होणे गरजेचे असल्याचा आग्रह धरला.

आई-वडिलांनी आपल्या लेकरांना जन्म देण्याइतकेच शिक्षण देण्याचेही कर्तव्य पार पाडावे. जेणेकरून मुलांना उज्ज्वल इतिहास कळेल. जीवनानुभवाचे समृद्ध ज्ञान मिळेल. यासाठी पालकांनी मुलांना शाळेत घालण्याचा संदेश देताना म्हणतात,

'वडिलाने मुलगा नाही शिकविला । तोहि पापाचा भागीदार झाला ।

जैसे जन्म देणे कर्तव्य त्याला । तैसेचि शिक्षण देणे अगत्याचे ।।'

व्यक्ती, गाव, देशाच्या उन्नतीत शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ग्रामविकासाच्या लढाईत जीवनशिक्षण हे साधन अत्यंत प्रभावी मानले. शिक्षणानेच माणसाची प्रगती होते, अज्ञान दूर होते. त्यामुळे खेडोपाडी फिरून मुला-मुलींना शिक्षण देण्याचा संदेश दिला. प्रामुख्याने खेडूत माणूस नेहमी कष्टात व्यस्त असतो. त्यामुळे बऱ्याच वेळा भावी पिढीच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होताना नजरेस पडत होते. म्हणून पालकांनी आपल्या लेकरांना शाळेत घालण्याचा संदेश दिला. आपले कन्यापुत्र राष्ट्रनिर्माते आहेत या प्रखर जाणीवेतून हा विचार मांडला.

यासोबत शिक्षकांनी देखील आपले ज्ञानदानाचे पवित्र काम, कर्तव्य प्रमाणिकपणे, निष्ठेने पार पाडण्यास सांगितले. स्वतः आदर्श आचरण, व्यवहार करून नैतिक आदर्श निर्माण करावा. मुलांच्या वर्तनास पालकासोबत शिक्षकही जबाबदार असतात. केवळ शाळेची रंगरंगोटी, फुलबागा अर्थात बाह्य अंगावर शिक्षण अवलंबुन नसते तर अंतर्गत गुणवत्तेचाही विकास व्हायला हवा. व्यक्ती, विचारांचा गाभा होता. निकोप समाजासाठी 'माणूस' घडणं आवश्यक. तो घडतो संस्कारातून. म्हणून संस्काराचे महत्त्व प्रतिपादन करतात. नराचा नारायण होतो तो संस्कारामुळेच हे आवर्जुन सांगतात.

मूल्यशिक्षणाशिवाय शिक्षणास पूर्णत्व येऊ शकत नाही. मानवी मनास सात्विक करणाऱ्या तात्विक बाबी म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. हे शिक्षण मूल्यच मानवी वर्तनास योग्य दिशा देते. म्हणूनच त्यांनी नैतिक भाव जागृत करणाऱ्या शिक्षणाचा, नैतिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. स्वराज्याचे सुराज्यात बदल होण्यासाठीच्या शिक्षणाची कास धरली. राष्ट्रहित जागविणारे, मानवधर्म जागविणारे शिक्षण हवे असल्याचे मत नोंदवले.

शिक्षणातून मुलावर योग्य संस्कार केले तर त्यांच्यातुनच पुढे संत ज्ञानेश्वर, टागोर, शिवाजी महाराजांसारखे थोर पुरूष निर्माण होतात. बालमनावर सुयोग्य संस्कार केले तर त्याचे थोरपण मांडताना म्हणतात,

'या कोवळया कळयामाजी । लपले ज्ञानेश्वर, रविंद, शिवाजी ।
विकसता प्रकटतील समाजी । शेकडो महापुरूष ।।'

विद्यार्थ्यांच्या अंगी अनेक गुणांचा संचय असतो हे ओळखून विद्यादान केले तर त्यातुनच कोणी कलावंत, इतिहासकार, चित्रकार, उद्योजक, न्यायाधीश, साहित्यिक, राजकारणी, तत्वज्ञानी, शास्त्रज्ञ, संत, देशसेवक, समाजसेवक, क्रीडापटु अशी आदर्श व्यक्तिमत्त्वे उदयास येतात असा उपदेश करतात.

शिक्षणाविषयी ग्रामगीतेद्वारे मौलिक विचार मांडताना त्यांच्या मुख्य प्रयोजनाचा विचार मांडला. ज्यामध्ये सुंदर जीवन, सुसंस्कृत पिढी, बलवान राष्ट्रनिर्मिती यासारख्या बाबींचा समावेश होतो. ते म्हणतात,

'विद्ये अंगी व्हावा विनय । विद्या करी स्वतंत्र निर्भय ।
शिक्षणाने वाढावा निश्चय । जीवन जय करावया ।।
याचसाठी शिक्षण घेणे । की जीवन जगता यावे सुंदरपणे ।
दुबळेपण घेतले आंदणे । शिक्षण त्यासी म्हणू नये ।।'

व्यक्तीचा दुर्बळपणा नष्ट होऊन अंगी निर्भयपणा बाणला जावा हे प्रयोजन मांडतात. शिक्षणातून चारित्र्यसंपन्नता, सद्वर्तन उदयास यावे. अशी एवढी सहज, सुलभ, सुंदर व जीवनजयाशी नाते प्रस्थापीत करणारी शिक्षणाची व्याख्या राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सांगीतली ही बाब अद्वितीय ठरते.

शिक्षणातून सहकार्याची भावना वृद्धींगत व्हावी हे सूत्रही मांडतात; ते म्हणतात,

'सहकार्याची प्रबळ भावना । हेचि शिक्षणाचे मुख्य सुत्र जाणा ।
सहकार्यावाचोनि शिक्षणा । महत्त्व नाही ।।'

सहकार्याची प्रबळ भावना जाणण्याचे आवाहन केले. सहकार्य भावनेशिवाय शिक्षणास महत्त्व नाही असे ते मानतात.

'जीवनशिक्षण' या अध्यायातून जीवन व शिक्षण समांतर पुढे चालते ही त्यांची शिक्षणविषयक भूमिका, अपेक्षा होती. म्हणून ते म्हणतात,

'ऐसे जीवन आणि शिक्षण । यांचे साधावे गठबंधन ।
प्रथमपासुनी सर्वांगीण । शिक्षण द्यावे तारतम्ये ।।'

हे गठबंधन घडून आले तर सर्वांगीण विकास होईल. शिक्षण हे जीवनासाठी असते. त्यातून सांसरिक मुलभूत गरजांची पुर्तता व्हावी. विद्यार्थ्यांच्या अंगी असणाऱ्या विविध कला, कौशल्याचा विकास होऊन उदरनिर्वाहाचा प्रश्ना सुटावा. सार्वजनिक जीवनाचा संस्कार व्हावा. सभोवतीच्या नैसर्गिक, सामाजिक संकटाशी सामना करता यावा. व्यक्तीमत्त्व विकास व्हावा. बाह्य व आंतरिक शक्तीचा विकास व्हावा. शरीरास, मनास, बुद्धीस योग्य वळण मिळावे. एखाद्या मानसशास्त्रज्ञाप्रमाणे विचार मांडतात. जीवनाच्या प्रत्येक अंगाचे शिक्षण देऊन त्यात तरबेज करावे. कामास पुरक व बेकारीस मारक ठरणारा हा विचार आहे. एकुणच शिक्षणाची जीवनव्यवहाराशी सांगड घातली गेली पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे आहे. शिक्षणाचा संबंध कला, व्यापार, उद्योग, व्यवहाराशी जोडला जावा. अन्यथा ते शिक्षण निरर्थक मानतात. ते म्हणतात,

'खरे शिक्षण तेच की, जे मनुष्याच्या अंगात अनेक उत्तम गुणांचा व उपयुक्त कला, कौशल्यांचा विकास करून लाथ मारील तिथे पाणी काढण्याची धमक त्यांच्या अंगी आणून देईल.' आपण मिळविलेल्या पदवी प्रमाणपत्राचा जीवनव्यवहारात प्रत्यक्ष फायदा झाला तरच त्याला खरा अर्थ मिळेल. म्हणून ते माणसाला जीवनशिक्षणाची गरज पटवून देतात. बेकारीचा राक्षस संपवण्यासाठी त्यांनी मांडलेला जीवन शिक्षणविषयक विचार खूप मोलाचा ठरतो.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अध्ययनासोबत बलोपासनेस महत्त्व देतात. ते म्हणतात,

'म्हणोनी पाहिजेत बलवान मुले । कुस्ती, मल्लखांब खेळणारे भले ।
धडाडीने प्रतिकारार्थ धजले । तरीच शिक्षण उपयोगी ।।'

विद्यार्थ्यांच्या शरीरास योग्य वळण लागावे, बौद्धिक विकासासोबत शारीरिक विकासही व्हावा. कठीण प्रसंगाशी दोन हात करण्याचे सामर्थ्य यावे. श्रमप्रतिष्ठेचा संस्कार व्हावा. स्वतःची कामे स्वतः करणे या गोष्टी जरी सामान्य वाटत असल्या तरी जसे की मुला-मुलींना स्वयंपाक करता यावा. ही बाब त्यांना खूप महत्त्वाची वाटते.

शिक्षणविषयक विचार मांडताना स्त्री-पुरूष समानतेचा आग्रह धरून त्यांच्या नजरेतून स्त्री शिक्षणासारख्या विषय देखील सुटलेला नाही. मुलींचाही सर्वांगीण विकास करून देशहितासाठी त्यांनाही सक्षम करणे गरजेचे असल्याचे मत नोंदवतात. ग्रामगीतेतील २० व्या अध्यायात माहिला उन्नतीच्या संदर्भात स्त्री शिक्षणविषयक विचार प्रांजळपणे मांडले. स्त्रीशिक्षणा बद्दलचा स्वतंत्र दृष्टीकोन मांडला.

'समाजीचे पुरूषाशी आदर । तैसाचि महिलासि असावा व्यवहार ।'

किंबहुना तिचा अधिक विचार व्हावा असे त्यांना वाटते. विद्या गुरूहून मातेचे संस्कार श्रेष्ठ मानतात. त्यासाठी अगोदर माता शिक्षित होणे गरजेचे मानतात. कोणतीही स्त्री शिकली तरच प्रगती करू शकते. भेदाभेद न करता मुलींनाही शिक्षण द्यावे. तिच्या शिक्षणाची हेळसांड होऊ नये. समानता राखावी. जेणे करून अपेक्षित यश, विकास होईल. एकुणच 'शिक्षण' हा त्यांच्या विचारांचा एक महत्त्वाचा पैलु होता. सर्वसामान्यांच्या जीवनातील अंधार दूर करण्यासाठी त्यांनी आयुष्य व्यथित करताना वाणी, लेखणी व कृतीद्वारे आदश्र वस्तुपाठ दिला. त्यांना अभिप्रेत असणारा शिक्षणविषयक दृष्टीकोन मांडला. जो खूपच मौलिक आहे.

निष्कर्ष :

शिक्षणासारख्या मौलिक विषयावर लक्ष केंद्रित करून त्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. व्यक्ती, गाव, देशाच्या उन्नतीत शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते असे त्यांना वाटते. ज्ञानार्जनाने गाव, देशाचे रूपडे बदलते. बहुसंख्येने वास्तव्यास असलेल्या ग्रामीण समाजाला जागे करण्याचा, उन्नतीचा मार्ग दाखविला. त्यांच्या मूल्यशिक्षण विषयक विचारातून व्यक्ती, समाज व राष्ट्र प्रगतीकडे मार्गक्रमण करेल यात शंकाच नाही हा विश्वास देतात. विकासाच्या चळवळीत शिक्षणास अग्रस्थान देऊन शिक्षण व जीवन व्यवहाराची सांगड घालून आत्मनिर्भर बनण्याचा संदेश देतात. शिक्षणातून सहकार्य, विनयशीलता, चारित्र्यसंपन्नता, सद्‌वर्तन, तसेच श्रमप्रतिष्ठा, बलोपासना, स्वावलंबनाची भावना वृद्धींगत व्हावी. जीवनशिक्षणाचा विचार प्रभावीपणे मांडला. व्यवसायिक कौशल्याकडे निर्देश करतात. जीवनाच्या सर्व गरजा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य

शिक्षणातून यावे, संकटावर मात करण्याचे ज्ञान मिळावे. शिक्षकांसोबत पालकांनीही आपले कर्तव्य भावी पिढीच्या उन्नतीसाठी दक्ष राहून पार पाडण्याचा आग्रह धरतात. त्यामुळे स्त्री-पुरूष समानतेचाही आग्रह केला. स्त्रीच्या विकासातच देशविकास दडल्याचे सांगतात. चार भिंतीच्या आतील साचेबद्ध शिक्षण त्यांना अपेक्षीत नाही. तर सामुदायिक शिक्षणास, प्रार्थनेस शिक्षणाचे माध्यम मानले. जीवनाच्या संपूर्ण गरजा पूर्ण करण्याचे साधन शिक्षण होय. विविध विषयांचे ज्ञान शिक्षणाद्वारे प्राप्त व्हावे. शिक्षणात गरीब-श्रीमंत, जात, धर्म, वंश, पंथ, लिंग असा भेदाभेद न ठेवता सार्वत्रिक शिक्षण मिळावे. शिक्षण हेच आपल्या भुतकाळाचे वारस, भविष्यकाळाचे विश्वस्त आहोत याची जाणीव करून देते. मानवी समृद्ध जीवनाचा आधार असणारे शिक्षण आहे. हे लक्षात घेऊन वाटचाल करावी. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी समाजाची जडणघडण, ग्रामविकास व त्यात शिक्षणाचे स्थान याचा गंभीरपणे विचार केला. सर्वांगीन जीवनशिक्षणाची तर्कशुद्ध मांडणी केली. सर्वसामान्यांना कळेल अशा सुलभ पद्धतीने विचार मांडले. महाराष्ट्राच्या संतपरंपरेचे खरेखूरे वाहक आहेत. संतकार्याला नवविचारांची झळाळी देण्याचे ऐतिहासिक कार्य त्यांनी केले. ते एक युगकर्ते संत म्हणून ओळखले जातात. धार्मिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, औपचारीक, अनौपचारीक शिक्षणावरही लेखन केले. केवळ 'जीवनशिक्षण' या एकाच अध्यायातून नव्हे तर अनेक भाषणे, भजने, प्रवचने यातून साफल्याचे शिक्षणाचे प्रयोजन, अभ्यासक्रमाची व्यापकता, स्त्री शिक्षण, आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य, कलाशिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, मूल्यशिक्षण या सारख्या शिक्षणाशी संबंधीत अनेक बाबींचा विचार केला. शिक्षणाद्वारे ग्रामविकास हा त्यांच्या शिक्षणविषयक विचाराचा मुख्य गाभा आहे. यामागे विशाल दृष्टीकोन आहे तो राष्ट्रविकासाचा. म्हणूनच त्यांना दिलेली 'राष्ट्रसंत' ही उपाधी सार्थ वाटते.

संदर्भग्रंथ :

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, 'ग्रामगीता', आवृत्ती २००९.

२. सुदामजी सावरकर (संपा.), 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीता', श्री गुरूदेव आत्मानुसंधान प्रकाशन, ब्रह्मपूरी, चंद्रपुर, २००६, आवृत्ती सोळावी.

३. डॉ. राजशेखर सोलापुरे, 'ग्रामोद्धाराचे प्रणेते राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.

४. माधव राजगुरू (संपा.), 'ग्रामगीता', महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ गोरेगाव, मुंबई, आवृत्ती २००३.

५. डॉ. अक्षयकुमार काळे (संपा.), 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय'.

६. सुभाष सावरकर (संपा.), 'राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य'.

उत्तम कांबळे यांच्या पारध्याची गाय या साहित्यकृतीचा संक्षिप्त मागोवा

प्रा. डॉ. सुभाष निवृत्ती शेकडे
मार्गदर्शक
बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय,पाथर्डी ता. पाथर्डी जि. अह. नगर

श्री रामदास धोंडिबा टेकाळे
संशोधक
बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय,पाथर्डी ता. पाथर्डी जि. अह. नगर

प्रास्ताविक :-

कोल्हापूर जिल्ह्यातील टाकळवाडी या गावी एका शेतमजुराच्या कुटुंबात उत्तम कांबळे यांचा जन्म झाला. ३१मे १९५६ हा त्यांचा जन्मदिवस. आजतागायत मराठी साहित्याची अखंड सेवा करणारे हे आधुनिक काळातील महत्त्वाचे साहित्यिक होय. उत्तम कांबळे हे समाजभान असणारे पत्रकार,कवी आणि कांदबरीकार आहेत. कमालीची संवेदनशीलता त्यांच्या ठिकाणी असलेली दिसते. त्यांनी अनेक संशोधनपर पुस्तके लिहून संशोधन क्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे. २०११साली ठाणे येथे भरलेल्या ८४व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद उत्तम कांबळे यांनी भूषविले.

'पारध्याची गाय' उत्तम कांबळे

'पारध्याची गाय' हा कथासंग्रह २०१८ साली प्रसिद्ध झाला. या कथासंग्रहात तीनच कथा आहेत. (१) देवन हळ्ळीचा रस्ता, (२) पारध्याची गाय, (३) स्मारक या तीन दीर्घ कथा यात आहेत. या तिन्ही कथांमधून सूक्ष्म असे विचारकथन त्यांनी केलेले आहे. समाजातील अनेक घटना-घडामोडींचा वेध घेणाऱ्या या कथा आहेत. याबद्दल 'पारध्याची गाय' या ग्रंथामधील मलपृष्ठावरील मजकूर अतिशय बोलका वाटतो. ''नव्या काळातील नवा मूलतत्त्ववाद, अधिक धारदार नखे घेऊन जगभर कसा पसरतो आहे, याचे ठळक प्रतिबिंब म्हणजे हा कथासंग्रह होय. 'पारध्याची गाय' असो, एखाद्याचे 'स्मारक' असो किंवा 'देवनहळ्ळीचा रस्ता' असो, सर्वत्र उघडपणे मूलतत्त्ववाद पसरताना दिसतो आहे. नवी भांडवलशाही आणि नवे सत्ताकारण यांच्या हातात हात घालून निघालेला मूलतत्त्ववाद सर्वसामान्यांचे जीवन असुरक्षित कसे बनवतो आहे, याचा क्ष-किरण म्हणजे या कथासंग्रहातील या तीन दीर्घकथा होत. माणसाच्या आत आणि माणसाने बनवलेल्या व्यवस्थेत खोलवर प्रवेश करून मूलतत्त्ववादाची घातकी रूपे पकडण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.''[१] या सर्वांची सत्यता या कथासंग्रहाचा अभ्यास करताना येते. नव्या युगात सर्वसामान्य माणसांवर कसा अन्याय केला जातो याचे दर्शन या साहित्यकृतीतून घडते. समाजातील वास्तव दर्शन यातून घडते.

'देवन हळ्ळीचा रस्ता' या कथासंग्रहातील दोन राज्यातील मध्यवर्ती गाव देवनहळ्ळीचे वर्णन येते. हे एक तालुक्याचे गाव आहे. सोलापूर (महाराष्ट्र) आणि गुलबर्गा (कर्नाटक) जिल्ह्यामधील देवनहळ्ळी हा एक तालुका होय. दोन राज्यातील या गावाची कोंडमारी होते. विकासापासून हे गाव वंचित राहते.देवनहळ्ळी आणि आजूबाजूचा परिसर हा तसा बारमाही दुष्काळी पट्टी म्हणून ओळखला जायचा. याबाबत उत्तम कांबळे म्हणतात, ''ग्रामपंचायतीकडे तसा वरून बऱ्यापैकी निधी यायचा. तो गावाऐवजी या गब्बर पुढाऱ्यांच्या हातात खेळायचा. बाकीचे लोक काहीतरी किरकोळ उद्योगधंदा करायचे. बरेचजण रोजगार शोधण्यासाठी 'हॅप्टन'ला म्हणजे काळसर चौकीला वाहनाला लोंबकळत प्रवास करायचे. मोठ्या गावात जायचे. कोणत्याही रस्त्यावर जा, बिहार-युपीप्रमाणे इथेही अनेकजण वाहनांच्या डोक्यावरून - पाठीवरून आणि झालेच तर रेल्वेच्या डब्याला लोंबकळून प्रवास करतात तसे करायचे. मध्यमवर्गीयांकडे बैलगाड्या होत्या. वाहतुकीची गरज त्यातून भागायची. घोड्यावर बसून प्रवास करणारे धनगर होते. गाढवावर बसून गावोगाव हिंडणारे बेलदार होते. गायीवर बसून भीक मागणारे पारधी होते. बैलावर बसणारेही पारधी हाते. जमेल त्या मार्गाने जाण्याची एक दृश्य-अदृश्य स्पर्धा दिसायची. कुणी कुणाकडे बघून हसायचे नाही - रुसायचे नाही. म्हटले तर सारेच नागवे. कोण कुणाकडे बघून हसणार? या परिसरात एकाच गोष्टीचा सुकाळ होता आणि तो म्हणजे राजकारणाचा.''[२] या वर्णनातून गावची परिस्थिती आणि गावच्या लोकांचे वर्णन लेखकाने केलेले आहे. जेमतेम परिस्थिती या देवनहळ्ळी गावाची होती, पण गावच्या लोकांचा महत्त्वाचा प्रश्न होता तो गावच्या रस्त्याचा तो काही सुटत नव्हता.

देवनहळ्ळी गावचा उद्धार या रस्त्याविना अपुरा होता. त्यासाठी साऱ्या गावानी प्रयत्न केले होते. राष्ट्रपतींपर्यंत रस्त्यासाठी अर्ज केले होते. वेगवेगळ्या पुढाऱ्यांच्या, अधिकाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या होत्या. निवडणुकीवर बहिष्कार टाकले होते. तरीपण रस्ता काही होत नव्हता. याबद्दल उत्तम कांबळे म्हणतात,

''एक तर बॉर्डरवरच्या आपल्या हद्दीतल्या गावच्या विकासावर सरकार फार खर्च करत नव्हते. तसा तो केला, तर त्याचा लाभ आपल्या लोकांना कमी आणि कर्नाटकातल्या लोकांना अधिक होईल म्हणून विकास योजना राबवताना दोन्हीकडची सरकारे टाळाटाळ करतात. आता हेही देवनहळ्ळीच्या अंगवळणी पडले गेले. गेल्या पाच वर्षात या गावाने रस्त्याचा विषय कधी काढला नाही आणि कोणत्याही निवडणुकीतील मतदानावर कधी बहिष्कार टाकला नाही. बहिष्कार टाकणे सर्वात जास्त सरपंच आणि पोलीस पाटलाला महाग पडले. मतदानच नाही तर आपण कसे निवडून येणार? कोण आपल्याला निवडून देणार? मत न दिल्यामुळे गावाला देशद्रोही वगैरे असे काहीतरी ठरवण्याचा प्रयत्न सुरू झाला होता. पुढाऱ्यांसाठी आणखी नवे प्रश्न निर्माण झाले होते. यावर उपाय म्हणून 'आपल्या गावचा विकास आपण करू, त्यासाठी लढत राहू' असे पुढाऱ्यांनी लोकांच्या कानात फुंकले. लोकांनाही ते पटले. रस्ता व्हावा म्हणून ते आता सरकारी कचेऱ्या झिजवण्याऐवजी देवाधर्मात लक्ष घालू लागले. पुजारी हनम्यानं तर रस्ता होईपर्यंत दरवर्षी जत्रेत दोन बोकडांचा बळी देऊन महाप्रसाद घालण्याचा नवस बोलला होता. सरकारला शेवटी देवच घोडा लावणार. जत्रेच्या काळात त्याच्या अंगात देव खेळायचा. एकूण काय, तर रस्त्यावर फार लक्ष द्यायचे नाही. 'देवाच्या मनात येईल तेव्हा होईल रस्ता' असे म्हणत गावाने एकदाचा हा रस्ता सरकारच्या दरबारातून देवाच्या दरबारात सोडला. त्यालाही बरीच वर्षे झाली असावीत. देवाचा कौल रस्त्याच्या बाजूने अनेकवेळा पडला, पण रस्ता काही जन्माला आलाच नाही.''[३] 'देवनहळ्ळीचा रस्ता' या कथेमधून उत्तम कांबळे यांनी भारतीय समाजव्यवस्था मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. लोकांच्या वृत्ती-प्रवृत्ती याचाही वेध घेतलेला आहे. एक सामाजिक प्रश्न म्हणून ही कथा वास्तव जीवनाचे दर्शन घडविते.

'पारध्याची गाय' या कथेत पारधी समाजाचे वर्णन आलेले आहे. पारध्यांचे जीवन वर्षानुवर्षे हालअपेष्टांचे आहे. वर्षानुवर्षे पारध करणारा म्हणजे शिकार करणारा समूह म्हणजे पारधी होय. गुन्हेगारी कायदा करून इंग्रजांनी भटक्या जाती-जमातींना गुन्हेगार म्हणून घोषित केले. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर मात्र या सर्व जाती-जमाती गुन्हेगारी कायद्यातून मुक्त झाल्या. त्याची नोंद आपल्याकडे 'विमुक्त जाती' अशी म्हणून झाली. या जाती मुक्त झाल्यानंतर पुन्हा भटकंती करत फिरू लागल्या. यापैकीच एक जात म्हणजे गाय पारधी होय.

एक दिवस लाल्या आपल्या गायीवर बसून भीक मागायला जात होता. गायीवर बसणे म्हणजे गोमातेचा अपमान करणे असे त्या गोमाता संरक्षण मंडळाच्या अध्यक्षाला वाटत होते. लाल्या आणि त्याची बायको गोमाता संरक्षण मंडळाच्या पाया पडतात, पण विकीशेठ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना या दोघांची दया येत नाही. झालेल्या प्रसंगाने लाल्या बिथरतो. तो आपल्या समाजबांधवांना घेऊन पोलीस स्टेशनमध्ये जातो. फौजदारसाहेब सर्व पारध्यांना सकाळी पोलीस गाडीत घालून प्रकरण मिटविण्याच्या उद्देशाने उबगावला येतात. तेव्हा गावात विकीशेठ झिंदाबादच्या घोषणा चाललेल्या असतात. यावेळेस फौजदार आणि विकीशेठ या दोघांतील संवाद लेखक सांगतात तो याप्रमाणे, ''फौजदार शांतपणे म्हणाला, 'हे बघा लोकहो टाळ्या वाजवू नका. घोषणा देऊ नका. ही काही निवडणूक प्रचाराची सभा नाहीय. खूप गंभीर विषय घडला आहे. मला खात्री आहे की तुम्ही तो मुद्दाम केलेला नाही. अज्ञानातून केला आहे, पण कायदा कधी अज्ञानाला माफ करत नाही. पारध्याची गाय बळजबरीने घेणे, ती डांबून ठेवणे, पारध्याला अकारण धमकी देणे हे सारे कायद्याच्या विरोधी आहे.' विकीशेठ मध्येच म्हणाला, 'पण हा लाल्या गायीवर बसून निघाला होता. गायीचा अपमान करत होता. आमच्या धार्मिक भावना दुखावत होता. गायीवर बसल्यामुळे धर्म बुडंल का नाही...' फौजदाराने विकीशेठच्या खांद्यावर हात ठेवला. गोरक्षक कायदा कशासाठी आहे, तो कधी वापरता येतो हे सांगत तो म्हणाला, 'कोणत्या परिस्थितीत कायदा वापरता येतो, हे समजून घ्या सारे. पारधी गायीला देवीच मानतो. तो कधीही गोमांस भक्षण करत नाही. पिढ्यान्‌पिढ्या तो गायीच्या मदतीने जगतो. गायीवर बसणे हा काही गायीचा अपमान होत नाही. कुणी घोड्यावर बसते, कुणी बैलावर, कुणी गाढवावर बसते. इथे कुठल्या प्राण्याचा अपमान करण्याचा हेतू नसतो. आपल्या अनेक देवांचे वाहनही पशू-पक्षी आहेत. प्राण्यांच्या मदतीने माणूस वर्षानुवर्षे जगत आलाय. याच गायींचा वापर करून

पारध्याने जगायचे ठरवले आहे. गुन्हेगारीतून बाहेर पडायचे ठरवले आहे. आपण त्यांना समजून घेतले पाहिजे.'

विकीशेठ जोरात ओरडला, 'तुम्ही घ्या समजून. आम्ही धर्माचे आणि देवाचे रक्षक आहोत. आम्ही गायीचा अपमान सहन करणार नाही.' फौजदार चिडून म्हणाला, 'मग कायदा काय करतो हेही बघा. आम्ही मोकळे आलो नाहीत विकीशेठ. बेड्या आणल्या आहेत गाडीत. पारध्याची गाय पकडल्यामुळे एका कलमाचा नव्हे, तर अनेक कलमांचा भंग झाला आहे.' गर्दीतले कुणीतरी पुन्हा ओरडले, 'विकीशेठ झिंदाबाद! झिंदाबाद!' घोषणा संपण्यापूर्वीच मोटारसायकली वरून एकजण भरधाव आला. गर्दीजवळ जोराचा ब्रेक लावला. मोठा आवाज झाला. कार्यकर्ता खाली उतरतच जोरात ओरडला, 'विकीशेठ गोशाळेतील पारध्याची गाय साखळी तोडून पळाली. जो अडवल त्याला ती तुडवत पळाली आहे.' ''[४] पोलीस, फौजदार, पारधी आणि गोमाता संरक्षक विकीचे मित्रमंडळ यांची मिटींग चालू असतानाच गोशाळेतील शेडमधून बत्ताशी गाय साखळी तोडून पळून जाते. आपली गाय परत मिळाली या आनंदात लाल्यासह इतर पारधी आपआपल्या पालावर येतात. अशी ही कथा आहे. पारधी समाज अनेक दिवसांपासून वंचित, उपेक्षितपणाचे जीवन जगतात. समाज मात्र त्यांच्यावर अन्याय-अत्याचार करतो याचेच वर्णन या कथेत येते. समाजवास्तवही या कथेतून उत्तम कांबळे मांडतात.

'स्मारक' या कथेत महामुनी या वारमन म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्तीचा मृत्यू होतो. तो अतिशय चांगला मनुष्य असल्याने त्याचे गावात स्मारक व्हावे असे काही लोकांना वाटते. काही लोक मात्र त्याला विरोध करतात. गावगाड्यामधील राजकारण या कथेत येते. गावातील माणसांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचा वेध घेणारी ही कथा उत्तम कांबळे आपल्यासमोर मांडतात.

नव्या काळातील माणसांचा जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष 'पारध्याची गाय' या साहित्यकृतीमधून आपल्यासमोर येतो.

३.१७ ठळक निष्कर्ष :-

१) उत्तम कांबळे यांची 'पारध्याची गाय' या साहित्यकृतीमधून उपेक्षित घटकांचे दु:ख आणि वेदना प्रकट होतात.

२) समाजातील राजकारणी, नेते, प्रतिष्ठित माणसे गोरगरीबांवर कसा अन्याय करतात याचे दर्शन 'पारध्याची गाय' या साहित्यकृतीतून होते.

३) समाजजीवनातील भीषणता आणि वास्तव मांडण्याचे काम उत्तम कांबळे यांनी 'पारध्याची गाय' या साहित्यकृतीमधून केलेले आहे.

३.१८ संदर्भ :-

१) कांबळे उत्तम, 'पारध्याची गाय', मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१८, मलपृष्ठ.

२) तत्रैव, पृ.क्र. ११, १२.

३) तत्रैव, पृ.क्र. १५.

४) तत्रैव, पृ.क्र. ८१.

'ksrdjh la?kVusph pGoG % lkeF;Z vkf.k e;kZnk

izk-Mkw- xtkuu tk/ko
fl)kFkZ dyk] okf.kT; o foKku
egkfo|ky;] TkkÝkckn] ft- tkyuk

शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनांचा व्याप, विस्तार, प्रभाव आणि आवाका इतर आंदोलनांपेक्षा अधिक होता. या आंदोलनाचीं तंत्रे वेगळी, वैशिष्ट्यपूर्ण होती. महात्मा गांधींच्या शांततामय सत्याग्रहाचा मार्ग चळवळीने सातत्याने अंगिकारला आणि त्यात तिला कमालीचें यश मिळाले. बळीचे राज्य येवो, पंढरपूरचा विठोबा पावो, शेतकऱ्यांचा राजा छत्रपती शिवाजी यांचा जयजयकार होवो अशा भावनिकदृ ष्टीने चळवळीचे नेते, कार्यकर्ते आणि आंदोलकांना प्रेरित करीत असत. शेतकरी संघटनेने धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरांचा हुशारीने वापर केल्यामुळे या चळवळीला मराठी मातीचा वास आणि संस्कृतीचा गंध लाभला होता.

शेतकरी संघटनेची एक महत्त्वाची जमेची बाजू म्हणजे तिने महिलांमध्ये जागृती करून त्यांना आंदोलनात सहभागी करून घेतले. संघटनेच्या महिला आघाडीची चळवळ अधिक व्यापक व गतिमान झाली. त्याचप्रमाणे ही चळवळ जातीयता, सांप्रदायिकता आणि जमातवाद यापासून दूर राहिली. तिच्या पुरोगामी भूमिकेमुळे ती शेतकऱ्यांची अर्थवादी चळवळ आहे. ही तिची ओळख कायम टिकून राहिली. या चळवळीचे आणखी एक महत्त्वाचे बलस्थान म्हणजे तिने अन्य राज्यातील शेतकरी नेत्यांबरोबर समन्वय साधून देशाच्या राजकारणात 'शेतकरी' या घटकाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले. 1989 साली देशाचे तत्कालीन पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग यांनी शेतीविषयक धोरणांमध्ये अग्रक्रमाने लक्ष घालायाला सुरुवात केली. इतकेच नव्हे तर शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांची त्यांनी शेतीविषयक धोरण निश्चित करणार्या राष्ट्रीय समितीवर नेमणूक केली. शेतकरी संघटनेच्या चळवळीची ही फार मोठी उपलब्धी होती.

स्वातंत्र्योत्तर कृषिजीवनामध्ये शेतकरी संघटनेने आत्मभान जागृत करण्याचे फार महत्त्वाचे ऐतिहासिक व क्रांतिकारक कार्य केले. परंतु अखंड लुटीचा बळी ठरलेला जगाचा पोशिंदा, अन्नदाता शेतकरी स्वतरूला सावरू शकला नाही. शेतकरी संघटनेचे पूर्वीचे 'अराजकीय' रूप हळूहळू बदलले. आज ती एक राजकीय संघटना बनली आहे. तिच्या आंदोलनांमध्ये आदिवासी गरीब शेतकरी, शेतमजूर या वर्गांना फारसे महत्त्व दिल्या गेले नाही. संघटनेची आंदोलने कांदा, कापूस, तंबाखू, ऊस यासरख्या नगदी पिकांच्या भावाच्या संबंधात प्रामुख्याने झाली. तसा तिचा जोर सर्वदूर संपूर्ण महाराष्ट्रात कधीच नव्हता. कारण संघटनेने शेतीमालाला भाव वाढवून मिळण्यावरच फार आग्रह धरलाय त्याचा फायदा फक्त मध्यम व मोठ्या शेतकर्यांनाच झाला. हरितक्रांतीचे लाभार्थी नवश्रीमंत बागायतदार शेतकरी यांच्याच हिताचा प्रामुख्याने विचार करणारी शेतकरी संघटना आव मात्र समस्त शेतकर्यांच्या कल्याणाचाच आणत होती. एकूण शेतकऱ्यांमध्ये संख्येने जास्त असलेल्या छोट्या शेतकऱ्यांना, भूमिहीन शेतमजूरांना संघटनेने अग्रक्रम दिला नाही.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, 1980 च्या दशकात उदयाला आलेली शेतकरी आंदोलने, जमिनीचे फेरवाटप, सिंचन सुविधा, शेतमजुरांचे प्रश्न, अल्पभूधारकांच्या समस्या, रोजगार हमी, दुष्काळ निवारण यांना महत्त्व न देता शेती मालाचे भाव वाढविणे आणि शेतीसाठी लागणाऱ्या आदानाच्या किंमती कमी करणे यांनाच महत्त्व देत होते. कारण ही आंदोलनेच मध्यम, मोठ्या, श्रीमंत शेतकऱ्यांची होती. हरितक्रांतीचा फायदा घेऊन विकासाची फळे चाखलेल्या पण कुंठितावस्थेमुळे चिडलेल्या शेतकरी वर्गाने केलेली ही आंदोलने होती. त्यांना राजकीय व आर्थिक सत्तेत वाटा हवा होता. म्हणून ही चळवळ 1990 नंतरच्या जागतिकीकरणाला सामोरे जाऊ शकली नाही. ती अधिक व्यापक, सर्वदूर, प्रातिनिधिक आणि प्रगतिशील राहू शकली नाही. शेतीशी नाळ असलेल्या, शेतीत राबणाऱ्या भूमिपुत्रांवर तिने अन्याय केला.

जागतिकीकरणाचे अरिष्ट :

1947 ते 2007 ह्या साठ वर्षांच्या काळात भारतीय कृषिजीवनात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. त्यामुळे भारतीय कृषिजीवन सतत विज्ञानाकडेच वाटचाल करीत आहे, असे दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षांमध्ये शेतीक्षेत्रात झालेल्या विविध घडामोडींनुसार शेतीक्षेत्रातील वाटचालीचे तीन प्रमुख टप्पे आढळून येतात. पहिला टप्पा 1950 ते 1965 पर्यंतचा आहे. या टप्प्यात भारतात तीन पंचवार्षिक योजना राबविल्या गेल्या. या काळात शेती व्यवसायात फार मोठी अनिश्चितता होती. अन्नधान्याच्या उत्पादनात चढउतार होते. दुष्काळाची भयंकर तीव्रता जाणवत होती. स्वातंर्त्य प्राप्तीनंतरच्या या पहिल्या टप्प्यात

उत्साह होताय पण दिशाहीनता होती. लोकांच्या अन्नविषयक गरजा भागविण्यासाठी अमेरिकेकडून धान्याची आयात करावी लागत होती. पहिल्या आणि दुसर्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये शेतीखेरीज इतर क्षेत्रांवर विशेष भर दिला जात होता. त्यामुळे शेतीक्षेत्र हे दुर्लक्षित राहिले.

1965 ते 1990 पर्यंतचा दुसरा टप्पा हा हरितक्रांतीचा आणि हरितक्रांतीनंतरचा टप्पा म्हणून ओळखला जातो. या कालावधीत झालेल्या शेतीक्षेत्रातील संशोधनामुळे हरितक्रांती शक्य झाली. त्यामुळे भारताचे एकूण आर्थिक चित्र बदलून टाकण्यास मदत झाली. शेतीक्षेत्रातला हा दुसरा महत्त्वाचा टप्पा एतद्देशियांना काही प्रमाणात आशादायक आणि उत्साहवर्धक वाटला. हरितक्रांतीमुळे गहू, तांदूळ, अन्नधान्य आणि इतर शेतीमाल यांच्या उत्पादनात भारताने फार मोठी मजल मारली. त्यामुळे अन्नधान्याची समस्या हाताळणे आपल्याला सहज शक्य झाले. कधी–कधी अपुरा पाऊस किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तींमुळे अन्नधान्य उत्पादनात तूट येत होतीच नाही असे नाही. पण ती भरून काढणे, तिच्यावर मात करणे थोडेफार प्रयत्न केले की, शक्य होत असे. थोडक्यात, भारताला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने हा टप्पा अतिशय महत्त्वाचा होता.

भारतीय शेतीक्षेत्राच्या वाटचालीत 1991 नंतरचा तिसरा टप्पा अतिशय महत्त्वाचा आहे. या टप्प्यावर संपूर्ण जगात एक प्रचंड आर्थिक अभिसरण आणि व्यापार विषयक स्पर्धात्मक वातावरण तयार होत होते. खासगीकरण, उदारीकरण, मुक्त व्यापार, खुली स्पर्धा, मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरण इत्यादी शब्दप्रयोग सर्रास वापरले जाऊ लागले होते. समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारण यांचा परस्परांवर प्रभाव पडत असतो आणि या सर्वांच्या बुडाशी तर आता जागतिकीकरण कार्यरत झाल्यामुळे सामान्य माणूस भांबावून गेला आहे. "सर्व अर्थकारणच मुक्त असावे आणि जो अधिक सक्षम असेल तो तरेल असे तत्त्वज्ञान जगभर स्वीकारले जात आहे. किंबहुना ते लादले जात आहे. या नवीन घडामोडींचा सामाजिक आणि इतर क्षेत्रावरही मोठा परिणाम होत आहे आणि तो हळूहळू वाढत जाणारा आहे. याबाबत एक प्रकारची अगतिकता निर्माण होत असून हे परिणाम अटळ आहेत, अशी सर्वसामान्य माणसाची भावना होऊ लागली आहे." असा हा तिसरा टप्पा जणू आपल्याला विनाशाकडे घेऊन जात आहे.

भारताने 1991 मध्ये नवे आर्थिक धोरण स्वीकारले त्यामुळे देशात 'नवे अर्थपर्व' सुरू झाले, असे म्हणता येईल. नव्या आर्थिक सुधारणांमुळे भारताला नवी आर्थिक संरचना स्वीकारावी लागली. स्पर्धात्मक आर्थिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी काही ठोस पावले उचलावी लागली. परंतु दुर्दैवाने आर्थिक सुधारणांचा रोख शेती क्षेत्रावर नव्हता. त्यामुळे शेती क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाला. स्पर्धात्मक मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे संपूर्ण जागतिक व्यापार सर्वांसाठी खुला झाला आणि आपण जागतिकीकरणाच्या जाळ्यात सापडलो. मुक्त बाजारपेठ, मुक्त व्यापार या आयुधांच्या साहाय्याने जागतिकीकरणाच्या नावाखाली नवसाम्राज्यवादी जगातल्या कोणत्याही राष्ट्राच्या राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक नाड्या आता आपल्या हातात ठेवू लागले आहेत.

आज आपला देश जागतिकीकरणामुळे एका अभूतपूर्व अरिष्टात सापडला आहे. या अरिष्टाची, व्याप्ती, तीव्रता अतिशय भयानक आहे. त्यामुळे महागाई, उपासमार, कुपोषण, बेरोजगारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, शोषण, अनारोग्य अशा अनेक समस्या थैमान घालत आहे. निरक्षरता, अभावग्रस्तता, वेठबिगारी, बालमजुरी, गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, भूकबळी यांमुळे देशातील कष्टकरी, गरीब माणूस नाडला–पिडला जात आहे. गरीब शेतकरी, अल्पभूधारक, भूमिहीन शेमजूरही या जागतिकीकरणाच्या तावडीत सापडला आहे. जागतिकीकरणाचे शेतीक्षेत्रावर झालेले परिणाम अधोरेखित करताना प्रा. एन. डी. पाटील म्हणतात.

"शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडणारी वीज दरवाढ, रासायनिक खतांच्या, बी–बियाणांच्या व कीटकनाशकांच्या कडाडलेल्या किंमती यांचा एकत्रित परिणाम म्हणून शेतीमालाच्या उत्पादन खर्चात बेसुमार वाढ झाली असतानाही जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा भाग म्हणून शेतीमालाची 'खुलेआम' आयात करण्यास मुभा देण्याच्या शासनाच्या धोरणामुळे शेतीमालाच्या किंमती कोसळत आहेत. शेतकऱ्यांनी शेतीमालाच्या उत्पादनासाठी केलेला किमान खर्च भागू शकेल एवढी देखील किंमत त्या शेतीमालाच्या विक्रीमधून वसूल होत नसल्यामुळे व विशिष्ट आधारभूत किंमतीला तो शेतमाल खरेदी करण्यासाठी शासन कोणतीही यंत्रणा उपलब्ध करीत नसल्यामुळे जबरदस्त तोटा सोसून मिळेल त्या किंमतीला आपला शेतीमाल विकावा लागल्यामुळे कर्जबाजारी झालेल्या शेतकर्यांना किटकनाशकांचा डोस पिऊन अगर गळफास लावून आत्महत्या कराव्या लागत आहेत. यापूर्वी साधारणपणे दुष्काळग्रस्त विभागातले शेतकरी आत्महत्या करताना आढळायचे, आता केवळ महाराष्ट्र, कर्नाटक, आन्ध्रप्रदेश या राज्यातल्याच नव्हे तर पंजाबसारख्या एरव्ही समृध्द म्हणून ओळखला जाणार्या राज्यातल्या शेकऱ्यांनाही आत्महत्येचा मार्ग चोखाळावा लागत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रथमच पंजाबसारख्या बागायती व समृध्द राज्यातल्या तगड्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या घडत आहेत. ही घटना शेतकरी चळवळीतल्या प्रत्येक माणसाला सुन्न करणारी ठरावी. पंजाबच्या शेतकऱ्यांवर कोसळलेले हे संकट 'अस्मानी' नसून 'सुलतानी' आहे. आमचे राज्यकर्तेच या गुन्ह्यातले आरोपी नं. 1 आहेत. शेतकर्यांच्या बरोबरीने आंध्रमधल्या अनेक विणकरांनी गेल्या तीन वर्षांत मोठ्या प्रमाणावर आत्महत्या केल्या आहेत. तेही शासनाच्या वस्त्रोद्योग धोरणाचेच बळी आहेत. चंद्राबाबूंची संगणक क्रांती त्यांचे प्राण वाचवू शकलेली नाही. स्वतरूच्या मालकीच्या शेतजमिनीमध्ये उदरनिर्वाह होत नसल्यामुळे छोटे–छोटे शेतकरी त्यांच्या जमिनींच्या तुकड्यावरून हुसकले जात आहेत. कालचा शेतकरी आजचा शेतमजूर बनला आहे... स्वतरूच्या मालकीच्या शेतीवरून हुसकल्या जाणाऱ्या शेतकऱ्यांचे आणि ग्रामीण कारागीर व बारा बलुतेदारांचे तांडे खेड्यात पोट भरू शकत नसल्याने शहराकडे ढकलले जात आहेत. शहरातल्या झोपडपट्ट्या आणि गलिच्छ वस्त्या त्यांना आपल्या विशाल उदरात सामावून घेत आहेत."

भारत हा शेतीप्रधान देश होता, आहे आणि यापुढे राहील यात मुळीच शंका नाही. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी किमान 60 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण व्यवस्थेवरच अवलंबून आहे. म्हणून भारताच्या नियोजन प्रक्रियेत शहरी विभाग, विविध उद्योग यापेक्षा शेतीक्षेत्राला महत्त्वाचे, अग्रक्रमाचे स्थान देणे अपरिहार्य आहे. जागतिकीकरणाचे अक्राळविक्राळ अरिष्ट भारतभूमीवर आक्रमण करीत आहे. 'सुजलाम् सुफलाम्' हे भारतमातेचे बलस्थान वृद्धिंगत होण्यासाठी जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर आर्थिक सुधारणांच्या दुसऱ्या टप्प्यात शेतीक्षेत्राला प्राधान्य दिले तरच ते क्षेत्र अधिक सक्षम, संपन्न आणि समृध्द बनेल. या संदर्भात ईकॉलॉजिस्ट या ख्यातनाम नियतकालिकाचे संस्थापक एडवर्ड गोल्डस्मिथ यांनी दिलेला इशारा आवर्जून लक्षात घेण्यासारखा आहे. "2 ते 3 एकर किंवा त्याहीपेक्षा कमी शेतजमीन धारण करणारे भारतातले शेतकरी जागतिकीकरणाच्या झंझावातामध्ये कसे काय टिकाव धरतील? ते टिकूच शकणार नाहीत. ते सर्वजण झोपडपट्ट्यात ढकलले जातील, एकूण एक. हे शेतकरी अशा रीतीने देशोधडीला लागले की, त्यांच्यावर अवलंबून असणारे छोटे–छोटे दुकानदार, रस्त्यावरचे फेरीवाले आणि ग्रामीण कारागीर व बारा बलुतेदार हेही त्यांच्याबरोबरच देशोधडीला लागतील, कारण त्या सर्वांचे जीवन शेतकरी समुदायावर अवलंबून आहे. अशा रीतीने सुमारे 60 ते 70 कोटी लोक त्यांच्या आयुष्यातून उठविले जातील... जगाच्या इतिहासात असे आजतागायत कोणी केलेले नाही. परंतु भारताच्या जागतिकीकरणाची ती अपरिहार्य परिणती असेल, त्यातून भारत उद्ध्वस्त होईल."

मराठी साहित्यात असलेलेकादंबरी वाड्यमयाचे स्वरुप व महत्व

सारिका संदिपान फरांडे
संशाधन विद्यार्थीनी
मराठी विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,
मराठवाडा विद्यापीठ,औरंगाबाद

प्रस्तावना :—

कादंबरी वाङ्मयाचा विचार करता असे लक्षात येते की कादंबरी ही संकल्पना आज पासून नाही तर फार पूर्वी पासून अस्तित्वात असलेली दिसते. कादंबरी हा प्रत्येकाच्या वाचनाचा एक आवडता विषय म्हणून सतत समोर आलेला दिसतो. १८०० ते १८८५ या काळात कादंबरीचे स्वरूप अतिशय अविकसित होते. याकाळातील अनेक कथा कादंबऱ्या म्हणजे इंग्रजीची भाषांतरे होय. १८५७ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या बाबा पद्मंजीच्या 'यमुनापर्यटन' ने सामाजिक कादंबरीची स्वतंत्र परंपरा निमार्ण केली. या काळात समस्याप्रधान, करमणुकप्रधान आणि ऐतिहासिक स्वरूपाच्या कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. १८८५ पासून हरिभाऊ आपटे यांचा काळ मानला जातो. या काळात सामाजिक ऐतिहासिक कादंबरीचे लिखान झाले तर १९२० ते १९५० पर्यंतचा कालखंड हा फडके—खांडेकर कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या काळात कलावादी व जीवनवादी अंगाने लिखाण झालेले आहे. तर साठोत्तरी कालखंडात आशय, अभिव्यक्ती, रचना या अंगाने अनेक बदल तर झालेय पण दलित, ग्रामीण स्त्रीवादी असे विविध प्रवाह निर्माण झाले आणि मराठी कादंबरीचा रूपबंधच एकंदरीत सर्वच अंगाने बदलला व मराठी कादंबरीने मराठी साहित्याला समृध्द केले.

मराठी साहित्यात कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप व महत्त्व :—

कादंबरीची पूर्वपीठिका कादंबरी हा गद्य वाङ्मय प्रकार आंग्ल राजवटीत सुमारे सव्वाशे वर्षापूर्वी उद्‌यास आला. गोष्टी आवडणाऱ्या माणसास गोष्ट वा कथा सांगण्याचा ऐकण्याचा नाद प्राचीन काळापासून असल्याने मौखिक व लिखित कथा साहित्य प्रत्येक भाषेत आढळते. पद्य लेखनाची प्रथा, आख्याने, गोष्टी, संस्कृतात व मराठी सारख्या प्राकृत भाषेत विपूलप्रमाणात आढळते. वेद आणि उपनिषदांमध्ये अशा अनेक गोष्टी आढळतात. पौराणिक साहित्य कथांचे तर आख्यान साहित्य हे कथांचे व आख्यानांचे भांडारच आहे. ''कालिदास, भारवी, अश्वघोष, बिल्हण या सारख्या कवींच्या कथा काव्यात आणि संस्कृत नाटकात एक गोष्टच आढळून येते. दंडीचे 'दशकुमार चरित्र', सुबंधुचे 'वासवदत्त' बाणभट्टाची कादंबरी 'हर्षचरित्र', धनपालची 'तीलकमंजिरी' इत्यादी संस्कृत गद्यकाव्य ग्रंथामध्ये कथानिवेदनास महत्त्व दिलेले दिसते''.[१] महानुभवांच्या आख्यान कवी पासून ते मोरोपंतापर्यंतचे सर्व पंडित कवी आपापली कथा सांगण्यासाठी उत्साहित झालेले आहेत असे दिसून येते. कादंबरी शब्दाची निर्मिती कशी झाली हे पहात असताना असे लक्षात येते की, कादंबरी वाङ्मय प्रकाराचा जन्म युरोप मध्ये झाला. लेखन महाकाव्याच्या आधारे आणि इतिहासाच्या आधारे अशा दोन प्रकारात केले जात असे. महाकाव्यातून येणाऱ्या अद्भूतता, कल्पनारम्यता 'रोमान्स' आणि इतिहासाच्या आधारावर वास्तव वाटणाऱ्या कादंबऱ्याना 'नॉव्हेल' (NOVEL) असे युरोप मध्ये म्हटले जाते. या दोन्हीच्या संयोगातून निर्माण झालेल्या कादंबऱ्यांना फिक्शन (Fiction) कल्पित कादंबऱ्या म्हटले जाते.

इंग्रजी संस्कृतीच्या संपर्कामुळे विवेकनिष्ठ गद्याचा लाभ झाला असे समजले जाते. त्यातूनच पुढे कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार अस्तित्वात आला. इंग्रजीतील 'NOVEL' या शब्दाचे मराठीत 'नावल' असे प्रारंभी नामकरण

झाले. नावलविषयी का. बा. मराठे म्हणतात ''नावल म्हणजे चमत्कारिक गोष्ट ज्यात आश्चर्यकारक गोष्टी फार व जो वाचला असता आरंभापासून अखेरपर्यंत वाचणाऱ्यास जागोजागी नवल वाटावे, अशा प्रकारचा जो ग्रंथ, त्यास इंग्रजीत 'नावाल' अशी संज्ञा आहे. नावल म्हणजे नवल समूह अशा अर्थसाम्यावरून मराठीतही सदरहून ग्रंथाचं तेच नाव राखले असता चिंता नाही''.[२] मात्र इंग्रजी–मराठी अर्थशास्त्र फार काळ टिकले नाही. पुढे बाणभट्टांच्या कादंबरी या संस्कृत ग्रंथावरून 'कादंबरी' हेच नाव लोकप्रिय झाले. कादंबरी संज्ञा जर अभ्यासली तर कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार इतर वाङ्मयापेक्षा प्रकृतीने वेगळा आहे. कथा, नाटक, निबंध, चरित्र, आत्मचरित्र या इतर वाङ्मय प्रकार पेक्षा तो वेगळा असा वाङ्मय प्रकार आहे. त्याची काही वैशिष्टये आहे. या वैशिष्टयामध्ये अनेक प्रकारचे विशेषीकरण दिसून येते. त्याच प्रकारे कादंबऱ्यांना कथा, नाटक, आत्मचरित्र इत्यादींचे रूप प्राप्त झालेले दिसते. मराठी साहित्यामध्ये कादंबरी वाङ्मयाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

उषा हस्तक यांनी म्हटले आहे कि, ''बदलत्या मानवी जीवनाप्रमाणे कादंबरीने ही विविध रूपे धारण केलेली आहे. कादंबरीची व्याख्या न करता येण्याचे कारण तिच्या प्रकृतीत दडले आहे.''[३] या पुढे हस्तक म्हणतात की, कादंबरीची वैशिष्टये सांगता येतात. परंतु व्याख्या करणे शक्य नाही. त्या म्हणतात की, ''कादंबरीच्या वेगवेगळया व्याख्यामध्ये सर्वसाधारणपणे तिच्या गुणधर्माचा निर्देश करता येतो''.[४] कादंबरी ही सभोवतालचे चित्रण करते. विशिष्ट कालखंड कादंबरीशी निगडीत असतो. लेखकाचा त्या काळाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातूनच ती कादंबरी घडत जाते. त्यामुळे तिची निश्चित अशी व्याख्या करणे अवघड आहे. तरीही काही अभ्यासकांनी कादंबरीची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कादंबरी वाड्.मयाचे स्वरूप पहात असताना असे लक्षात येते की, 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकारातील कलाकृतीचा अभ्यास करण्यासाठी कादंबरीच्या स्वरूपाच्या अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. कादंबरीच्या स्वरूपाचा विचार अनेक अभ्यासकांनी करून कादंबरीच्या व्याख्या केल्या आहेत. कोणत्याही एका व्याख्येत ख–या अर्थाने व्यवच्छेदक लक्षण सांगितले गेले नाही, तरीपण कादंबरीच्या आकलनासाठी तिच्या गुणधर्माधारे काही अभ्यासकांनी मोजक्या शब्दात कादंबरीची व्यवच्छेदक लक्षणे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. कादंबरीचे प्रकार पडतात त्या प्रकारानुसार समाजजीवनाचे समाज मनाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेले असते. किंबहुना साहित्य हा त्याचा आरसा असतो. अर्थात त्यातून समाजाचा चेहरा दिसणे स्वाभाविक आहे. प्रत्येक समाजाची काही एक संस्कृती असते. स्वतःच्या काही स्वभावप्रकृती असते. वृत्ती–प्रवृत्ती असते. त्यानुसार समाजात वागत, बोलत वावरत असते. त्याच्या स्वतःच्या म्हणून काही आवडी–निवडी, राग–लोभ, भाव–भावना असतात. या सर्वांचा परिणाम त्यांच्या वागण्यावर, बोलण्यावर, कृतीवर आणि एकूणच जगण्याच्या पध्दतीवर होत असतो. कादंबरीचा विचार केला तर आशयानुरूप, सामाजिक, प्रादेशिक, ऐतिहासिक, राजकिय, मानसशास्त्रीय, पौराणिक, संज्ञाप्रवाहात्मक असते. सामाजिक कादंबरी मध्ये समकालीन जीवनाचे चित्रण करतांना कोणतीही कादंबरी ही सामजिक कादंबरी असतेच. हा स्वतंत्र प्रकार नसतानाही मराठीत तिचे वर्गीकरण झालेले आहे. सामाजिक प्रश्नांचे चित्रण ज्यामध्ये होते, सामाजिक प्रश्न सोडवण्याचे काम जी पात्रे करतात, तो सामाजिक घटक आणि त्याच्या भोवतालचे वातावरण विशिष्ट संस्कृती व रीतीरिवाज आणि गुरफटलेला तो त्याचे म्हणून असलेले अनेक प्रश्न ज्या कादंबरीत असतात त्या कादंबरीला सामाजिक कादंबरी किंवा व्यक्तीविरूध्द समाज यांच्यातील संघर्षाचे चित्रण करणारी कादंबरी म्हणजेच सामाजिक कादंबरी होय. सामाजिक कादंबरीच्या आशयाचा विचार केल्यास या कादंबरीमध्ये समाज, संस्कृती, रीतीरिवाज त्या रीजीरिवाजामुळे एखाद्याची होत असलेली घुमसट असा विषय असतो. सभोवतालचं वातावरण लक्षात घेऊन सामाजिक कादंबरीकार विषय हाताळतो या संदर्भात बापट आणि गोडबोले लिहितात, ''संभोवतालच्या समाजाचे सूक्ष्म अवलोकन करून त्यातील वर्तमान व भावी अंतःप्रवाहाची दिशा व्यक्त करून सामाजाचे चित्र रंगविणे हे सामाजिक कादंबरीचे साध्य असते.''[५]

१८५७ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या बाबा पद्मनजी च्या 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीने सामाजिक कादंबरीची स्वतंत्र परंपरा निर्माण केली आहे. ही कादंबरी मराठी विश्वातील पहिली सामाजिक कादंबरी म्हणून मानली जाते. या कादंबरीने विधवाच्या स्थितीचे वास्तव चित्रण केलेले आहे. तसेच हरिभाऊ आपटे यांची 'पण लक्षात कोण घेतो' ही १८९३ मध्ये प्रसिध्द झालेली कादंबरी यात समाज दर्शनाचा व्यापक आवाका असलेली कादंबरी होय. जातीव्यवस्थेवर भाष्य करणारी विभावरी शिरूरकर यांची 'बळी' ही कादंबरी, ग्रामीण सामाजिकता मांडणारी

रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा', रंगनाथ पठारे यांची 'दुःखाचे श्वापद' अशा काही सामाजिक कादंबऱ्यांची उदाहरणे सांगता येतील.प्रादेशिक कादंबरी ग्रामीण साहित्यात प्रादेशिक कादंबरीला अतिशय महत्त्व आहे. याचे कारण म्हणजे ग्रामीण कादंबरी लिहित असतांना लेखक एका विशिष्ट भागाची भाषा, बोली व प्रदेश याला महत्त्व देत असतो. प्रादेशिक कादंबरीतून कथा, तेथील ग्रामजीवन स्वतंत्रपणे न येता त्या प्रदेशातील समग्र टप्प्याला महत्त्व दिले जाते. एखाद्या प्रदेशाच्या संस्कृतीचा एक भाग म्हणून याचा विचार करतात. या संदर्भात रविंद्र ठाकूर यांच्या मते, ''प्रादेशिकता म्हणजे विशिष्ट भौगोलिक परिसीमांनी नियम झालेल्या परिसराची अनेकांगी युक्त अशी अनन्यसाधारण विशेषता होय. ही विशेषता तेथील लोकजीवनात काही तत्वाच्या रूपाने अस्तित्वात असते. अशा प्रदेशाचे जीवन जेव्हा एखाद्या साहित्यकृतीत साक्षात होत असेल तेव्हा प्रदेशव्यक्ती, प्रदेशव्यक्तीसमुह असे संबंध चित्रित होतील किंवा फक्त प्रदेश हाही साहित्यकृतीचा एक विषय असू शकेल.''[६]

डॉ. आनंद पाटील यांच्या मते, ''एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन, संस्कृती, परंपरा, जीवनसंकेत, रीती, समुहजीवनातील भावनाटय आणि या सर्वातून निर्माण झालेल्या समस्या आणि जीवननाटय यांचे दर्शन, घडवण्याच्या उद्देशाने ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या जातात, त्यांना प्रादेशिक कादंबरी म्हणता येईल.''[७]मराठी प्रादेशिक कादंबरीचा विचार करतांना 'पाणकळा', 'सराई','पड रे पाण्या' इत्यादी कादंबऱ्यांचे लेखन करणारे र. वा. दिघे हे मराठीतील पहिले प्रादेशिक कादंबरीकार होत त्याच बरोबर गो. नी. दांडेकर 'पडघवली', व्यंकटेश माडगुळकर यांची 'बनगरवाडी' श्री ना. पेंडसे यांची 'गारंबीचा बापू', उध्दव शेळके यांची 'धग', रा. र. बोराडे यांची 'पाचोळा' अशा काही प्रादेशिक कादंबऱ्या सांगता येतील. ऐतिहासिक कादंबरी ही इतिहासाच्या आधारावर लिहिलेली असते. इतिहासकालीन पात्रे, स्थळे, घटना यांचा वापर या मध्ये असतो. ऐतिहासिक कादंबरीतील प्रत्येक व्यक्ती विशिष्ट स्थल, काल व परिस्थितीशी बांधलेली असते, व अनेकदा या व्यक्ती वाचकाला परिचितही असतात. परंतु ऐतिहासिक कादंबरी म्हणजे इतिहास नव्हे. ''इतिहास हा तटस्थ आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टिने लिहिलेला असतो व जे घडले ते सारेच इतिहासकाराला नोंदणे भाग असते. परंतु ऐतिहासिक कादंबरीत कादंबरीकार इतिहसातील सगळी पात्रे, घटना जशास तशा न होता त्याला आवश्यक ती माहिती उचलतो आणि स्वतःला हवीतशी मांडणी करतो''[८] या पध्दतीच्या कादंबरीला ऐतिहासिक कादंबरी म्हणतात.

१८७१ मध्ये रा. भी. गुंजीकर यांच्या लेखणीतून 'मोचनगड' पहिली ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली गेली. इंग्रजी राजवटीत निर्माण केलेली भूरळ हळूहळू या काळात कमी होऊ लागली.तत्कालीन सुशिक्षितांपैकी लोक अंतर्मुख बनुन आपल्या रामाजाच्या व देशाच्या अवनतीबद्दल विचार करू लागले. स्वदेशाच्या इतिहासाविषयी व परंपरेविषयी अभिमान जागृत झाला. त्या बरोबरच अद्भूत कल्पित वाङ्मयाची गोडी कमी झाली. ऐतिहासिक कथा–कादंबऱ्या निर्माण होऊ लागल्या. त्यात हरिभाऊ आपटे हे १८८५ ते १९२० या काळातील प्रसिद्ध ऐतिहासिक कादंबरीकार होत. हरिभाऊंची 'मैसूरचा वाघ' ही कादंबरी पहिली ऐतिहासिक कादंबरी होय. त्यानंतर 'गड आला पण सिंह गेला' ही सुध्दा त्यांची अतिशय गाजलेली ऐतिहासिक कादंबरी होय. त्याबरोबर गो. नी. दांडेकर यांची 'स्वराज्याची स्थापना' ते 'स्वराज्याचा श्रीगणेशा' या कादंबऱ्यात रणजित देसाई यांची 'स्वामी', विश्वास पाटील यांची 'पानिपत'. अशा काही ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची उदाहरणे आहेत. राजकीय कादंबरी ज्या कादंबरीत राजकीय घटनांचा वा राजकिय वातावरणाचा वापर प्राबल्याने ठळकपणे केलेला असतो ती राजकिय कादंबरी होय, ज्या कादंबरीत राजेरजवाडे, दरबार, सरकारी कामकाज, मंत्रीमंडळ असे राजकारणाशी संबंधित विश्व आहे. ती कादंबरी 'राजकीय' असतेच असे नाही. प्रा. ल. ना. जोग यांनी कादंबरीवरील आपल्या विद्वत्तापूर्ण प्रबंधात अशा कादंबऱ्यांचे दोन विभाग कल्पिले आहेत. त्यांच्या मते राजकिय कादंबरी व राजकारण असलेली कादंबरी वेगळीच होय. ''राजकीय घटनांमुळे पात्रांच्या जीवनात ज्या क्रिया–प्रतिक्रिया झाल्या असतील त्यांचे यथार्थ चित्रण करून लेखकाने तत्कालीन जीवनावर प्रकाश टाकला तर अशा कादंबऱ्या राजकीय सदरात मोडतील. विशिष्ट काळाची राजकीय पार्श्वभूमी कादंबरीत किती उठावदार झाली आहे. या निकषावरून राजकीय कादंबरीचे खरे मूल्यमापन होऊ शकेल''[९]

आजच्या या आधुनिक काळात अर्थकारण, समाजकारण व राजकारण ही अंगे एकमेकांमध्ये इतकी मिसळली आहेत की, त्यांना वेगळी स्वतंत्र कक्षा मानण्यापेक्षा एकंदर सामाजिक व्यवहाराकडे पाहण्याचे हे दृष्टिकोन आहेत असेच म्हणावे वाटते. ''एखादा संच किंवा सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आंदोलन हे एका अर्थी

आर्थिक सामाजिक अंगाशी निगडीत असले किंवा तसे वाटले तरी अंतीमतः त्याचा संबंध कोणत्या ना कोणत्य प्रकारे सत्तासंपादनाशी जुळून असल्यामुळे त्या घटनांना राजकीय म्हणता येते''.[१०]आलिकडच्या काळात धार्मिक वाटणाऱ्या बाबींचेही सत्तासंपादनाशी घनिष्ठ नाते असल्याचे आपल्या अनुभवाला येते आहे. एकंदरीत सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या निर्णयामागेही सत्तासंपादनाच्या संदर्भातील म्हणजेच राजकीय संदर्भातील हेत् किती व कोणते, हेच आज अनेकदा कळेनासे झाले आहे. सहाजिकच राजकारणाने संस्कारीत नाही. म्हणून आजच्या सामाजिक जीवनाकडे पाहतांना लेखकाकडे गंभीर राजकीस दृष्टीकोन असेल तर त्याव्दारे व्यक्त होणारे चित्रण हे राजकीय परिस्थितीचेच चित्रण ठरेल अशी आजची परिस्थिती आहे. उदाहरणासाठी राजकिय कादंबरीत वसंत वरखेडकर यांची 'प्रतिनिधी' अनिल बर्वे यांची 'थॅक्यु मिस्टर ग्लाड', अरून सांधुंची 'सिंहासन' वसंत अबाजी यांची 'सौभाग्यवती' अशा काही राजकीय विषय असणाऱ्या कादंबऱ्या आहेत. मानसशास्त्रीय कादंबरी या प्रकाराच्या आधारे मानसाच्या मनातील भावना चांगले वाईट या विषयी मनात होणारे संघर्ष य संघर्षाला मानसिक वास्तव म्हणतात. माणसाचे वर्तन अनेकविध स्वरूपाच्या परिस्थितीला अनुसरून निरनिराळय प्रकारे बनलेले असते. बाल्यावस्था, कुमारावस्था, तारूण्य, उतारवय, वार्धक्य या सर्व अवस्थेत असतो. वेगवेगळय कार्यक्षेत्रात त्यांच्या भूमिका निरनिराळया असतात. कुटुंबाचा घटक या नात्याने त्यांचे वर्तन घडते. पती किंव पत्नी, माता किंवा पिता, पुत्र किंवा कन्या अशा विविध भूमिका त्याने समाजात पार पाडलेल्या असतात. समाजात जगतांना माणसाचे बनलेले वर्तन आणि त्या वर्तनातून त्याची जगण्याची शैली मानसशास्त्रीय कादंबरीकार मांडण्याचा प्रयत्न करतो. थोडक्यात मानसिक वास्तवाचे सुप्तपणे, चित्रण करणारी कादंबरी म्हणजे मानसशास्त्रीय कादंबरी होय. मानसशास्त्रीय कादंबरीमध्ये बा. सी. मर्ढेकर यांची 'रात्रीचा दिवस', 'तांबडी माती', विश्राम बेडेकर यांची 'रणांगण', वसंत कानेटकर यांची 'घर', गंगाधर गाडगीळ यांची 'लीलीचे फुल', अशा काही मानसशास्त्रीय कादंबऱ्या आहेत. मानवी जीवनात मानवाला आपल्या अनेक भावनांचा कोंडमारा करून जगावे लागते व अनेकद ते आवश्यकही असते. माणसाचे अंगर्मन किंवा सुप्तमन ओळखण्याच्या कामी मनोविश्लेषण शास्त्राचा आधार कादंबरीत घेतला जातो. या कादंबरीचा हेतू ''मानवी स्वभावाच्या असंख्य, अंतर्क्य गुतागुंतीवर प्रकाश टाकणे एवढाच असतो''.[११] त्यामुळे मनोविश्लेषणाला आजच्या कादंबऱ्यांत फार महत्त्व आहे. कादंबरी आणि वास्तव ह पारंपारिकतेचा त्याग केल्यामुळे कादंबरीला केवळ वास्तवाकडे वळणेच नव्हे तर दैनंदिन वास्तवाच्या सूक्ष्म तपशीलात उतरणे भाग पडते. कादंबरीच्या लेखी कादंबरीतील दैनंदिन वास्तव केवळ वास्तव असून चालत नाही तर ते वास्तव वाढनेही आवश्यक असते. साहित्यातील वास्तवाची चर्चा करतांना सर्वसाधारणपणे कादंबरी हाच साहित्यप्रकार नजरेसमोर येतो. याचे कारण कादंबरीचे वास्तवाचे साहित्यिक चिन्हव्यवस्थेमध्ये केलेले रूपांतर हेच आहे. कविता–नाटक आणि महाकाव्याच्याही संदर्भात वास्तवाचा प्रश्न एवढया तीव्रतेने उपस्थित केला जात नाही. वास्तव आणि कादंबरी यांच्यामध्ये यामुळेच घनिष्ठ नाते निर्माण झाले आहे.

''दैनंदिन वास्तवाचे प्रत्यक्ष चित्र या नात्याने वास्तवाचा कादंबरीशी संबंध प्रस्थापित झालेला आहे कादंबरी या साहित्यप्रकाराचे अस्तित्व आकाराला आणण्यात या आकाररहित विस्कळीत अशा वास्तव महत्त्वाच सहभाग आहे. कोणत्याही वास्तवाची ही प्राथमिक पातळी टाळता येणे अशक्य असते. या सर्व गोष्टी खऱ्य असल्या तरी वास्तवाची संकल्पना जसे आहे तसे एवढी साधी सरळ राहू शकत नाही. या साध्या प्रारंभीमध्ये वास्तवाच्या व्यामिश्रतेची बीजे आहेत''.[१२] वास्तवाबद्दलची संकल्पना कितीही व्यामिश्र होत गेली तरी कादंबरी आणि वास्तव यांचे संबंध कायम राहिले आहेत. ह. ना. आपटे यांची 'मी' किंवा 'पण लक्षात कोण घेतो' वाचतान कादंबरी आणि वास्तव याचा संबंध जसा जाणवतो, तसाच किरण नगरकर यांच्यासारख्या आधुनिक लेखकाच्य 'सात सक्क त्रेचाळीस' मध्येही जाणवतो. कादंबरी वास्तवाशी एकाच नव्हे तर अनेक प्रकारांनी संबंध साधू शकते. अशाच प्रकारे कादंबरी लेखन करीत असताना कादंबरी मध्ये असलेले वेगवेगळेपणा आपणासमोर येतो कादंबरी वाङ्मयाचे असलेले वेगवेगळे पैलू आपणासमोर येतात. या साठी कादंबरी वाङ्मयाचा अभ्यास ह अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

समारोपः

मराठी साहित्यामध्ये कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार म्हणून उदयास आला आहे. इतर वाङ्.मयाच्या तुलनेत कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार आशय, अभिव्यक्ती, रचना, भाषाशैली इत्यादी प्रकारच्या दृष्टीकोनातून वेगळा ठरला आहे. इंग्रजी संस्कृतीच्या संपर्कामुळे आपणास विवेकनिष्ठ गद्याचा लाभ झाला असे समजले जाते. कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार इतर वाङ्मयापेक्षा प्रकृतीने वेगळा आहे. कथा, नाटक, निबंध, चरित्र, आत्मचरित्र या इतर वाङ्मय प्रकारापेक्षा तो वेगळा असा वाङ्मय प्रकार आहे. त्याची काही वैशिष्टये या वैशिष्टयामध्ये अनेक प्रकारचे विशेषीकरण दिसून येते. त्याच प्रकारे कादंबऱ्यांना कथा, नाटक, आत्मचरित्र इत्यादीचे रूप प्राप्त झालेले दिसते.

संदर्भ :

१. बिराजदार वसंत, ''आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास'', कैलास पब्लिकेशन प्रथमावृत्ती २०१४, पृष्ठ क्र. ११२

२. लुलेकर प्रल्हाद, ''साहित्याचे सांस्कृतिक संचित'', कैलास पब्लिकेशन प्रथमावृत्ती, डॉ. केशव तुपे २००५. पृष्ठ क्र. १६६

३. मुलाटे वासुदेव, ''मराठी ग्रामीण कादंबरी'', मेहता पब्लिसिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९३, पृष्ठ क्र. ७

४. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश खंड ३, रा. ग. जाधव, संपादक म. रा. सा. सं. मंडळ. मुंबई, प्रथमावृत्ति. पृष्ठ क्र. ६००.

५. ठाकुर रवींद्र, 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ क्र. ६३

६. तत्रैव पृष्ठ क्र, १४

७. प्रदक्षिणा खंड २, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९९१, पृष्ठ क्र. १७०

८. गणोरकर प्रभा /डहाके वसंत (संपादक), 'वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश' भटकळ फांऊडेशने, मुंबई, प्रथमावृत्ती डिंसेबर २००१, पृष्ठ क्र. १८२

९. बापट गोडबोले, 'मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास', व्हिनस प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, पृष्ठ क्र. १८३

१०. पाध्ये डिगांबर,'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी',संपादक विलास खोले लोकवाङ्मय ग्रह मुंबई. तृतीयावृत्ती पृष्ठ क्र. ९८

११. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १८०

१२. अक्षरयात्रा, 'अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ' २००९२०१०, संपादक डॅा. दादा गोरे, पृष्ठ क्र.१

दलित आत्मकथेत आलेली शाळेतील अस्पृश्यता

प्रा. डॉ.नामदेव शिनगारे
मराठी विभाग
महिला महाविद्यालय,गेवराई

प्रस्तावना :-

साठोत्तरी कालखंडानंतर मराठी साहित्यात दलित साहित्याचा एक प्रवाह उदयाला आला.स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता हा विचार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्वज्ञान ही दलित साहित्याची मूलात्म प्रेरणा वा अंत:प्रेरणा ठरते. 'डॉ.आंबेडकर' हे दलित साहित्याचे प्रेरणामूल्य तर साक्षात दलित जीवन ही दलित साहित्याची आविष्कारभूत चिरप्रेरणा आहे असे म्हणता येईल.

कोणत्याही साहित्याच्या निर्मितीची बीजे जीवनातील वास्तवात असतात आणि जीवनाच्या घडणीत साहित्याचाही वाटा असतो.कोणताही साहित्य प्रवाह हा एकाएकी व उगीच निर्मान होत नाही.त्याच्या निर्मितीमागे काही कारणे असतात.प्रेरणा प्रयोजने,प्रवृती हेतू असतात.बदलती नवी साहित्यदृष्टी,बदलते साहित्यमूल्य जसे याच्या मुळाशी असते,तसेच बदलते जीवन,बदलता संदर्भ ,बदलत्या राजकीय,सामाजिक घडामोडी याही असतात.काळाबरोबर साहित्य बदलते. साहित्यात त्या काळाचे प्रतिबिंब कमी अधिक प्रमाणात उमटलेले असते. काळाच्या परिणामापासून साहित्य वेगळे राहू शकत नाही.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाचा प्रसार झाला.उपेक्षित समाजाला शिक्षण मिळाल्यामुळे स्वत्वाची जाणीव झाली.त्यामुळे दलित समाज ढवळून निघाला आणि दलित साहित्याचा प्रवाह निर्माण झाला.कथा,कादंबरी, नाटक,कविता या साहित्यप्रकाराबरोबरच ज्या साहित्यप्रकाराने आपल्या गतायुष्यातील चांगल्या वाईट आठवणी रेखाटल्या त्या आत्मकथनांच्या माध्यमातून.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनाही शाळेत असताना अस्पृश्यतेचे अनेक दाहक अनुभव वाट्याला आले. संस्कृतची आवड असूनही केवळ अस्पृश्य असल्या कारणाने मला पार्शियन भाषेकडे निरूपायाने धाव घेणे भाग पडले.ते म्हणतात, 'मला संस्कृत भाषेचा अत्यंत अभिमान आहे व ती मला चांगली यावी अशी अजूनही माझी इच्छा आहे. संस्कृतचा अभिमान व संस्कृत भाषा आपल्याला चांगली अवगत असावी याविषयी माझ्या अंत:करणात विलक्षण तळमळ असतानाही शिक्षकाच्या कोत्या वृत्तीमुळे व संकुचित दृष्टीकोणामुळे मला संस्कृत भाषेला मुकावे लागले.१

अशी खंत ते व्यक्त करतात.हीच अवस्था सबंध अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या दलितांची होती.

'बलुतं'मधील शाळेतील प्रसंग लेखक सांगतात, 'तेव्हा शाळा मारूतीच्या देवळात भरत असे.महार मुलं पायरीवर बसत.एकदा ब्राह्मन मास्तरांनी तात्याला रूळ फेकून मारलेला.तात्यानं काय करावं ? तो रूळ तसाच मास्तरांच्या दिशेला फेकला.मास्तरांना खोक पडली.मास्तरांचं रक्त पाहून तात्या महारवाड्यात पसार झाला.तेव्हापासून तात्या शाळेतच गेला नाही.२

खऱ्याअर्थाने तात्याने भिरकवलेला रूळ हा तत्कालीन व्यवस्थेवर आहे. मास्तर हा निमित्तमात्र आहे.

प्र.ई.सोनकांबळे अस्पृश्यतेच्या अनेक आठवणी सांगतात.तहाण लागली म्हणून लहानगा प्रल्हाद एका खड्ड्यातले साचलेले पाणी पीत असतो.कोणी पाहील की काय ही भीती त्याच्या मनात असते.तो महार आहे ना जिथे सवर्णांची गुरे पाणी पितात ते पाणी पिऊन तो बाटवीत होता.आणि पाणी पीत असताना एक शेतकरी येतो,रोखतो,सांगतो.असं करू नको पाणी बाटवू नको.मार पडल.......३

असाच प्रसंग नामदेव व्हटकर कथा माझ्या जन्माची या आत्मकथेत सांगतात,लहाण मुलांचा वर्ग मारूतीच्या देवळात भरायचा.

आम्ही खालच्या कट्ट्यावरची अस्पृश्यांची पोरे काही चुकलो किंवा आम्ही दंगा केला तर मास्तर बसल्या ठिकाणाहून तो रूळ आम्हाला फेकून मारत असत.तो कसा लागेल,कुठे लागेल याचा आमच्या बाबतीत विचार करण्याची फारशी गरज त्यांना नसायची.पुन्हा तो आम्हावर फेकलेला रूळ ज्या पोराला मारला असेल त्यानेच उठून वरच्या गाभाऱ्यातील मास्तरांना वरून-दुरून अलगद टाकल्यागत दिला पाहिजे. तो परत देताना मास्तरांना शिवाशिव होता कामा नये,अशी दक्षता आम्हाला घ्यावी लागायची.४

शंकरराव खरातही आपल्या बालपणीचा शाळेतील पहिल्या दिवसाचा प्रसंग 'तराळ-अंतराळ' या त्यांच्या आत्मकथनात सांगतात. "मी सरळ शाळेच्या उघड्या सोप्याच्या पायऱ्या चढून आत गेलो.तिथं बसलेल्या लहाण मुलांच्या रांगेत बसलो.पुढं नवी पाटी ठेवली.ती मुलांची रांग वाण्या-बामणाच्या-उदम्यांच्या मुलांची होती,त्याच रांगेत मी सरळ बसलो.मला पाहताच वाण्या-बामणाची मुले एकदम टवकारली.उठून एकदम झटकन बाजूला हाटली.एकाएकी साप-विंचू निघावा तशी त्यांची धावाधाव झाली.ती बाजूला पळाली,माझ्याकडं ती एखाद्या जंगली जनावरागत बघू लागली.

'आरं हा तर म्हारड्याचा !'

'म्हारड्याची जागा पायरीखालची !'

'च्यायला ! म्हारा-मांगाची कार्टी पायरीच्या खाली बसतात.पण हे कार्ट वर कसं....?'

'ये म्हारड्या,आमाला बाटवतोस का ?'

'शिंदळीच्या आमाला शिवू नको ! आमाला विटाळ होईल.'

'याला लाथा घाला ! हाणा भडव्या-म्हारड्याला !'

'भडव्याला मारा ! ढकला खाली !'५

खऱ्या अर्थाने इथल्या व्यवस्थेने अस्पृश्यतेच्या बाबतीत मांडलेला खेळच होता.आणि त्या खेळाकडे गुमान बघण्याशिवाय पर्याय नव्हता.

'उपरा'मध्ये लक्ष्मण माने यांना जातीयतेतून आलेले कितीतरी दु:ख त्याने भोगले होते.अस्पृश्यतेच्या ज्वाळेने त्यांचेही बालपण करपलेले होते.

लक्षाला शाळेच्या बाहेर बसून शिकावे लागले.भरल्या पंगतीमधून ताटावरून उठावे लागले.ओंजळीने पाणी पितांना अंगावर पाणी उडू लागले म्हणून सावरून बसायला जाताना तोल जाऊन पाण्याच्या टिपाला स्पर्श झाला तर शिव्या खाव्या लागल्या आणि त्याच्यातील पाणी ओतून देण्यात आले. या सर्वातून तावून सुलाखून निघणाऱ्या लक्ष्मणचे व्यक्तिचित्र लक्षणीय आहे.६

'मरणकळा'या आत्मकथनात जनाबाई कचरू गिऱ्हे शाळेच्या पहिल्या दिवशी आलेला अनुभव अत्यंत भयंकर होता.शाळेच्या समोर बाप लेक उभी असताना गावातले लोक जमा झाले.

आशातच एक गावातली बाई आली आन् मनाय लागली, 'काय बया,ही भिकाऱ्याची ,सेमंडी मेंमडी पोरगी साळात बसायची काय.हे तर नवलच बया.मास्तर, ह्या पोरीला आमच्या पोरीच्या शेजाला बसू नका बया.नायतर हाकला त्या पोरीला. 'हे आयकून म्या रडाय लागली आन् मनाय लागली, 'बाव,नगं मला शाळा.चल पालावर !७

अज्ञान-अंधकारात असणाऱ्या आणि मुलींना शिकविणे म्हणजे शिंदळकी असा समज असणाऱ्या गोपाळ समाजातील एक मुलगी शिक्षण घेते.पाथर्डी तालुक्यातील खेर्डे गावच्या पांडुरंग पाटील यांच्या सांगण्या-वरून लेखिकेचे वडील शाळेत पाठवितात. अस्पृश्यतेचे विखारी डंख सोसून गोपाळ समाजाच्या मुलीने इथल्या व्यवस्थेला न जुमानता आपलं आयुष्य घडविले व समाजा समोर एक आदर्श उभा केला.

'जिणं आमुचं'या आत्मकथनाच्या माध्यमातून बेबी कांबळे यांनीही शाळेमध्ये आलेल्या अनुभवांचे मोजकेच चित्रण केले आहे.

त्यांना कन्या शाळेत घेतले तेव्हा सगळे वर्ग सवर्ण मुलींचे आयुष्यात प्रथमच या त्यांना बाटवायला निघालेल्या, "वर्गात आम्हाला पाहताच आम्ही रक्तपितीने नासलेली, सडलेली, रक्त,पू गळणाऱ्या व्यक्तीसारखी आम्ही त्यांना दिसत असू." हा शाळेच्या पायरीवर पाय ठेवताच आलेला पहिला अनुभव बालमनात चीडच अधिक निर्माण करणारा आहे.८

'अक्करमाशी'मध्ये शरणकुमार लिंबाळे यांचं बालपणही इतर अस्पृश्य मुलांसारखेच भयावह गेले.ते म्हणतात 'मला माझं बालपण आजबी भयावह वाटतंय'. शाळेचा प्रसंग

सांगताना ते म्हणतात,जवा शाळा मारवाड्याच्या वाड्यात भरायची,तवा आमी खाली बसायचो.पोरं वसरीवर बसायचे.मास्तर ढेल्जंत बसून गावातल्या पोरांना गणित समजावून सांगायचा. आमी खाली जोड्याजवळ.भवताली चपला सोडलेल्या.म्या मास्तरच्या चपलाला शिवायाचा न्हैय.चपलांना आपला ईटाळ व्हईल वाटायचं.गुर्जीच्या चपला मला रामाच्या पादुकावानी वाटायच्या. ९

'माज्या जल्माची चित्तरकथा'या शांताबाई कृष्णाजी कांबळे यांच्या आत्मकथनात लेखिकेला आलेला शाळेतील अस्पृश्यतेचा प्रसंग व बालमनाला पडलेला प्रश्न अत्यंत बोलका आहे.

'मी तिसरीत गेले.आमची शाळा बदलली.साबळ्याच्या वाड्यात तिसरीचा वर्ग हुता.तिथं आमी तिसरीच्या वर्गात गेलो.तिसरीच्या वर्गाला पाटील मास्तर शिकवायला हुतं.त्यानी आमाला बाहीर बसवलं.ते आमाला शिवून घेत नव्हतं.पोरांना पन शिवू देत नव्हतं.आमचं काय चुकलं तर ते लांबनंच छडी मारायचं.पाट्या तपासताना आमाला पाट्या खाली ठिवायला सांगायचं.त्यांनी पाटी तपासल्यावर खाली ठेवायचं.मग आमी पाटी घेत हुतं.मास्तराला शिवलेलं चालत नव्हतं.'

मी आयला म्हनलं, "आये,मास्तर पन मानूस हाय.आपूनबी मानूस हाय.मग मास्तर कसा आपल्याला शिवून घेत नाय ?"१०

'बिराड'या अशोक पवार यांच्या आत्मकथनातून बेलदार या भटक्या जमातीचे चित्रण हे कोणत्याही सहृदयी माणसाच्या काळजात घर करून बसते. भीक आणि भूक,दारिद्र्य आणि गुन्हेगारी या चक्रात सापडलेल्या दु:खाची ही करूण कहाणी आहे.पोटाच्या भुकेतून लागलेला शिक्षणाचा आणि शाळेचा शोध लेखक आपल्या शब्दात सांगतात.

"दुपारच्याला साळा सुटल्यावर मास्तर आन् मास्तरीन साळंतून पालापसल्या हिरीवर जेवायला येयाचे.जेवण झाल्यावर उरलेली भाकर आन् कोलड्यास हामाला देयाचे.मला तर लयी खावावं वाटायचं.ते रोजच जेवायला येयाचे.जेवायला आल्यावर मी,आय तिथच घुटमळायचो"११

'बेरड'या भीमराव गस्ती यांच्या आत्मकथनातूनही त्यांच्या शालेय जीवनातील प्रसंगही इतर अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या मुलांप्रमाणेच बाल मनावर परिणाम करणारे होते.

"सरका की रे बेरडांच्या पोरानू ! मस्ती आलीया व्हय ?---आवं मास्तर,यासनं लगवा की दोन-तीन रठ्ठ !बगा वाट बी सोडीत नैत !" हे चावडीवरील हनुमंताच्या दर्शनाला येणाऱ्या कुळवाड्यांचे उद्गार तरी काय सांगता ? त्यांच्या या उद्गारातून स्वत: उच्च असल्याची मग्रुरी आणि बेरड हे नीच असल्याने ते तुच्छ असल्याचीच भावना प्रतीत होते. १२

थोडक्यात दलित आत्मकथनातून जो तळातला उपेक्षित वर्ग होता.त्याच्या अनुभव विश्वाची वेगळी ओळख होते. आपले अनुभवविश्व मांडताना अनेकांच्या आत्मकथनातून बालपण येते. बालपण हे निरागस असते. संस्कारक्षम असते. त्याच्यावर जसे संस्कार करावेत तसा तो घडत असतो.

संस्कारक्षम बालमनावर तत्कालीन कालखंडात जातीव्यवस्थेचे, वर्णव्यवस्थेचे दाहक चटके बसले होते आणि ते चटके जन्म घेतल्यानंतर अगदी बालपणापासूनच भोगावे लागले. त्याचे बालपण खडतर होते परंतु या खडतर प्रवासातूनच पुढे नवे आयुष्य उभे राहिले. हे जरी खरे असले तरी अनेक आत्मकथनातून बालचित्रण आलेले आहे. शिक्षणासारख्या पवित्र समजल्या गेलेल्या क्षेत्रातही अस्पृश्यतेचे दाहक अनुभव शिक्षण घेत असताना वेळोवेळी आत्मकथनकारांच्या बालभावनांना बसतात. ही खरी इथल्या व्यवस्थेची शोकांतिका आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर-माझी आत्मकथा,संपादक-ज.गो.सन्त,तथागत प्रकाशन, नांदेड-पृ.क्र.१४
२. पवार दया, 'बलुतं'ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. सहावी आवृत्ती पृ.क्र.२६
३. सोनकांबळे प्र.ई., 'आठवणींचे पक्षी' , चेतना प्रकाशन, औरंगाबाद -पृ.क्र.४०
४. व्हटकर नामदेव, 'कथा माझ्या जन्माची'-प्रकाशन मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई,पहिली आवृत्ती ऑगस्ट १९८३ पृ.क्र.१६
५. खरात शंकरराव, 'तराळ-अंतराळ, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती :१९८१पृ.क्र.७०
६. मुलाटे वासुदेव, 'दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद. आवृत्ती पहिली :१९९९,पृ.क्र.११६
७. गिऱ्हे जनाबाई, 'मरणकळा', गिऱ्हे प्रकाशन, औरंगाबाद.तृतीय आवृत्ती :१८ फेब्रुवारी २००७,पृ.क्र.३०
८. मून नरेंद्र, 'जिणं आमुचं आणि वाटा पळवाटा एक आकलन', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.पृ.क्र.४७
९. लिंबाळे शरणकुमार, 'अक्करमाशी',दिलीपराज प्रकाशन,पुणे.सातवी आवृत्ती. ६ डिसेंबर २०१४पृ.क्र.२२
१०. कांबळे शांताबाई कृष्णाजी, 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' सुगावा प्रकाशन, पुणे चौथी आवृत्ती.जुलै २००९ पृ.क्र. १२.
११. पवार अशोक, 'बिराड',मनोविकास प्रकाशन,पुणे,चौथी आवृत्ती पृ.क्र.८२
१२. मुलाटे वासुदेव, 'दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.आवृत्ती पहिली :१९९९,पृ.क्र.२२५

सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासणा करणारी दीर्घ किवाता :शेणाला गेलेल्या पोरी

प्रा.बाजीराव कृष्णाजी पाटील
मराठी विभाग प्रमुख
राधानगरी महाविद्यालय,राधानगरी

प्रस्तावना : आधुनिक मराठी कविता संख्येने अल्प आहे. आजच्या धकाधकीच्या छोट्या भावविश्वात दीर्घ कवितेला मानाचे स्थान नाही. त्याचे कारण म्हणजे स्वतःला ओरबडून घेणे आजच्या कवींना पसंत नाही. अलीकडे ग्रामीण साहित्यामधून अतिशय संवेदनशीलतेने या गोष्टी चित्रित होत आहेत.मराठी साहित्यात खंडकाव्याची परंपरा दिसते. आधुनिक मराठी काव्यामध्ये अलीकडे दीर्घकविता लिहिली जाऊ लागली आहे. उदा. वसंत आबाजी डहाके यांची'योगभ्रष्ट' दीर्घ कविता, दिलीप चित्रे यांनी दीर्घ कविता लिहिल्या आहेत. रजनी परुळेकर यांची'दीर्घ कविता', 'काही दीर्घ कविता' , 'पुन्हा दीर्घ कविता' असे काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. ग्रामीण कवितेमध्ये इंद्रजित भालेराव यांची 'कुळंबिनीची कहाणी ' ही दीर्घ कविता प्रसिद्ध आहे. महादेव गोरख कांबळे यांची विठाबाई नारायणगावकर यांच्या जीवनावर आधारित 'वेदनांकित घुंगराचे संदर्भ ', सतीश सोळांकूरकर यांची 'रुजवात ' अशा काही दीर्घ कविता लिहिल्या जात आहेत. पण जितक्या मोठ्या प्रमाणात स्फुट कविता लिहिली गेली तितक्या प्रमाणात दीर्घ कविता लिहिली गेली नाही.दीर्घ कविता ही कवीने आत्म्याला खरडवून केलेली प्रार्थना असते. यातील निवेदक या जगण्याच्या झटापटीत मुक्तीची प्रार्थना करीत असतो. एका प्रश्नाचे उत्तर सापडताच असंख्य प्रश्नांच्या विळख्यात तो सापडला जातो. शब्दाकडून अर्थाकडे जाण्याला काहीतरी कारण असावे लागते तरच शब्दात मोठी शक्ती येते.अशी बरीच शक्तीस्थळे चंद्रशेखर कांबळे यांच्या शब्दा-शब्दातून ओसंडून वहात आहेत म्हणूनच 'शेणाला गेलेल्या पोरी 'ही दीर्घ कविता रसिक वाचकांना काहीतरी देऊन त्यांची तहान भागवते, यासाठीच या दीर्घ कवितेचा विचार या शोधनिबंधात करणार आहोत.

'शेणाला गेलेल्या पोरी' हा दीर्घ कवितासंग्रह दर्या प्रकाशनने प्रकाशित केला असून ६० कविता या पुस्तकात संग्रहित केल्या आहेत. हा अर्थांच्या शक्यता व्यक्त करणारा कविता संग्रह आहे. प्रत्येक कविता वेगळी, स्वयंपूर्ण आणि स्वतंत्र आहे पण यातील कोणतीही कविता सुटी सुटी वाचली तरीही वेगळा आशय घेऊन येते. तशा या कविता एकमेकींशी एकसंघपणे जोडल्या गेलेल्या आहेत. शेण ,शेणी आणि शेणाला गेलेल्या पोरी हाच विषय केंद्रस्थानी असल्याने एका विशिष्ट भावविश्वाचे दर्शन ही कविता घडविते. ग्रामीण परिघातल्या शेण गोळा करायला जाणाऱ्या पौगंडावस्थेतील पोरींच एकदरीत भावजीवन हा या कवितांचा गाभा आहे.

ग्रामजीवनातील स्त्रीरुपे ' त्यांचे भावविश्व, कृती-उक्ती , भोवतालची पुरुषीसत्ता ,निसर्ग-प्राणी यांचे विश्व, यांच्याविषयीचे कालातीत परिवर्तनही चिंतनामध्ये आले आहे. पोरींच्या ओरबाडल्या गेलेल्या आयुष्याचे अनेक पदर ही कविता समग्रपणे उलघडवून दाखविते. खरं तर मराठी कवितेला हा विषय सर्वार्थांने वेगळा आहे. आपल्याच नाद-तालात अतिशय संयतपणे वाहणाऱ्या नदीप्रवाहासारखी ही कविता रसिक-वाचकाला आपल्या कवेत घेते.ग्रामीण कवितेचे ठळक विशेष मांडतांना प्रा. डॉ. कैलास सार्वेकर म्हणतात, '१९८० नंतरच्या या ग्रामीण कवितांचे काही ठळक विशेष लक्षात येतात. त्यातील महत्वाचे विशेष असे की , या कालखंडात उदयास आलेले कवी हे ग्रामीण भागात जन्माला आलेले, वाढलेले, शिकलेले आहेत.कमी अधिक प्रमाणात का होईना पण प्रथमपासून त्यांच्यावर ग्रामीण कवितेचे संस्कार ,चळवळ,संमेलने,कृतिसत्र,नियतकालीके, वृत्तपत्र याच्या माध्यमातून होत आहेत.आपलेच जीवनानुभव हे कवी आपल्या भाषा/प्रतिकातून मांडताहेत (पृ१३९) आता.......

घरानं केलं अतिक्रमण
अंगणातला तिचा मोडला संसार
अंगणासकट तुळस झाली हद्दपार
ती जगते, कुढते
चार बाय सहाच्या व्हरांड्यात
नाहीच जमलं तर
तळ तुटलेल्या भांड्यात
पाय पसरायला तिला
मिळत नाही माती (पृ. २१)

कवीने या कवितेतून खेड्यात असलेल्या तुळशीवृंदावनाचे बदलते ठिकाण आणि अंगणासकट तिचं हद्दपार होणं वेळप्रसंगी चार बाय सहाच्या व्हरांड्यात तिचं उरलं-सुरलं अस्तित्व किंवा तळ तुटलेल्या भांड्यात तुळशीचं जगणं याचा आढावा घेतला आहे

पोरी,
शेण लावल्यावर
हात धुवायला जायच्या
शेजारच्या पाटावर
पोरं तिथंच करायची अंघोळ
विस्कटलेल्या घाटावर
एकाची चड्डी करायची
दोघातिघांनी वल्ली
घिरट्या घालणाऱ्या गिधाडासारखी
तिथच जमायची गल्ली (पृ.२३)

खेड्यातल्या स्त्रीजीवनातला पुरुषी मनःस्ताप, मुलांचा पोरीना होणारा त्रास या कवितेत सूचित झाला आहे. वेळ प्रसंगी मुली पोराना चपलेचा आरसा दाखवायच्या अशा प्रसंगातून पोरांच्या जीवाचा कोळसा व्हायचा. या आपमानाचा बदला म्हणून पोरीनी जिवापाड लावलेल्या ओल्या शेणींची पोरं नासधूस करायची.

पोरी,
शेण गोळा करतात
पण,
लावत नाहीत शेणी
भरवतात
गोबरगॅसला घास(पृ.३१)

गोबरगॅस-गॅस आल्याने चूलीचे महात्म्य काही प्रमाणात कमी झाले आहे.मात्र चूल-शेण-शेणी आजही उब धरुन आहेत. शेणी -शेण -माती याच्याशी मुलींचा संबंध थोडाफार कमी झाला असला तरी संपलेला नाही. आधुनिक जीवनशैलीमुळे खेड्यांचे झालेले आधुनिकीकरण,त्यामूळे खेड्यांचा झालेला कायापालट पण शेण शेणी माती याच्याशी घट्ट असलेली ग्रामीण नाळ तुटलेली नाही. याविषयीचे सूचन कवी करतात.

पोरी शेणाला
जिवापाड जपताना घालतात

शिराट्याचं कुंपण
भर उन्हात शेणीबरोबर
पोरींचच होतं रापण
नसते त्यांना ऊन,वारा,थंडी
रचतात शेणींची हुंडीच्या हुंडी
पण तरीही सरकार देत नाही
कधी पोरीना
सेव्ह द गर्लचा सन्मान......(पृ.३६)

१३व्या कवितेतील पोरी भरमसाठ शेणी थापतात,बाळासारखं शेणींचं संगोपन करतात. शेणींचा नाश होऊ नये म्हणून शिराट्यांचं कुंपण घालतात, प्रचंड कष्टाची क्षमता राखून असतात. पोरींचे शेणी करणे ही सर्जक क्रिया आहे. जन्म-संवर्धन-संगोपन-संरक्षण आणि समृद्धीच्या सर्व क्रिया प्राणपणाने करणाऱ्या स्त्रीरुपाचे धर्म त्यांच्या ठायी आहे. मानवी सातत्याचे संजीवन टिकवणाऱ्या या पोरींना'सेव्ह द गर्लचा सन्मान मिळत नाही.

आता पोरीच म्हणतात
दवाखाण्यात डॉक्टर,नर्स ऐवजी
शेणी लावणाऱ्या पोरी ठेवा
पणतीच होऊन जळेल
मग वंशाचा दिवा(पृ.३६)

' पणतीच वंशाचा दिवा ठरणार असल्याचा विश्वास या ठिकाणी पोरींनी दिला आहे.

२०व्या कवितेत पोरींची प्रतिकार करण्याची क्षमता दर्शविली आहे.पोरीची खोड काढणाऱ्या सदू सुताराच्या पोराची तक्रार घेऊन बायजा पाटलाकडे जाते. ती सांगते.

सदू सुताराचं पोरगं लय आगाव
काढतय रोज
शेणाला जाणाऱ्या पोरींची कळी
त्यांना बघून विस्कटतय
पिंजराच्या व्हळी
बाया समोरच बसतय मुद्दामच
मुतायला
उगाचच लागतय लाजमुडं हसायला(पृ.४९)

सदू सुताराचं इरसाल पोरगं,पोरीना बघुन त्याचं विस्कटनं, निलाजरं वर्तन,बायजा पाटलाच्या पुढे मांडते पाटील समजावणी करीन असे सांगतात,नाही ऐकलं तर तुम्हीच बघा असेही सांगतात.

न राहून पाटलीन म्हणाली
बायजे,
पोरीना म्हणावं त्येला
आंडील पाड्याला ठेचतात तसा ठेचा
वर मारा पत्री
म्हणजे घसरणार नाही त्याचा पाय
गाई, म्हशीतही मग दिसल भाड्याला माय.....,(पृ.५१)

या ठिकाणी पाटलापेक्षा पाटलीनीचा हिस्का परिणामकारक असल्याचे लक्षात येते.त्याबरोबरच प्राचीन गावगाड्यातील पाटलांकडून स्थानिक पातळीवरची तंटा -भांडणे मिटविणारी यंत्रणा अधोरेखित होते. इथे पुरुषीसत्ताधारी मानसिकतेचा बंदोबस्त आपल्या पध्दतीने पोरीनी केला आहे.

काही कवितांमधून लोकगीतांची बांधणी व लोकगीतांच्या शैलीचा रेखीवपणा लक्षवेधक ठरतो.

घालावे लागत नाही पोलादावर घाव
चाकाच्या आसावरती घट्ट बसते धाव
शेणीच्या द्वेशाने धगधगून पेटतो भाता
म्हणतो,
शेणीसारखीच जळण्याची ताकद दे अग्नी देवता(पृ.६२)
पोर म्हणाली,
आई प्रेताबरोबर आधी शेणी का ग जळतात?
आई म्हणाली,
अगं त्या बाईच्या असतात भनी
म्हणून प्रेताबरोबर सती जातात शेणी
घट्ट मिठी मारतं प्रेत शेणीला,
पेटता पेटता....(पृ.६६)

या ओळीतील कवीचे अनुभव विश्व उपरोधाचे सूचन करते. पोरी आणि शेणी यांचे अनुबंध प्रेताचे शेणीला घट्ट मिटी मारणे, लिंगडीच्या अक्षता यातून लोकमाणसाच्या असणार्‍या श्रद्धां –अधश्रद्धांवर प्रकाश टाकला आहे.

माळाच्याच उरावर
पोरीसाठी कधी कधी
माळ रडतो ढसा ढसा
भेटलच एखादं उमदं
जनावर
तर त्याला विचारतो
शेणी लावणार्‍या पोरींचा पत्ता
जनावरं सांगतात
शेणी आणि पोरी गेल्या मरुन

फरक फक्त इतकाच
की
शेणी
जळताना मरतात
आणि
पोरी
जगतानाही मरतात
आणि जळतानाही मरतात *(पृ.१०८)*

या ओळी कवितेतील अनुभवविश्वाचे केंद्र म्हणून म्हणता येईल. आपल्या संस्कृतीमधील स्त्रीजीवनाचे पारंपरिक मूल्य आणि शेणी यातील एक आदिम सहसंबंध या कवितेत कवीने मांडला आहे. मरण, सरण आणि शेणी यातील अनुबंध अधोरेखित करताना 'स्त्रीचे सतीत्व ' केंद्रस्थानी आणले आहे.

या दीर्घ कवितेला प्रा. एकनाथ पाटील यांची विवेचक प्रस्तावना आहे ते लिहितात,' गावगाड्याशी आणि तिथल्या संस्कृतीशी सर्वार्थाने एकरूप झालेल्या या पोरींच्या जगण्यातून गावगाड्याच्या प्रथा-परंपारांचा एक व्यापक पट या कवितेतून उलगडत जातो.शेणा सोबत चिकटुन येणारे किती तरी सांस्कृतिक संदर्भ गावाला जिवंत करीत जातात. हे संदर्भ या कवितेचे मोठे बलस्थान आहे.'

या कवितेची पाठराखण प्रा. डॉ. राजन गवस यांनी केली आहे ते लिहितात, 'बदलत्या काळातील स्त्री भावजीवनाचे कंगोरे उलगडत कृषिजन समूहातील पोरींचे संगोपनशास्त्र, मानसशास्त्र, समूहवर्तनशास्त्र, लोकमानस, लोकनीती, लोकरीती ही कविता मांडत जाते. परंपरेतील स्त्रीमनात गोठलेली मुक्ततेची आस या कवितेतून व्यक्त होते.प्रतिकात्मकता व प्रतिमात्मकता ही या कवितेची वैशिष्ट्ये आहेत.

निष्कर्ष :

१. शेणाला गेलेल्या पोरीआणि त्यांचे विश्व असा आलक्षित विषय केद्रस्थानी ठेवून या कविता साकारल्या आहेत.

२. अन्याय आणि आत्याचाराला सामोऱ्या जाणाऱ्या आणि कधी कधी धिटाईने व्यवस्थेला जाब विचारणाऱ्या पोरी कवितेत भेटतात.

३. लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती जगणाऱ्या, जात्यावरील ओवीमधून अभिव्यक्त होणाऱ्या नवविवाहिता स्त्रियांचे चित्र डोळ्यासमोर उभे राहते.

४. स्त्रियांचे मोकळे होण्याचे गावाबाहेरील माळ(गोठण),जात्यावरील दळण व पाणवठा हे त्यांच्या भावभावनांच्या अभिव्यक्तीचं ठिकाण साकार केलं आहे

५. मराठी साहित्यप्रांतात एक वेगळा विषय घेऊन ही दीर्घ कविता आपल्यासमोर आली आहे.

६. चंद्रशेखर कांबळे या कवीची वैचारिक नाळ महात्मा फुले यांच्या'कुळंबिन' या 'अखंड' मधील विचाराशी जोडली आहे.

७.पोरींच्या बहुविध दर्शनाने बोलीच्या रसाळ अभिव्यक्तीचे, खेड्यातल्या स्त्रीजीवनाचे संवेदन जागे झाले आहे.

८. सर्वच कवितांमधून करुणस्वरांची आर्तता भरुन राहिली आहे

९. रुढ ग्रामीणवर्णन-कथना पेक्षा या कविता वेगळ्या आहेत.

१०. या दीर्घ कवितेतील प्रत्येक शब्द आणि अर्थ या मागे कवीचे निरीक्षण आहे.

समारोप : या दीर्घ कवितामधून संपूर्ण कृषीजीवन येत नाही तर खेड्यातील पोरींच्या जीवनाचा एक छोटा तुकडा येतो.तोच इतका भयावह आहे की, स्त्रीजीवनाची दाहकता त्यातून जाणवते. कवीच्या प्रत्येक शब्दात,प्रतिमा आणि प्रतिकात खूप सामर्थ्य दडलेले आहे.त्यामूळेच ही कविता वाचकांना एक नवा पण दाहक अनुभव देऊन जाते. आज आपण आधुनिक जगतात वावरत

असलो तरी खेड्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक विषमता याची झळ कष्टकरी पोरीना सोसावी लागते. एका सामाजिक-सांस्कृतिक भिन्नतेची दाहकता या कवितांमधून ध्वनित होते. शेण-शेणी-पोरी-माळ-जनावरं सारेच बदलल्याचे हे काव्यभान म्हणावे लागेल त्यामूळेच ही कविता खूप महत्वपूर्ण अशीच आहे.

संदर्भ :

१.सार्वेकर प्रा. डाॅ. कैलास 'मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास',मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,प्रथमावृत्ती१९९९/पुनर्मुद्रण२०१७पृ.१३९.

२.कांबळे चंद्रशेखर, 'शेणाला गेलेल्या पोरी', दर्या प्रकाशन,पुणे, प्रथमावृत्ती२०१९.

३.तत्रैवःपृ.२१

४. तत्रैवःपृ.२३

५.तत्रैवःपृ.३१

६.तत्रैवःपृ.३६

७.तत्रैवःपृ.५१

८.तत्रैवःपृ.६२

९.तत्रैवःपृ.६३

१०.तत्रैवःपृ.१०८

युद्ध नको बुद्ध हवा

डॉ. पुरोषत्तम गुणवंतराव पखाले
मराठी विभाग प्रमुख
मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड

आज आमचा देश आणि जग खूप भयावह परिस्थितीमधून जात आहे. या देशातील आणि जगातील भयानक वातावरण माणसाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण करतोय? माणसाचे अस्तित्व आणि त्याची अव्याहतपणात टिकून राहण्याची मानसिकता खच्चीकरण होण्याच्या मार्गावर वाटते. जगातील बलाढ्य व्यक्ती माणसाच्या मानसिकतेला संपवून टाकणाऱ्या व्यवस्थेची निर्मीती, आज करीत असल्याचे अनुभव आपल्याला येत आहे. सत्य, अहिंसा, शांती, प्रज्ञा, शील आणी करूणा या मूल्यांना आज कुठेच महत्व नाही. याची जाणिव होत असतांना दिसते. जगामध्ये माणसाच्या मानुष्कित कुठेच मानसाचे स्थान दिसत नाही. काही मूठभर लोकांच्या मनामध्ये प्रज्ञा, शील, करूणा, सत्य, अहिंसा, शांती या मूल्यवर्धीत मार्गाचा अंवलंब करीत असल्याचे वाटत नाही. या जगातील मानुस म्हणून जिवन जगण्याची शास्वती देण्याची आशा पल्लवित होते. ही जर सत्य, अहिंसा, शांती, प्रज्ञा, शील करूणा या मूल्यांना जगात महत्व उरल्याचे आढडत नाही. तर मग असे म्हणावे लागते की,''जग विनाशाच्या मार्गावर वाटचाल करीत असुन ती वाटेल त्या दिशेने सर्व जग आणि या जगातील देश, देशात राहणारी विविध पंथ—संप्रदाय, त्यातील मनुष्यजात ही प्रत्येक बाबतीत एकमेकाच्या परस्पर स्पर्धेत असल्याचे दिसून येते. स्पर्धा ही मूल्यांची करावी, शस्त्राची नाही. स्पर्धा जर मूल्यांची असली तर जगामध्ये नवीन नवीन मूल्य प्रस्थापित होऊ शकते. पण स्पर्धा जर शस्त्राची असेल, अण्वस्त्रांची असेल तर प्रत्येक माणूस माणसात असणारा देश, देशात वास्तव्य करणार जग हे एकमेकांच्या विरोधामध्ये येऊन ठाकले आणि म्हणून असे होऊ नये. यासाठी बुद्धाने या जगात प्रज्ञा, शील, करूणा, सत्य, अहिंसा, शांती, समता, स्वातंष्य, बंधुभाव, न्याय आणि मानुष्कीला जागणारे तत्वज्ञान माणसाला शांततामय जीवन जगण्यासाठी,'अहिंसेचे तत्वज्ञान' या जगाला अडीचहजार वर्षापूर्वी देण्यात आलेत.'' ते सर्व तत्वज्ञान शांततेचा मार्ग अवलंब करीत असून अहिंसेने जीवन जगण्याचे संबोधन करते. हे जीवन प्रतिकूल परिस्थितीतही समाधान व्यक्त करून माणसाच्या मानुष्कीला अभ्युदय देऊन जाते. जगामध्ये समृद्धता, शातंता, अहिंसा निर्माण व्हावी यादृष्टीने प्रयत्न करते. जगातील आणि देशा—देशातील राष्ट्रीयत्व अखंडित राहावे यासाठी अहिंसेच्या मार्गाचा अवलंब करने महत्वाचे ठरते या जगातील अहिंसा टिकली तर माणूसटिकेल, मानुस टिकला तर मानुष्की टिकेल आणि म्हणून माणूस टिकला तर या जगामध्ये माणूस हा मोठ—मोठे शोध नैसर्गिक रित्या, नैसर्गिक शक्ती, वरती अवलंबून राहून, निसर्गाच्या तत्वज्ञानाचा अवलंब करून, निसर्गनिर्मित व्यवस्थेला बळकट करण्याचा प्रयत्न करतो निसर्गनिर्मित व्यवस्था या जगात बळकटझाल्यास माणूस किती जगाचा विकास करेल आणि जग विकासाच्या मार्गावर जाईल. परस्परांमध्ये भेद राहणार नाही.परस्परांमध्ये निराशा निर्माण होणार नाही.

परस्परात कोणत्याही प्रकारचा क्लेष जाणवणार नाही. यादृष्टीने बुद्धाचं तत्त्वज्ञान मार्गदर्शन करते जगात ज्या देशाने बुद्धाचे तत्वज्ञान स्विकारलेले आहेत. ते ते देश शांतता मै वातावरणाने समृद्ध झालेले आहेत. या देशात समृद्धी असणे हेच या देशाचे आणि माणसाच्या मानुष्कीचे तत्त्वज्ञान, मूल्य निर्माण करण्याच्या दिशेने प्रयत्न करत राहते. बुद्ध आणि शांततेचा मार्ग निर्माण करणारे आणि बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानावर चालणारे काही थोर मंडळी, महापुरूष व समाजसुधारक धार्मीक या जगात होऊन गेले. ते सर्व समाजसुधारक आणि धर्म व्यक्ती शांततेचा अहिंसेचा, पुरस्कार करतात. शांतता टिकून राहण्यासाठी मानवातील भेद नष्ट करण्यासाठी समता, बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी सर्व समाजसुधारक विज्ञानवादी दृष्टीकोनाने प्रयत्न करीत राहतात. हेच मूल्य आमच्या माणूष्कीचे मूल्य असले पाहिजेत.ही मूल्ये तेच आहेत जे बुद्धाचे तत्वज्ञान सांगते. म्हणजे मानुष्कीचे तत्त्वज्ञान माणसा—माणसाला जवळ आणण्याचे

तत्वज्ञान आणि जगाला जवळ आणण्याचे तत्वज्ञान बुद्ध देत आहे. आज सर्व जगात साक्षरता निर्माण झालेली आहेत जेव्हा पर्यत या जगामध्ये अशिक्षितता होती तेव्हा पर्यंत जग विज्ञानाच्या संशोधनापासून दूर होते. या जगात साक्षरता निर्माण होणे म्हणजे विज्ञानाचे संशोधन करणे आणि विज्ञानाच्या संशोध ानातून निसर्ग तत्वाला आवश्यक असणारी विचारसरणी निर्माण करून देणे हे माणसाचे मूल्य असले पाहिजे. पण ज्या ठिकाणी अशिक्षितत्ता आजही आहेत. त्या सर्व ठिकाणी माणसामाणसांत भेद असलेला दिसून येतो. माणसामाणसात उच्च—नीचता दिसून येते. माणूस एकमेकापासून दूर राहायला शिकतो. याकरिताच बुद्धाने ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर आर्यअष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करून माणसांना गळत अंधाराकडून प्रकाशाकडे नेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ते म्हणतात संमेक दृष्टीने मानसाचे महत्व समजण्याकरिता भगवान बुद्ध परिव्रजकांना म्हणतात,''अंधार कोठडीत मनुष्य हा तिच्यातील एक कैदी आहे हे तुम्ही लक्षात घेतले पाहिजेत. ही अंधारकोठडी गळत अंधाराने भरलेली आहेत. अंधार इतका आहे की मानसाला काही दिसू देत नाही.मानसाला आपण कैदी आहोत हेही कळत नाही.दीर्घकाल अंध ाारात राहिल्यामुळे मनुष्य केवळ आंधळा होऊन राहिलेला आहेत. इतकेच नाही तर त्याला प्रकाश कशाल्या म्हणतात ''अशी एखादी वस्तू अस्तित्वात असू शकते याबद्दल त्याला शंका वाटते. मन हे एक असे साधन आहे की, ज्याच्यामुळे मनुष्याला प्रकाश मिळू शकतो. अंधार कोठडीत मानसाच्या मनाची अशी अवस्था होते की त्याचे मन साधन ठरू शकेल. संम्येकदृष्टी जे करू शकते तेच संम्येकदृष्टीच्या अंतिम उद्देशातकाय आहे हे समजू शकतात. अविद्येचा नाश हाच संम्येक उद्देश आहे संम्येकदृष्टी ही मिथ्या दृष्टीच्या अगदी उलट आहे. मनुष्याला दु:खाचे अस्तित्व आणि दु:ख निरोधाचा उपाय ही उदात्त सत्य समजणे म्हणजेच अविद्या होय. संम्येकदृष्टीचा हेतू माणसाने कर्मकाडांच्या विध ीिंना व्यर्थ समजणे. आणि शास्त्राच्या पाविष्यावरील विश्वास दाखवून देणे हा आहे सम्येक विचार. संम्येकदृष्टी करता माणसाने अद्भूत कल्पनांचा त्याग केला पाहिजेत. निसर्ग नियमाविरूद्ध कोणतीही गोष्ट होऊ शकते ही गोष्ट माणसाने मानता कामा नये स्वतंत्र मन आणि विचार हे संम्येकदृष्टीसाठी आवश्यक आहेत. प्रत्येक माणसाला काही ध्येय, आकांक्षा, महत्वकांक्षा असायला पाहिजे. संम्येक वाचा म्हण्जे काय माणसाने सत्य असेल तेच बाोलावे. असत्यतें बोलू नये. माणसाने दुसऱ्या विषयी वाईट बोलू नये. माणसाने दुसऱ्याची निंदा नालस्ती करू नये. लोकांविषयी रागावलीस शिवीगाडी ची भाषा वापरू नये. सर्वांशी आपुलकीने सौजन्याने बोलावे अंतहीन मूर्खपणाची बडबड करू नये. समंजपणे व मुद्देसूदपणे बोलावे ही सम्येक वाचा असली पाहिजे'' असे बुद्धाला वाटते आणि त्या मार्गाचा अवलंब संपूर्ण आयुष्यात ते करीत असतात. अशा प्रकारची संम्येक परिव्रजक काया. सम्येकदृष्टी, संम्येक संकल्पना, संम्येक वाचा, संम्येक कर्म, संम्येक आजीविका, संम्येक व्यायाम, संम्येक स्मृती प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या माणसाच्या मार्गावर काही अडथळे असतात. ते म्हणजे लोभ, द्वेष, आळस, स्तुती, संशय, निश्चय ही पाच फळे माणसाने दूर करायला पाहिजे. समाध ाी केवळ चित्ताची एकाग्रता, संम्येक समाधी मनाला चांगल्या गोष्टीचा विचार करण्याची व चांगल्या गोष्टीचा नेहमीच विचार करण्याची सवय लावते. संम्येक समाधी चांगल्या कृती करण्यास आवश्यक अशीच प्रेरणा मनामध्ये निर्माण करते. माणसावर प्रेम करणे माणसाला स्वंतत्र निर्माण करून देणे. असे संम्येक समाधीचे उच्च उद्देश आहेत. जर प्रत्येकाने आर्यअष्टांगिक मार्गाचा संम्येकदृष्टी, संम्येक संकल्प, संम्येक वाचा, संम्येक आजीविका, संम्येक कर्मात, संम्येक व्यायाम,संम्येक स्मृति, सम्येक समाधी या आर्यअष्टांगिक मार्गाचा अवलंब केल्यास माणसाचे, देशाचे आणि जगाचे कल्याण होईल शील मार्ग म्हणजे काय ?शील मार्ग म्हणजे पुढील गुणाचे पालन करणे पुढील काही सद्‌गुण. शील म्हणजे नितिमत्ता वाईट गोष्टी न करण्याची आणि चांगल्या गोष्टी आचरणात आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे शीलमार्ग. अपघात करण्याची लाज वाटणे, शिक्षेच्या भीतीने वाईट गोष्टी करण्याचे टाळणे म्हणजे ऐहिक सुखाचा त्याग करणे. स्वार्थ म्हणजे परतफेडीची अपेक्षा न करता दुसऱ्याच्या भल्यासाठी स्वत:ची मालमत्ता रक्त, देह, अर्पण, करणे इतकेच नव्हे तर प्राणत्याग करणे म्हणजे दान होय.याचाच अर्थ योग्य संम्येक प्रयत्न,

हाती घेतलेले काम किंचितही माघार न घेता अंगी असलेल्या सर्व सामर्थ्यनिशी पूर्ण करणे. विर्य म्हणजे शांतीने द्वेशाने द्वेशाला उत्तर न देणे.द्वेशाने द्वेशाला न मारणे म्हणजे शांती निमार्ण होईल. सत्य म्हणजे खरे, माणसाने कधीही खोटेबोलता कामा नये. त्यांचे भाषण हे सत्य असले पाहिजेत. सत्या खेरीज दुसरे काही असता कामा नय. अधिष्ठान म्हणजे ध्येय गाठण्याचा दृढनिश्चय होय. करूणा म्हणजे मानवा विषयी प्रेम, दया, शीलता निर्माण करणे. मैत्री म्हणजे प्राण्याविषयी, मित्रा विषयी, नव्हे तर शत्रू विषयी देखील मनुष्य प्राण्यांना मीच नव्हे तर जीवन मात्रा विषयी बंधुभाव बाळगणे म्हणजे मैत्री. उपेक्षा म्हणजे औदासिन्य नानाक्षती आभाळ नावावरून असलेली मानवी स्थिती प्राप्त करणे. पारामीता आपल्या कुवतीनुसार प्रत्येकाने सद्‌गुणाचे पालन करणे म्हणजेच पारमिता यांचे पालन करणे असे बुद्ध म्हणतो. म्हणून या जगाला आज युद्धाची नाही तर बुद्धाची गरज आहे. जगामध्ये सर्व ठिकाणी प्रत्येक देशाने अन्न, वस्त्राची, निर्मिती केलेली आहे. अण्वस्त्रांची निर्मिती देशाला, माणसाला आणि मानव जातीसाठी घातक आहेत. या अन्वस्त्रांच्या निर्मिती करिता लागणारी साधन सामग्री हे जर माणसाच्या विकासाकरिता ऊर्जा निर्मितीचे साधन बनले तर माणसाचा विकास हा होऊ शकतो. पण त्या ऊर्जेचा अन्न वस्त्र निर्मिती करता वापर न केल्यास अनु रेणूची निर्मिती होऊन माणसाच्या मानवजातीचा, प्राणिमात्राचा आणि समग्र जीवसृष्टीचा संहार करते म्हणून अन्वस्त्र ही शक्ती प्रत्येक देशाने निर्मिती केली असली तरी ती मानवाच्या कल्याण करिता, मानवाच्या उपयोगाकरिता आणि मानवाच्या समग्रह जीवन जातीच्या कल्याण करिता तिचा उपयोग करावा. असेच बुद्धाचे तत्वज्ञान सांगते अंधश्रद्धा बुद्धाच्या तत्वज्ञानात कुठूनही कुठेही दिसून येत नाही. ईसा पूर्व पंधराशे वर्षापूर्वी या देशात बाहेरच्या अनार्य लोकांनी आमच्या देशात येऊन अंधश्रद्धा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यामुळे भारतीय समूह अंध ाराकडे लोटला गेलात्या अंधारातून माणसाला निघण्याकरता, माणसाला काढण्याकरता बुद्धाचे तत्त्वज्ञान अंगिकार केल्यास किंवा त्यांचे तत्वंज्ञान आचरणात आणल्यास माणूस कितीतरी कालावधीपासून अंध ारात खितपत पडलेला प्रकाशाकडे वाटचाल करतो. प्रकाशाकडे जाणे स्वतंत्र मुक्तीचेद्वार निर्माण करून देण्याचे काम बुद्ध करतो. बुद्धाच्या विचारासरणीमध्ये संम्येकवाणी, संम्येकज्ञान आणि संम्येक आचरण हीपद्धती असल्याने जगामध्ये माणसात भेद निर्माण होत नाही. मानवा—मानवा देशाप्रती स्पर्धा, निर्माण होत नाही. या चळवळी करता माणूस एकमेकाच्या विरोधामध्ये आक्रमण करून माणसाची मानसिक असंतुलित स्थिती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने माणूस एकमेकाचां आणि एकमेकाच्या देशावरती आक्रमण करतो. स्वार्थ निर्माण झाल्याने कुणाचीही गय होत नाही. कुणालाही माफ केल्या जात नाही. यामुळे जगाात युद्धाची युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण होत असल्याने माणसामाणसात शांतता निर्माण होत नाही. प्रत्येक माणसाबद्दल शंका निर्माण केल्या जाते. मानव जाती—जातीतील शंका माणसा—माणसात शंका मुरूण हि युद्धाच्या निर्मितीसाठी मानसिक स्थिती कारणीभूत ठरत जाते. मग निसर्गाचे तुकडे होतात ते तुकडे देशा देशांमध्ये, जातीजातीमध्ये, धर्मा धर्मामध्ये, संप्रदायामध्ये वाटल्या जातात हीच स्वार्थी स्पर्धा मानवी परिस्थिती युद्धाच्या नियतीला कारणीभूत असते. म्हणून या जगाला शांतता आणि समृद्धी ची समृद्ध परिस्थिती निर्माण करून देण्याकरिता जगाला युद्ध नको तर बुद्ध हवा असे मला म्हणावेसे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ:—

१) बुद्ध आणि त्यांचा धम्म बुद्धीस्ट रिसर्च असोसिएशन नांदेड २००३

२) गौतमबृद्धाचे चरित्र

कृष्णराव अर्जुन केळूसकर युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर

३) २) भगवान बुद्धाचा उपदेश

नेहा प्रकाशन १२० गुरूनानक पुराव अशोकनगर नागपूर १७

अनुवादित साहित्य तंत्र आणि स्वरुप

डॉ. विठ्ठल केदारी
मराठी विभाग सहाय्यक प्राध्यापक ,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,अंबाजोगाई जि. बीड

मराठी साहित्य लेखनामध्ये अनुवादित साहित्य मोठ्या प्रमाणात निर्माण होते आहे. अनुवादित साहित्य लेखन ही एक कला आहे. ह्यासाठी अनुवादाकडे कमीत–कमी दोन भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. अनुवाद करताना किमान ही अट महत्वाची आहे. अनुवाद सकस आणि परिणामकारक होण्यासाठी अनुवादकाने ह्या बाबींकडे लक्ष देतानाच संस्कृती आणि वर्गीय रचनेसंबंधी जाण असणे गरजेचे असते. ज्यावेळी लेखक साहित्य लेखन करतो त्यावेळी त्यास अनुवाद प्रक्रियेतून सांस्कृतिक अथवा सामाजिक संदर्भाचा अभ्यास असणे गरजेचे असते.

भाषांतर अथवा अनुवाद यास इंग्रजी ट्रान्सलेशन हा इंग्रजी शब्द आहे. भाषांतर करताना सामाजिक गरजा विचारात घेवून होते. आपल्याला वाचन करताना तर कोणाला लेखन करताना भाषिक विकासासाठी भाषांतराची गरज वाटते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशामध्ये अनुवादाला विशेष महत्व आहे. भारतामध्ये विविध भाषा बोलल्या जात असल्याने अनुवादास विशेष चालना मिळते. तसेच भारतामधील विविध प्रदेशातील लोक आपला दैनंदिन व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी आपली मातृभाषांतून व्यवहार साधते असतो. भारतामध्ये मराठी, कन्नड, गुजराथी, मल्याळम, उर्दू, पंजाबी आणि संस्कृत भाषेतून तो व्यवहार पूर्ण करत असतो. म्हणजे व्यक्तींच्या व्यवहारामध्ये त्याची भाषा महत्वाची ठरते. परंतु ज्यावेळी त्याला एखाद्या भाषेत अनुवाद करण्याची वेळ येते त्यावेळी त्याची फार अडचण होते. ज्ञान घेण्यावेळी दुसऱ्या भाषेचे महत्व लक्षात येते. अशावेळी दुसऱ्या भाषेचे महत्व विचारात घ्यावे लागते.

एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत संक्रमित करणे म्हणजे भाषांतर होय. साहित्यासंदर्भात भाषांतराचा विचार करणे अवघड प्रकिया आहे. कोणत्याही भाषेतून दुसऱ्या

भाषेत साहित्याचे भाषांतर करणे हे जिकिरीचे आहे. त्या भाषेचा मूळ आशय, अर्थ यामध्ये कोणताही बदल न होता तो अर्थ अनुवादित करणे हे फार सोपे काम नाही. तो अर्थ अनुवादकाला भाषेत आणणे शक्य होणे महत्वाचे आहे. प्रयत्न केल्याने ह्या गोष्टी शक्य होतात. मात्र नित्याच्या संभाषणात स्थूलमानाने आशय समजणे पुरेशे असते. परंतु अचूक आणि जशास तसा अर्थ येणे अवघड असते.

अलीकडच्या काळात भारतीय भाषांमधील साहित्याची देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणात होताना दिसत आहे. प्रामुख्याने कानडी, बंगाली आणि हिंदी भाषेतील उत्तम साहित्य मराठी भाषेत अनुवाद स्वरूपाने येताना दिसते आहे. भारतीय भाषांमधील चांगले, दर्जेदार साहित्य मराठीत अनुवादित होते आहे. ''आधुनिक मराठी साहित्यात अनुवादाची परंपरा फार जुनी आहे. प्रथम संस्कृत, इंग्रजी व बंगाली भाषेतून मराठीत आले. उदाहरणार्थ 1909 साली सरस्वतीबाई यांनी दामोदर मुखोपाध्याय यांच्या 'मा ओ मेये' या बंगाली कादंबरीची 'सरोजिनी' या नावाने मराठीत अनुवाद प्रसिद्ध झाला. 1992 साली किशोरीलाल गोस्वामी यांच्या 'राजकुमारी' या हिंदी कादंबरीचा कमलाबाई किबे यांनी मराठीत अनुवाद केला. नंतरच्या काळात निरनिराळ्या भाषांतून पुस्तके मराठीत येवू लागली. त्यामध्ये मामा वरेकरांनी केलेले शरच्चंद्र चॅटर्जी यांच्या जवळजवळ सर्व पुस्तकांचे अनुवाद प्रसिद्ध आहेत. अशा प्रकारची इतर अनेक उदाहरणे आढळतात.''[1] लेखक अनुवादकांनी लेखक म्हणून ओळख निर्माण केलेली असते. वाचकवर्गामध्ये त्यास मान्यता मिळते. दुसऱ्या भाषेमध्ये आपल्या पेक्षा श्रेष्ठ लेखक आढळला तर त्याची कलाकृती इतर भाषांतमाध्ये अनुवादित करण्यासाठी धडपडतात. अनुवादासाठी लेखक नेहमी अभिजात साहित्यातील श्रेष्ठ कलाकृती निवडतात. बऱ्याचवेळा हे लेखक काव्यवाङ्मयाचा गद्य अनुवाद करताना दिसतात. संवेदनाक्षम मन आणि लेखकाचा अनुभव व वैशिष्ट्येपूर्ण शैली यामुळे लेखकाचे अनुवाद सरस व अजरामर आहे. बऱ्याचदा रसिकांना वाचकांना आवडलेली पुस्तके अनुवादित होतात. ही अनुवादित होणारी पुस्तके मूळ भाषेत श्रेष्ठ असतात असेही असेल हेही सांगता येत नाही. ही पुस्तके वाचकांच्या मनाला भिडलेली असतात. याला आपण वाचकाची नवनिर्मिती असे म्हणू शकतो. येथे एखाद्या कलाकृतीचा अनुवाद करणे ही प्रकिया नवनिर्मितीसारखीच असते. बहुधा अनुवादक आवडत्या लेखकाच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करतात. ''कोणत्याही लेखकाला जे सांगायचे असते ते काही फक्त त्याच्या अभिव्यक्तीच्या भाषेपुरते मर्यादित

नसते. त्याची भाषा हे त्याचे व्यक्त व्हायचे माध्यम असते. ती भाषा आणि तिने निर्माण केलेल्या भाषिक आणि सांस्कृतिक अवकाशात त्याची साहित्यकृती जरी एकरूप रूजलेली असली तरी तिचे पुनर्रोपन दुसऱ्या भाषेत करणे काही अंशी का होईना शक्य असते. भाषांतराच्या मर्यादा लक्षात घेताही एक गोष्ट जाणवते ती ही, लेखकाला आपल्या साहित्यकृतीतून जो संदेश पोहोचवायचा आहे तो त्याच्या भाषेशी घट्ट बांधलेला असला तरीसुद्धा तो दुसऱ्या भाषेतूनही तितक्याच किंवा थोड्या कमी प्रभावीपणे व्यक्त होवू शकतो आणि म्हणूनच भाषांतराचा खटाटोप करायला भाषांतकार धजावतात.''[2] अनुवादामध्ये मूळ कलाकृती रसिकाच्या मनात सतत जागती राहणे, हे अनुवादकाचे कौशल्य असते विविध भाषांतील कलाकृती मराठीत आणताना दोन्ही भाषांतील अर्थाची सूक्ष्मता, सांस्कृतिक पर्यावरणाची जाणीव आणि म्हणी–वाक्प्रचार यातील नेमके सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ अनुवादकाला परिचित असायला हव्यात. अनुवादकाने हा तोल व्यवस्थितरित्या साधायला हवा. अशा या मराठी भाषेच्या वैविध्यपूर्ण स्थानामुळे मराठीतील अनुवादाचे क्षेत्र दिवसेंदिवस समृध्द होतना दिसत आहे.

आज जी परकीय भाषेतील भारतीय भाषांत भाषांतरे होतात. फ्रेंच भाषा (वा.द. दिवेकर) यांनी जॉ–पॉल सार्त्र या अस्तित्ववादी तत्ववेत्त्याचे 'ले मो' हे आत्मचरित्र पर पुस्तक 'शब्द' या नावाने मराठीत आणले. यामध्ये सार्त्रचे बालपण व त्याकाळात महत्व रेखाटले आहे. ''भाषांतर करताना एका भाषेतील आशय आणि त्या साहित्यकृतीचा आकृतिबंध समजावून घेणे, तिच्यामधील संदेशवहन आणि अर्थवहनाचा बाज लक्षात घेणे आणि तिचे झालेले आकलन दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे हे घडत असते म्हणजे आपण अवगत केलेल्या साधनांनी एखादे कुलूप उघडावे, आतले सगळे गोळा करावे आणि ते दुसऱ्या पेटीत कुलूपबंद करून त्याची किल्ली आपल्या माहितीच्या माणसाच्या हाती सुपूर्त करावी असे हे झाले. या सगळ्याचे साधन असलेली भाषा तिच्या सगळ्या खुंब्यासकट, बारकाव्यसकट समजली पाहिजे आणि मग लक्ष्य भाषा आपल्याला हवी तशी, मूळ साहित्यकृतीच्या आकलनाच्या जवळात जवळ जात वापरता आली पाहिजे. भाषांतरात भाषेच्या वापराला अतोनात महत्व येते ते यामुळेच. शांता शेळके यांनी भाषांतरित केलेल्या 'चौघीजणी'च्या जगात आपण इतके सममाण होतो ते त्यांच्या भाषेवरच्या पकडीमुळे तर राम पटवर्धनाचे 'पाडस' आपल्याला म्हणूनच पुन्हा पुन्हा वाचावेसे वाटते.''[3] भाषांतर वाचत

असताना खूपदा मूळ भाषेतल्या वाक्यरचनांचा प्रभाव जाणवतो. काही वेळा वाक्यांच्या बारकाव्यावर लक्ष दिल्याने भाषांतरातील सहजतेला खिळ बसताना दिसते. पूर्वीची आणि नंतरची वाक्ये संदर्भासाठी पुन्हा–पुन्हा वाचावी लागतात. त्याशिवाय मराठी संहितेला एकसंधता येवू शकत नाही. भाषा कृत्रिम व तूटकटपणा अशा ढोबळ दोषामुळे अर्थ परिचित होण्यासाठी समस्या उद्भवतात. यामुळे अनुवाद फसतो तर काही आशय आणि रंजक विषयाच्या साहचर्याने अनुवाद वाचनीय ठरतात. यावेळी भाषांतरकार नीट समजावून घेवून भाषांतर करत असतो.

वाङ्मयाचा अनुवाद करतेवेळी अनुवादक फक्त कलाकृतीचे भाषांतर करत नसतो. यावेळी भाषांतरकाराला त्या समाजाचे सांस्कृतिक वैभव, संदर्भ ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भातून ह्या वाङ्मयरचनेला भाषांतरातून निर्माण करावी लागते. यासर्व बाबतीतल्या संदर्भांना अनुवाद करताना अनुवादकाला वरील सर्व गोष्टी विचारात घेवून अनुवाद करावा लागतो. त्यामुळेच कलाकृतीचा अनुवाद श्रेष्ठ होत असतो.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. पुण्यभूषण : आजचा काळ आजचं साहित्य, स्मरणिका, 83 वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, पुणे, पृष्ठ क्र. 115
2. पुण्यभूषण : आजचा काळ आजचं साहित्य, स्मरणिका, 83 वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, पुणे, पृष्ठ क्र. 119
3. पुण्यभूषण : आजचा काळ आजचं साहित्य, स्मरणिका, 83 वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, पुणे, पृष्ठ क्र. 120

टोपी शुक्ला में चित्रित आधुनिक समस्याएँ

प्रा. कलशेट्टी महादेव काशिनाथ
हिंदी विभाग
श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरूम ता. उमरगा जि. उस्मानाबाद

सुप्रसिद्ध कथाकार एवं उपन्यासकार डॉ. राही मासूम रजा का नाम हिंदी साहित्य में अग्रणी से लिया जाता है। उन्होंने साहित्य को समाज का यथार्थ दर्पण मानकर समाज को साहित्य के माध्यम से प्रस्तुत किया है। समाज के भूत, वर्तमान तथा भविष्य की स्थितियों को वे अपनी लेखनी द्वारा पाठकों के सामने रखते हैं। हिंदी तथा ऊर्दू साहित्य में उनका महत्वपूर्ण योगदान रहा हैं। उन्होंने "टोपी शुक्ला" नामक उपन्यास लिखा है। इसमें आधुनिक ज्वलंत समस्याओ को प्रस्तुत किया गया है। डॉ. सूर्यनारायण रणसुंभे इसे यथार्थवादी अर्थात जीवनवादी उपन्यास कहते हैं। डॉ. रजा ने इस उपन्यास में समाज की व्यथा को प्रस्तुत किया है। डॉ. सूर्यनारायण रणसुंभे के अनुसार - " हिंदी और ऊर्दू में समान रूप से लिखनेवाले डॉ. रजा के उपन्यासों में इन्सानियत की चीख सुनाई देती है।"१

"टोपी शुक्ला" भारत-पाक विभाजन के बाद लिखा गया उपन्यास है। इसमें हिंदू-मुस्लिम संबंधो को पूरी सच्चाई के साथ प्रस्तुत किया गया है। इसमें विभाजन के समय की मानसिकता का चित्र अंकित है। साथ ही विभाजन के पूर्व की समस्याएँ, उस समय की मानसिकता और विभाजन के बाद की मानसिकता को प्रस्तुत किया गया है।

भारत-पाक विभाजन के बाद की मानसिकता :

बेरोजगारी, साम्प्रदायिकता, मानसिक तनाव, आपसी झगडे, मारपीट, डर, शक, नफरत और आतंक से भरा माहोल आदि समस्याएँ विभाजन के बाद पैदा हो गई। जिससे हिंदू-मुस्लिम की मानसिकता में बदलाव दिखाई देने लगा। इस संदर्भ में जीवनीकार डॉ. रजा लिखते हैं-"टोपी अलीगढ केवल इसलिए आया है कि वह यह देख सके कि मुसलमान नौजवान किस तरह के ख्वाब देखता है।"२ हिंदू युवक को लगता है कि पाकिस्तान बन जाने के बाद भी अलीगढ मुस्लिम युनिवर्सिटी बनाने की क्या आवश्यकता है? यहाँ आनेवाली लडकियाँ भी पढने कम भाभी ढूँढने ज्यादा आती है। या किसी लेक्चरर से इश्क लडवाकर उसकी नौकरी के साथ शादी कर लेती है। इसमें से बहुत ही समस्याओं को हम आज भी मौजूद देखते हैं। समय बदला, स्थितीयाँ बदली पर वही मानसिकता और समस्याएँ बरकरार रही।

साम्प्रदायिक समस्या :

"साम्प्रदायिकता" समाज को लगा हुआ ग्रहण है। साम्प्रदायिकता के कारण ही भारत-पाक विभाजन हो गया आज भी साम्प्रदायिकता के कारण दंगे हो रहे हैं। साम्प्रदायिकता ने सभी क्षेत्र में अपना जाल बिछा दिया है। नौकरी के लिए साम्प्रदायिकता का उपयोग किया जा रहा है। प्रस्तुत उपन्यास में भी साम्प्रदायिकता के कारण टोपी शुक्ला को नौकरी नहीं मिलती क्यों कि वहाँ मुस्लिम युनिवर्सिटी है। टोपी शुक्ला इस साम्प्रदायिकता की जंजीरों को तोडना चाहता है। लेकिन उसे समाज एवं परिवार का विरोध

सहना पडता है। इस पर व्यंग्य कसते हुए प्रकाशक लिखता हैं - "टोपी शुक्ला" एक ऐसे हिन्दुस्तानी नागरिक का प्रतीक है जो मुस्लिम लीग की दो राष्ट्रवादी थ्योरी और भारत-विभाजन के बावजूद आज भी अपने को विशुद्ध भारतीय समझता हैं। हिन्दू-मुस्लिम या शुक्ला-गुप्ता-मिश्रा जैसे संकुचित अभिधानों को वह नहीं मानता ऐसे स्वजनों से उसे घृणा है जो वेश्यावृत्ति करते हुए ब्राम्हणपना बचा कर रखते हैं, पर स्वयं उससे इसलिए घृणा करते हैं कि वह मुस्लिम मित्रों का समर्थक और हामी है। टोपी शुक्ला अन्ततः ऐसे ही लोगों से काम्प्रोमाइज नहीं कर पाता और आत्महत्या कर लेता है।"३ साम्प्रदायिकता के कारण समाज को कई नुकसान उठाना पड रहा है।

बेरोजगारी की समस्याः

"बेरोजगारी" सबसे बडी समस्या मानी जाती है। "टोपी शुक्ला" में बेरोजगारी स्पष्ट रूप में दिखाई देती है। इफ्फन ने हिस्ट्री में एम.ए. किया तो "टोपी" ने हिंदी में, दोनो भी लेक्चरर बनना चाहते हैं। कई महाविद्यालयों और विश्वविद्यालयों में अर्जियॉ देते है। लेकिन दोनों को भी कहीं नौकरी नहीं मिलती इफ्फन लेक्चरर बन जाता है लेकिन रीडर नहीं। टोपी बेरोजगारी की हालत में अनुसंधान करता हैं वह बेरोजगारी से उब कर सकीना से कहता है-"अरे नौकरी न मिले तो क्या करें? घर पडे रहने से तो अच्छा है कि आदमी पी-एच.डी. कर ले।"४ आज काबिलीयत के बल पर नौकरी नहीं मिलती बल्कि साम्प्रदायिकता, रिश्तेदारी के बल पर नौकरी मिलती है।

अनमेल विवाह : दहेज की समस्या

"टोपी शुक्ला" में अनमेल विवाह की समस्या को भी दर्शाया गया है। मुन्नी बाबू का विवाह कुरूप लाजवन्ती से किया जाता है। क्यों कि वह पैसेवालों की बेटी थी। इस पर व्यंग्य कसते हुए जीवनकार लिखते हैं - "लाजवन्ती बडी अच्छी लडकी थी। बस एक ऑख जरा खराब थी। बायें पैर को घसीटकर चलती थी। रंग जरा ढका हुआ था। और मॅुह पर माता के निशान थे। परन्तु इन बातों से क्या होता है? शरीफ लोगों में कहीं बहुओं की सूरत देखी जाती हैं?.... वह पण्डित सुधाकर लाल की इकलौती बेटी थी। पण्डित जी शहर के सबसे बडे वकील थे। बारह हजार की आमदनी थी। बडे जमींदार थे। कई कल-कारखानों के हिस्सेदार थे।"५ दहेज के बल पर कुरूप लाजवन्ती ब्याही जाती है। दहेज लेना-देना कानूनन अपराध होने पर यह दहेज-प्रथा जारी है। इसे भी "टोपी शुक्ला" की समस्या माना जा सकता है।

नौकरी की समस्याः

नौकरी आज के युग की सबसे बडी समस्या है। टोपी को कहीं नौकरी नहीं मिलती। "नौकरी के संबंध में व्यंग्यात्मक रूप में जीवनकार लिखते हैं- "नौकरी ! तीन अक्षर और दो मात्राओं का यह शब्द आज के ख्याबों की कसौटी है। जो इस कसौटी पर खरा उतरे वही खरा है। नौकरी ही से घर और परिवार की कोंपले फूटती हैं।"६ नौकरी ने सबको झकझोर के रखा है। हर कोई नौकरी पाना चाहता है। नौकरी शब्द हर किसी के जहन में दौड रहा है। जीवनीकार के शब्दों में-"नौकरी !" यह शब्द हमारी आत्मा के

माथे पर खून से लिखा हुआ है। यह शब्द खून बनकर हमारी रगों में दौड रहा है। यह शब्द ख्याब बनकर हमारी नींद की हतक कर करा है। हमारी आत्मा नौकरी के खूँटे से बँधी हुई लिपि की नांद में चारा खा रही है।"७

नौकरी का महत्व आज इतना बढ गया है कि उसके सामने प्रेम, मित्रता, इन्सानियत आदि शब्द बौने लग रहे हैं। इस संदर्भ में इफ्फन, टोपी से कहता है- "अब लडकियॉ लडकों से शादी नहीं करती। लडके तो सिर्फ इश्क करने के लिए होते हैं। शादी तो नौकरी से की जाती है। प्यार तनखाह के गज से नापा जाता है।"८ सलीमा टोपी को चाहते हुए भी उससे शादी नहीं करती क्योंकि टोपी कोई नौकरी नहीं करता। अतः नौकरी को लेखक ने सबसे बडी समस्या के रूप में चित्रित किया है।

स्त्री-पुरूष संबंधो की समस्या :

स्त्री-पुरूष के चरित्र का हनन करना समाज को रास आता है। स्त्री-पुरूष के संबंधो को शक की नजर से देखा जाता है। चॉहे वह संबंध मित्रता के हो पडोसन के हो या देवर-भाभी के हो। सकीना और टोपी के भाभी-देवर के रिश्ते को भी कलंकित किया जाता है। टोपी और सलीमा को भी बदनाम किया जाता है। उनका नाम एक-दूसरे के साथ जोड दिया जाता है। इस संबंध में लेखक ने लिखा है- ".... दोनों के नाम एक साथ लिये जाने लगे। सलीमा को टोपी की सलीमा कहा जाने ला और टोपी को सलीमा की टोपी।"९ सिस्टर आलेमा के साथ भी टोपी का नाम जोड दिया जाता है। किसी को किसी के नाम से बदनाम करना आम बात हो गई है। इसमें किसी की भावना को नहीं देखा जाता। इनके माथे पर बदनामी का दाग लगा देना इसी में समाज को मजा आता है। कुल मिलाकर स्त्री-पुरूष के नाजूक रिश्ते को इस उपन्यास में बदनाम किया है। यही इस उपन्यास की सबसे बडी त्रासदी मानी जाती है।

प्रेम में त्रासदी:

जिस प्रेम भावना को पवित्र दृष्टि से देखना चाहिए उसे आज गुनाह की दृष्टि से देखा जाने लगा है। महंगाई, भ्रष्टाचार, मानसिक बदलाव आदि ने प्रेम की व्याख्या बदल दी है। आज निःस्वार्थ भाव से प्रेम करने वाले बहुत ही कम दिखाई देते है। आज प्रेम में स्वार्थ दिखाई देने लगा है। प्रेम को विवाह में परिवर्तित होते हुए नहीं देखा जा रहा है। प्रेम की जगह आज नौकरी और पैसे ने ली है। लडकी लडके से प्रेम तो करती है, लेकिन विवाह नहीं। उन्हें विवाह के लिए पैसेवाला, नोकरी पेशा युवक चाहिए। इस संबंध में इफ्फन टोपी से कहता है-"इश्क लडाने या इश्क करने के लिए तो लडकियों की कमी नहीं है। मगर यह कोई जरूरी नहीं कि जो लडकी तुमसे इश्क लडाये वह तुमसे शादी भी करले। इश्क का ताल्लुक दिलों से होता है और शादी का तनखाहों से।"१० आज प्रेम को तनखाह के तराजू में तोला जाने लगा है। यही "टोपी शुक्ला" की समस्या है। जो आज भी सर्वत्र दिखाई देती है।

राजनीतिक समस्याः

"टोपी शुक्ला" में राजनीतिक समस्या भी दिखाई देती है। एक ही परिवार के सदस्य अलग-

अलग राजनैतिक पक्ष से जुडे हुए दिखाई देते हैं। टोपी के दोनों भाई अलग-अलग पक्ष का समर्थन करते हैं। लेकिन टोपी आपने भइयों के विरोध में "कल्लन" का चुनाव में साथ देता हैं। यहाँ पारिवारिक बिखराव भी दिखाई देता है।

कई समस्याओं से ग्रस्त "टोपी" जिंदगी से उब जाता है। इफ्फन-टोपी की मित्रता में सकीना के कारण अंतर आता है। सलीमा का वाहिद अंजूम से विवाह हो जाता है। घर से तो टोपी पहले से ही नकारा हुआ है। टोपी भीड में भी स्वयं को अकेला महसूस करने लगता है। अब टोपी के सामने कोई रास्ता नहीं दिखाई देता। वह जिंदगी से पूरी तरह हार जाता है। जीवन में काम्प्रोमाईज न करने के कारण वहअतंतः आत्महत्ता करता है। "आत्महत्ता" के बाद इसे नौकरी मिल जाती हैं। यही टोपी के जीवन की सबसे बडी विडम्बना है।

अंत मे निष्कर्ष रूप में कहा जाता है कि, कई समस्याओं को उजागर करनेवाले इस उपन्यास के माध्यम से लेखक यह सीख देना चाहता है कि, जीवन एक संघर्ष है। कॉटों की राह पर चलकर ही फूलों की सेज तक पहुँच सकत हैं। जो संघर्ष का सामना न करके हार जाते हैं। वे टोपी की तरह आत्महत्ता कर लेते हैं। "आत्महत्या" करना जिंदगी से पलायन करता है। मुसीबतों का सामना करके ही अपनी मंजिल तक पहुँच सकते हैं। इसके लिए जीवन से समझौता करता आवश्यक है। तभी जीवन का आनंद प्राप्त कर सकते हैं। जो लोग जिंदगी में काम्प्रोमाइज नहीं करते उनका अंत भी टोपी जैसा ही होता है।

संदर्भ संकेत

१) आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास - डॉ. सूर्यनारायण रणसुंभे- पृष्ठ-२९९
२) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-६१
३) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- अंतिम पृष्ठ
४) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-९५
५) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-२३
६) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-८७
७) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-१५६
८) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-१५६
९) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-११२
१०) टोपी शुक्ला- डॉ. राही मासूम रजा- पृष्ठ-१४

आपका बंटी उपन्यास में चित्रित बाल मनोविज्ञान

डॉ. सिध्देश्वर विठ्ठल गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक व हिंदी विभाग प्रमुख
भारतीय जैन संघटना का कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय वाघोली ता. हवेली जि. पुणे

प्रस्तावना :

हिंदी गद्य विधाओं में उपन्यास अत्यंत सशक्त विधा है। अन्य विधाओं की तुलना में उपन्यास का कैनवास व्यापक होता है। मानव जीवन के समग्र घटना प्रसंगों को बडी सूक्ष्मता के साथ उपन्यास में चित्रित किया जाता है।उपन्यास का सही विकास प्रेमचंद युग में हुआ है। स्वातंत्र्योत्तर उपन्यासों में आधुनिकता को लेकर विस्तार से चर्चा हुई है। विशेषतः ग्रामीण,मनोवैज्ञानिक,प्रगतिवादी, महानगरीय, आँचलिक के साथ-साथ स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, मुस्लिम विमर्श, आदिवासी विमर्श, तथा किन्नर विमर्श आदि विषयों को बारिकी से उकेरा गया है। सन 1960 के बाद महिला लेखिकाओं ने बडी संख्या में लेखन कार्य प्रारंभ किया। इन्होंने मानव जीवन की आपा धापी,अर्थ केंद्रित जीवन शैली, नष्ट होते एवं बदलते मूल्य,यांत्रिक सभ्यता को उपन्यासों में बडी सादगी के साथ चित्रित किया है। आधुनिक महिला लेखिकाओं में महेंद्र कुमारी उर्फ मन्नू भंडारी का अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान है। 'मै हार गई' कहानी मन्नू भंडारी की प्रसिद्धी का कारण बनी। यहाँ से कथा साहित्य में मन्नू जी ने एक नवीन प्रयोग कर अपनी स्वतंत्र पहचान बनाई। सन 1971 में प्रकाशित "आपका बंटी" मन्नू भंडारी काही नहीं समग्र हिंदी साहित्य का अनमोल रत्न है। "आपका बंटी मन्नू भंडारी के उन बेजोड उपन्यासों में से हैं जिनके बिना न बीसवी शताब्दी के हिंदी उपन्यास की बात की जा सकती है न स्त्री विमर्श को सही धरातल पर समझा जा सकता है।"[1] उक्त उपन्यास हिंदी की लोकप्रिय पुस्तको की पहिली पंक्ति में आता है।

1.आपका बंटी में चित्रित बालमनोविज्ञान:

आपका बंटी लेखिका मन्नू भंडारी का स्वतंत्र रूप से लिखा गया प्रथम उपन्यास है। उपन्यास की स्थूल कथा अत्यंत संक्षिप्त है। शकुन, अजय और बंटी तीन प्रमुख पात्रों के माध्यम से लेखिका ने आधुनिक मानव जीवन की त्रासदी का बडा मार्मिक चित्रण किया है। आधुनिक सुशिक्षित पति-पत्नी के अहं के टकराव तथा तनावों से उत्पन्न स्थितियों के बीच संबं- विच्छेद की भूमिका की निर्मिती होते जाना,

वकील चाचा जैसे कुछ हितेच्छुकों के प्रयत्न के बावजूद अंततः संबंध विच्छेद होना, अजय- शकुन दोनों का पुनः विवाह सूत्र में बंधना और इन सब में निर्दोष शिशु बंटी का निरंतर पिसते जाना, बंटी न डॉ. जोशी के परिवार में ऍडजेस्ट हो पाता है और न ही अपने पिता के साथ। परिणामत: माता-पिता दोनों के जीवित रहने के बावजूद उसे हॉस्टेल में भरती किया जाता है। यह एक प्रकार का वज्रपात ही तो है जो बंटी को साधारण से असाधारण बना देता है। लेखिका ने प्रस्तुत उपन्यास में बंटी के माध्यम से समाज के हर वर्ग के ऐसे बालकों की मनोदशा को चित्रित किया है। बंटी केवल प्रतिनिधि है। समाज में ऐसे अनेकों बंटी है जो माता-पिता के अहं तथा स्वार्थांधता के शिकार हुए हैं। बंटी के माध्यम से लेखिका यह सवाल उठती है कि इसमें बंटी का क्या दोष है? उक्त उपन्यास को मनोवैज्ञानिक की कोटि में रखना गलत नहीं होगा। इस संबंध में डॉ. पारूकांत देसाई का कथन सार्थक प्रतीत होता है-" मनोवैज्ञानिक उपन्यासों पर प्राय: एक आरोप लगाया जाता है कि उसमें स्त्री-पुरुष के यौन-संबंधों को ही अधिकांशत: विश्लेषित किया गया है।अत: प्रस्तुत उपन्यास इस दिशा में नया है।"[2]

2.आपका बंटी बहुचर्चित उपन्यास:

आपका बंटी मन्नू भंडारी का बहुचर्चित उपन्यास है। नारी और माता के बीच का आपसी द्वंद्व ही इसकी कथावस्तु है। समाज की दिनों दिन बढती हुई समस्याओं का रूप ही बंटी है।जिसका वास्तविक नाम अरूप बत्रा है। पूरा उपन्यास बंटी के ही इर्द-गीर्द घूमता है।बंटी आज अनेक परिवार में साँस लेता है। भिन- भिन संदर्भों में और स्थितियों में माँ-बाप से आपसी संघर्षों की टकराहट में सबसे अधिक पिसनेवाला बंटी ही है। कारण वह दोनों से जुडा हुआ है।माँ बाप के संघर्षों का तनाव उसकी रग-रग में प्रवाहित है। उक्त उपन्यास विवाह विच्छेद की त्रासदी में पिस रहे बच्चे की कहानी है। वर्तमान समय में अहं की समस्या सबको सताती है। बंटी इसी अहं का शिकार होता है।"आज की अहम समस्या है व्यक्ति के अहं का विस्तार। व्यक्तिवादी,भौतिकवादी चिंतन ने स्त्री-पुरुष दोनों के अहं को इतना उग्र व प्रखर बना दिया है कि व्यक्ति शनै:शनै: अमानवीय होता जा रहा है।"[3] पति-पत्नी के द्वंद्व में यहाँ भी वही बंटी सबसे अधिक पीसा जाता है, जो नितांत निर्दोष,निरीह और असुरक्षित है। बंटी एक नौ साल का मासूम बच्चा है, जिसके माता पिता संबंध- विच्छेद के बाद अलग-अलग रहने लगते हैं लेकिन बंटी अंजान था कि वो अलग-अलग क्यों रहते हैं। माँ शकुन के साथ रह रहे बंटी का आधा मन अपने पापा की याद में खोया रहता है। विवाह के दो वर्षों के बाद पति-पत्नी के बीच मनमुटाव होता है और शकुन अजय से अलग होकर कॉलेज हॉस्टेल में बंटी के साथ रहती है। वर्ष में दो एक बार अजय पुत्र को देखने आता है। और सर्किट हाऊस में रहकर लौट जाता है। नौकर के द्वारा शकुन बंटी को पिता के पास देती है। पति-पत्नी दोनों बातें तक नहीं करते। उन दोनों के बीच की खाई को मिटाने में बंटी सफल नहीं हो पाता। एक दूसरे को नीचा दिखाने की होड में हँसता खेलता परिवार ताश के पत्तों की भाँति बिखर जाता है। शकुन और अजय दोनों अपने हिस्से की जिंदगी जीना चाहते हैं किंतु बंटी का खयाल उन्हें नहीं

आता। अजय को पराजित करने की भरकस कोशिश शकुन करती है। शकुन के मन की कसक ही यही है। "सच पूछा जाए तो अजय के साथ न रहे पाने का दंश नहीं है यह वरन् अजय को हरा पाने की चुभन है यह जो उसे उठते-बैठते सालती रहती है।"[4] बंटी की खातिर वे त्याग करके एक नहीं होते। यह मुख्य समस्या वर्तमान में बडा उग्र रूप धारण करती हुई दिखाई देती है।

3. आपका बंटी एक कालजयी उपन्यास:

आप का बंटी एक कालजयी उपन्यास हैं। इसे हिंदी साहित्य की एक मूल्यवान उपलब्धि के रूप में देखा जाता है। इस उपन्यास की खासियत यह है कि यह एक बच्चे की निगाहों से घायल होती संवेदना का बेहद मार्मिक चित्रण करता है,जिसमें मध्यवर्ग परिवार में संबंध विच्छेद की स्थिति एक बच्चे की दुनिया का भयावह दु:स्वप्न बन जाती है। यह कहना बडा मुश्किल है कि यह कहानी बालक बंटी की है या माँ शकुन है या माँ शकुन और अजय शकुन के बिखरे रिश्ते की। दांपत्य जीवन की टकराहट और तलाकसुदा बच्चे की समस्यों के साथ अकेलापन,संबंधों का टूटना, बालमन का द्वंद्व,वैवाहिक समस्या, स्त्री मन की दशा तथा मानसिक तान-तनाव से घिरी हुई जिंदगियाँ आदि आधुनिक समस्याओं पर उक्त उपन्यास गहरी चोट करता है। बंटी स्वयं को अवांछनीय, फालतू मानकर तनाव ग्रस्त जीवन जीता है। साथ ही वह हीनता बोध, असहयोग तथा द्वंद्व से युक्त जीवन यापन करता है। बंटी रिश्तों को अच्छी तरह से समझता है। इसलिए तो मम्मी का डॉ. जोशी से सटकर बैठना,घूमना बंटी को पसंद नहीं है। मम्मी के नए घर में जाने के प्रस्ताव को बंटी अस्वीकार करता है। बंटी धीरे-धीरे एब्नॉर्मल चाईल्ड में परिवर्तित होता है। उसका मन पढाई और खेल-कूद में नहीं लगता और नहीं वह कहीं घूमना- फिरना चाहता है। घर के एक कोने में वह अत्यंत निष्क्रिय उदास बैठा रहता है।इन समग्र स्थितियों का गहरा असर बंटी पर हुआ है। फूफा से सुनी हुई भिन्न-भिन्न कहानियों का असर बंटी के मन पर सदैव अंकित रहता है।

परिवार की सबसे महत्वपूर्ण इकाई दाम्पत्य संबंध को माना जाता है। प्रत्येक व्यक्ति के जीवन में परिवार का महत्त्वपूर्ण स्थान होता है। बगैर परिवार से खुशहाल जीवन की कल्पना व्यर्थ है। किंतु कुछ लोग इतने गैर जिम्मेदार होते हैं कि अपना इगो सुरक्षित रखने के लिए वे हँसते-खेलते परिवार को तितर-बितर कर देते हैं। उनकी इन करतूत का असर संपूर्ण परिवार विशेष: बच्चों पर अधिक गंभीर रूप से होता है। किंतु उन्हें इन बातों की चिंता कहाँ होती है। तलाक,अलगाव,पुनर्विवाह, उदासी, कडवाहट, निरसता आदि का बच्चों पर गलत असर होता है। कभी- कभार बच्चे मानसिक रूप से विकलांग तक हो जाते हैं। शकुन के जीवन का सत्य है कि स्त्री की अपनी महत्वकांक्षा और आत्मनिर्भरता पुरुष के लिए चनौती है- नतीजे में दाम्पत्य तनाव उसे अलगाव तक ला छोडता है। यह शकुन का ही नहीं समाज में निरंतर अपनी जगह बनाती, फैलाती और अपना कद बढती नई स्त्री का सत्य है। एक स्थान पर वकील चाचा शकुन से कहते है - "जब एक बार धुरी गडबडा जाती है तो फिर जिंदगी लडखडा जाती है।"[5] प्रस्तुत उपन्यास अजय, शकुन और बंटी के जीवन की इसी लडकडाहट को मर्मस्पर्शिता के साथ उकेरता है। बंटी

सब ओर से अकेला पड जाता है। दरअसल बंटी बाकी बच्चों की तरह अपने मम्मी- पापा के साथ घुमना-खेलना चाहता है, किंतु उसकी यह इच्छा अंत तक अधूरी ही रहती है। इसलिए तो वह डॉ.जोशी को अपना पापा नहीं मानता। डॉ.जोशी के बच्चे ज्योत और अभी से वह इर्ष्या करता है। उसका मानना है कि इन्होंने ही उसकी माँ को उससे छिन लिया है। साथ ही जब बंटी अपने पिता के साथ कोलकाता जाता है तो वहाँ भी वह अपने आपको अकेला ही पाता है। और अंत में माता- पिता के होते हुए उसे होस्टेल का निर्वासित जीवन जीना पडता है। बंटी की कथा खतों के जरीये आपका बंटी बन कर रह जाती है।

4. निष्कर्ष:

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर यह कहना गलत नहीं होगा कि आप का बंटी बाल मनोविज्ञान का खुला दस्तावेज है। लेखिका ने बंटी के माध्यम से आधुनिक जडवत, मूल्यहीन, संवेदनाशून्य तथा गैर जिम्मेदार अहंवादी लोगों की मानसिकता का चित्रण किया है। मन्नू भंडारी उक्त उपन्यास में यह दिखाती है कि स्वार्थ केंद्रित मनोवृत्ति के शिकार उच्चशिक्षित कैसे संस्कारहीन जीवन जीते हैं। हमारी संस्कृति त्याग समर्पण का पाठ पढाती है और अपने आप को जंटल मॅन अँड उमेन कहने वाले कितने जड और खुदगर्ज है, इस ओर पाठकों का ध्यान आकर्षित करती है। साथ ही ऐसी मानसिकतावालों को इशारा देती है कि समय रहते संभल जावो नहीं तो बहुत भयंकर परिणामों का सामना करना पडेगा। बंटी के माध्यम से लेखिका बच्चों की मानसिकता एवं भावनाओं का खयाल रखने की बात को भी उठती है। बाल मनोविज्ञान की गहरी समज-बूझ के लिए चर्चित, प्रशंसित इस उपन्यास का हर पृष्ठ ही अत्यंत मर्मस्पर्शी तथा विचारोत्तक है। हिंदी उपन्यास की एक मूल्यवान उपलब्धि के रूप में आप का बंटी एक कालजयी औपन्यासिक रचना है। शकुन और अजय तो आपसी तनाव की असहनीयता से मुक्त होने के लिए एक-दूसरे से मुक्त हो जाते है, लेकिन बंटी क्या करे? यह अहंम सवाल लेखिका उपस्थित करती हैं।निर्दोष बंटी अपने माता-पिता की ना समझी की सजा आजीवन भुगता है। ऐसे तमाम बंटी की व्यथा - कथा को मन्नूजी ने उक्त उपन्यास में मुखर वाणी प्रदान की है।

संदर्भ:

1. आपका बंटी-मन्नू भंडारी, राधाकृष्ण प्रकाशन,दिल्ली संस्करण 2019 भूमिका
2. हिंदी उपन्यास साहित्य की विकास परंपरा में साठोत्तरी उपन्यास, डॉ.पारूकांत देसाई, चिंतन प्रकाशन, कानपुर, प्रथम संस्करण 2002 पृ.सं.264
3. हिंदी उपन्यास साहित्य की विकास परंपरा में साठोत्तरी उपन्यास, डॉ.पारूकांत देसाई, चिंतन प्रकाशन, कानपुर, प्रथम संस्करण 2002 पृ.सं.264,265.
4. आपका बंटी-मन्नू भंडारी ,राधाकृष्ण प्रकाशन,दिल्ली संस्करण 2019, पृ.सं. 38,39.
5. आपका बंटी-मन्नू भंडारी ,राधाकृष्ण प्रकाशन,दिल्ली संस्करण 2019, पृ.सं. 33

बुद्ध वाणी में पाली

प्रशांत हाबु शिंदे
संशोधक
कामरगाव ता. नगर जि. अह. नगर

प्रस्ताविक

हर किसी के विचार समझ लेना या अपने विचार किसी को बताना इस में भाषा का प्रमुख स्थान है | संचार एवं संपर्क करने के लिए सबसे महत्वपूर्ण घटक भाषा है | पूर्व काल से आज के आधुनिक तक बहुत सारे अध्यात्मिक, धार्मिक, सामाजिक, विचारवंतो ने आपने ज्ञान, विचारो को लेखन कार्य के रूप से किसी एक भाषा का अधार लेकर लोगो के सामने ने लाने की कोशिश की ऊन में से हिंदी साहित्य के कवी कबीर दास जिन्होने अवधी, सधुक्कडी, पंचमेल,खिचडी भाषा में अपने विचार लोगोतकं पाहुचा दिए |और उसका परिणाम लोगोमें सकारात्मक सिद्ध हुवा,कवी रहीम ने भी अपने दोहे,अवधी ब्रज भाषा में लेखणी में एवं वाणी में उतार दिए थे | संत मीराबाई ने पद राजस्थानीं, ब्रज और गुजराती भाषा में रचित किये थे | ऐसे बहुत से सारे ज्ञानी लोगों ने किसी एक भाषा को अपने साहित्य के लिए आधार के रूप में महत्व का स्थान भाषा को दिया नजर आता है | पर अब यहाँ पर हम ऐसी भाषा की चर्चा करेने जा रहे है | जो एक विश्व् के महान तत्वज्ञात्ता ने उनके विचार, उपदेश पाली भाषा के माध्यम से मौखिक रुपसे में लोगो को बाता दिए |
गौतम बुद्ध उनके आचार,विचार, उपदेश अपने शिष्य को एवं उसमय के पुरे मानव जाती के दिलो में उतार दिए थे | गौतम बुद्ध ने उनके तत्वज्ञान को पाली के संपर्क से पुरे विश्व् भरमे संचारीत करणे की कोशिश की थी | और उसका परिणाम लोगो में सकारात्मक सिद्ध हुवा गौतम बुद्ध के तत्त्वज्ञान किसी एक पंथ या इंसना के लिए नही वो तो पुरे विश्व कल्याण हेतू थे |गौतम बुद्ध ने पाली भाषा में ही अपने आचार, विचार उपदेश लोगो के दिलो दिमाग तक पहुचा दिए | पाली भाषा को बुद्ध ने एक संपर्क भाषा के रुपमें उपयोग किया | ऊस समय से बुद्ध वाणी पाली के मधुर स्वर से विशाल रूप से बेहेने लगी |

बुद्धम शरणम् गच्छामि
धम्म शरणम् गच्छामि
संघम शरणम् गच्छामि

इस बुद्ध वाणी का प्रवाह पाली रूप के नदीसे निरंतर बहता राहा | दुष्ट मनाव जाती के मन को विचारों शुद्ध करणे के लिए पाली, बुद्ध वाणी और मानवजाती का संगम हो गया | इस बात से यह स्पष्ट होता है की भाषा कितनी महत्व पूर्ण का घटक है | जो इंस्नान के

व्यक्तीमत्व को बदल देती है | गौतम बुद्ध को यह ज्ञात था | की ऊस समय के लोग जिस भाषा से ज्यादा परिचित है | ऊस भाषा में ही मुझे मेरे उपदेश बताने होंगे ऊस समय बुद्ध तत्वज्ञान का सकारात्मक परिणाम बुद्ध के शिष्य और लोगोंपर हुवा था | इसका मतलब बुद्ध के काल में पाली भाषा ऊस समय के लोगों की सम्पर्क की, बोलचाल की भाषा थी | कीव की मैने पहले ही स्पष्ट किया है | अगर किसी को हमारी बात समझा देना या किसकी बात समझ लेना इन दोनो में जो भाषा का सेतू है | ओ बहुत ही महत्वपूर्ण का घटक होता है | बुद्ध ने अपने उपदेश पाली में वर्णित किये परंतु उनके पश्चात बुद्ध के शिष्यों ने भी पाली में ही गौतम बुद्ध के तत्वज्ञान, उपदेशो का प्रचार -प्रसार बहुतही इमानदारी आर हेतुपूर्वक किया | ऊस समय पाली और बुद्ध वाणी लोगों के दिलो दिमाग तक अपने अस्तीत्व का घर बना चुकी थी| पाली को बुद्ध वाणी से और बुद्ध वाणी को पाली से दोनो को भी एक उच्च दर्जा प्राप्त हो रहा था | इसका मतलब एक किसी तत्वज्ञाता, कवी, लेखक, समाजसुधारक के लिए सम्पर्क भाषा कितनी महत्व पूर्ण भूमिका निभाती है | इसका जीवित उदाहरणं जो गौतम बुद्ध के तत्वज्ञान, उपदेशो के माध्यम से बुद्ध वाणी में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका पाली ने निभाई है |

यह पाली भाषा सुनने के लिये और पढ के लिये भी कितनीं मधुर लगती है | एक बार यह पंक्ती बोल कर देखो "पाली मे बुद्ध वाणी " यह पंक्ती जब हमारे मुहसे निकलती है | तो ऐसा मेहसूस होने लगता है | की गौतम बुद्ध, स्वयं उपदेशों का पाठ हमे पाढा रहे है | इसलिये तो मैने कहाँ " पाली में बुद्ध वाणी " पाली भाषा में सुरवात से ही मधुरता का रस है | जो बुद्ध वाणी से और मधुर होता जाता है | पाली और बुद्ध वाणी का एक निरंतर संगम उस समय से आज तक बेहता आ रहा है | और आगे भी बहता रहेंगा |

बुद्धम् शरणम् गच्छाम

धम्मम शरणम गच्छामि

संघम शरणम गच्छामि

वाह! क्या मधुरता है इस बुद्ध वाणी के पाली भाषा में हमारा मन कितना भी दुखित, क्रोधित हो तनाव में हो जब पाली मे बुद्ध वाणी सुनते है | तो हमारा मन पाली और बुद्ध वाणी जैसा स्वच्छ प्रसन्न हो जाता है |

* पाली भाषा का उगम

बुद्ध काल के तीन सौ वर्ष पूर्व पाली का उगम कलिंग में बताया जाता है | बुद्ध शाक्य कुल की राजधानी कपिल वस्तू के रहने वाले थे | कोसल राज्य ऊस समय एक गणतंत्र के रूप में स्थापित था | और ऊस गणतंत्र राज्य की भाषा पाली थी | तभी से गौतम बुद्ध के वाणी में

पाली भाषा का संचार था | पाली भाषा कोसल, मगध, वज्जी,विदेह, अंग, आदी प्रदेशो एवं लोगों के लिए उपायोगी सिद्ध हुई थी |

* बुद्ध के भ्रमण प्रदेशो मे पाली

बुद्ध अपने वाणी में पाली को लेकरं प्राचीन उत्तर भारत, पूर्व बिहार, पश्चिमी हरियाणा, राजस्थान, उत्तर में नेपाल तक बुद्ध पाली को अपने वाणी के साथ फैलाव कर रहे थे | जितनी तेजीसे पाली लोगो तक पहुच राही थी | उतनी तेजी से उसको एक संपर्क भाषा का अस्तित्व प्राप्त हो राहा था | बुद्ध ने जब पाली को अपने वाणी के माध्यम से अपने उपदेशो में वर्णीत किया और जैसे -जैसे बुद्ध के उपदेश प्रसारित होते गये | वैसे -वैसे पाली की प्रसारित होणे की रफ्तार तेज हो रही | इसीलिये तो मेरा यह मानना है की" बुद्ध वाणी और पाली "का एक तत्वज्ञानिक समीकरण बन राहा था | जहाँ पाली वहा बुद्ध वाणी, जहाँ बुद्ध वाणी वहा पाली ही होती थी |

* पाली का साहित्य

बुद्ध के महापरीनिर्वाण के बाद बुद्ध के शिष्यों ने कुछ ही दिनो में बुद्ध धर्म ग्रंथ त्रिपिटक में बुद्ध उपदेशो को पाली भाषा के माध्यम से लिखित किया |और आदी साहित्य भी पाली भाषा में लिखित रूप से नजर आता है | आचार्य बुद्धघोष ने भी इसका प्रयोग बुद्ध बचन, त्रिपिटक के अर्थ में किया है | सम्राट अशोक के भांब्रू शिलालेख में भी पाली भाषा का प्रयोग पाया जाता है | जिसका अर्थ बुद्ध उपदेश या वचन होता है | इसीलिये तो मै कहता हूँ बुद्ध वाणी में पाली |

* निषकर्ष

"बुद्ध वाणी में पाली" इस संदर्भ से एक बात तो यहाँ पर स्पष्ट होती है | की गौतम बुद्ध ने अपने उपदेश बाताने लिए पाली भाषा को एक उच्च स्थान दिया | और वो सकरात्मक सिद्ध हो भी गया | किवं की उसमय के लोग जादतर अनपढ हुवा करते थे | और लोगों की बोलचाल की जो भाषा है | उसी भाषा में अगर कोई जाणकारी कही जाती है | तो अनपढ हो या शिक्षित हो बताया हुवा ज्ञान लोगों तक तुरंत पहूँच जाता है | और उसका ही आधार लेकरं गौतम बुद्ध ने अपने वाणी में पाली भाषा का उपयोग किया हुवा नजर आता है | गौतम बुद्ध के महापारीनिर्वाण के बाद भी उनके शिष्यों ने पाली भाषा को बुद्ध उपदेशो के जरीये पाली का फैलाव किया | पर खेद इस बातका होता है | की पाली में इतनी मधुराता थी, खास करके गौतम बुद्ध के पद्य रुपके उपदेश थे | उसमे में तो बहुत ही मधुरता का रस हुवा करता था | फिरभी यह पाली भाषा लुप्त कीव होती गई | प्रचार - प्रसार की रफ्तार जो बुद्ध के समय में थी ओ धिमी कीव होती गई , खैर पाली लुप्त होती जा रही है | परंतु आज

भी हम बुद्ध वाणी के उपदेश जब पढते है ,सुनते -सुनाते है | तब बुद्ध वाणी में पाली जीवित होती रही है | ऐसा महसूस होणे लगतां है |

* संदर्भ ग्रंथ

1) 31 दिन में पाली,डॉ भदंत अनंत कौसल्यायान,ISBN प्रकाशक

2) गौतम बुद्ध और उनका धम्म, डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर , पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, 1961

3) महान सम्राट अशोक,मंजुषा सु. मुळे,रिया पब्लिकेशन, ऑगस्ट,2016

भारतीय समाज और दलित जीवन

गायकवाड रंजना शिवाजीराव
हिंदी विभाग
डौ. बाबासाहेब आंबेडगकर मराठवाडा विश्यविद्यालय,औरंगाबाद

जबसे इस सृष्टि का सृजन हुआ है तबसे इस सृष्टिपर दो वर्ग दिखाई देते है। एक शोषक और दूसरा शोषित। शोषक वर्ग के पास सत्ता रहने के कारण वह समाज का हमेशा शोषण करता रहा है। शोषित वर्ग आज भी शक्तिहीन, अपाहीज और अर्थहीन होने के कारण वह मानविय अधिकारों से वंचित रहा है। यह वर्ग सामाजिक, आर्थिक एवं शैक्षणिक रूप से पिछडा होने के कारण इनमें बौध्दिक दासता आयी थी इस बौध्दिक दासता से उन्हें 'दलित' कहा गया है।

भारत में वर्तमान समय में 'दलित' शब्द का अनेक अर्थों में उपयोग होता है। वैसे तो इसकी कोई सर्वमान्य परिभाषा नहीं हो सकती। दलित शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृत के 'दल' धातु से हुई है जिसका अर्थ है विकसना, फटना, खंडित होना, द्विधा होना। हिंदी में दलित का अर्थ रौंदा हुआ, कुचला, दबाया हुआ, पादक्रांत, इसे शूद्र भी कहा जाता है। विषेशता समाज का वह निम्न वर्ग जिसे सामाजिक न्याय और आर्थिक सुविधाए प्राप्त नहीं है। दलित शब्द किसी विशिष्ट वर्ण और समुदाय का अर्थ बोधक होकर हमारे सामने प्रस्तुत होता है। इस आधार से भारत की

वर्णव्यवस्था के आधार पर चैथा वर्ण जिसे शूद्र कहा गया है, वह इसी श्रेणी में आते है। अनुसूचित जनजाति के अस्पृश्य, पिछडे हुए उपेक्षित, वंचित, पीडित और जो अधिकार विहिन है, वे लोग इस परिधि में आते हैं। प्राचीन काल से इसके लिए शूद्र, अत्यंज, दास, दस्यु, चंडाल, अस्पृश्य, अछूत, अतिशूद्र इस प्रकार के शब्दों का प्रचलन देखने को मिलता है।

1931-32 में गोलमेज सम्मेलन के बाद जब ब्रिटिश शासकों ने समाज को सांप्रादाईक तौर पर बाँटा तो उन्होंने उस वक्त की अछूत जातियों के लिए अलग से एक अनुसूची बनाई, जिसमें इन जातियों का नाम डाला गया इन्हें प्रशासनिक सुविधा के लिए अनुसूचित जातियों कहा गया। आजादी के बाद के भारतीय संविधान में भी इस औपनिवेशिक व्यवस्था को बनाए रखा गया। इसके लिए संवैधानिक (अनुसूचित जाती) आदेश 1950 में जारी किया गया, जिसमें भारत के 29 राज्यों की 1108 जातियों के नाम शामिल किये गए थे। हालांकी ये तादाद अपने आप में काफी ज्यादा है। फिर भी अनुसूचित जातियों की इस संख्या से दलितों की असल तादाद का अंदाजा नहीं होता। क्यों कि ये जातियाँ भी समाज में उंच-निच के दर्जे के हिसाब से तमाम उपजातियों में बटी हुई है।

दो हजार सालों से चल रही है जातीय व्यवस्था :

यूं तो भारतीय उपमहाद्वीप के लोगों की जिंदगी संचालित करनेवाली ये जातीय व्यवस्था पिछले करिब दो हजार सालों से ऐसे ही

चली आ रही है। लेकिन इस जातिय व्यवस्था के भितर जातियों का बंटवारा, तकनीकी, आर्थिक तौर पर बदलता रहा है। भारत के ग्रामीण समाज में तमाम जातियाँ अपनी जाती के पेशे करती आई है। लेकिन, देश कि अलग-अलग हिस्सों में कई जगह दलित जातियों की आबादी इतनी ज्यादा हो गई कि उन्हें किसी खास पेशे के दायरे में बांधकर रखना मुमकिन ही नहीं था। सो नतीजा ये हुआ की इन दलितों ने अपना अस्तित्व बचाने के लिए जो भी पेशा करने का मौका मिला, उसे अपना लिया।

जब भारत में मुस्लिम धर्म आया तो ये दलित और दबे-कुचले वर्ग के लोग ही मुस्लिम बनें, जब युरोपिय औपनिवेशिक का भारत आना हुआ, तो समाज के निचले तबके के यही लोग उनकी सेवाओं में भर्ती हुए। जब ईसाई मिशनरियों ने स्कूल खोले, तो इन दलितों को उन स्कूलो में दाखिला मिला और वो दलित ईसाई बन गए। इर एक मौके का फायदा उठाते हुए वो औपनिवेशिक नीति की मदद से आगे बढ़े और उन्होंने दलितो की अगवाई की।

गाँवो में दलित आबादी का हाल :

गाँवों में दलित समुदायों से अपने इतर अलग हित हो गए है। इनकी तरक्की से समाज के दूसरे तबकों को जो शिकायत है, उसका निशाना आमतौर पर वो दलित बनते है, जो गाँवों में रहते है, और

तरक्की की पायदान में नीचे ही रह गए हैं। देश में कृषि व्यवस्था के बढ़ते संकट ने उंचे तबके के किसानों और दलितों के रिश्तों में और तनातनी बढ़ाई है। क्योंकि दलित भूमिहीन है, तो उन पर इस संकट का असर नहीं होता। साथ ही शिक्षा और रोजगार के बढ़ते मौको का फायदा उठाकर और जायबंदी करके दलित आज उंची तबके के ग्रामीणों से बेहतर हालात में हैं।

दलितों के प्रति ये नाराजगी कुछ छोटी हिंसक घटनाओं की वजह से भयंकर जातीय संघर्ष में बदल जाते है। ये पूरी तरह से आजादी के बाद की आर्थिक सियासत का नतीजा है। जुल्मों का ये नया वर्ग तैयार हुआ है, जिसमें उंची जाति के हिन्दू दलितों को निशाना बनाते है, ताकि वो पूरे दलित समुदाय को एक सबक सिखा सके। आज पूरे देश में दलित ऐसे हालात और जुल्म का सामना कर रहे है। दलित आज भी ज्यादातर गांवों में रहते हैं। गैर दलितों के मुकाबले दलित आबादी का आधी रफ्तार से हो रहा है। जमीन के मालिक न होने के बावजुद वो आज भी भूमिहीन मजूदर और सीमांत किसान के किरदार में ही दिखते है। दलितों के पास जो थोड़ी-बहुत जमीन है भी, तो वो छिनती जा रही है। स्कूलों में आज दलितों की संख्या दूसरी जातियों के मुकाबले ज्यादा है, लेकिन उंचे दर्जे की पढ़ाई का रुख करते-करते ये तादाद घटने लगती है। आज उंचे दर्जे की पढ़ाई छोड़ने की दलितों की दर, गैर दलितों के मुकाबले दो गुनी

है।कमजोर तबके से आने की वजह से वो घटिया स्कूलों में पढ़ते है। उनकी पढ़ाई का स्तर अच्छा नहीं होता, तो उनको रोजगार भी घटिया दर्जे का ही मिलता है। आरक्षण का मकसद दलितों की भलाई और उनकी तरक्की था। लेकिन इसने गिने-चुने लोगों को फायदा पहु चाया है।

इसकी वजह से जाति-व्यवस्था के समर्थक इस जातीय बटवांरे को बनाए रखने में कामयाब रहे है जो कि दलित हितों के लिए नुकसान देह है। चुनाव के 'फर्स्ट पास्ट द पोस्ट' सिस्टम की वजह से और सत्ताधारी वर्ग की साजिशों का नतीजा ये है कि आज दलित उधार की राजनीति में ही जुटे हु ए है। दलित समुदाय के शिक्षित वर्ग को अपने समुदाय की मुश्किलों की फिक्र करनी चाहिए थी, लेकिन वो भी सिर्फ जातीय पहचान को बढ़ावा देने और उसे बनाए रखने के लिए ही फिक्रमंद दिखते है। सरकार ने अनुसूचित जाति और जनजातियों को नौकरियों में तो आरक्षण दे दिया, पर उनकी शिक्षा की मुक्कमल व्यवस्था नहीं की। दलित और आदिवासी बेहतर नौकरीयों के लिए तैयार ही नहीं हो पाते क्योंकि वे उच्च शिक्षा तक पहुंच नहीं पाते। गाँव में किसी तरह सरकारी स्कूल में ये अपना प्राथमिक शिक्षा हासिल करने हेतु जाते हैं। फिर गरीबी के कारण उनमें से ज्यादातर आगे नहीं पढ़ पाते। सिर्फ नारों से दलित समाज का उत्थान नहीं होगा। सरकार को वे तमाम प्रयास करने होंगे जिनसे वे उच्च शिक्षित और निपुण बन सकें। वैसे तो कहते है, यह शरीर भी चार

वर्णों में बांटा है सिर यानी दिमाग मस्तिष्क ब्राहमण है, तो भुजाएं क्षत्रिय। कंधे से लेकर कमर तक वैश्य है तो कमर के नीचे का हिस्सा शूद्र है। फिर क्या बिना पैरों के हम खड़े हो सकते हैं? अर्थात शरीर के हर हिस्से का अपना अलग महत्त्व है। उसी प्रकार समाज में विभिन्न वर्गों का अपना अलग महत्त्व है। इसलिए इस पिछड़े वर्गीय यानी दलित समाज को दूसरे समाजों से अलग नहीं किया जा सकता। समरसता, समभाव, समुचित भागीदारी जरुरी है तभी बनेगा हमारा सम्पूर्ण समृध्द भारत! दलित अस्मिता और सशक्तीकरण के इस प्रश्न को भारतीय सामुहिक वैज्ञानिक की पैनी नजर से देखने-समजने की जरुरत है। ऐसे एक असहाय बच्चें को गोद में उठाने के लिए माता जिस तरह अपने बच्चें के सामने झुकना पड़ता है। यही काम समृध्द और सवर्ण लोग कर सकते है। अगर उन्होंने यह काम नहीं किया तो घृणा के इस वातावरण से समाधान नहीं निकलने वाला। सिर्फ नुकसान ही पूरे समाज का होगा।

संदर्भ :

1. https://www.bbc.com/hindi/india
2. https://m.jagran.com
3. hi.m.wikipedia.org
4. दलित साहित्य के प्रतिमान : डॉ. एन. सिंह, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली
5. भारतीयदलितआंदोलन :एकसिध्दांत, मोहनदासनैमिषराय, बुक्सफोखंड, आई.एस.बी.एन. 81-82

तुलसीदार के काव्य की प्रासंगिकता

डॉ. बोईनवाड एन.एन
हिंदी विभाग प्रमुख एवं शोधनिर्देशक
श्री.मा.पा. महाविद्यालय,मुरुम ता. उमरगा जि. उस्मानाबाद

भूमिका :–रामभक्ति काव्यधारा के प्रवर्तक महाकवि गोस्वामी तुलसीदास हैं। इनका जन्म सं. 1554या इ. स. 1497 है। इसमें मतभिन्नता है किन्तु तिथिनुसार श्रावण शुक्ल सप्तमी के दिन उनका जन्म निश्चित है। इसीलिए इस तिथी को प्रतिवर्ष 'तुलसी जयंती' मनायी जाती है।इनकी मृत्यु सं. 1680 में हुयी।आचार्य रामचंद्र शुक्ल के अनुसार इनकी प्रामाणिक कृतियॉ 12 हैं। इसमें से रामचरितमानस तुलसीदास के कीर्ति का अमर स्तंभ है। भाव और कला की दृष्टि से यह एक उत्कृष्ट एवं अमर काव्य है। यह एक विशिष्ट युग में रचा गया महाकाव्य है किन्तु यह युगो युगों के लिए प्रेरणा स्त्रोत है। रामचरित मानस में आदर्शतत्व की पूर्णतः रक्षा की है। इसमें आदर्श गुरु आदर्श माता–पिता, आदर्श भाई, आदर्श पत्नी, आदर्श गुरु, आदर्श राजा, और आदर्श समाज का चित्रण मिलता है। मानस में भारतीय संस्कृति का उज्वल पक्ष निखरे रुप में प्रस्तुत किया है। तुलसी के राम सर्वशक्तिमान, सौदंर्य की मूर्ति एवं शील के अवतार हैं वे मर्यादा पुरुषोत्तम है। उनके स्वरुप पर तुलसीदास ने कहा है–

''जब–जब होहि धरम की हानी। बढहीं असुर महाअभिमानी।।

तब–तब धरि प्रभु मनुज सरीरा। हरहिं सकल सज्जन भव पीरा।।''

लोकनायक तुलसीदास के काव्य में समन्वयात्मकता को विशेष महत्व दिया है। अतः तुलसी युगसृष्टा के साथ ही युगदृष्टा भी थे। उत्तरकाण्ड में कलियुग का वर्णन समाज की यथार्थ दशा का साक्षात निरुपण है। तुलसी ने अपने काव्य में लोकसंग्रह की भावना को प्रस्तुत किया है। इन्होंने धार्मिक समन्वयता को प्रधानता दी है। तत्कालीन समाज में शैवों, वैष्णवों और वैष्णव धर्म को इतना व्यपक किया कि उसमें उक्त तीनों संप्रदायवादी एकरुपता देखने लगे। अर्थात धार्मिक एवं अध्यात्मिक समन्वयात्मकता तुलसी काव्य की प्रासंगिक अवधारणा है।

विषय विश्लेषण :– भक्ति साहित्य के अंतर्गत सगुण काव्य में गोस्वामी तुलसीदास का स्थान महत्वपूर्ण है। उनकी 'श्रीरामचारितमानस' यह कृति कालजयी है। रामचरित मानस के प्रति यह प्रचलित अवधारण है कि यह कृति जितनी समझ में आती है, एससे कहीं अधिक अबूझ है। वास्तविक रुप में तुलसीदास के कृति का मूल स्वर दुहरे अर्थ विधान से जुडा है। एक स्तर पर दशरथ पुत्र राम संपूर्ण कथा में वाच्यार्थ

के रुप में व्याप्त हैं। इस वाच्यार्थ से कहीं अधिक महत्वपूर्ण व्यंग्यार्थ रुप में निर्दिष्ट ब्रह्म राम है। दशरथ पुत्र राम एवं ब्रह्म राम के द्वंद्वभाव से, पारस्पारिक सहयोग भाव से तथा व्यंग्य भाव से संपूर्ण कथा रची गयी है। तुलसी के रामचरितमानस की कथा एक निश्चीत प्रस्थान बिंदु से प्रारंभ होकर समापन बिंदु की ओर बढती है किन्तु इस कथा के उत्तरार्ध एवं उत्तरकाण्ड के समापन पर यह ज्ञात होता है कि जैसे संपूर्ण रामकथा का पुनः प्रत्यावर्तन हो रहा है। रामकथा का लोकात्मक स्तर लीला भाव से अवतरित रामचरित्र भले ही लोक के विशय हों किन्तु व्यंजनार्थ की दृष्टि से अद्वैत वेदांत से मंडित परब्रहम राम को लोकानुभूति का विषय बना देना, तुलसीदास का मूल मन्ताव्य है। श्रीराम के लोकात्मक चरित्र से कथा का अध्यात्मिक संदर्भ न कहीं टुटता है न भावबोध के स्तर पर तुलसीदास जटिलता उत्पन्न करते हैं। मानस एक ऐसी कृति है जिसमें अर्थयुग्म समांतर रुप से चलते हैं। राम चरित्र में लीला ओर लीला में अध्ययत्मिक भावाभिव्यंजना मानस की संरचना का प्राण है। लोककथा नैतिक मर्यादा के शीर्ष को व्यंजित करती है तो अध्यात्मिक कथा भक्तिरस का रसास्वादन कराती है। लोकभाव एवं भक्तिरस की समातंर अभिव्यक्ति तुलसीदास की रचनात्मक कुशलता का आधार है और यह लोकात्मक अभिव्यक्ति मन्तव्य को प्रकट करने का एक नियोजित विधान है। लीला से संबंधित भावात्मक संबधों को अध्यात्मिक जगत की व्यंजना मानकर भक्तिरस के इस स्वरुप को तुलसीदासने अपने काव्य में व्यंजित करने की चेश्टा की है। तुलसीदास ने कहीं लोकात्मक भावों की अतिरंजित प्रतिष्ठा द्वारा, कहीं अध्यात्मिक संदर्भो के कथनों द्वारा, कहीं परब्रहम स्वरुप द्वारा और कहीं विविध व्यंजनाओं द्वारा लोकभाव से अध्यात्मिक अर्थ संदर्भो का प्रत्यायन कराया है।

तुलसीदास के काव्य का अध्ययन करने पर यह ज्ञात होता है कि उनका काव्य किसी कथा की अभिव्यक्ति न होकर एक प्रत्यय या अवधारणा की अभिव्यक्ति है और यह अवधारणा है – चरित्र विन्यास के लीलाभाव द्वारा राम ब्रह्म की अवधारणा का बोध कराना। सीता, लक्ष्मण एवं भरत के आदर्शपूर्ण लोकात्मक चरित्र में भी अध्यात्मिक संदर्भो की व्यंजना निरंतर देखी जाती है। इस प्रकार मानस के इस दोहरे अर्थ विधान का संदर्भ कला तथा रचना व्यापार की दृष्टि से रहस्यमय सृष्टि के साथ पारलौकिक संदर्भो से मंडित है। वस्तुतः तुलसी काव्य लीलाभाव एवं कथा विधान के विविध तंतु अर्थद्वैत को व्यंजित करने के प्रति सजग है। राम के स्वरुप को समझने की असमर्थता को तुलसी ने लाक्षणिक श्ब्दावली का प्रयोग किया है। राम के रहस्य को अज्ञानी एवं मोहासक्त व्यक्ति नहीं जान सकता, तुलसीदास इसे प्रभावी ढंग से व्यंजित करने के लिए लाक्षणिक कथनों का आश्रय लेते हैं। ये कथन उनके मन्तव्य को बहुत स्पष्ट रुप से व्यंजित करने में समर्थ है। जैसे –

'' मुकुर मालन अरु नयन बिहिना। राम रुप देखइ किमि दीना।।

बातुल भूत बिवस मतवारे। ते नाहीं बोलइ बचन सम्हारे।।

जिन्ह कृत महामोद मद पाना। तिन कर कहा करअ नहीं काना।।''

एक सामान्य सादृश्य विधान को तुलसीदासने अति अलौकिक तथा दिव्यता के संदर्भो से जोडकर उसे अध्यात्मिक अर्थ से मंडित किया है। इस प्रकार के वर्णन समग्र रामचरित मानस में स्थल–स्थल पर भरे पडे हैं और इनका मूल प्रयोजन उसके सामान्य लीलात्मक स्वरुप को दिव्यता प्रदान करना है। उनकी यह चेष्टा पाठकों में आश्चर्य तथा कौतुहल की सृष्टि करती है –

''राम अनंत अनंत गुन अमित कथा विस्तार।

सुनि अचरज न मानिह हिं जिन्ह के बिमल विचार।।''

घटना व्यापार की दृष्टि से रामचरित मानस की प्रवृत्ति लोकवृत्त से सर्वथा भिन्न है। इसमें लोकवृत्त निश्चित ही अध्यत्मिक वृत्ति का पोषक है। रामकथा का सामान्य मानवीय आधार राम के अध्यात्मिक व्यक्तित्व से प्रतिक्षण आक्रांत रहता है। रामचरित मानस की पूरी कथा ललित प्रबंधात्मक न होकर चत्रित्मक है। यदि ध्यानपूर्वक देखा जाए तो ज्ञात होता है कि रामकथा के संपूर्ण प्रसगों की स्वतत्रता को तुलसीदास ने रक्षित करने की चेष्टा की है।

राम चरितमानस की कथावस्तु अपने आप में सर्वथा विलक्षण हैं। अतः अर्थ की गहराइयों को नापनेवाले अनेक भाषापंडित जिस अर्थ चमत्कार की ओर संकेत करते हैं, उसे देखकर ज्ञात होता है कि मानस में अर्थनिवेश की शक्ति अधिक है। इसीलिए आचार्य रामचंदशुक्ल को हिंदी कवियों में गोस्वामी तुलसीदास सर्वाधिक प्रिय है। उन्होंने मानस में भावों का उत्कर्ष करानेवाले कतिपय संदर्भो द्वारा तुलसी की भावुकता की ओर संकेत किया है। वे कहते हैं कि – ''कवि की पूर्ण भाउकता इसमें है कि वह प्रत्येक मानव स्थिति में अपने को डालकर उसके अनुरुप भाव का अनुभव करें।'' आचार्य शुक्ल के अनुसार गोस्वामी तुलसीदास भाव सर्जना के सर्वश्रेष्टकवि है। वो सम्पूर्ण भावों को ले जाकर अपने लीलाभाव को असीम जलराशि में विलिन करते हैं, यही उनकी सर्वोच्च सार्थकता है। रामचरित मानस में भगवान राम के प्रति अत्यान्तिक संसक्तिभाव सर्वत्र दास्य से आवेष्ठित है। स्वामी एवं सेवक का द्वैतभाव अन्ततया अपने उद्वेग के क्षणों में पाठकों के मन को भावात्मक अद्वैत की भूमिका में ले जाकर विगलित करता है। प्रागैतिहासिक युग से आधुनिक युग तक मर्यादा पुरुषोत्तम रामचंद्र के शील, शक्ति एवं सौदंर्य से मंडित अलैकिक व्यक्तित्व के विविध रुपों ने जनमानस को आकृष्ट किया है।

सारांश :–तुलसी काव्य का मूल विषय रामचरित्र है। इसमें वैष्णव राम का प्रतिपादन हुआ है। जो पूर्ण ब्रह्महोते हुए भी आदर्श मर्यादा पुरुषोत्तम है। रामकाव्य में वैष्णव धर्म के आदर्शो की पूर्ण प्रतिष्ठा है। गोस्वामी तुलसीदास जीवन का परम लक्ष्य राम भक्ति ही मानते हैं। अतः उन्होंने काव्य में ज्ञान, कर्म और भक्ति की अलग–अलग महत्ता स्पष्ट करके भक्ति को सर्वश्रेष्ट प्रस्तुत किया है। भक्तिमार्ग में षड्. विकार मानवीय क्षुद्रताओं को निरंतर प्रभावित करते हैं। मानवीय अस्तित्व और व्यवस्थित सामाजिक संगठन के लिए मानवीय दुर्बलताओं से उपर उठे हुए समाज की परिकल्पना तुलसीदास ने की है।

मानवता का अस्तित्व प्रस्तापित करने के लिए अनन्य प्रेमभाव का होना अत्यंत महत्वपूर्ण है।इसके अभाव में भेदभाव की अमानवीय क्षुद्र सीमाएँ वृध्दिंगत हो रही है। इसीलिए रामकाव्य में विशिष्ट मर्यादाओं की सीमाएँ निश्चित की है जो प्रासंगिक है। रामचरित मानस के लोकादर्श के साथ भी मर्यादा हैं। चरित्र तथा शील निरुपण भी लोकात्मक उदात्तता के साथ जुडकर पाठक को अभिभूत करता है। शील का उत्कर्ष निश्चित रुप से शुध्द लोकात्मक है। तुलसीकाव्य का भावात्मक उददेश्य लोकादर्श तथा शील के शीर्ष बिंदु पर पाठक के मन को पहुँचाकर उन्हें भावोत्कर्ष की दशा तक ले जाना है। तुलसीदास लोकदृष्टा कवि होने के साथ ही दूरदृष्टा भी थे। उन्होंने अपने समय में मानवता पर आघात करनेवाली प्रवृत्तियों का बडी सूक्ष्मता से अध्ययन कर लोकमंगलकारी समाधान भी समाज के सामने प्रस्तुत किया। अतः आधुनिक काल में भी रावण रुपी अमानवीयता, अधर्म, अनाचार के विरुध्द संघर्ष करना अभिष्ट है। मानवता के प्रति निष्ठा और उसका जीवन में सदुपयोग वर्तमान जीवन की आवश्यकता है। भारतीय समाज की जटिल संरचना में अनेक स्तरों पर विरोधाभास और विषमता है। यह स्थिति भक्तिकाल में भी थी। उस समय तुलसीदास ने अपने काव्य द्वारा समन्वायात्मक जीवन शैली का निर्धारण किया। इस प्रकार कहा जा सकता है कि तुलसीदास के काव्य कृतियों में प्रस्तुत विचार वर्तमान समय और प्रसंगानुरुप संदर्भो में उसकी उपयोगिता सिध्दहस्त है।

आधार ग्रंथ

1. रामचरित मानस – गोस्वामी तुलसीदास
2. हिंदी साहित्य का इतिहास – डॉ. नगेंद्र
3. कबीर सूर तुलसी – योगेंद्र प्रताप सिंह

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:I April to June 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

भारतातील सर्वाजनिक सहभागाचे मॉडेल
Rural Developent

डॉ. गजानन देवराव चिट्टेवाड
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, चिंचोली लि. ता. कन्नड जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

संभावनाए कभी समाप्त नही होती | और नया कुछ करने को मैदान खाली पडा है! यही बात ग्रामिण संदर्भ मे लागु होती है! गाव मे आवास,, शिक्षा, स्वास्थ्य, बिजली-पाणी के लक्ष यदि अर्जित कर भी लिये जाय, तो भी कोई नही पहल करने की गुंजाइश हमेशा बनी रहती है! ऐसेही कुछ पहलो का विश्लेषण प्रस्तुत लेख मे किया है.|

ग्रामीण भागातील विकासासाठी ग्रामीण विकास मंत्रालयाने कित्येक योजना ची सुरुवात केलेली आहे. त्यात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, भारत निर्माण, इंदिरा आवास, पंतप्रधान ग्रामीण सडक योजना आदी असल्याचे लक्षात येते. जगातील सर्वच देशात आज ग्रामीण विकासावर अधिक भर दिला जात आहे आणि त्यामुळे विकासासाठी कित्येक योजना ची सुरुवातही केल्या जात आहे.या योजनांमध्ये राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक घटकांचाही समावेश असल्याचे दिसून येते. भारताचा 70 टक्के भाग ग्रामीण असून या देशाची आर्थिक स्थिती ही कृषीवर आधारित आहे. यासाठी भारत सरकार आणि राज्य सरकार ग्रामीण विकासासाठी नव-नवीन योजना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. शिवाय केंद्र सरकार प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागासाठी अंदाजपत्रकात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक बजेट देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना, भारत निर्माण, इंदिरा आवास यासारख्या योजना निर्माण करण्याकडे सरकार जास्तीत जास्त भर देत आहे त्यामुळे याचे महत्त्व वाढताना दिसून येते. सरकारच्या योजना पूर्णच प्रेरणा घेऊन सार्वजनिक स्थानिक घटक संस्था कार्पोरेट सेक्टर ही ग्रामीण विकासासाठी उत्साहीत झाले असल्याचे लक्षात येते. याचाच एक भाग म्हणून <u>अशियन विज्ञान इंटरनॅशनल ऑर्गनायझेशन फोर वुमन अंड रुरल डेव्हलपमेंट</u> च्या माध्यमातून झारखंडच्या सर्व जिल्ह्यातून दोन दोन मुलांना ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात प्रशिक्षणासाठी 80% आर्थिक सहायता केली जात असून त्यात ग्रामीण भागातील संपर्क असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भरतीमध्ये प्राधान्य दिले जात आहे. त्याशिवाय निवडलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षणामध्ये जॉब मिळेल त्यानुसार त्यांना शनिवारी देऊन ग्रामीण भागात काम करण्यास प्रोत्साहित केले जात आहे. अशा पद्धतीचा प्रयत्न ग्रामीण भागाचा सामाजिक, आर्थिक आणि सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा वाटतो. ग्रामीण भागाचा समाजाचा व्यापक स्तरावर विकास करावयाचा झाल्यास त्या संदर्भात केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारने आखलेल्या नीती व धोरणांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे त्याशिवाय ग्रामीण भागात संदर्भात स्वयंसेवी संस्था कार्पोरेट सेक्टर केलेल्या प्रयत्नांना डावलून चालणार नाही याचे कारण असे की एका मार्गाने या संस्था

सरकारी धोरणाच्या अंमलबजावणीत महत्वपूर्ण भूमिका निभावतात तर दुसरीकडे उपाय करण्याकडे ही लक्ष देत असतात. त्याचबरोबर ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास कसा करता येईल यासाठी वेगवेगळे धोरणे आखण्यात या संस्थांचे योगदान महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण विकास आणि येथील सामाजिक सांस्कृतिक आर्थिक परिवेश बदल्यांमध्ये शासन व संशोधन संस्था तसेच बऱ्याच योजना चा सहभाग असल्याचे दिसते यामध्ये संचार माध्यम ग्रामीण विकास नवीन पैलू माहिती करून देण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावते तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान युगात भारतातील गावा-गावांमध्ये ज्या वेगाने माहिती व सुविधा पोहोचू लागले आहेत त्याच प्रमाणात येथील लोकांच्या जीवनमान आणि त्यांच्या कार्य करण्याच्या पद्धतीत बद्दल होत आहे. भारतातील 70 टक्के जनता ग्रामीण भागातच राहते आणि येथील कृषी आधारितच त्यांचे जीवनमान आहे त्यामुळे ज्या वेगाने संचार व इतर सुविधा पोचल्यामुळे ग्रामीण भागातील जनता आज त्यांचा फायदा घेऊन ये ती खुशी च्या दिशेने वाटचाल करीत आहे याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे भारतातील पंजाब या राज्यात सहकारी संस्थांच्या सहकार्याने ई-कृषी ची सुरुवात झाली आहे. यामध्ये केंद्र व राज्य सरकारची भूमिका महत्त्वाची असून यामध्ये संचार क्रांति आणि हरितक्रांती या दोन्ही योजना एकदाचा करून एक नवीन क्रांती ग्रामीण भागात सुरू करण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे त्यामुळे सशक्त आणि स्वावलंबी भारताचे स्वप्न साकार होण्यास निश्चित स्वरूपात अशा योजना उपयोगी ठरू शकतात. केंद्र सरकारने ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियानाची सुरुवात करून ग्रामीण भागातील शैक्षणिक विकास साधण्याचा मत पूर्ण प्रयत्न केला आहे त्याशिवाय शिक्षणाचा अधिकार हा कायदाच बनलेला आहे आणि याला सशक्त करण्यासाठी आणखी 1.71 लाख करोड रुपये देण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे.

यासारख्या कित्येक योजनेचा ग्रामीण जनतेला फायदा घेताना लोकांची फसवणूक होऊ नये ज्याला खरी गरज आहे अशाच व्यक्तीला या योजनेचा फायदा घेता यावा म्हणून केंद्र सरकारने भारतीय साठी ओळख म्हणून आधार कार्ड केले आहे त्यामुळे आता बीपीएल सारखा सारखा भ्रष्टाचार आणि फसवेगिरी पण आपोआप थांबण्यास मदत होत आहे.

निगोशिएबल वेअर हाऊस रिसिट पद्धत:-

भारत सरकारने या पद्धतीची सुरुवात केली आहे त्यामुळे कृषी उत्पादक आणि जनता यांना जोडणारा स्मत पूर्ण पाऊल टाकले आहे यामध्ये निगोशिएबल वेअरहाऊस री शीट्स दरअसल किसी गोदाम मे रखे गये कृषी उत्पादन के मुख्य के बराबर होते है। क्योंकि ये रशीद निगोशिएबल बना दी गई है। इसीलिए एस की गारंटी पर किसान और कमॉडिटी के कारभारीयो को बँक से ऋण मिल सकेगा। म्हणजे ज्या शेतकऱ्याकडे गारंटी साठी कोणतीही स्थावर मालमत्ता नाही तरीही त्यांना आज पर्यंत कर्ज देण्यासाठी बँका टाळाटाळ करीत असत परंतु या व्यवस्थेमुळे बँका आता या रिसीट वर विश्वास ठेवून ग्रामीण जनतेला कर्ज देऊ शकतील यामुळे ग्रामीण भागाचे जीवनमान उंचावण्यास नक्कीच मदत होईल आणि त्याशिवाय महत्त्वाचे शेतकरी सावकारी पाशात पासून वाचू शकतील आणि त्यांचा मालक साठविण्याची व्यवस्था ही व्यवस्थित असेल त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाला हमीभाव उत्कृष्ट मिळून सामाजिक आर्थिक विकास होण्यास ही व्यवस्था निश्चित फलदायी ठरेल.

राष्ट्रीय रोजगार योजना:-

केंद्र शासनाने ग्रामीण बेरोजगार लोकांसाठी जवळपास सहा करोड रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट 2021 पर्यंत ठेवलेले आहे कामगार मंत्रालयाने ग्रामीण क्षेत्रात राहत असलेल्या बेरोजगार लोकांना आश्रय देण्यासाठी म्हणून अशा कित्येक नव-नवीन योजना संदर्भात उपाय केले जात आहेत. ज्यामध्ये श्रम्मोमुखी लघु व सूक्ष्म उद्योगाचा विकास ठरलेला आहे. 2012 मध्ये अकराव्या पंचवार्षिक योजनेच्या आखरी वर्षात जवळपास पाच करोड 40 लाख रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट ठरवलेले आहे भारतात या अगोदर मनरेगा म्हणजे महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार गारंटी कायद्यापासून बऱ्याच प्रमाणात रोजगार निर्मितीचे लक्ष्य साध्य गेले. यामध्ये 52 टक्के महिलांचा समावेश आहे. या व यासारख्या योजनेचे अनुकरण अनेक देश करीत आहेत राष्ट्रीय रोजगार योजनेचा मुख्य उद्देश संघटित क्षेत्र व रोजगार निर्मितीत वाढ करणे आहे. तसेच उत्पादन, वेळ,पैसा आणि अनेक क्षेत्रात नोकरीच्या संधी, गुणवत्तेत वाढ आणि कामगार कल्याण व संरक्षण करण्याचा आहे. आणि म्हणूनच ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकास करण्यासाठी ही योजना उपयुक्त ठरत आहे.

मागास भागाचा विकास :-

आज आधुनिक काळात औद्योगिक जगताचे कार्पोरेट यजेशन होत असल्यामुळे सरकारला या क्षेत्रात फार कार्य करायला वाव नाही. त्यामुळे सरकारने शेती व शेतीशी संबंधित उद्योग व्यवसायसाठी सर्वसमावेशक धोरण आखण्याची गरज आहे. धोरण तयार झाले आणि ते जिद्दीने राबवले गेले तरच ग्रामीण भागाच्या स्थितीत बदल होण्याची शक्यता आहे.

कृषी :-

भारतातील शेती हा विकासाच्या प्रक्रियेतला सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे इतरांच्या तुलनेत विविध बाबतीत मागे राहिलेल्या प्रदेशांना मागासलेला प्रदेश विभाग ओळखले जाते रस्ते, सिंचन, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी व्यवस्था अनुशेषाच्या संदर्भात प्रारंभी विचार करण्यात येतो आज आधुनिक युगात त्यात नवनवीन विषयांची भर पडली आहे मागासलेले प्रदेश हे प्रामुख्याने गंभीर प्रश्नाचे समस्याचे प्रदेश बनले आहेत याचे कारण म्हणजे आधुनिक काळात सामाजिक रचनेची गुंतागुंत वाढत आहे शिवाय पूर्वीसारखे शांत, स्वच्छ, सुखमय वातावरण राहिलेले नाही. स्पर्धा तीव्र आहे अशात संघर्ष अपरिहार्य असतो परिणामी शांतता आणि स्थैर्य राखण्यासाठी परिस्थिती कठीण बनते. परंतु ते निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक असते. आज ग्रामीण भागांमध्ये केवळ राष्ट्रीय नव्हे तर गुन्हेगारी व व्यसनाधीनता वाढलेली आहे त्यामागे अनेक कारणे आहेत त्यामुळे ग्रामीण भागाच्या सबलीकरणासाठी शेतीचे व पूरक उद्योगाचे सबलीकरण करणे आवश्यक आहे त्यातून मागास प्रदेशाचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल. उत्पादन व उत्पादनात वाढ किमान गरजा भागून एवढा पैसा हाती असण्याची सोय तसेच शक्य झाल्यास पूरक धंदे ची जोड देऊन क्रयशक्तीत वाढ करणे गरजेचे आहे या पद्धतीने त्या प्रदेशाचे अर्थकारण गतिमान करणे आवश्यक ठरते अशा बदलाचे सामाजिक-सांस्कृतिक आशय समजून घेत त्यांना हाताळने हि तेवढेच महत्त्वाचे आहे. मागासभाग ही संकल्पनाच मागासलेली ठरावी यादृष्टीने सरकारला प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शासनाला अविकसित व अर्धविकसित असलेल्या प्रदेशांना राज्याच्या मुख्य प्रवासी जोडले अत्यंत गरजेचे वाटते.

विकास ही सातत्याने चालणारी अशी बहूआयामी आणि सर्वसमावेशक अशा सकारात्मक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. रस्ते चांगले आहेत पण शिक्षणाच्या सोयी नाही तो भाग मागासलेलाच ठरतो शिक्षण चांगले मिळते पण पाणी मिळत नाही तोही भाग मागासच ठरतो योजना येतात त्या राबविल्या ही जातात पण त्याचे यशापयश हे कोणा एका व्यक्तीचे वा सरकारचे नसते हे अपयश आपल्याच व्यवस्थेचे आणि पर्यायाने साऱ्या समाजाचे असते.आणि ते गांभीर्याचा सार्वत्रिक अनुभवातूनच आलेली असते अनुशेष आहे म्हणून अमुक एका कथित विकसित भागाचा विकास रोखून धरायचा आणि मागासलेल्या भागाला त्या भागाच्या बरोबरीत आणावयाची म्हटले तरी ते शक्य होत नाही त्यातून नवीनच प्रश्न निर्माण होतात मात्र फक्त एकच गोष्ट करता येते ती म्हणजे अधिक निधीची तरतूद, तीही केली जाते. परंतु त्यालाही आपली व्यवस्थाच संकृत करते हे एक भयंकर मोठे भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आज जगासमोर उभे आहे यावर खडक निर्बंध आणि राजकीय आणि प्रशासकीय व्यवस्थेची नीतिमत्ता बदलल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने अशा योजनेला, वित्तिय निधीला अर्थ राहत नाही. शिवाय ग्रामीण विकास साधला जाणार नाही म्हणून ही बंद होणे काळाची गरज आहे. आज भारतातील विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या उदाहरण घेतले तर कशाचीही वर्धात पडू नये एवढे तरतुदी या भूमीला मिळालेली आहे पण विदर्भ आणि मराठवाडा मागासलेला होता आणि आहे नागपूर चंद्रपूर चा पट्टा सोडला तर विदर्भात उद्योग फारसे नाहीतच सरकारी कारखाने खाजगी उद्योगही मोजके आणि सरकारी व निमसरकारी प्रतिष्ठान यामध्ये कसेबसे दिवस काढायचा कार्यक्रम चालू आहे. त्यामुळे शेतीला प्रोत्साहन देण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. येथे दुसऱ्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी अत्यंत तोकडे आहेत शिवाय सिंचनाच्या सोयी कमी आहेत शिक्षणाच्या सोयी आहेत पण त्या महागड्या होत आहे त्यातून नैराश्य येत आहे बेरोजगारी यातून वाढताना दिसून येत आहे.

बेकारी आणि नैराश्य हे गुन्हेगारी आणि व्यसनाधीनतेला जन्म घालणारे समाजाचे मुख्य घटक आहेत त्यामुळे आज अनुशेष आणि मागासलेपणाच्या प्रश्नाकडे केवळ आर्थिक दृष्टीने नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने पाहिले जाण्याची गरज आहे. विकास म्हणजे फक्त उद्योग उभारणे किंवा तशी इमारत उभी होणे नव्हे एखाद्या भागाचा संपूर्ण विकास होणे अथवा होत असणे ही सर्वसमावेशक अशी प्रक्रिया आहे अमुक उद्योग एक हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक करणार असल्याच्या बातम्या येतात प्रत्यक्षात त्याहून जास्त गुंतवणूक होते पण त्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होत नाही परिणामी त्या परिसरातील कच्च्या मालाचा व मनुष्यबळाचा, पर्यावरणाचा वापर होऊनही ग्रामीण भागाला फायदा होत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. आज जागतिक अर्थ विषयक आकडेवारी ही बहुतेक वेळा व्यवहाराशी संबंध दर्शविणारी वाटते सरासरी राष्ट्रीय उत्पन्न खऱ्या अर्थाने काढायचे झाल्यास प्रत्येक भागातील समाज जीवन, मनुष्य जीवन, अन्न,वस्त्र, निवारा आरोग्य, शिक्षण, स्त्रियांचा दर्जा, सन्मान बेरोजगारांना रोजगार या सर्व मुद्द्यांचा समावेश करून काढला गेला पाहिजे.तरच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास झाला कितपत समाज उत्तम आहे हे समजण्यास मदत होते.

सारांश :-

आज आधुनिक युगात ग्रामीण भागाचा विकास करण्याची अत्यंत गरज निर्माण झाली आहे शेतीला भक्कम आधार शेतीपूरक उद्योगांना चालना शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे व स्पर्धा करू शकतील असे उद्योग त्यासाठी गरजेप्रमाणे खाजगी व सार्वजनिक सहभाग यासारख्या बाबीतून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष जास्तीत जास्त रोजगार निर्मिती तसेच क्रयशक्तीत वाढ, उपभोक्ता मध्ये वाढ संसाधनांचा योग्य वापर शिक्षणाचा सोयीचा रोजगाराची समान कायदा व सुव्यवस्थेची काळजी सांस्कृतिक उपक्रमा आधारे समाजाचे मनोस्वास्थ्य सांभाळण्याचा प्रयत्न, सामाजिक सौदार्य अशा सगळ्या बाबींचा विचार केला तरच, खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास होण्यास नक्कीच व तो रुजण्यास नक्कीच मदत होईल यात काही शंका नाही. आज आधुनिक युगात विकासाच्या अर्थकारण नव्या परिघातून बघितल्या जात आहे पाश्चात्त्य देशांमध्ये आनंदाचे अर्थशास्त्र अशी नवीन संकल्पना रुजली आहे या संकल्पनेमध्ये विकासाच्या प्रक्रियेत किती पैसा खर्च झाला याची चर्चा करण्यापेक्षा किती लोकांच्या घरात आणि मनात आनंद पोहोचला किंवा पोहोचवला गेला त्यातून किती कुटुंबे सुखावली किती गावे त्यामुळे स्थिर झालीत, शिवाय किती मुलांना नव्याने शिक्षणाची वाट धरता आली आणि एकूणच समाजाचे मनोस्वास्थ्य कसे आहे, याची चर्चा व मीमांसा केली जात आहे. भारतातही अशी दृष्टिकोन अंगिकारून महिलांना प्रोत्साहन, यासाठी त्यांना स्वावलंबन बचत गटामार्फत अधिकाधिक आर्थिक सहाय्य ग्रामीण भागात दर दोन हजार लोकसंख्येमागे बँकांची स्थापना व त्या संदर्भातील व्यवहाराबद्दल जागृती करणे अत्यंत आवश्यक आहे तर नक्कीच साऱ्या देशाचे व पर्यायाने ग्रामीण क्षेत्रात ही एक नवीन पहाट उजळेल व सर्वांगीण सक्षम सर्वसमावेशक विकास होण्यास मदत होईल असे वाटते.

संदर्भसूची:

1) A Journal of Ngo.: Nov-2011

2) लोकराज्य विशेष अंक: डिसेंबर 2007 आणि 2018

3) डॉ. दा.ध. काचोळे : भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.

4) karukshetra : A Journal of Rural Development, March-2008

5) Yojana : A Journal of Development Oct-2011

6) Rural Development: News Letter, New Delhi, Jun-1993.

7) Kurukshetra : A Journal of Rural Development, Sept-2019

19 व्या शतकाचा प्रारंभ आणि महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मीक घडामोडी

प्रा.डॉ.जाधवर बी.डी.
इतिहास विभाग प्रमुख
बलभीम महाविद्यालय,बीड

प्रस्तावना :-

जागतीक इतिहासाचा अभ्यास करतांन असे दिसुन येते की, जागातिल विविध देशात सातत्याने वेळोवेळी बदल झालेले दिसतात.त्यामध्ये आपणास चिन, रशिया, जपान, अमेरिका या शिवाय इतर देशांच्या इतिहासाचा दाखल देता येईल.शासन व्यवस्था बदलली की, आपोआपच राजकिय घडामोडी तर झपाट्याने बदलत जातात.पण सामाजिक आणी धार्मीक जिवनात ही काही प्रमाणावर परिवर्तन झाल्याचे दिसते.भारत देशाचा क्षेत्री विचार केला तर तो बुध्द सुद्धा अपवाद नाही भारतीय भूमीवर जेव्हा अनेक परकीयाने एक होती अमल प्रस्थापीत केला तेव्हा तर सातत्याने सामाजिक आणी धार्मीक जिवनात बदल होत होते.1818 च्या पुर्वी भारतातील आजच्या महाराष्ट्र भूमीचा विचार केला तर पेशवाईच्या काळात आणी पेशवे पूर्व म्हणजे शिवकाळात सामाजिक आणी धार्मीक बदल झाल्याची आनेक उदाहरणे आपणास देता येतील. 1818 मध्ये जेव्हा 1713 पासुन राज्यकारभार करणाऱ्या व्यवस्थेचे अस्तित्व नष्ट होते. आणि तेथे ब्रिटिश राजवट सुरु होते. त्या प्रदेशाला आपण महाराष्ट्र असे म्हणतो. परंतु हा महाराष्ट्र त्या काळामध्ये अस्तीत्वात आलेला नव्हता त्यांची निर्मितीच संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीनंतर म्हणजे 1 मे 1960 मध्ये झाली आणि त्यामुळे 1मे 1960 हा दिवस महाराष्ट्र वर्धापन दिन म्हणुन साजरा केला जातो.मराठवाडा विभागातील तेव्हाचे 5जिल्हे व सध्याचे आठ जिल्हे या सर्व परिसरावर (1724-1948) या काळात निजामाची सत्ता होती, याच काळात कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र,यावर मात्र इंग्रजांचीच राजवट होती, सद्याचा गुजरात हा पूर्वीचा मुंबई प्रांताचाच भाग होता. याशिवाय विदर्भातील बुलढाणा, अमरावती, यवतमाळ, अकोला हे सर्व जिल्हे 1803 मध्ये नागपुरकर भोसल्यांनी इस्ट इंडीया कंपनीशी करार केला त्यामुळे ते इंग्रजांना मिळाले, पूढे इंग्रजांनी हा प्रदेश निझामाला बक्षीस दिला पण निझामावर इंग्रजांच खूप कर्ज त्याची परतफेड करणे अशक्य झाले तेव्हा इस. 1853 मध्ये वऱ्हाडचा प्रांत निझ ामाने ब्रिटीशांना दिला. म्हणजे विदर्भाचा काही भाग आपल्या ताब्यात होता तोपण इंग्रजाच्या ताब्यात गेला.

या अस्थीरतेच्या काळात महाराष्ट्राच्या या भूमीत अनेक राजकीय स्थित्यंतरे होत होती.नव नवीन सत्तांचा उदय होत होता पण सामाजिक जिवनात मात्र कोणत्याही प्रकारचा बदल झालेला दिसुन येत नव्हता परंतू बिंटीशांची राजवट पाश्चात्य शिक्षण, पाश्चात्य विचार, या घटनामूळे महाराष्ट्रतील जीवन पध्दतीला,संस्काराना समजुती व श्रध्दा यांना आव्हान मिळाले एक प्रकारची नव जागृती समाजजिवनात घडुन आली असे म्हटले जाते.

19 वे शतकाचा प्रारंभ समाजजीवन : महाराष्ट्रात वास्तव्य करणाऱ्या समाजात अनेक जाती आणी उपजाती अस्तीत्वात होत्या.प्रत्येक जातीला आपल्या स्थानाच्या अनुषंगाने सामाजिक, विशेषाधिकार व त्यांची कर्तव्ये ठरवून दिलेली होती, त्यांच्या सर्व स्वातंत्र्यावरती वेगवेगळी बंधने घातली होती याच काळात म्हणजे 1707 ते 1818 मध्ये पेशवे सत्तेवर होते त्यामुळे जातीसंस्थेत त्यांना आगृक्रम होता.राजकारणावर पेशव्यांचा पगडा होता त्यामुळे समाजजिवनावर सुध्दा ब्राम्हणाचे वर्चस्व होते. ब्राम्हणांच्या संदर्भात जरी वरिल स्थिती आसली तरी त्यांच्यामधे सुध्दा संघटन नसे त्यांच्या देशी

ब्राम्हण आणी कोकणस्थ ब्राम्हण असे दोन गट होते.त्या प्रमाणेच मराठ्यामध्ये मराठे,कूणबी मराठे असे गट होते.मराठे स्वत:ला कुणबी मराठ्यापेक्षा श्रेष्ठ समजत असत.कुणबी हे गरीब शेतकरी किवा शेतमजूर होते,त्यांची आर्थीक स्थिती अतीशय दैनीय असे. मराठा आणी ब्राम्हण या दोन जाती शिवाय, कुंभार, सोनार, सुतार, शिंपी,धनगर,तेली, न्हावी,माळी, गोधळी, गुरव, या महाराष्ट्रातील प्रमुख जाती संस्था होत्या.वरिल जातीपैकी काही बलुतेदार असल्याने त्यांना विशेष हक्क होते कुंभार, सुतार,गुरव, तेली, शिंपी, या सर्व जातीमध्ये पोटजाती होत्या अशा जातीशिवाय प्रभू हा एक नवीनच वाद होता.प्रभू हे ब्राम्हणापेक्षा स्वत:ला क्षेष्ठ समजत असत.त्यांच्या मते जातीव्यवस्था ही इश्वरप्रणीत आहे,त्यात बदल करण्याचा अधीकार कोणासही नाही असा त्यांचा समज होता.त्यामुळे अनेक शतकापासून जातीसंस्थेत आणी तिच्या स्वरुप आणी पध्दतीत काहीही बदल झाल्याचे दिसत नाही म्हणजे ''जुने सोडू नये आणी नवीन स्विकारु नये''हाच पूर्वीचा नियम होता.

समाज जिवनातील अस्पृश्यता: अतिशुद्र या नावाने अस्पृश्यांचाच उल्लेख केला जात असे.यामध्ये प्रामूख्याने महार, मांग, चांभार ढोर या जाती असत.त्यापैकी महार ही जात संख्येने अतिशय मोठी होती.त्यामुळे गाव तेथे महारवाडा अशी म्हणच त्या लोकामध्ये रुढ झाली होती.अनेक सार्वजनीक ठिकाणी अस्पृश्यांना प्रवेश नव्हता त्यांना सर्व विकासाच्या घटकापासुन दूर ठेवण्यात येत होते.परस्परातील सर्व हितसंबंधास धक्का लागल्यास त्यांचा संघर्ष उपळत असे, अशी प्रकरणे सरकारी जात व चौकशी अंती निवाडा दिला जात असे, असे संघर्ष सोडवण्यासाठी पेशवे काळात गोतसभा हि संघटना अस्तित्वात होती, त्या काळात व्यक्तीचा दर्जा हा तो कोणत्या जातीत जन्मला यावर ठरत असे. ना.वी जोशी यांनी ''पूणे शहराचे वर्णन''नावाचा ग्रंथ लिहून त्या ग्रथांत ते म्हणतात पेशवे काळात महार, मांग, चांभार,भंगी, धेड, या जातींना रस्त्याने थुंकण्यासही परवानगी नव्हती. कारण तो रस्ता हा दूषीत होतो असा सवर्णांचा समज होता.एवढेच नाही तर इंग्रजांचा स्पर्श झाला तर स्नान करावे अशी खूळचट समजूत त्या काळात अस्तित्वात होती.

बालविवाह आणी समाज जिवन :- भारतीय समाज जिवनात इसवीशनाच्या 19 व्या शतकात मुलीचा विवाह हा वयाच्या 8 ते 10 व्या वर्षी करण्याची प्रथाच होती. समाज जागृतीचे कार्य करणाऱ्या आनेक समाज सुधारकांनी सुध्दा या प्रवाहात सामील होऊन विवाह केले होते. वयाच्या तेराव्या वर्षी दादोबा पांडुरंग यांनी तर आतव्या वर्षी लोकहितवादींचा याशिवाय खुद्द न्या.तेलंग यांनी आपल्या दोन्ही मुलीचा बालविवाह घडवून आणला होता यापूढे जाऊन दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याने 1799 मध्ये आदेश काढून असे म्हटले की, मुलीचे लग्न वयाच्या 9व्या वर्षीच करावे.या प्रथा तत्कालीन समाज जिवनात होत्या त्यामूळे त्यानचे मानिसक धैर्य, या अर्थाजनाचा अभाव वैधव्य,अशक्त संतती, अल्पायुष्य या गोष्टी दिसुन येत अशा वयामध्ये विवाह हाऊन ज्या मुली बालविधवा होत असत त्या कोणाच्या तरी वासनेला बळी पडत असत.या संदर्भातले वास्तव मराठीतील पहिली कादंबरी 'यमुना पर्यटन'मध्ये वैधन्याच्या दु:खाचे विदारक चित्रन मांडले आहे.

विधवांचे केशवपन : पतीच्या निधनानंतर विधवा झालेल्या स्त्रीयांच्या डोक्यावरचे केश काढणे यास केशवपन असे म्हणतात ती पध्दत 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्राच्या भूमीत आस्तीत्वात होती.पण हि पध्दत सर्वत्र नव्हती, ब्राम्हण व उच्चवर्गीयात ति रुढ होती.केशवपनामूळे ति विद्रुप दिसावी व तिच्याकडे कोणाचे लक्ष जाऊ नये यासाठी ते केले जात असे.या प्रथेला कोणत्याही प्रकारच्या शास्त्राचा आधार नव्हता, या प्रथेमुळे आनेक कवळया पाखळया करपुन जात असत ह.ना.आपटे यांनी 'लक्षात पण कोण घेतो ?' या कादंबरीतली यमुना केशवपनाच्या नुसत्या

कल्पेनेनेच जवळजवळ मृत झाली होती.विधवाचे केशवपन न करणाराना बहिष्कृत केले जात असे वरिल वाई प्रथेच्या विरोधात म.फेल आणि गो.ग.आगरकर यंनी आवाज उठवला होता.

विषम विवाहाची पध्दत : 19 व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्राच्या भूमीत या पध्दतीचा खुप प्रसार झाला होता.विषम विवाह पध्दतीने जोर धरला होता.अनेक म्हातारी माणसे वयाने मोठी असतांनासुध्दा 12 ते 15 वर्षाच्या मुलीशी विवाह करत असत.पेशवाईच्या इतिहासातील अर्धे शहाणे नानाफडणविस 67 व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले तेव्हा त्यांच्या 9 व्या पत्नीचे वय केवळ 9 वर्षे होते तर महादजी शिंदे यांनी पण मृत्यूच्या पुर्वी काही दिवस आगोदर बालीकेशी विवाह केला होता. नानासाहेब पेशवे 40 वर्षाचे होते तर त्यांनी 9 वर्षाच्या मुलीशी विवाह केला होता.हि पध्दत तत्कालीन समाजासाठी मोठा कलंक होता, त्यामूळे महात्मा फुले आणि लोकहितवादी यांनी या पध्दतीवर खूप टिका केली होती.याशिवाय शिक्षणाचा अभाव, गुलामगिरी, वेठबिगारी, गळाला टोचून घेणे, चालोरी,बध्द जीवन जगण्याच्या परंपरा निक्रीयता, नरबळीची प्रथा, विज्ञान व तंत्रज्ञानाबाबत उदासीनता.सक्तीचे वैधव्य या प्रथाणी प्रारंभीच्या काळात थैमाण घातले होते.यामुळे समाजव्यवस्थेत अस्तिरता तयार झाली होती.

धार्मिक जीवनातील वास्तव्य:- सामाजिक जिवनातील अनेक घडामोडीचा आढावा वरिल वेगवेगळया मुद्यांच्या आधारे आपण घेतला आहे, यानंतर धार्मीक जिवनाच्या अनूषंगाने खालील माहिती पहाता येईल. धार्मीक जिवनाचा विचार करता होम, यजन, यज्ञ, अनुष्ठान व शांतीकर्म करणे या प्रथा धार्मीक जिवनात होत्या या शिवाय वृते, दक्षीणा, नवस व तीर्थयात्रा, याना त्या काळात महत्वाचे स्थान होते पण या गोष्टीने समाज अस्थीर बनला होता, एकंदरीत मराठेशाहीतील समाज हा सर्वच क्षेत्रात मागासलेला,अज्ञानी, उदासीन आकाक्षाशुन्य अल्पसंतुष्ट, आणि अत्यंत कर्मठ होता. त्यांनी रुढी पलीकडे काहिच पाहिले नाही, एकंदर ईहवादी विचार सरणीचा अभाव होता, वरील प्रमाणे तत्कालीन स्थितीचे धार्मिक आणी सामाजीक बाबीचे वास्तव्य या शोध निबंधातून मांडले आहे.

संदर्भ सूची:

1. पवार बा.ग.ग्रामीण शिक्षण चळवळीचे जनक भाऊराव पाटील.
2. डॉ. धनंजय किर मा. जोतिराव फुले- आजच्या समाजक्रांतीचे जनक 1968.
3. फडके य.दी.केशवराव लेधे, विद्या प्रकाशन, पुणे दिनकराव जवळलकर समगृ वाङ्चंमय
4. वाळिंबे रा.श, 19 व्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक पुनघर्टना भाग 1 पुणे 1962
5. गो.मा.पवार, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे - जीवन कार्य लोकवाङ्:मय गृह मुंबई 2004
6. मोरे दिनेश - आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास.
7. प्रधान ग.पृ. स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत साधना प्रकाशन,पुणे 1989.

रांजणी गावातील नागशिल्प

डॉ.सावंत के.डी.
(इतिहास विभाग प्रमुख)
महिला महाविद्यालय,गेवराई

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून भारत निसर्गपूजक देश असल्याने सुर्यपुजेचे उल्लेख ऋग्वेदातही आलेली आहेत. सादृष्याधिष्ठीत कल्पनेच्या जोरावर नाग आणि सुर्याच्या अनेक कथा गुंफण्यात आल्या आहेत. नाग हा सुर्याप्रमाणे गायब होतो. सुर्याप्रमाणेच विद्युलता नागाच्या ठाई दिसते. सुर्याची दाहकता व नागाचे विष यांची तुलना, सुर्याचे तेज व नागाच्या लखलखीपणा यातील साम्यस्थळे पाहून नाग आणि सुर्य यांचे एकत्रितकरण पौराणिक कथेतून शिल्पकथेत उतरलेले दिसते. त्यासोबतच नागाचा लिंग सदृष्य आकारही त्यास लैंगिक प्रतिक बहाल करते.

नागपूजेची सुरुवात इजिप्तमध्ये झाली असे मत सी.एफ.ऑल्डहॅम यांनी आपल्या 'The Sun and the serpent a contribution to the History of Serpent worship' या ग्रंथात मांडले आहे तर ग्रॅफिटन एलिएट स्मिथ यांनी Geographical Distribution of the practice of Mummification चा संशोधनपर अभ्यास करताना सुर्यपूजा आणि सर्पपूजा यांचा जन्म इजिप्तमये झाला असल्याचे सूचित केले आहे. जगात जिथे जिथे या पूजा केल्या जातात त्या इजिप्शियन प्रभावातून केल्या जातात असेही ते मानतात.

'The Migration of early culture' या ग्रंथात स्मिथ यांनी मांडलेल्या मतांना विरोध दर्शवत लाथनकॅप यांनी त्यांच्या 'Lost Continents the Atlantis theme in History Science andliterature' या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, संस्कृतीचे एकच केंद्र असते व तिथून ती संस्कृती जगात प्रसरण पावते असे समजणे योग्य नाही. वास्तविक संस्कृतीचे विशेष जगात अन्यत्र पसरत असतात. म्हणून इजिप्तच्या लोकांना किंवा अन्य कोणत्याही लोकांना असे ध्येय देणे योग्य होणार नाही असे त्यांना वाटते.[१]

जगातील सर्वच प्राथमिक धर्मामध्ये व आदिम समाजांमध्ये नागपूजा प्रचलित असल्याचे आढळते. भारतात सर्वत्र नागपूजा प्रचलित आहे. वेदपूर्व काळापासून भारतात नागपूजा प्रचारात असावी. मोहेंजोदडो येथील उत्खननातही

नागमूर्ती आढळल्या आहेत.नाग विषारी असल्यामुळे मनुष्याला त्याची फार भीती वाटते. नागांना संतुष्ट करण्यासाठी सर्पबळी, नागबळी इ.विधी गृहसुत्रामध्ये सांगितले आहेत. अशाप्रकारे नागांपासून आपले संरक्षण व्हावे या उद्देशाने प्राचीन काळापासून नागपूजा भारतात प्रचारात आली आहे.[२] मराठीत नागशिला म्हणून संबोधन केल्या जाणाऱ्या या शिळा सारा भारत नागपूजक होता हे सिध्द करतात.

महाराष्ट्रातील काही वंशाची नावे अशेषफ अशी आहेत. प्रख्यात शिंदे घराणे हे ही नागपूजकच होते. कर्नाटक, महाराष्ट्रात अनेक शिंदे घराणी आहेत. राष्ट्रकूट नृपती गोविंद तृतीय यांच्या नेसरी ताम्रपटात त्याचा सामंत नागहस्ती याचा उल्लेख येतो. कर्नाटक राज्यातील चंद्रवल्ली, बागलकोट, भैरणमट्टी, हरिहर, मात्र हल्ली येथील शिलालेखात नागवंशी राजांचे अनेक उल्लेख येतात. पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर येथेही नागवंशीय शिंदे याची एक शाखा राज्य करीत होती.[३] पैठणचे सातवाहन हे नागवंशीय राजे होते. महाराणी नागनिका ही नागकन्याच. तसेच श्रावण शुंद्ध ५ ला महाराष्ट्रात नागपंचमी सण नागपूजा म्हणून साजरा केला जातो. यांचा अर्थ असा की महाराष्ट्रात बहुतांश लोक नागपूजक असल्याचे दिसतात.

ब्राम्हण, जैन तसेच बौद्ध या धर्मात नागाला महत्त्वाचे स्थान आहे. नाग हे सर्पपूजक मानव असावेत. असे फर्ग्यूसन आणि होल्डहॅम यांचे मत आहे. सर्प हे नागांचे वंशचिन्ह असावे.[४] नागपूजा किंवा सर्पपूजा हा पंथ वैदिक काळात अस्तित्वात होता. गृहसूत्रात श्रवण किंवा श्रवणकर्म हा विधी यास 'सर्पबली' हे नाव

आढळते.[५] नागाच्या सर्वच गोष्टी अद्भूत असतात. सापाच्या देहात देवाचे किंवा भूताचे वास्तव आहे किंवा तो स्वयंभेद देव आहे. किंवा तो एखाद्या देवाचे प्रतिक आहे.[६] अशा समजूतीने मानव कुलांनी सर्प हे दैवत बनवले. सर्प हा वारुळात राहतो आणि वारुळ हे या देवतेचे प्रतिक मानले आहे.[७]

प्राचीन काळापासून मानवाने नागपूजा करण्यासाठी गावागावात नागशिल्पे शिळावर कोरलेली दिसतात. तसेच बीड जिल्ह्यातील गेवराई तालुक्यातील अनेक गावात नागशिल्पे शिळेवर कोरलेली दिसतात. त्यापैकीच गेवराई शहरापासून दक्षिणेला ९ कि.मी. अंतरावर राष्ट्रीय महामार्ग ५२ च्या पुर्वेला राष्ट्र कुटकालीन रांजणी गाव वसलेले आहे. या गावाला प्राचीन,मध्ययुगीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. या गावात अनेक ऐतिहासिक शिल्पे दिसतात. त्यामध्ये बारव स्थापत्य, मंदिर स्थापत्य व तेराव्या शतकातील सुफि संताचे घोडमसावली दर्गा, वीरगळ, सती शिळा वीरगळ तसेच महादेवाच्या मंदिरामध्ये नागशिल्प दिसते. अशा या नागशिल्पाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तो समाजासमोर, इतिहासाच्या अभ्यासकासमोर यावा हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१) रांजणी या गावचे ऐतिहासिक प्राचीन व मध्ययुगीनत्व जाणून घेणे.

२) रांजणी येथील नागशिल्पाचा अभ्यास करणे.

३) नागशिल्पाच्या माध्यमातून रांजणी गावातील शिल्प संस्कृती समजण्याचा प्रयत्न करणे.

गृहितके :

१) रांजणी गावाला प्राचीन आणि मध्ययुगीन इतिहास लाभलेला आहे.

२) नागशिल्पाच्या माध्यमातून रांजणी गावातील शिल्प संस्कृतीची ओळख झाली.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक वर्णनात्मक, संदर्भ, सर्वेक्षण आदी संशोधन पध्दतीचा आधार घेतला आहे व प्राथमिक व दुय्यम साधने वापरली आहेत.

रांजणी गावातील नागशिल्प :

हे नागशिल्प महादेव मंदिराच्या सभामंडपात गर्भगृहाच्या आतील भागात डाव्या बाजूला गर्भगृहाच्या भिंतीला चिकटून आहे. मंदिरातील नागशिल्प सपाट शिळेवर कोरलेले आहे. या शिळेवर कोरला गेलेला नाग हा वेटोळयांनी युक्त दिसतो. तसेच या नागाचे मुख वरच्या दिशेला असून डोक्यावर फणे आहेत. स्थानिक लोकांनी मूर्तीची पूजा करताना मूर्तीला शेंदूर तसेच हळदी-कुंकू, भस्म लावले आहे. त्यामुळे मूर्ती जीर्ण होवून मूर्तीच्या पश्चिमेकडचा भाग तुटला आहे. तरीही या नागाचा आकार मोठा असल्याचे स्पष्ट दिसते. या नागशिल्पाची उंची ६० से.मी. व रुंदी ३० से.मी. आहे.

रांजणी गावातील नागशिल्प

समारोप व निष्कर्ष :

१) प्राचीन काळापासून भारतात नागपूजेचे अस्तीत्व दिसून येते. नाग हा प्राणी आहे. त्याप्रमाणे नागवंशीय लोकही आहेत. आधुनिक काळातही नागपूजेचे अस्तित्व समाजात दिसून येते. रांजणी गावातही नागपूजेची परंपरा असल्याचे प्रस्तुत नाग शिळेवरुन दिसून येते.

२) रांजणी गावात विखुरलले शिल्पावशेष आणि अनेक पूर्व मध्ययुगीन व मध्ययुगीन मंदिर अवशेष यावरुन

रांजणी गावचे राजकीय, सांस्कृतिक महत्त्व प्राचीन, मध्ययुगीन काळात असावे असे लक्षात येते.

३) रांजणी गावातील नागशिलेबाबत आजवर कोणीही संशोधन केले नाही. त्या अनुषंगाने या नागशिळेच्या कालखंडाबाबत पुढील अभ्यास राहणार आहे. तरीही या शोधनिबंधाच्या माध्यमातन नागशिल्पाचे सद्यःकाळातील स्थान, त्यांचे वैशिष्ट्ये, मोजमापे, नागपूजेचे संदर्भ आणि रांजणी गावचा सांस्कृतिक, राजकीय इतिहास शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. या संशोधनातून काही निष्कर्ष समोर आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

रांजणी गावातील नागशिळेकडे केवळ पूजा विधी किंवा नागदेवता म्हणून मर्यादित उद्देशाने पाहिले जाते. या नागशिळेचे शिल्प म्हणून अनन्य साधारण महत्त्व आहे हे गावकऱ्यांना पटवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

१) डॉ.सुर्यवंशी नानासाहेब, (संपा), अक्षरवाङ्.मय, डॉ.प्रभूणे अरुण, त्रेमासिक,वर्ष-पहिले, अंक-पहिला, जून ते ऑगस्ट, २०१०, पृष्ठ ५,६

२) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा), मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,मुंबई, १९७९, पृष्ठ ४१०

३) सागर औरंगाबादी, नागमंडल, झुम, दै.लोकमत, दि.११ ऑगस्ट १९९४, पृष्ठ १३

४) जोशी नि.पु.,भारतीय मूर्तीशास्त्र, नागपूर, १९७९, पृष्ठ ३१६

५) जटसा हरिराम, भारत में नागपूजा और परंपरा, सन्मार्ग प्रकाशन दिल्ली, पृष्ठ ३३ ते ३६

६) डांगे सदाशिव, वारुळ प्राचीन संकेत, विदर्भ संशोधन मंडळ, वार्षिक-१९८८, पृष्ठ १ ते ७

७) पाटील माया, मंदिर शिल्पे, मुंबई-२०१४, पृष्ठ १२३ ते १२४

राजर्षी शाहूमहाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक कार्य

प्रा.राजाभाऊ चव्हाण
इतिहास विभाग
महिला महाविद्यालय, गेवराई जि.बीड

प्रस्तावनाः-

महाराष्ट्रात दहाव्या शतकापासून ते मध्ययुगीन कालखंडापर्यंत तसेच मध्ययुगीन काळाच्या अंताच्या लगतची नवयुगातील काही वर्षे पाहता असे आढळते की, होऊन गेलेल्या अनेक संत महात्म्यांनी केलेल्या कार्यामुळे येथील सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन समृध्द बनवले आहे. त्यांनी अमूल्य असा आध्यात्मिक नैतिक वारसा येथील जनतेला दिला आहे. १७ व्या शतकात व तद्नंतर संपूर्ण भारतावर इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरु झाला. इंग्रजांच्या पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावाखाली भारतीय समाज जीवन पूर्णपणे ढवळून दोन प्रवाह निर्माण झाले. एक सनातनवादी तर दुसरा सुधारणावादी विचारवंतांचा सनातनवादी विचारसरणी असणाऱ्यांनी इंग्रजी सत्तेने आपल्या धर्मावर व संस्कृतीवर अतिक्रमण केले त्या पासून वाचविले पाहिजे. तर सुधारणावादी आपल्या समाजातील अंधश्रध्दा खुळचट, कल्पना, कालबाह्य प्रथा यांचे उच्चाटन होऊन त्यात प्रगतिशील सुधारणा होणे आवश्यक आहे. यासाठी इंग्रज सत्तेचा वापर करुन घेणे आवश्यक आहे. येथील तरुणांमध्ये पाश्चिमात्य शिक्षणपध्दती, व्यक्तिस्वातंत्र्य मानवतावादी दृष्टिकोन इतर घटका विषयी जागृती झाली. १९ व्या शतकात खऱ्याअर्थाने प्रबोधनाचा आरंभ झाला. तरी पूर्वी पासून चालत आलेल्या भारतीय समाज व्यवस्थेत त्याचे मूळ सापडते हे मूळ परंपरागत जातिव्यवस्थाच आहे. हिंदू धर्मातील मायावाद, कर्मकांड, पुर्णजन्म, पाप-पुण्य पवित्र-अपवित्र, अनुवंशिकता इत्यादीशी चातुर्वर्ण्य विचार संबंधीत आहेत. ते विचार आपल्या राष्ट्राशिवाय जगाच्या पाठीवर कोठेही अस्तित्वात नव्हती. हे आपल्या व्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये आहे. समाज व्यवस्थेतील एक घटकाला सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय दृष्ट्या मागे ठेवून पशुहूनही हीन, ज्यांची सवली सुध्दा निशिध्द गणली जाते. अशा पध्दतीने या घटकाला आपण वागविण्यात काही चूक करीत आहोत याचे भानही इतर घटकांना अगदी १९ व्या शतकापर्यंत जाणवले नाही. दैनंदिन सामाजिक जीवनातील जातीभेद नाहीसा करण्यासाठी तत्कालीन समाज व्यवस्थे विरुध्द पहिले बंड महाराष्ट्रातून महात्मा फुले यांनी पुकारले. पुढे याच बंडानंतर राजर्षी शाहुमहाराज, प्रबोधनकार ठाकरे हे समाजसुधारक म्हणून पुढे आले. म्हणून स्त्री शिक्षणाचे पुढारी महात्मा फुलेच आहेत.[१] फुलेंचा वारसा म्हणजे सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना केली होती. सत्यशोधक चळवळ खेडोपाडी पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला होता. आपला असंख्य अखंडातून महिलेची थोरवी गायली होती. एका अर्थाने वातावरण तयार होते. राजर्षी शाहुने या वातावरणाचा लाभ महिलांच्या मुक्तीसाठी आणि एकूणच समाज क्रांतीसाठी करायचे ठरविले. दलित, दुर्बल, पीडित घटकांना जेव्हा चांगले जगण्याची उमेद प्राप्त होते, त्यांच्या कपाळावर उमटवलेले शुद्रतेचे शिक्के अस्पष्ट होऊ लागतात, महिलेला जेव्हा माणुस म्हणून मान्यता मिळते, तेव्हा समाजक्रांती व्हायला लागते. त्यासाठी महाराज स्वतःचे सिंहसन वापरत होते. निंदानालस्ती सहन करत होते. न डगमगता त्यांनी क्रांतीचे चक्र फिरवले.[२]

स्त्री शिक्षणविषयक कार्य :-

राजर्षी शाहुमहाराज हे कृतिशिल आणि कर्ते राज्यकर्ते होते त्यांनी स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार शीघ्रगतीने व्हावा यासाठी भरसक प्रयत्न केले त्यांचा प्रभाव इतरांवर हमखास पडत असे स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी आपले जीवन निरर्थक नसून ती एक सामाजिक पूजा असल्याचा विचार स्त्री शिक्षणाचा माध्यमातून प्रचलित केला होता. म्हणूनच त्यांना स्त्री शिक्षणाचे कैवारी म्हटले आहे. त्यांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य पुढील प्रमाणे.

१) स्त्री शिक्षणामुळे कुटुंब व समाजाचा विकास :- शिक्षणामुळे कुटुंब व समाजात आदर, मानाचे स्थान प्राप्त झाले. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष दिले. मिस लिटल या शिक्षणाधिकारी असणाऱ्या इंग्रजबाई मायदेशी गेल्यावर फिमेल ट्रेनिंग स्कुलमधील शिक्षिका रखमाबाई केळवकर यांना शिक्षणाधिकारी म्हणून नेमले. हुशार मुलींना दररोज शिष्यवृत्ती ठेवल्या होत्या. राजाराम महाविद्यालयातील सर्व मुलींना शिक्षण मोफत केले. रखमाबाई या महाराजांच्या मदतीने वैद्यकीय शिक्षण घेऊ शकल्या तसेच प्रौढ व मागासलेल्या स्त्रियांसाठी महाराजांचे १९१९ मध्ये एक आदेश काढून त्यांच्या व शिक्षणासाठी राहण्याची जेवणाची सर्व व्यवस्था केली.[३]

२) स्त्री शिक्षण मानसिक विकासाठी :- मानवाचा तिसरा डोळा म्हणजे शिक्षण होय. अस्पृश्य व स्त्रियांना शिक्षण मिळावे यासाठी राजर्षी शाहुमहाराजांनी प्रयत्न केले. त्यावेळी समाजाने स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता, त्यावेळी त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले होते. स्त्रियांच्या मानसिक विकासासाठी शिक्षण देण्यावर त्यांचा भर होता. महाराजांनी आपली विधवा सून इंदुमती देवींना शिक्षणासाठी प्रवृत्त केले होते. त्यामुळे समाजातील विधवा स्त्रीमुक्तीला चालना मिळाली. म्हणजेच त्यांना अगोदर त्यांच्या शिक्षणाची सोय करुन शिक्षित बनवणे गरजेचे आहे, हे महाराजांना लक्षात आले.[४]

३) स्त्रियांना परंपरागत रुढीतून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षण :- परंपरागत रुढीनुसार स्त्रियांना शिक्षण देणे पाप समजले जाई. पडदापध्दती आणि बालविवाह पध्दती, अस्तित्वात होत्या अशा रुढीतून बाहेर काढण्यासाठी स्त्रियांना ताठमानेने जगता यावे यासाठी त्यांना शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. महाराजांनी जाणले होते त्यांनी स्त्री शिक्षण देण्याचा मार्ग काढला होता. महात्मा फुले हे आद्य शिक्षण महर्षी होते. त्यांनीच प्रथम स्त्रीशुद्रदिकांना शिक्षणाचे दारे खुली केली. म्हणून महात्मा फुले हे शाहुमहाराजांना आदर्श पुरुष वाटले. शैक्षणिक क्षेत्रात महात्माफुल्यांना वाट पुसत पुढे जावे हे धोरण शाहुमहाराजांनी आपल्या मनाशी सुनिश्चित केले होते. त्यामुळे शाहुमहाराजांनी महात्मा फुल्यांची परंपरा पुढे सुरु ठेवली.[५]

४) शिक्षकाची नियुक्ती :- स्त्रियांना शिकविण्यासाठी महाराजांनी गुणी शिक्षक व चारित्र्य संपन्न शिक्षकांची नियुक्ती केली. यासाठी त्यांनी भार्गवराव कुलकर्णी या अनुभव संपन्न चरित्र्यवान शिक्षकाची स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी नेमणूक केली होती.

५) मानवतावादी दृष्टिकोनातून स्त्री शिक्षण :- राजर्षी शाहुमहाराजाने स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टिकोन मानवदावादी होता. त्यासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षण प्रसारासाठी एक हुकूमही काढला होता. सूनबाई इंदुमती देवीस पत्र शिक्षणामुळे तुझी बुध्दी जसजशी विकसित होईल तसतसे तुझे विचार

अधिकाधिक उदात्त होत जातील. म्हणून अभ्यासाची हेळसांड करु नकोस. तुला सुशिक्षित विदूषी करावे अशी माझी फार इच्छा आहे. अस्पृश्यांच्या शिक्षणापासून ते स्त्री शिक्षणापर्यंत दूरच्या नजरेने पाहणारे एक जाणते शिक्षणतज्ञ होते. सुजान शिक्षण महर्षी होते महाराजांच्या कार्यवैशिष्ट्य विशद करताना त्यांचे गुरु एस.एम.फ्रेझरनी काढलेले उद्गार मननीय आहेत. ते म्हणतात, "शाहुमहाराजांच्या जीवित कार्याचा गाभा म्हणजे त्यांच्या ठायी असलेली मानवतावादी विशाल दृष्टी आणि कोणाचीही भीड मुर्वतन ठेवणारी दडपणाने दबली न जाणारी विलक्षण साहसी वृत्ती यांचा सुंदर संगम होय." स्त्री शिक्षणाबदलची साहसी वृत्ती आणि मानवतावादी विशाल दृष्टी खरोखरच कौतुकास्पद होती. ज्या काळात शाहुने हे स्त्री शिक्षणाचे कार्य केले त्या काळात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे हे एक पाप समजण्यात येई. त्या काळात बालविवाह पध्दत होती. पडदा पध्दती देखील रुढ होती. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला अनेक अडचणी निर्माण झाल्या होत्या अशा वेळी राजर्षीने स्त्रीशिक्षणासाठी एक नवा प्रशस्त मार्ग निर्माण केला. ज्या काळात समाज स्त्रियांना शिक्षण नाकरत होता, त्या काळात महाराजांने स्त्रीशिक्षणाविषयी आपले विचार प्रकट केले. प्रत्यक्ष स्त्रीशिक्षणाचे कार्य करुन दाखविले.[६]

६) जगण्यासाठी स्त्रीशिक्षण :- राजर्षी शाहुमहाराज म्हणतात की, एखाद्या पुरुषाला शिक्षण दिले तर एक व्यक्तीला दिल्यासारखे आहे. परंतु एखाद्या स्त्रीला शिक्षण दिले तर ते सर्व कुटुंबाला दिल्यासारखे आहे. स्त्री शिक्षणाची गरज ओळखून स्त्रियांनी स्वतःचा उध्दार केला पाहिजे. स्त्री शिक्षण घ्यावयाचे एक स्वालंबी, स्वाभिमानी, आदर्श व समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी शिक्षणामुळे स्त्रीला स्त्रीपण प्राप्त होते. त्यामुळे ती स्वतःचा उध्दार स्वतः करु शकते.

७) स्त्री शिक्षणाची सोय :- राजर्षी शाहुमहाराजांने मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शाळा काढल्या होत्या. मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे व त्यांच्या शिक्षणाचा प्रसार शीघ्रगतीने व्हावा या हेतूने त्यांनी मुलीच्या स्वातंत्र शाळा स्थापन केल्या होत्या. बहुजन समाजाला लागलेले मोठे दोन रोग म्हणजे अज्ञान व दारिद्रय याचे मूळ कारण म्हणजे शिक्षण. शिक्षणाचा अभाव म्हणजे अविद्या या अविद्येने शुद्रातिशुद्र समाजात किती अनर्थ केले आहेत, याची आपल्या बांधवांना पहिली जाणीव करुन देणारी थोर पुरुष म्हणजे महात्मा फुले. त्याचे हेच कार्य पुढे शाहु महाराजांनी आपल्या राज्यात चालू ठेवले शिक्षणाची महती सांगताना महाराज म्हणतात, "शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे, शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात, उत्तम मुत्सध्दी व लढवे वीर कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तींच्या व मोफत शिक्षणाची अत्यंच आवश्यकता आहे. या बाबतीत आमचा गतकाल म्हटला म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एक जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनू आणि त्यांच्या मागुन झालेला शास्त्रकारांनी, त्या त्या वेळेच्या ध्येयाला अनुसरुन निरनिराळया जातीच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचिले आणि कमी जातीच्या लोकांना विद्यामंदिराचे दरवाजे बंद करण्यात आले. त्यांचे स्वतःचे धर्मग्रंथ आणि वेद हे सुध्दा वाचण्याची मनाई होती.[७]"

८) शिक्षणासाठी मुलींना शिष्यवृत्ती योजना :- मुलींने मुलाप्रमाणे शिक्षण घ्यावे या उदात हेतूने राजर्षी शाहुमहाराज यांनी राजाराम कॉलेज मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संपूर्ण फी माफ

केली. राधाबाई आक्कासाहेब महाराज स्कॉलरशीप या नावाने मुलींना शिष्यवृत्ती शिक्षणासाठी दिल्या जात. त्यांचे शैक्षणिक विचार आणि धोरण हे दलित, वंचित व मागासवर्गीयांना त्यांच्या गुलामीतून सोडवून मुक्त करुन मानवी प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नशील होते.

सारांश :-

शाहु महाराजांचे शैक्षणिक कार्य आपल्या संस्थानापुरतेचे मर्यादित नव्हते तर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, नाशिक, पंढरपूर, अहमदनगर या ठिकाणी सुध्दा वसतिगृह सुरु करण्याची प्रेरणा दिली होती व सढळ हाताने मदत केली. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीचा ध्यास घेतलेला प्रजाहितदक्ष राजा म्हणजेच राजर्षी शाहु महाराज. अंधश्रध्दा, निरक्षरता, गरिबी यात अडकलेल्या समाजाची जनजागृती प्रबोधनाद्वारे बाहेर काढण्याचे काम त्या काळी शाहु महाराजांनी केले जनतेला शिक्षण देवून सुशिक्षित व जागृत करुन त्यांना आत्मनिर्भर बनविण्यास त्यांचे व्यक्तिमत्व केवळ कोल्हापूर संस्थाना पुरते मर्यादित न रहाता भारतभर पोहोचले. अशा या व्यापक दृष्टीच्या उदार अंत:करणाच्या, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या मूल्यांच्या प्रतिष्ठापणेसाठी आजन्म झगडणाऱ्या राजर्षीला कर्मवीर शिंदे यांनी 'सर्वांगपूर्ण राजपुरुष' अशा शब्दात गौरविले आहे. सर्व धर्मामध्ये, जातीमध्ये स्त्री शिक्षणापासून वंचित आहे त्यांच्या उध्दाराचे महान कार्य आपल्या हातून घडावे ही इच्छा राजर्षी शाहुमहाराजांची होती.

संदर्भसूची :-

१) नरके हरी (संपादक), आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले, महात्मा ज्योतीराव फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, अकरावी आकृती २०१८, पृ.क्र.१३९

२) आबणे राम, राजर्षी शाहु महाराज आणि प्रबोधनकार केशव सीताराम ठाकरे यांचे चरित्र आणि विचार, माता लक्ष्मी प्रकाशन, पुणे द्वितीयावृत्ती २०१७ पृ.क्र.८३

३) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहु छत्रपती पत्रव्यवहार आणि कायदे, सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली, प्रथमावृत्ती २००७, पृ.क्र.२३

४) पाटील अजित, लोकराजा शाहु छत्रपती, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती २००९, पृ.क्र.७१.

५) कांबळे बी.ए., करवीर नरेश शाहु छत्रपती, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१५, पृ.क्र.४५.

६) भगत रा.तु., राजर्षी शाहु शाहु छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर २०१६, पृ.क्र.१६३

७) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहु छत्रपती जीवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधीनी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २०१२, पृ.क्र.९५

नविन कृषी कायदे आणि कृषी उत्पन्न बाजार समिती

प्रा. डॉ. मुजमुले बी. एस.
लालबहादूर शास्त्री वरिष्ठ महाविद्यालय,
परतूर ता. परतूर जि. जालना

प्रस्तावना :

1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यावेळी शेतकरी आपने उत्पादन प्रत्यक्ष ग्राहकास विकु शकत होते; पण जमिनदारी व्यवस्था आणि नैसर्गिक समस्यामुळे आर्थिक चणचणीने त्यांची पाठ सोडली नाही शेतकऱ्यांना बँकाकडून कर्ज मिळायला तेव्हा सुरुवात झालेली नव्हती. त्यामुळे सावकारी कर्ज आणि त्यातही चक्रवाढ व्याजाने रक्कम चुकती करावी लागत असल्याने शेतकरी आर्थिक चक्रव्युहात अडकलेले असायचे. बऱ्याचदा पैसे नसल्याने अतिशय कमी किंमतीत आपला शेतीतील माल सावकाराला देवुन टाकावे लागत होते. आणि नवीन उत्पादन घेण्यासारी परत कर्ज काढावे लागत असे. हे दुष्टचक्र वर्षानूवर्षे सुरु राहिले आणि शेतकऱ्यांचे शोषण अंतहिन झाले.

शेतकऱ्यांच्या समस्यावर तोडगा म्हणून सरकारने 1963 मध्ये APMC कायदा केला. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कायद्यान्वये कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना केली. या कायद्यानुसार शेतकरी आपले उत्पादन कुणालाही प्रत्यक्षपणे विकु शकत नव्हते. शेती उत्पादनाची खरेदी-विक्री ही केवळ अशा समित्या आणि मंडई यातुनच करणे बंधनकारक झाले. कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे नियमन करण्याचे अधिकार राज्य सरकारांना देण्यात आले. राज्य प्रत्येक जिल्ह्यातील शेती उत्पादन आणि वितरण यांचा अभ्यास करुन अशा समित्यांची स्थापना करण्याचा निर्णय घेत असे. ज्या व्यापाऱ्याला शेतीमाल खरेदी करायचा असेल त्यांच्याकडे संबंधीत समितीचा खरेदी परवाना असणे अनिवार्य होते. तसेच शेतकरीही आपल्याच भागातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये माल विकु शकत होते. शेती उपादनाच्या किंमती ठरवतांना मिनियम सपोर्ट प्राईस आणि प्राईस डिस्कव्हरी अशा दोन मार्गाचा अवलंब केला जाई.

संशोधनाची उदिष्टे :-

1) नवीन कृषी कायदे आणि कृषी उत्पन्न बाजार समिती यांची तुलना करणे.
2) कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील उणिवांचा अभ्यास करणे.
3) नविन कृषी कायद्यांचा अभ्यास करणे. ?

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंध लिहीण्यासाठी दुय्यम स्वरुपाच्या माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच संदर्भ ग्रंथ, पुस्तेके, नियतकालीके, वृत्तपत्रे, संशोधन लेख इ. द्वितीमक माहीतीचा (साधनांचा) आधार घेण्यात आला आहे.

कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायदा :-

Agricultural Product Market Committee (APMC)

आपण कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांविषयी जाणून घेणार आहोत. या समित्या का स्थापन झाल्या काय आहे त्या मागचा इतिहास याची माहिती आपण घेणार आहोत. आपला देश 1947 साली स्वतंत्र झाला. तेव्हाच्या काळात भारतात सावकारांचे मोठे प्रस्थ होते. शेतकरी त्यांना लागणारे कर्ज हे खाजगी सावकारांकडून घेत असत. परंतू सावकाराकडून घेतलेले कर्ज परत करताना त्यांची पुरती कोंडी होत असे. त्याला पाहिले तर कारणही तसेच होते, म्हणजे सावकार कर्ज देतांना जे व्याज लावत असत त्याची आकडेमोड अशिक्षीतपणामुळे

शेतकऱ्यांच्या आकलनाच्या पलिकडे होती. जेव्हा शेतकऱ्याच्या हातात पिक येई ते पिक सावकार अगदी कबडीमोल भावाने शेतकऱ्यांचे पीक घेवुन जात असत. शेतकऱ्यांचा त्याचे पैसे पण देत नसत. या सगळ्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तात्कालीन पंतप्रधानांना कृषी उत्पन्न बाजार समितीची संकल्पना सांगितली गेली. या संकल्पनेमध्ये असे होते की, शेतकरी आपले पीक फक्त आणि फक्त बाजार समितीमध्ये आणून विकु शकतो. त्यामुळे सावकार लोकांच्या जाचक व्यवहाराला आळा बसला. शेतकऱ्यांच्या मालाची लुबाडणुक होऊ नये, त्याच्या मालाला योग्य किंमत मिळावी, किंमत मिळण्यासाठी लिलाव पध्दतीत स्पर्धा व्हावी व शेतकऱ्यांच्या मालाचे पैसे मिळण्याची हमी देता यावी यासाठी कृषी उत्पन्ना बाजार समिती कायदा 1963 मध्ये करण्यात आला. प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी 1967 मध्ये झाली.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये शेतमाल बोली लावून विकला जात होता. त्यामुळे शेतकऱ्यांना जो जास्त बोली लावेल त्या व्यापाऱ्याला माल विकण्याचे स्वातंत्र्य असते. त्यामुळे या पद्धतीत शेतकऱ्यांचा फायदा होतो. कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये जी दुकाने असतात, त्यांच्या दुकानाकडे बाजार समितीचा परवाना असतो. परवाना नसणाऱ्यांना बोली बोलता येत नाही, त्यामुळे शेतकऱ्याच शेतमाल खरेदी केला आणि व्यापारी गायब झाला, शेतकऱ्यांचे पैसे बुडाले, असे प्रकार बाजार समितीत होत नाही. कारण कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा परवाना त्या व्यापाऱ्यांकडे असतो. त्यामुळे बाजार समितीचे नियंत्रण त्या व्यापायावर असते. फसवणुक होवु नये म्हणून शेतमालाची बोली लावली जाते त्याचे लिखीत स्वरुपात पुरावे कृषी उत्पन्न बाजार समितीकडे असतात. बाजार समितीमध्ये आडत्या करणे हा शेतकऱ्यांना थोडयाफार प्रमाणात मदत करत असतो. माल आणणे, वजन करणे, वा माल उतरवणे इ. मदत अडत्या करत असतो. बाजार समित्या शेतकऱ्यांकडुन कर गोळा करते. हमाली, तोलाई, अडत असे कर शेतकऱ्यांना दयावे लागतात. या करापोटी बरेचसे पैसे शेतकऱ्याला द्यावे लागतात. बाजार समितीचे कर्मचारी, अडते, व्यापारी यांच्यात संगमत असते त्यात ते शेतकऱ्यांची लुबाडणुक देखील करत असतात.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील उणिवा :-

शेतकरी नेते शरद जोशी यांनी बाजार समित्यांना 'कत्तलखाने' असल्याचे एकेकाळी संबोधले होते. आज बाजार समित्यातील सावळा गोंधळ बघितला तर त्यातील सत्यता लक्षात येते. हमाली, मापाई तोलाई, अडत, दलाली, वाहनखर्च इत्यादीतुन शेतकऱ्यांची अक्षरशः लुट केल्या जाते. सोबतच साठेबाजी करुन शेतीमालाचे भाव पाडणचा गोरखधंदा प्रत्येक बाजार समितीत दिसून येतो. हंगामात भाग पाडून शेतकऱ्यांकडून कवडीमोल भावात शेतमाल विकत घ्यायचा आणि त्याचा साठा करुन ठेवण्याचे प्रकार सर्रासपणे केले जातात. आपली लुबाडणुक होत आहे, हे शेतकऱ्यांच्या कितीही लक्षात आले तरी लुबाडून घेतल्याशिवाय दुसरा पर्याय त्यांच्याकडे नसतो. कारण शेतीमालाचा साठा शेतकरी फार काळ करुशकत नाही, हा नाशवंत शेतीमाल साठवुन ठेवण्यासाठी लागणारी व्यवस्था तयार करण्याएवढी आर्थिक ताकद त्याच्याकडे नसते. सोबतच हा माल खराब होण्याची दाट शक्यता असते, असल्याने व्यापारी मागेल त्याच भावात विक्री करणे शेतकऱ्याला अपरिहार्य असते. याउलट व्यापारी, दलाल मंडळी घाऊक पद्धतीने खरेदी केलेला शेतमाल शीतग्रहामध्ये, गोदामात साठवून ठेवतात. कोणत्या मालाची बाजारात टंचाई झालेली आहे हे पाहुन साठवलेला माल बाहेर काढला जातो. म्हणजे वाढलेल्या भावाचा फायदा प्रत्यक्ष शेतकऱ्याच्या हातात पडत नाही. तर तो दलाल आणि व्यापाऱ्यांच्या खिशात जातो. त्यामुळेच खुल्या बाजारपेठेची मागणी शेतकऱ्यांकडुन नेहमी होत राहते. मध्यंतरी फळ-पालेभाज्यांना नियमन मुक्त करण्याचे धोरण राज्य सरकारने स्विकाराले होते. मात्र त्याचा फार काही फरक दिसुन आला नाही. मुळात बाजार समित्या आज भ्रष्टाचाराचं कुरण बनल्या आहेत. शेतकरी केंद्रबिंदु मानून बाजार समित्यांची रचना करण्यात आली. मात्र, हया समित्या आज राजकारणाचे अड्डे बनल्या

आहेत. कृषी उत्पन्न बाजार समित्या व्यवस्थीत नियंत्रीत बाजार व्यवस्था असुनही काळाच्या ओघात बदलल्या नाहीत, हे सत्य नाकारता येत नाही.

बाजार समितीतील त्रुटी खालील प्रमाणे :-

1) वाढलेल्या शेती उत्पादनाच्या हाताळणीसाठी पुरेशा सुविधांचा अभाव,
2) बाजारात अडते, व्यापारी आणि अन्य परवाना धारकांची मर्यादीत संख्या
3) पारदर्शक लिलाव करुन बाजारभाव योग्य असल्याबाबत शेतकज्यांचे समाधान करण्यात अयशस्वी
4) बाजारातील 100% आवकेची आणि व्यवहारांची नोंद होत नसल्याने घटलेले उत्पन्न
5) परवानाधारक अडते, व्यापारी, हमाल, तोलाईदार इ. वर प्रभावी नियंत्रण नसल्यामुळे होणारी शेतकज्यांची पिळवणूक व फसवणूक इ.

वरील त्रुटी दूर करुन शेतकज्यांना आपला शेतमाल कृषी उत्पन्न बाजार समिती मध्ये किंवा बाजार समिती बाहेर कोठेही, कोणालाही विकता यावा. तसेच शेतकज्यांना पाहिजे ती किंमत मिळवता यावी यासाठी केंद्र सरकारने नवीन कृषी कायदे संमत केले.

नवीन कृषी कायदे :

1) कृषी उत्पादन व्यापार आणि वाणिज्य विक्षेयक 2020 -

या विधेयकामुळे शेतमालाला कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या आवाराबाहेर जावुन आंतरराज्य आणि आंतरजिल्हा विक्री करण्याची मुभा मिळाली आहे. इलेक्ट्रॉनीक व्यापाराचीही तरतूद या विधेयकात करण्यात आली आहे. विशेष म्हणजे राज्य सरकारकडून लावलं जाणारे बाजार शुक्ल, सेस किंवा कोणत्याही प्रकारचा कर भरावा लागणार नाही. याचाच अर्थ या विधेयकामुळे तीन महत्वाचे फायदे शेतकज्यांना होणार आहेत. एक म्हणजे शेतकज्यांना लुटणारी बाजार समितीमधील दलाली बंद होईल. दुसर म्हणजे मालाला मोठी बाजारपेठ मिळवता येईल आणि तिसरा फायदा म्हणजे कोणतेही शुल्क भरावे लागणार नाही.

2) शेतकरी (सक्षमीकरण आणि संरक्षण) मुल्य आश्वासन करार आणि कृषीसेवा करार विधेयक 2020 :-

शेतकरी आणि खरेदीदार यांना थेट करार करण्याची मुभा या विधेयकात देण्यात आली आहे. कमीत कमी एक हंगाम आणि जास्तीत जास्त पाच वर्षासाठी शेतकज्यांला ग्राहकाशी आपल शेतमाल विकण्यासाठी थेट करार करता येईल. शेतमाल उत्पादनाचं मुल्य करारातच समाविष्ट केलेल असेल. निश्चीतत मुल्याबाबतचीही तरतुद या विधेयकात आहे. करारामध्ये काही वाद झाल्यास तो कसा सोडवायचा आणि आव्हान कुठे द्यायचे या विषयीच्या तरतुदी विधेयकात दिलेल्या आहेत. या करारात जमिनीवरील मालकी हक्क हा शेतकज्यांचा अबाधीत राहणार आहे. शेतकज्यांच्या संमतीशिवाय ती जमीन गहाण, लिजवर ठेवता येणार नाही. तसेच मोठया कंपन्यांनी त्या जमीनीवर पायाभूत सुविधा निर्माण केल्यास त्या जागेचा मोबदला शेतकज्याला दयावा लागेल किंवा ती तयार केलेली पायाभूत सुविधा त्याच्या मालकीची राहील.

3) अत्यावश्यक वस्तु (दुरुस्ती) विधेयक 2020:-

तृणधान्य, डाळी, तेलबिया, कांदा, बटाटे या शेतमालाला अत्यावश्यक वस्तुंच्या यादीतून वगळलं जाण्याची तरतूद आहे. नैसर्गीक आपत्ती किंवा युध्द अशा अभूतपूर्व परिस्थितीचा अपवाद वगळता सरकार आता साठवणुकीवर बंदी लादु शकणार नाही.

नवीन कृषी कायद्यांची आवश्यकता :-

नॅशनल क्राइम रेकॉर्डस ब्युरोच्या माहिती आधारे 2018 मध्ये देशात 1 लाख 34 हजारांच्या आसपास आत्महत्या झाल्या होत्या. यात 7.7 म्हणजे दहा हजारांपेक्षाही आत्महत्या या शेतकरी आत्महत्या होत्या.

नैसर्गिक समस्यांचा सामना करत प्रतिकुल स्थितीतून उत्पादित केलेला शेतमालाला योग्य भाव न मिळणे हे या आत्महत्यामागील प्रमुख कारण आहे. 2017 मध्ये तामिळनाडू मधील शेतकज्यांना 62 टक्यापेक्षा कमी पर्जन्यमानाचा फटका बसला आणि तेथील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले. 2015 मध्ये शांताकुमार समितीची स्थापना करण्यात आली होती. फुड कार्पोरेशन ऑफ इंडियामधील त्रुटींचा मागोवा घेवुन सुधारणा सुचवणे ही या समितीची जबाबदारी होती. या समितीच्या अहवाला मध्ये एक लक्षणीय बाब समोर आली. देशातील केवळ 6% टक्के शेतकज्यांना मिनिमम सपोर्ट प्राईसचा फायदा होतो. उर्वरित 94% टक्क्यांच्या आसपास शेतकरी हे शेती व्यवसायातून मिळणाज्या लाभा पासुन वंचित राहतात. 2016 मध्ये निती आयोगाने मिनिमम सपोर्ट प्राईस प्रणालीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अभ्यास केला. यात जवळपास 81 टक्के शेतकज्यांना मिनिमम सपोर्ट प्राईस प्रणाली बद्दल मुलभुत माहिती नसल्याचे समोर आले. बाजार समितीमध्ये कमीशन एजंट आणि व्यापारी यांची मक्तेदारी असते. मक्तेदारीच्या जोरावर ते शेतकज्यांची पिळवणुक व लुबाडणुक करतात. उदा. मालाचे भाव पाडणे, माल खरेदी न करणे हे टाळण्यासाठी नविन कायद्यांची आवश्यकता आहे.

नविन कायदे करण्यामागची भुमीका :-

किती पिकेल व काय भावाने विकेल याची चिंता शेतकज्यांना असते, ती चिंता दुर करण्यासाठी हे नविन कृषी कायदे करण्यात आले.

*माफक खर्चात जास्त उत्पन्न मिळावे.

* शेतीमध्ये उद्योजकांनी भांडवल गुंतवावे.

* शेतकज्यांचे उत्पन्न वाढावे.

* शेती कराराने इतरांना करता यावी.

* शेतकज्यांना पिकाची योग्य किंमत मिळावी.

* पिक विक्रीचा व्यवहार उघड व खरा-खरा व्हावा.

* बाजार समितीच्या जाचक अटी काढुन टाकण्यासाठी.

* शेतकज्याला शेतमाल कुणालाही विकता यावा यासाठी मुभा मिळण्यासाठी.

* शेतमाल बाजाराची दुसरी पर्यायी व्यवस्था तयार करण्यासाठी, विक्री खर्च कमी व्हावा.

* पिक तयार झाल्यावर येणारा तोटा कमी करता यावा.

*शेतमालाचे व्यवहार करताना कृषी उत्पन्न बाजार समिती आणि राज्य सरकारे यांचा अडसर दुर करण्यासाठी

* शेतमाल राज्यात सर्व ठिकाणी आणि एका राज्यातून दुसज्या राज्यात नेवुन कृषी उत्पन्न बाजार समिती सोडून इतर बाजारात विकता यावा.

* नविन रोजगार

* शेतमाल परदेशात विकला जावा

* गोदामे व शीतगृह तयार करता यावीत

* गोदामे, शीतगृहे, मालाची परदेशी पाठवण आणि विक्री यात खाजगी गुंतवणूक वाढावी

वरील अशा कारणासाठी हे तीन नवीन कृषी कायदे केलेले आहेत.

सारांश :-

केंद्र सरकारच्या 'एक देश एक बाजार' संकल्पनेनूसार संपूर्ण शेतीमाल नियमनमुक्ती मुळे व्यापार होईल शेतकरी ग्राहकांना फायदा होईल असे वाटत असले तरी, बाजार समित्यांचे अस्तित्व कायम ठेवण्यासाठी आडते आणि बाजार समित्यांना कष्ट घ्यावे लागतील. अधिक शेतकरीभिमुख होऊन शेतकज्यांना आकर्षित

करण्यासाठी बाजार समित्यांना बांधावरुन शेतीमाल आणण्यासाठीची योजना उभारावी लागेल. हा कायदा प्रथमदर्शनी कागदावरच चांगला, दिसत असला तरी तो चांगला की वाईट हे काळच ठरवेल. मात्र आडत्यांना जी सवय लागली आहे की, आपण झोपून राहिलो तरी आपोआप शेतीमाल गाळ्यावर येईल, हे आता विसरावे लागेल, आडतीचा व्यवसाय आणि बाजार समिती टिकवायची असेल तर स्पर्धेत उतरावे लागणार आहे. यासाठी पहिल्यांदा बाजार समितीमधील सेसचे दर कमी करावे लागतील.

आता शेतमाल बाजार समितीमध्ये आणण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समितीला स्वतःची यंत्रणा उभारावी लागणार आहे. शेतकऱ्यांना आकर्षित करण्यासाठी उपाययोजना कराव्या लागणार आहेत. बाजार समित्यांमध्ये अन्नधान्याच्या खरेदी विक्रीवर होणाऱ्या व्यवहारात बाजार शुल्क, हमाली, तोलाई, माथाडी खर्च हे सर्व खर्च हे शेतकऱ्यांकडुन वसुल होत होते. याचा बोजा ग्राहकांवरही पडत असल्याने शेतकरी आणि ग्राहकांचे नुकसान होत होते. या निर्णयामुळे बाजार समितीच्या बाहेर होणाऱ्या व्यवहारात हे खर्च होणार नाहीत.त्यामुळे शेतकरी, ग्राहक बाजार समितीकडे येणार नाहीत. त्यामुळे हे खर्च बाजार समितीने कमी करावे किंवा बंद करावेत. राज्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या मध्ये पुरेसे गोदाम नाहीत, आहेत ते गोदाम बऱ्याच ठिकाणी भाडेपट्याने घेवुन व्यापाऱ्यांनी बळकावले आहेत. शेतकऱ्यांने माल आणला आणि भाव कमी मिळाला म्हणुन तो साठवावा असा निर्णय घ्यावयाचा झाल्यास बाजार समितीत त्यासाठी गोदामाची सुविधा नाही. म्हणून आणलेला माल त्याला मिळेल त्या किंमतीत द्यावा लागतो, त्यासाठी बाजार समितीने गोदामाची संख्या वाढवणे गरजेचे आहे.

बाजार समितीच्या क्षेत्रात परवानाधारक व्यापारी असतात. परवान्या शिवाय बोली बोलता येत नाही. बोली बोलणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे गट असतात. ते कोणता माल कोणी घ्यायचा हे अगोदर ठरवतात ठरल्याप्रमाणे दूसरे व्यापारी कमी बोली बोलतात. त्यामुळे कमी किमतीत शेतमाल द्यावा लागतो. यामध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समितीने लक्ष घालुन असे प्रकार होणार नाहीत याची काळजी घेणे आवश्यक आहे, नसता शेतकरी आपला शेतमाल बाजार समितीत आणणार नाहीत तसेच खाजगी क्षेत्राची गुंतवणूक वाढविण्यासाठी पोषक वातावरण निर्मीती करुन व्यावसायिक पध्दतीने खाजगी क्षेत्राला आकर्षित करावे लागेल.

संदर्भग्रंथ :-

1) दैनिक पुढारी- 4 डिसेंबर 2020
2) सकाळ ॲग्रोवन - 8 ऑक्टोबर 2020
3) सकाळ ॲग्रोवन - 09 ऑगस्ट 2020
4) सकाळ ॲग्रोवन - 30 सप्टेंबर 2020
5) दैनिक पुण्यनगरी - 21 डिसेंबर
6) दैनिक पुढारी - 04 डिसेंबर 2020
7) दैनिक लोकसत्ता - 14 डिसेंबर 2020
8) दैनिक दिव्य मराठी - 10 डिसेंबर 2020
9) www.samang.com
10) marathisrushit.com
11) agrostar.com
12) maharashtratimes.com
13) mr.vikaspedia.in

महाराष्ट्रातील अंगणवाडी सेविकांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितिचा कार्यात्म आढावा : सातारा जिल्हा

सुनिता बनकर
संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना-

महिला धोरण राबवणारे तसेच महिलांच्या विकासासाठी महिला व बालकल्याण या स्वत्रंत विभागाची स्थापना करून अर्थसंकल्पीय तरतूद करणारे महाराष्ट्र हे पहिलेच राज्य आहे. महिला व बालकाच्या सर्वांगीण विकासाला आवश्यक ते प्रोत्साहन मिळवे म्हणून मानव संसाधन विकास मंत्रालयाचा एक भाग म्हणून १९८५ साली महिला व बालविकास विभागाची स्थापना केली गेली .२००६ पासून हा विभाग मंत्रालय म्हणून सुधारित करण्यात आला.महिला विकास आयुक्तालय महिला आणि बालकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सबलीकरनासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रम राबवत आहे. पूर्व प्राथमिक स्तरावर बालकांच्या शारीरिक व मानसिक विकास होण्यासाठी केंद्रसरकार कडून एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना सुरु करण्यात आली होती.या योजनांच्या अंमलबजावणी प्रकीयेतील महत्वाचा मानवी घटक म्हणजे अंगणवाडी सेविका होय. पूरक व पोषण आहार पुरविणे ,लसीकरण ,आरोग्य तपासणी ,बालकांच्या वाढीवर देखरेख ,संदर्भ सवा पुरविणे ,या सर्व एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेत पुरविल्या जातात .बालमृत्यु ,कुपोषण आणि शाळा सोडणाऱ्या बालकांच्या संखेत घट घडून आणणे हे या योजनेचे मुख्य उदिष्ट आहे.हा कार्यक्रम कार्यान्वित करण्यासाटी समाजातील सदस्य जसे कि पंचायतराज ,महिला मंडळ ,युवा मंडळ स्वयंसेवी संस्था शिक्षक यांच्या सक्री योगदान घेणे आवशक आहे.अंगणवाडी सेविका समाजाच्या तळागळापर्यंत लाभार्थ्यांना सेवा पुरविण्याचे अविरत कार्य करत आहेत तरीही शासन दरबारी त्यांची उपेक्षाच होत आहे अशी भावना सेविकांची झाली आहे.याची अनेक कारणे आहेत याचा शोध घेण्याच्यादृष्टीने सदर संशोधन महत्वाचे ठरते. महाराष्ट्र हे देशातील लोकसंखेबाबत दुसर्या क्रमाकांचे राज्य असून या मध्ये ११.२ कोटी नागरिक वास्तव्य करीत आहेत महिलांची संख्या साधारण ५.४१ कोटी म्हणजे एकूण लोकसंखेच्या ४८ टक्के आहेत ० ते ६ वयो गटातील बालकांची संख्या १.३३ कोटी म्हणजे ऐकूण लोकसंखेच्या १२ टक्के आहेत.अंगणवाडी सेविका करत असलेली कामे आणि त्याबदल्यात मिळणारा कमी मोबदला तसेच अवेळी मिळणारे वेतन, सेविकांच्या प्रश्नावर होणारे शासनाचे दुर्लक्ष यामुळे सेविकांचे भविष्य अंधकारमय होत आहे.ग्रामीण भागामध्ये अंगण परिसरात चालवली जाणारी माहितीकेंद्र म्हणजे अंगणवाडी होय.लहान मुलांची चांगली देखभाल आणि विकासाचे केंद्र जे कमीतकमी खर्चात स्थानिक पातळीवरील उपलब्ध साधन समग्रीतून अगदी अंगणातच चालविता येते. माता व बालक याच्या आरोग्य,आहार, कुपोषण या बाबींकडे लक्ष्य पुरविले जाते.महिलांना आहार व आरोग्य या विषयी मार्गदर्शन केले जाते. ३वर्षाखालील व ३ ते ६ वयोगटातील सर्व बालकांचा वजन तक्ता ठेवला जातो.आरोग्य विभागाकडून लसीकरण केले जाते. ग्रामीण भागात साधारण ६ वर्षाखालील बालकांच्या सांभाळ व मनोविकासासाठी अंगणवाडी सेविका असतात. अंगणवाडी सेविका निम्न स्तर वर्गातील मुलांच्या पालनपोषणकर्त्या आहेत.३ ते ६ वयोगटातील सर्व बालकांचा वाढीच्या महत्वाच्या टप्यात

शिक्षण देण्याबरोबरच त्याचे योग्य आहार पोषणाची काळजी घेत सुदृढ व निरोगी बालक घडविण्याचे काम या सेविका निष्ठेने करत आहेत.अंगणवाडीमध्ये झोपडपट्टीतील ,घरकाम ,मजुरी करणाऱ्याची मुले असतात.हा वर्ग कमी शिकलेला असल्याने त्यांच्यामध्ये स्वच्छता व आरोग्य यांचे महत्त्व, शिक्षण आदी गोष्टींचे जागृती करण्याचे काम सेविका करतात.देशभरात १४लाख अंगणवाडी सेविका व मदतनीस काम करतात.महाराष्ट्रात ८८२७२ अंगणवाडी आहेत त्यामध्ये सुमारे २ लाख अंगणवाडी सेविका व मदतनीस काम करतात. अंगणवाडी सेविकेला १०पास शिक्षनाची ची अट आहे. अंगणवाडी सेविकेला ३५०० ते ६५०० रुपये मिळते.

उद्दिष्टे :

१.महाराष्ट्रातील अंगणवाडी सेविकांच्या आर्थिकी व सामाजिक स्थितिचा आभ्यास करणे.

२.महाराष्ट्रातील अंगणवाडी सेविकांच्या विविध समस्या समजून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी उपाय योजना सुचविणे.

गृहीतके:

१ अंगणवाडी सेविका पार पाडत असलेल्या जबाबदारी मोठी असून त्या कामाचा मोबदला अल्प आहे .

२ अंगणवाडी सेविकांना दिलेल्या सोयी सुविधांबाबत शासनाची उदासिनता जाणवते .

कार्यपद्धती :

एकात्मिक बालविकास सेवा योजना अंतर्गत महाराष्ट्रातजवळपास १ लाख ५ हजार ७३९अंगणवाडी सेविका विविध ग्रामीण तसेच शहरी भागात अंगणवाडी अंतर्गत येणाऱ्या सेवा देण्याचे काम करत आहेत. या सर्वांच्या समस्या ,त्यांच्या कामाची पद्धती,वैयात्तिक व सामाजिक माहिती गोळा करण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रश्नावली या तंत्राच्या साहाय्याने माहितीचे संकलन केले आहे.महाराष्ट्रातील सर्व अंगणवाडी सेविकांना प्रश्नावली देणे वेळ व खर्चाच्या दृष्टीनेशक्य नसल्याने यादृचेक नमुना निवडीच्या साहाय्याने सातारा जिल्ह्यातील एकूण२८७८सेविकामधून ३००सेविकांचेयादृचेक नमुना निवड करून प्रश्नावलीद्वारे माहिती मिळवली. माहिती २०१८-१९ साठी मर्यादित आहे

निष्कर्ष :

सातारा जिल्ह्यात ८८४०० बालके व १३८८१ माता अंगणवाडीतून आरोग्य विषयक, आहार विषयक लाभ व मार्गदर्शन मिळवतात.अंगणवाडी प्रवेश घेतलेल्या ६ महिने ते ३ वर्ष मधील लहान बालकांना दर महिन्यांला कोरडा शिधा गहू, मुगडाळ, चवळी, मटकी, मासुरडाळ, तिखट, हळद, जिरे, मीठ एवढे खाद्य पदार्थ मिळते. मुलांना हे पौष्टिक अन्न अंगणवाडीत नावनोदणी केल्या नंतर अंगणवाडीत येऊन मिळते.किवा काही अडचणीतघरी जाऊन पुरविठा केला जातो. बालकांना वर्ष्यातुन ३०० दिवस रोज ३०० उष्मांक आहार व ८ ते १० ग्राम प्रथिनाचा खुराक दिला जातो.तिव्र कुपोषित मुलांसाठी आरोग्य तपासणी नंतर दुप्पट आहार दिला जातो.

प्रश्नावलीच्या सहाय्याने मिळालेल्या माहितीवरून पुढील निष्कर्ष काढले गेले.

१.अंगणवाडी सेविकांच्या वयानुसार वर्गीकरणात ३६ ते ४५ वयोगटातील महिलांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजेच ३९.३४टक्के आहे.२५ वर्ष वयोगटात ४.६६ टक्के ,२६ते ३५ वर्ष वयोगटात ३५ टक्के ,४५ते ६० वयोगटात२०.३४ टक्के,६० च्या पुढे ०.६६ टक्के अंगणवाडी सेविकां आहे. ३६ ते ४५ वयोगटातील महिलांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

२.खुला प्रवर्गातील सेविकांचे प्रमाण सर्वाधिक ४१.६६ टक्के आहे.त्याखालोखाल अनुसूचित जाती व अनुसुचीत जमाती अनुक्रमे २९ व १०.३३ टक्केआहेत.भटक्या व विमुक्त प्रकारातील अंगणवाडी सेविकां ९.३३ टक्के आहेत.थोडक्यात खुला प्रवर्गातील सेविकांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

३.१० वी पर्यंत शिक्षण झालेल्या सेविकांचे प्रमाण ४० टक्के होते. १२ पर्यंत शिक्षण झालेल्या सेविकांचे प्रमाण ४६ टक्के होते. पदवी पर्यंतचे शिक्षण झालेल्या सेविकांचे प्रमाण १४ टक्के होते. थोडक्यात१२ पर्यंत शिक्षण झालेल्या सेविकांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

४. वैवाहिक स्थिती नुसार वर्गीकरण केले असता विवाहित सेविकांचे प्रमाण सर्वाधिक ९२.३३ टक्के आहे.अविवाहित सेविकांचे प्रमाण १.३३टक्के आहे. विधवा व घटस्फोटीत सेविकांचे प्रमाण अनुक्रमे ५.१३ ,१.२०टक्के आहे.

५.वार्षिक उत्पन्न२ ते ४ लाख पर्यंतगटात ४४.३३ टक्के सेविका आहेत. तर वार्षिक उत्पन्न १ ते २ लाख पर्यंतगटात सर्वाधिक ४९ टक्के सेविका आहेत. १ लाख पर्यंत गटात ६.६७ टक्के सेविका आहेत.

६.शासनाकडून मिळणाऱ्या मानधनाबाबत ८८.३२ टक्के सेविका असमाधानी आहेत.तर ११.६८ टक्के सेविका समाधानी आहेत.म्हणजेच सर्वाधिक सेविका असमाधानी आहेत.

७.शासनाकडून मिळणाऱ्या सुविधाबाबत ९६ टक्के सेविका असमाधानी आहेत.तर फक्त ४ टक्के सेविका समाधानी आहेत.म्हणजेच सर्वाधिक सेविका असमाधानी आहेत.

८.एकूण अंगणवाडी सेविकापैकी ५४ टक्के सेविकाना अंगणवाडीसाठी भौतिक सुविधांबाबत सुसज्य वर्ग खोली हव्या आहेत.३० टक्के सेविकाना अंगणवाडीसाठी भौतिक सुविधांबाबत स्वयंपाक खोली हव्या आहेत.१६टक्के सेविकाना अंगणवाडीसाठी भौतिक सुविधांबाबत पिण्याची पाण्याची टाकी हवी आहेत.

९.इतर कामामुळे आध्यापनावरील ताण वाढतो असे मत नोंदविणाऱ्या सेविकांचे प्रमाण ६६.४ टक्के आहे.बाकी ३३.९६ टक्के इतर कामामुळे आध्यापनावरील ताण वाटत नाही.

१०.अंगणवाडी सेवा देताना पालकांचे,वरीष्टांचे चांगले प्रतिसादाबाबत अनुक्रमे ४० टक्के ,६० टक्के अंगणवाडी सेविकांचे मत नोंदविले.तर बाकी ६० ते ४० टक्के अंगणवाडी सेविकांनि बरे प्रतिसादाबाबत मत नोंदविले.म्हणजेच पालक पतीसादापेक्षा वरीष्टांचे चांगले प्रतिसादाबाबत मत कमी आहे.

शिफारशी :

१.शासनाकडून मिळणाऱ्या मानधनाबाबत सेविका असंतुष्ट असल्यामुळे त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळावा.

२. शासनाकडून मानधन वेळेवर व समाधनकारक मिळावे.

३.अंगणवाडीच्या भोतिक व आर्थिक, शैक्षणिक सुविधानबाबत शासनाने लक्ष्य घालावे.

४.इतर कामाचा आध्यापनावरील ताण कमी करण्यासाटी सेविकांचा कामाचा वेळ ,काम व मोबदला ठरून द्यावा.

५.शासनाकडून मिळणाऱ्या सोइ सुविधाचे सेविकांना पूर्ण माहिती द्यावी .

६. शासकिय योजना व उपक्रम राबविताना आधी अंगणवाडी सेविकाकडून माहिती घ्यावी .

७.अंगणवाडीची रीक्त पदे वेळोवेळी भरावी त्यामुळे अंगणवाडी सेविकांना अतिरिक्त कामाचा ताण होणार नाही.

८. अतिरिक्त कामाचा मोबदला ,प्रवास भत्ता आजारपण रजा सेवानिवृत्ती कार्मचारी सेवा समाप्तीचा लाभ प्रकल्प कार्यालयात दरमहा तक्रार निवारण बैठक पोषण आहार तुटवडा ,शिष्निक साहित्य संच पुरेशा प्रमाणात देणे या आणि अशा मागण्यांवर विचार करावा.

संदर्भग्रंथ :

१.maharashtra samajik v aarthik samalochan 2018

२.www.icds.gov.in

३.www.womenchild.maharashtra.gov.in

बी.एड द्वितीय वर्ष आंतरवासिता ऑनलाईन माध्यमातुन उपक्रम व परिणामकारकतेचा अभ्यास

डॉ. वैशाली शा. कंकाळे
नर्मदाबाई बोडखे अध्यापक महाविद्यालय तेल्हारा अकोला

सारांश :

व्यक्तीच्या जीवनामध्ये कुटुंब ही प्रथम शाळा आहे या शाळेत काही वर्षाचा कालावधी संस्कारात गेल्यावर कुंटुबातुन आपण शाळा आणि पर्यायाने समाजात प्रवेशित होत असतो आणि व्यक्ती विकासाला विशिष्ट चालना प्राप्त होत असते कुटुंबानंतर शाळेच्या चालना प्राप्त होत असते कुटुंबा नंतर शाळेच्या वातावरणामध्ये व्यक्तीविकास होत असताना शिक्षक हा महत्वपुर्ण असा दुवा असतो कारण शाळा ही समाजाची एक छोटी प्रतिमा असते अशा छोटया समाजाला अध्यायित करणारा शिक्षक हा मोठा आधारास्तंभ कणा असतो आपल्या मराठीत म्हण प्रचलित आहे अडात नाही तर पोह—यात येणार कसे या प्रमाणे अध्यापक हा क्षमता बांधलकी आणि सर्वगुण संपन्न विशेतज्ञ विषयक असेल तर विद्यार्थ्याची पिढी उत्तम आकारली जाईल यात काही संदेह नसतोच परंतु अशा पिढीला घडवणारा शिक्षक कोणत्या माध्यमातुन शिक्षण घेवुन तयार झालेला आहे याचाही परिणाम आपल्या येणा—या पिढीला घडवताना दिसुन येईल अपुरे ज्ञान हे घडीचे असते तेही असत्य नाही तेव्हा आज 21 व्या शतकामध्ये आपण बी.एड ह पदवी प्राप्त करणा—या युवकाची वा शिक्ष होवु इच्छिणा—या तरुणाची संख्या मागील 4 — 5 वर्षापेक्षा अधिक सकारात्मक स्वरुप या ब्वअपक . 19 च्या काळामध्ये पाहावयास मिळाली आहे. परंतु प्रवेश क्षमता परिपुर्ण असुन केवळ होत नाही तर त्या अभ्यासक्रमात एक सक्षम शिक्षक तयार होण्यास जे प्रशिक्षण देणे आवश्यक असते ते देणे आवश्यक असते कारण कच्चा घडा केव्हाही फुटु शकतो तेव्हा या टाळेबंदीच्या काळात एवढे सर्व प्रात्यक्षिक आणि सर्वात महत्तवाचे आंतरवासिमा 20 आठवडाचे प्रात्यक्षीक पुर्ण करणे अशक्य वाटत होते परंतु एक चांगल्या मंथनातुन सुचले की हे सर्व ऑनलाईन माध्यमातुन पुर्ण केले तर आणि त्या दुष्टीने संशोधन कार्यकेले गेले प्रत्यक्ष प्रयोग देखील करण्यात आला आणि प्रभावी परिणामकारकता आढळुन आली आहे.

1. प्रस्तावनाः प्रत्यक्ष अनुभुती आणि एखादया बाबीचा केवळ आभास यामध्ये निश्चीत खुप मोठा फरक असतो बी.एड दोन वर्षीय अभ्यासक्रमात अंतरवासीता हे प्रात्यक्षीक कार्य एकुण 20 आठवडयात पुर्ण करायचे असते शाळा संपुर्णपणे बंद आता हा प्रत्यक्ष अनुभव विद्यार्थ्यांना प्रक्षिणार्थ्यांना कसा प्राप्त करुन दयावा हे मोठे आव्हान होते. तेव्हा आंतरवासीतेत जेवढे बी.एड मध्ये द्वितीय वर्षात प्रवेशीत विद्यार्थी आहे त्याना सोबत घेउन आभासी पध्दतीने सुक्ष्म अध्यापनात जसे चममंत गट असतात त्याच प्रमाणेया ठिकाणी गट तयार करुन त्यांच्यावर हा प्रयोग करुन आतंरवासीयता प्रात्यक्षीत कार्य पुर्ण करण्यात आले त्यातुन परिणामकारक निकाल पाहवयास मिळाला आहे.

2. संशोधन शिर्षक : बि.एड द्वितीय वर्ष आंतरवासीना ऑन लाईन माध्यमातुन उपक्रम व परिणामकारकतेचा अभ्यास

3. गरज व महत्व : संशोधनाची गरज ही प्रामुख्याने उदभवलेल्या वर्तमान कालीन समस्येतुन प्रकर्षाने जाणवत असते प्रस्तुत संशोधनाची गरज प्रात्यक्षीत कशे पुर्ण करावे आणि भावी शिक्षण प्रत्यक्ष अनुभवा पासुन वंचीत राहु नये या विवंचनेतुन संशोधनाची गरज निमार्ण झाली. प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय कोणतेच कौशल्य संपादन करता येत नाही परंतु आभासी पध्दतीने का शक्य झाले तरी कौशल्य संपादनास साहयय झाले प्रशिक्षणार्थी या ठिकाणी ज्ञानापासुन अणभिस्त राहिले नाही हे सशोधान महत्व आहे.

4 संबधीत साहित्य आढावे :

1. कोयंबतुर येथील शासकीय शिक्षण महाविद्यलयात असा प्रयोग करण्यात आला.

2. इटर्नशिपची अमंलबजावणी एक आव्हाण डॉक्टर परिजात चक्रुवती यांचा संशोधन लेख आढावा घेण्यात आला.

3.शाळा बंद झाल्याने बि.एड. इर्टनशिप ला धक्का बसला कर्नाटक मधील बैगलुर महाविद्यालयातील स्पिनीचा अभ्यास करुन आढावा घेण्यात आला.

5. उदिष्टे :

1. बि.एड द्वितीय वर्ष आंतरवासीयाता प्रात्यक्षीकांचा अभ्यास करणे.

2 बि.एड आंतरवासीता ऑनलाईन माध्यमातुन उपक्रम राबवीणे.

3. बि.एड आंतरवासीतेच्या ऑनलाईन माध्यमातुन राबविण्यात येण्याचा उपक्रमाची परिणाम कारकता तपासणे.

6. व्यापती व मर्यादा :

1 प्रस्तुत संशोधनात बि.एड द्वितीय वर्षाचा 30 विद्यार्थ्यांचा सहभाग करण्यात आला आहे.

2. प्रस्तुत संशोधन तेल्हारा शहरापुरते मर्यादतीत आहे.

7. संशोधन कार्यपध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रायोगिक पध्दतीची निवड करण्यात आली 2 गट तयार करण्यात आले. नियमीत गटास केवळ उपलब्ध ा साहित्य देउन आंतरवासीयाता कार्यपुर्ण करावयास सांगितले आणि प्रायोगि गटास ऑनलाईन माध्यमातुन आंतरवासीयाता कार्य करण्यास सांगितले आणि त्या नंतर त्याच्या अध्यापन कौशल्याचे सादरीकरण घेण्यात आले सादरीकरणातुन प्राप्त गुणाचे आधारे कार्यनिश्चीत करण्यात आले.

8. अर्थनिर्वचन : संशोधनातुन प्राप्त माहितीचे सांख्यीकीय ज मुल्याद्वारे परिभण करुन अर्थनिर्वचन करण्यात आले त्या आधारावर आंतरवासीयाना ऑनलाईन माध्यमातुन घेण्याचा उपक्रम राबवील्याने अध्यापन कौशल्य आत्मसात करण्यात सार्थक स्वरुपात फरक दिसुन आला त्या आधारे पुढील निष्कर्ष काढण्यात आले.

9. निष्कर्ष :

1. बि.एड प्रशिक्षणार्थ्यांचा अध्यापन कौशल्य सादरीकरण्यात आत्मविश्वास दिसुन आला.

2 बि.एड प्रशिक्षणात ऑनलाईनमाध्यमाची परिणाम कारकता प्रभावीपणे कार्य करताना आढळुन आली.

3 बि.एड प्रशिक्षणार्थ्या मधे आंतरवासीता प्रात्यक्षीत कार्याबाबत सकारात्मक दुष्टीकोन आढळुन आला.

4 बि.एड प्रशिक्षणार्थ्याना प्रत्यक्ष अनुभवातुन उणिवा दुर करता आल्या.

5 बि.एड प्रशिक्षणार्थ्यांची ऑनलाईन आंतरवासीते बाबत अभिरुची व उत्सुर्फतता आढळुन आली.

6. बि.एड प्रशिक्षणार्थ्यांना अध्यापन कौशल्याचा आत्मसातीकरणा बरोबर शालेय अभ्यासक्रमाशी निगडीत विविध उपक्रमात राबविताना अधिक अभिरुची आढळुन आली.

7 बि.एड प्रशिक्षणार्थ्यांना आपल्या मधील न्युडगंड भिती कमी करण्यास संधी उपलब्ध झाली.

8 नाविन्यपुर्ण अध्यापनाच्या अनुभवानवे बि.एड अध्यापकांच्या ज्ञानामध्ये अधिक भर पडला.

9 बि. एड प्रशिक्षणार्थ्या मध्ये शिस्त, निटनेटकेपणा संयम या सारख्या गुणांचा विकास झालेला आढळुन आला.

10 विद्यार्थ्यांचा सुक्ष्म समता विकासास प्रोत्साहान मिळाले.

कोकण आदिवासी जमातीची निसर्ग संस्कृती आणि सामाजिक जीवनाचा अभ्यास

प्रकाश महादू गावित

श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर

गोषवारा:

महाराष्ट्रात ४७ आदिवासी जमाती असून त्यातील कोकणा आदिवासी ही एक जमात प्रमुख आहे.३ बदलत्या काळाप्रमाणे कोकणा जमातीने आधुनिकतेकडे वाटचाल केलीली आहे. आपली संस्कृती परंपरा जपून कोकणा जमातीचे समाज जीवनाची स्वतंत्र शैली आहे. विविध सण उत्सवातून हा समज निसर्ग'पूजक' आहे हे सिद्ध झाले आहे. 'या समाजातील बहुतांशी समाज शेतकरी आहे तरी ४०% समाज अल्पभूधारक व भूमीहीनअसल्याने रोजगारासाठी ते शेती मजुरी करतात.'११समाजात गरिबी, अंधश्रद्धा, शिक्षणाचा अभाव असला तरी नैसर्गिक सण उत्सव तो प्राचीन काळापासून परंपरेने करीत आला आहे.या जमातींच्या महत्वाच्या पाच देवता असून त्यांना तो पाचदेव म्हणतो. या पाच देवात कणसरी, येहूमाय, गाव भवानी, गावदेवी, रानशिवारी व महादेव या प्रमुख देवता आहेत. नाचणी, उडीद या पिकांना तो धन देवता म्हणून त्यांच्या जीवनात महत्वाचे स्थान देताना दिसून येतो. कणसरी ही धनदेवता त्याच्या घरी नाचणी पिकाच्या रूपाने वास करीत असते. कणसरी या या नैसर्गिक देवते व्यतिरिक्त गावाचे रक्षण करणाऱ्या महादेव, गावभवानी, गावदेवी या देवता आहेत. तसेच जंगल हे त्याचे महत्वाचे संपत्तीचे माहेरघर आहे या जंगलाची रानशिवारी ही वन देवता आहे. कोकणा लोक प्रत्येक सण उत्सव साजरा करताना प्रथमपाचदेवाची पूजा व त्यांना नैवद्य दाखवल्यानंतरच उत्सव साजरा करतात.

मुख्य शब्द:

कणसरी, येहूमाय, रानशिवारी, डोंगर देव/माऊली, गवराई, घांगळी वाद्य, थाळगाणी

प्रास्ताविक:

भारत हा देश विविधतेने नटलेला आहे. या देशात विविध धर्म, जाती, भाषा व संस्कृतीचे लोक एकत्रित गुण्यागोविंदाने नांदत आहेत. परंतु आजही स्वातंत्र भारतातील आदिवासी समाज मुलभूत विकासापासून खूप दूर आहे. भारतातील प्रत्येक आदिवासी समाजाची वेगवेगळी वैशिष्ठे आहेत. अशीच एक वैशिष्ठपूर्ण कोकणा ही आदिवासी जमात महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक, पालघर, धुळे, नंदुरबार आणि गुजरात राज्यातील वलसाड, नवसरी आणि डांग या जिल्ह्यात आढळून येते. या जमातीस प्रदेशानुसार कोकणा, कोकणी, किंवा कुकाना या नावाने ओळखले जाते. याची सविस्तर व्याख्या बी. ए. देशमुख यांनी 'कोकणा/कोकणी इतिहास आणि जीवन' या पुस्तकात केली आहे.

प्रत्येक आदिवासी जमातीची एक विशिष्ट संस्कृती, परंपरा असते त्याचप्रमाणे कोकणा जमातीची एक वैशिष्टपूर्ण संस्कृती परंपरा आहे.कोकण स्त्री- पुरुष हे काटक असून बदलत्या काळाप्रमाणे मूळ प्रवाहात येत आहे. 'राजकीय व सामाजिक स्थरावर आदिवासी समाजाचे तो राजकीयदृष्ट्या आज नेतृत्व करताना दिसतो'.४२१व्या शतकात आदिवासीच्या समस्या, आदिवासी एकता, संस्कृती संवर्धन करण्यासाठी कोकणा जमात जागृत झाली आहे. कोकणा आदिवासी जीवनाचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या खास बाबी समाजजीवनाच्या लक्षात येतात. कोकणा आदिवासी हा शेती प्रधान समूह असला तरी कामानिमित्त त्याला शहराकडे व बागायती भागाकडे हंगामी स्थलांतर करावे लागते परंतु आपल्या गावाशी व निसर्गाशी असलेले नाते तो विसरत नाही. कोकणा जमातीचे वैशिष्ठे पुढीलप्रमाणे:

कोकणा जमातीचे वैशिष्टे:

- कोकणा समाज शेतीप्रधान असून तो शेतीवर आधारित व्यवसाय करतो.
- प्रत्येक गावात चार किंवा पाच मोठे शेतकरी व लहान शेतकरी असतात तर काही शेतमजुरी करणारे लोक असतात.
- कोकणा लोकांची कणसरा/कणसरी ही प्रमुख देवता आहे.
- डोंगर देव/माऊलीया उत्सवातून कोकण जमात ही निसर्गपूजक आहे, याचे प्रतिबिब पहावयास मिळते.
- कोकणा लोक कोणत्याही शुभ कार्याची सुरवात पाचदेवाच्या पूजनाने करतात .

वरील वैशिष्ट्यावरून कोकणा समाज जीवनाची परिकल्पना लक्षात येतात. आदिवासी गावातील अथवा पाड्यातील प्रमुख घटक कोकणा समाज आहे. ज्या आदिवासी पाड्यात कोकणा लोक राहतात त्या गावाचे नेतृत्व पूर्वीपासून तो करत आला आहे.

गावाच्या कारभारात पाटील आणि पंच यात कोकणा समाजाचा सहभाग सर्वात जास्त आहे. कोकणा जमातीचे लोक आपल्या गावातील महादेव कोळी, वारली, भिल्ल, कातकरी या आदिवासी जमाती बरोबर सहकार्य करून गावचा कारभार हाकत असतो. या आदिवासी जमातीत रोटी-बेटी व्यवहार होत नसले तरी गावात शांतता व समृद्धी आणि गावाच्या कल्याणासाठी वर्षाच्या बारा महिन्याच्या नैसर्गिक पूजा आदिवासी समाजाने निश्चित केलेल्या आहेत. लग्न, जन्म ते मृत्यू संस्कार यात पाचदेवांची पूजा केल्याशिवाय कोकणा लोक कार्याची सुरवात करीत नाही. या नैसर्गिक पूजेतून या आदिवासी जमातीचे असलेले निसर्गाचे नाते स्पष्ट होते ते त्यांच्या सण उत्सवातून दिसून येते. त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे:

अखातीचा सण:

आदिवासी समाजातील वैशाख महिन्यात येणारा प्रमुख उत्सव आहे. हिंदू समाजात अक्षय तृतीया हा साडेतीन मुहूर्तापैकी साजरा केला जातो. परंतु या सणाकडे कोकणा समाजाचा बघण्याचा दृष्टीकोन नैसर्गिक आहे हे दिसून येतो. अखातीचा सणाची तयारी तो १५ दिवस अगोदर पासून करतो. घरात माती आणून टोपल्यात पंचधान्य पेरतो(मक्का, नाचणी, उडीद, ज्वारी, वरई) त्यास गवराई अथवा गौराई असे म्हणतात. या गवराईतून म्हणजे धान्याची वाढ कशी होते यातून तो पुढील वर्षी पिक कसे येईल याचे ठोकताळे बांधतो. १५ दिवस रात्री आदिवासी महिला आणि मुली एकत्रित येऊन गवराईचे गाणे गाऊन अन्नदेवतेचे गौरव करतात. अखातीच्या दिवसी शेती अवजारे यांचे कोकणा व्यक्ती खास पूजन करतात यातून त्याची शेतीवर असलेली निष्ठा दिसून येते.

रानभाज्या सण:

पावसाला सुरु झाला की, आदिवासी समाजात उत्सवाचे वातावरण पहावयास मिळते, कारण पावसाच्या पंधरा दिवसानंतर धरणीमाय त्याला अन्न देण्यासाठी तयार झालेली असते. आदिवासाचा अन्नदाता डोंगरदेव हिरवेगार होऊन नव-नवीन रानभाज्या घेऊन त्याच्या मदतीला धावून आला आहे. परंतु निसर्गाच्या पुण्याईने आपल्याला अन्न मिळते आहे याची त्याला जाणीव आहे. या रानभाज्यांचा पहिला घास तो आपल्या पाचदेवाणा देण्यासाठी रानभाज्या सण साजरा करतो. प्रदेशानुसार जी भाजी उपलब्ध असेल त्या नावाने या उत्सवाला नाव देण्यात आले आहे. उदा. तेरीचा सण, कवळीची भाजीचा सण. या रानभाज्या सणाची महती खालील गाण्यातून दिसून येते.

दिवाळी दसरा
भाजीपाला विसरा
भाजी खाऊन माजलो
तर दिवाळी नाचलो.

या गाण्यातून कोकणा लोक सांगतात की, निसर्गाने चांगला पाऊस दिला त्यामुळे शेती व रानभाज्या खूप मिळाल्या. रानभाज्या खाऊन चांगले आरोग्य झाले आहे. त्यामुळेच दिवाळी सण आम्ही आनंदात साजरा करीत आहोत असा आशय तो व्यक्त करतो. आजच्या काळात आदिवासी रानभाज्यांचे महत्व ओळखून रानभाज्या महोत्सव आदिवासी विभाग व सेवाभावी संस्था आयोजित करीत आहेत.[12]

बारसी/वसुबारस:

कोकणा आदिवासी जसा शेतकरी वर्ग आहे तसाच तो उत्तम पशुपालकपण आहे. त्याच्या घरी गोठ्यात गायी, बैले, म्हैस, रेडे शेळ्या हे जनावरे असतात. या जनावराचे पोट भरण्याचे कार्य डोंगर देव करतो. या जनावराच्या संरक्षणाची जबाबदारी डोंगर देवाची आहे असी त्याची समजूत आहे. जंगलाचा राजा वाघ, नाग यांच्यापासून जनावरांना धोका असतो. आपली जनावरे वाघाची आणि नागाची भक्ष होऊ नये म्हणून पूर्वी पासून वासुबारसेच्या दिवसी गावाच्या शिवेवर सकाळी पूजा करतात व त्यांना कोंबडे अथवा बकऱ्याचा बळी देतात. संध्याकाळी सर्व जनावरांचा कळप एकत्रित करून गुराखी अग्नी पेटवून मोठमोठ्याने बोंबा मारतात जेणे करून हिंस्र जनावरे पळून जातील असा त्याचा मूळ उद्देश असतो. संध्याकाळी सर्व गुरांचे स्वागत गोठ्यासमोर जंगली वाळकांचे दिवे लाऊनकेले जाते, व नंतर गुरांना गोठ्यात प्रवेश दिला जातो.

बरळा/बलिप्रतिपदा:

डोंगर देव हा आपला पालनकर्ता आहे असे कोकणा समाजाची समजूत आहे. आपल्या देवाची निष्टा पूर्ण करण्यासाठी तो सतत प्रयत्नशील असतो. बालिप्रतिपदेच्यादिवसी पहाटेच्या वेळेत पूज्य डोंगरावर आयुर्वेदिक वनस्पती मिळतात म्हणून तो

त्याची पूजा करतो. या समाजातील आयुर्वेदिक औषधांचे जाणकार असणारे वैद्य विशिष्ठ डोंगरावर रात्रभर पूजा करून औषधी वनस्पतीचे शोध घेतात. गावाचा प्रमुख या दिवसी पहाटेच्या वेळी गावाची प्रदक्षिणा घालून गावाला बाह्य शक्तीपासून त्रास होऊ नये म्हणून विशेष पूजा करतो.

डोंगर माऊली/ डोंगर देव उत्सव:

आदिवासी कोकणा जमातीचा महत्त्वाचा उत्सव म्हणजे डोंगर माऊली/ डोंगर देव हा होय. 'डोंगरी देव उत्सव म्हणजे कोकणाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा कळसच होय'[3]गावाच्या परंपरेने हा उत्सव दर पाच वर्षाने किंवा दहा वर्षाने घेतात. तसेच गावातील एखादे कुल समूह आपल्या कुळाच्या उन्नतीसाठी डोंगर माऊल्या उत्सव नवस म्हणून साजरा करतात. प्रत्येक गावाचे एक दैवत त्याच्या शिवारात डोंगरात निवास करीत असते. डोंगर माऊलीच्या कृपेने त्यांच्या जीवनात सुख समृद्धी व शांतता लाभते हा त्यांचा दृढ समज आहे. कोकणा आदिवासी गावावरील संकट टाळण्यासाठी अथवा गावातील सुखशांतीसाठी हा उत्सव साजरा करतात. गावातील प्रमुख पंच एका भगतास पूजेसाठी आमंत्रित करतात व संपूर्ण उत्सवाच्या कार्यक्रमाचे नियोजन करतात.हा उत्सव पंधरा,आठ अथवा चार दिवस चालतो सर्व कोकणा पुरुष गावाच्या मुख्य पटांगणात मठाची स्थापना करतात त्याच ठिकाणी उत्सव असे पर्यंत निवास करतात पुरुष मंडळीच उडदाची डाळ नाचणीची भाकरी बनवतात उपास सोडतात. स्त्रियांना मठात प्रवेश दिला जात नाही. रात्री भगत पूजा मांडून 'घांगळी किंवा थाळगाणीच्या'[3]वाद्य सुरावर कणसरी, महादेव, येहू, निळपा यांची ची कथा कथन करतात. ही कथा श्रवण करीत असताना मठातील पुरुषात वेगवेगळे रानदेव अंगात येतात व त्यानुसार ते वर्तन करतात. त्याचबरोबर कथा विशिष्ट टप्यापर्यंत आल्यावर मठातील अंगात आलेले रानदेव व मठातील पुरुषमंडळी पावरी/टारपीच्या तालावर आदिवासी डोंगर देवाची गाणी गाऊन ठेका धरतात. डोंगर देवाच्या मठात असलेले पुरुष दिवसा शेजारच्या गावातजाऊन धान्याच्या स्वरुपात भिक्षा मागतात. असा या उत्सवाचा दिनक्रम ठरलेला असतो. शेवटी या डोंगर माऊल्याकार्तिक व मार्गशीर्ष पौर्णिमा किंवा अमावस्येच्या दिवसी गडावर (डोंगराच्या शिखरावर) भेटीसाठी देवाच्या भेटीसाठी जातात. त्या ठिकाणी रात्रभर पूजा अथवा कथा गायन करून आपल्या मागण्या देवासमोर मांडतात. पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवसी गावाचे प्रमुख देवता कणसरी, येहूमाय, गाव भवानी, गावदेवी, रानशिवारी व यांची विशेष पूजा करतातव डोंगर देवाला बोकड व कोंबड्यांचा बळी देतात.

होळी/शिमगा:

होळी हा आदिवासी लोंकाचा प्रमुख सण आहे. होळीच्या अगोदर परिसरातील बाजार गावात 'भुर्रकुंड्या बाजार' अथवा 'भोंगऱ्या बाजार' भरतो. या बाजारातून आदिवासी तूर, मादोळ, ही वाद्य वाजवून ठाकर नृत्य, देवीचा मुखवटा नाचवून फाग मागतात.[10]

गावातील तरुण मुले शिरस, उंबर, बांबू, एरंडाचा होळीसाठी खांब घेऊन येतात त्या खांबाला पापड्या, खोबरे बांधून लाकडे रचतात. या होळीचा मान पाटीलाचा असतो. 'गावाचा पाटील अग्नी, जल, वायू, वादळ, धरणीकंप, रोगराई या नैसर्गिक संकटांपासून रक्षण करण्यासाठी तसेच पापी, दृष्ट प्रवृतीचा नाश करण्यासाठी प्रार्थना करतो'.[10]पूजेनंतर होळी पेटवली जाते. होळी पेटवताना खांब पूर्वेला पडला तर शुभ मानले जाते. पाच दिवस शिमगा सण चालतो. सर्व नातेवाईक, एकमेंकाच्या भेटी घेतात. या पाच दिवसाच्या शिमगा उत्सवात वेगवेगळे खेळ, नृत्य करून आदिवासी बांधव फाग मागतात. पाच दिवस अग्नी होळीत असतो पाचव्या दिवसी होळीला पाटील गोडधोड स्वयंपाक खाऊ घालून होळीच्या अग्नीचे विसर्जन करतो.

निष्कर्ष:

कोकणा आदिवासी लोकांच्या समाज जीवनातून ते निसर्ग पूजक आहेत हे दिसून येते . संस्कृती ,रीतीरिवाज, परंपरा यातून या समाजाची निसर्गा प्रती असलेले प्रेम दिसून येते. डोंगर हा त्यांच्या संपत्तीचा मूळ स्रोत आहे जंगलातील काही घटकांना निसर्ग देवता मानून आपले अस्तित्व हे निसर्गामुळे आहे हे तो दाखवून देतो व तसे संस्कार एका पिढी कडून दुसऱ्या पिढीकडे देतो. कणसरी ही त्याच्या जीवनातील प्रमुख देवता आहे. तो अन्नाला कणसरी म्हणतो. कणसरीच्या नावाने शपथ घेतो. याचे महत्व विविध मिथ्थकातून पहावयास मिळते.'अलीकडच्या काळात कोकणा समाजात वनवासी आश्रम, ख्रिचन मिशनरी यांच्या प्रभाव वाढलेला दिसून येतो.'[7] गावात मारुतीचे मंदिर त्यांचे प्रमुख श्रद्धास्थान बनत चालले आहेव तो हिंदू देव देवतांच्या पूजा करायला लागला आहे. अखाती, रानभाज्या, बरळा, डोंगरदेव, शिमगा या उत्सवातून कोकणा लोक आपले व निसर्गाचे नाते स्पष्ट करतो. सूर्य, अग्नी, जल, वायू यांच्याशी तो घट्ट नाते करून त्याचे अस्तित्व मानतो परंतु पोटाची खळगी भरणाऱ्या पिकांनाही तो देवता

मानतो हे दिसून येते. एकंदरीत निसर्ग आहे म्हणून आपले अस्तित्व आहे याची जाणीव त्याला असल्याने तो निसर्गालाच प्राचीन काळापासून देव मनात आला आहे.

विज्ञान-तंत्रज्ञानयुगात आदिवासी समाजातील काळाच्या ओघात रुढी, परंपरा, चालीरिती काही प्रमाणात लोप पावत चालल्या आहेत. कोकणा समाजाच्या लोककथा, मौखिक परंपरेने आलेले प्राचीन मिथ्थके,लोकसाहित्य, संस्कृती नष्ट होत आहेत त्यांचे संवर्धन होणे गरजेचे आहे. या समाजात अनेक गोष्टी चांगल्या आहेत. जसे मुलगी झाल्यास आनंदोत्सव साजरा केला जातो, कोकणा लोक थोरांचा मानसन्मान,बाहेरगावच्या लोकांना आदरातिथ्याने सन्मान करतात. तसेच चोरी, बलात्कार निषेध मानतात. या समाजात अंधश्रद्धा असल्या तरी त्याचा विश्वास निसर्ग शक्तीवर अटळ दिसून येतो. कोकणा समाजात असणारी माणुसकीमुळे त्याच्या जीवनात आलेले नैसर्गिक संकट असो की, राजकीय लोकांनी त्यांच्या विकासात आणलेली आडकाठी असो हा समाज आपलीच समस्या मानून तो सोडविण्याचा प्रयत्न करतो.या कोकणा लोकांच्या चांगुलपणाचा फायदा एकविसाव्या शतकात स्वत:लाउच्च शिक्षितसुधारलेले समाजाकडून घेतला जातो म्हणून आजही बहुसंख्य कोकणा समाज मुलभूत गरजा व भौतिक विकासापासून पासून वंचित आहे.

शब्दार्थ:

1. कणसरी- नाचणी या धान्याच्या रुपातील प्रमुख अन्नादेवता, कणसरी संबधी आदिवासी समाजात अनेक मिथके आहेत
2. घांगळी वाद्य- दोन भोपळ्या पासून तयार केलेले तंतू वाद्य
3. डोंगर देव/माऊली- गावाची/किंवा कुटुंबाचे दैवत
4. थाळगाणी- वेळूच्या काडीला मेन लावून ताटात चिकटवून हे वाद्य वाजविले जाते.
5. फाग- होळीच्या पाच दिवस जे आदिवासी कलावंत व्यापारी व लोकांकडून मोबदला कला दाखवून मोबदला मागतात
6. येहूमाय- कणसरीची बहिण
7. रानशिवारी- कोकणा जमातीची वन देवता

संदर्भ:-

1. Annual Report for the year 1977-78, Maharashtra State Co-op- Tribal Development Corporation
2. अनुसुचीत जमातीच्या विकासाच्या योजना माहिती पुस्तिका, म.शा. आदिवासी विभाग, नाशिक
3. गारे गोविंद, बदलत्या उंबरठ्यावर कोकणा आदिवासी समाज, श्री विद्या प्रकाशन पुणे 1952
4. देशमुख बी.ए., कोकणा/कोकणी इतिहास आणि जीवन, सुगावा प्रकाशन पुणे, 2009
5. भामरे राजेंद्र (प्रा.), नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी जीवन व विकास, अप्रकाशित पीएच.डी.ग्रंथ
6. मोरे माधव बंडू आदिवासी बोलू लागला, २००६
7. वनवासी कल्याण आश्रम, ग्राम आरोग्य रक्षक प्रकल्प अहवाल
8. वनवासी कल्याण आश्रम, नाशिक जिल्हा, अहवाल
9. सेवा प्रकल्प, कन्या छात्रालय हरसूल ता. पेठ व वनवासी विद्यार्थी वसतिगृह घोटी, ता. इगतपुरी सेवा प्रकल्प अहवाल 1992-93
10. देशदूत, अशी असते आदिवासी बांधवाची होळी ९ मार्च २०२०
11. http://lib.unipune.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/6684/16/16_chapter%207.pdf
12. महाराष्ट्र टाइम्स, रानभाज्या महोत्सव, ३०/०८/२०१८

जयपूर -अत्रोली घराण्याची परंपरा व वास्तवता यांचा अभ्यास

डॉ. विनोद ठाकूर देमाई
सहाय्यक प्राध्यापक , संगीत व नाट्यशास्त्र विभाग
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापुर

सारांश:

महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर ही श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज ह्यांची नगरी. या नगरी मध्ये छत्रपतींनी विविध कलांना प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे कोल्हापूर ही नगरी कलानगरी म्हणून ओळखली जाऊ लागली. सन १८९४ साली शाहू महाराजांचा राज्याभिषेक मोठ्या दिमाखात साजरा झाला. त्यानंतर आपल्या असामान्य कर्तृत्वाने महाराजांनी हे करवीर किंवा कोल्हापूर संस्थान वैभवशाली घडविले. अशा कलेची आस्था आणि जाण असणाऱ्या राजाच्या दरबारी उस्ताद अल्लादिया खाँसाहेब यांची १८९५ साली करवीर संस्थानाचे दरबारी गायक म्हणून नियुक्ती झाली. जयपूर जवळील 'उनियारा' हे खाँसाहेबांचे मूळ गाव. आपल्या घराण्यात पिढ्यानपिढ्या परंपरेने चालत आलेल्या शास्त्रीय संगीताची, खानदानी गायकीची शिदोरी घेऊन खाँसाहेब महाराष्ट्रात आले. आमलेटा संस्थानच्या राजाच्या आग्रहावरून उस्ताद अल्लादिया खाँसाहेब दहा-बारा दिवस अष्टोप्रहरी गायल्याने त्यांचा आवाज कायमचा गेला. पुढे अथक परिश्रम व साधनेने गेलेला आवाज खाँसाहेबांनी मिळविला; परंतु त्यामध्ये पूर्वीची तासीर राहिली नाही. येथूनच नव्या घराण्याचा जन्म झाला. खाँसाहेबांच्या द्वारे आविष्कृत झालेल्या या नवी गायकी पुढे कोल्हापूर घराण्याची किंवा जयपूर-अत्रौली घराण्याची गायकी म्हणून ओळखली जाऊ लागली. पुढे खाँसाहेबांच्या शिष्यमंडळींकडून, तसेच त्यांच्या घराण्यातील गायकांकडून ह्या गायकीची परंपरा जोपासली गेली. त्यांनातरही शिष्यांच्या दुसऱ्या, तिसऱ्या पिढीपर्यंत म्हणजे सध्य:स्थिति पर्यन्त ही परंपरा चालत आली आहे. उस्ताद अल्लादिया खाँसाहेबांची मूळ गायकी, त्यातील सौंदर्यमूल्य ही सध्य:स्थितीत तशीच आहेत का ? किंवा ती थोड्याप्रमाणात बदलली आहेत? याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडला आहे. जयपूर-अत्रौली घराण्याची मूळ गायकी, इतर घराण्यात तालीम घेऊन जयपूर-अत्रौली घराण्याची तालीम घेण्यासाठी वळलेले शिष्य किंवा दुसऱ्या परंपरेत शिकणाऱ्या गायक कलाकारांवरील या गायकीचा असर यामुळे जयपूर-अत्रौली घराण्याच्या मूळ तत्वांमध्ये झालेला बदल याचा अभ्यास पुढे मांडला आहे.

प्रस्तावना किंवा परिचय:

उस्ताद अल्लादिया खाँसाहेब यांचा जन्म जयपूर जवळील उनियारा या गावी झाला. त्यांचे वडील महंमद खाँ हे उनियारा संस्थानाचे दरबारी गायक होते. सुरूवातीला अल्लादिया खाँसाहेबांनी आपल्या वडिलांकडे गाण्याची तालीम घेतली. वडिलांच्या निधनानंतर त्यांचे चुलते उस्ताद जहांगीर खाँ यांच्याकडून तालीम घेतली. ते ध्रुपद,धमार,ख्याल गायकीमध्ये पारंगत होते. स्वत:च रियाज,चिंतन, इतर तत्कालीन उस्तादांचे श्रवण केलेले गाणे यामुळे ते अल्पावधीतच लोकप्रिय

गायक म्हणून ओळखले गेले. आपल्या आजोबांच्या गयाकीविषयी त्यांचे नातू उस्ताद अजिजुद्दीन खाँसाहेब उर्फ बाबा लिहितात की आमच्या पै. आब्बाजींचे (पैगंबरवासी अल्लादियाँ खाँसाहेब) घराणे हे तनैयत घराणे म्हणूनच महाराष्ट्रात प्रसिद्धीस आले आहे, ही गोष्ट खरी आहे. बलपेचयुक्त व तालाचे लयीत आडवळणाने फिरणाऱ्या व अनेक चक्रीकर उड्डाणे घेत समेवर डौलाने अचानक झेप घेणाऱ्या पै. आब्बाजींच्या दमसांसयुक्त प्रदीर्घ ताना हे जे त्यांच्या अस्थायी गायकीचे वैशिष्ट्य, हेच त्यांच्या घराण्याचेही वैशिष्ट्य होय असे काही संगीततज्ञ समजतात व यालाच जयपूर घराण्याची गायकी अशीही संज्ञा देण्यात येते. ही गायकी निरस व रुक्ष आहे असाही काही जणांचा आक्षेप आहे. परंतु हे सर्व गैरसमज आहेत. व आक्षेपही अज्ञान मूलक आहेत. आमचे घराणे हे भावनेला आच देणाऱ्या, हृदय पिळवटून टाकणाऱ्या, रसिक व भावनाप्रधान श्रोत्यांच्या भावनेला आव्हाहन देऊन त्यांचे अंगावर रोमांच आणणाऱ्या, त्यांचे डोळ्यातून अश्रू काढणाऱ्या कसबी व प्रतिभासंपन्न तासीरदार गायकांचेच पूर्वापार घराणे आहे. तनैयत किंवा तयारीचे गाणे गाणाऱ्यांचे म्हणून न्हवे. अल्लादिया खाँसाहेबांची गायकी ही ध्रुपद घराण्याची अर्थात डागुर बाणीची होती. हे घराणे तानसेन यांचे गुरु हरीदास यांच्या परंपरेशी नाते जोडणारे आहे. जयपुर-अत्रोली घराण्याचा जन्म हा खाँसाहेबांचा आवाज गेल्यानंतरचा आहे. त्यांचा आवाजाला ज्या मर्यादा आल्या होत्या त्यातूनच नव्या गायनशैलीचा आविष्कार झाला. परंतु आपण नव्या गयाकीला जन्म दिला हे त्यांनी मान्य केले नव्हते.

या गायकीचा प्रसार मुख्यतः महाराष्ट्रात झाला. नुसते जयपूर हे वेगळे घराणे आहे. म.अल्लादिया खांसाहेबांचे वास्तव्य काही वर्षे जयपूरला होते, तरीही या गायकीचा जन्म जयपूर येथे झाला नाही. त्यांचे जयपूर पेक्षा वास्तव्य अलीगढ पासून १० कि.मी. अंतरावर असलेल्या अत्रोली येथे होते. याशिवाय म.अल्लादियाखांचे स्फूर्तिस्थान 'कव्वाल बच्चे' या प्रसिद्ध पठडीतील चार सुपुत्रांपैकी एक म्हणजे बडे महंमदखां. त्यांचे पुत्र मुबारक अली खां यांच्या तानेचा प्रभाव अल्लादियाखां वर होता. मुबारक अली हे जयपूर दरबारी गायक होते. त्यांच्याबद्दल खांसाहेबांना आदर होता. यामुळे या गायकीचा जन्म महाराष्ट्रात झाला असला तरी ती ओळखली गेली 'जयपूर-अत्रोली घराण्याची गायकी' म्हणून.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) उस्ताद अल्लादिया खां यांच्या गायकीच्या वाटचालीचा व सध्य:स्थितीत या गायकीचे स्वरूप कसे उरले आहे याचा वेध घेणे.

२) आपली गायकी आपल्या शिष्यांना शिकवताना खांसाहेबांचा दृष्टिकोन कसा होता? याचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीय तथ्य संकलनावर आधारलेले आहे. यासाठी विविध ग्रंथ, स्मरणिका, विविध लेखी व प्रत्यक्ष मुलाखती यांचा वापर केला आहे.

अल्लादियाखां च्या गयाकीच्या बाबतीत प्रसिद्ध संगीत तज्ञ पंडित बबनराव हळदणकर यांनी दोन निष्कर्ष मांडले आहेत.

१) खांसाहेबांच्या तानबाजीत त्यांनी मुबारक अलींचा आदर्श ठेवल्यामुळे त्यातील गमक व जोरकसपणा पुरुषांनाच पेलवणारा व अर्थात शोभणारा होता.

२) त्यांची गायकी प्रातिनिधिक स्वरूपांत पुरुषच गाऊ शकत होते व कै. गोविंदबुवा शाळीग्राम हेच त्यांचे प्रातिनिधिक शिष्य होते.

गोविंदबुवा शाळीग्राम यांचा गळा बिघडल्यामुळे पुढे ह्या प्रातिनिधिक स्वरुपाच्या गायकीचा फारसा प्रचार झाला नाही. प्रा.ना.सी. फडके यांच्या मतानुसार "भूर्जीखां व मंजीखां यांची गायकी म्हणजे अलादियाखां यांची गायकी असा प्रत्यय येत नसे. हा प्रत्यय फक्त एकाच गृहस्थांच्या गाण्यात मला मिळाला. त्यांचे नाव गोविंदबुवा शाळीग्राम. भूर्जीखां व मंजीखां हे म.अल्लादियाखां यांचे पुत्र होत. दुर्दैवाने उस्ताद अल्लादियाखां, त्यांचे पुत्र व बंधु हैदरखां यांच्यापैकी कोणाचेही ध्वनिमुद्रण आज उपलब्ध नाही. जयपूर-अत्रोली घराण्याच्या गायकीचा खरा प्रसार व प्रचार केला तो अल्लादियाखां साहेबांच्या शिष्या सुरश्री केसरबाई केरकर व गानतपस्विनी मोगुबाई कुर्डीकर या दोन शिष्यांनी. खांसाहेबांनी पुरुष गायकांना शोभणारा गमकेचा भाग कमी करून स्त्रीसुलभ गळ्याला शोभणारे गमक, ताना स्त्रियांना शिकविल्या. परंतु गोविंदबुवा किंवा इतर पुरुष शिष्यांना शिकवताना खांसाहेबांनी जोरकस गमक - तानांचा अवलंब केला. प्रसिद्ध जयपूर-अत्रोली गायकी परंपरेतील गायिका आझमबाई म्हणत कि "गोविंदबुवा गाऊ लागले म्हणजे आपण स्वतःच गात आहोत असा आपल्याला भास होतो असे खुद्द अल्लादियाखांसाहेबच एकदा म्हणाले होते.

जयपूर अत्रोली घराण्याच्या वाटचालीच वेध घेताना हे लक्षात येते कि हे घराणे एकाच पिढीत नावारूपाला आले. घराणे अस्तित्वात येण्यासाठी घराण्याच्या केल्या गेलेल्या व्याख्यांमद्धे दोन-तीन पिढ्यांचे सातत्य, रसिकमान्यता इत्यादी बाबींचा उल्लेख आढळतो. परंतु या बाबतीत हे घराणे अपवाद आहे. त्याचे कारण म्हणजे खांसाहेबांनी वयाच्या अखेर पर्यंत शिष्यांना आपल्या गयाकीची तालीम दिली. जवळजवळ ९२ वर्षाचे आयुष्य त्यांना लाभले होते. या संपूर्ण कालखंडात त्यांना लाभलेली तालीम ही ध्रुपद-धमार गायकीची असली तरी त्यांनी ख्यालगायकीचाच मार्ग स्विकारला. ध्रुपद गायकीतील ठोसपणा न स्विकारता अमूर्ततेचे दुसरे टोक स्विकारले. भारदस्तपणा, गमकेचा पूर्ण वापर, दोन स्वरांमधील अतूटपणा, आकर्षक मुखडा पकडून समेवर येण्याची तरकिब, दिर्घ दमश्वासाची व गुंतागुंतीची तानक्रिया, सूक्ष्म लयीचा वापर, बोल टाकण्याची विलक्षण हातोटी, शुद्ध आकाराचा वापर, चपखल बंदिश, ठाय लयीचा वापर, बुद्धिप्रधान पण अमूर्ततेकडे जाणारी गायकी अशी काही या गायकीची वैशिष्टे आहेत. या जयपूर – अत्रोली घराण्याच्या गयाकीच्या वैशिष्ट्यांमध्ये जो बदल होत गेला आहे त्याचे विश्लेषण करणे महत्वाचे आहे.

जयपूर-अत्रोली घराण्याचा शिष्य परिवार व त्यांची गायकी:

जयपूर-अत्रोली घराण्याची तालीम सुरूवातीला उस्ताद अल्लादिया खां यांनी कोल्हापूरच्या तानीबाई घोरपडे यांना दिली. या गायकीचा मोह इतर घराण्यातील गायकांनाही झाल्याचे दिसून येते. म.अल्लादियाखां यांच्या कडे येण्याअगोदर पं.भास्करबुवा बखले हे आग्रा घरण्याची तालीम घेतलेले प्रथितयश गायक होते. पं. गुलूभाई जसदनवाला यांना सुरूवातीला मंजीखां यांची तालीम मिळाली होती. परंतु मंजीखां यांच्या अकाली निधनाने गुलूभाई ना खांसाहेबांनी स्वतः तालीम दिली होती. सुरश्री केसरबाई केरकर यांना म.अल्लादिया खां साहेबांची त्रिकाळ तालीम लाभली होती. तसेच खांसाहेबांचे बंधु हैदर खां यांची तालीम गानतपस्विनी मोगुबाई कुर्डीकर व लक्ष्मीबाई जाधव यांना लाभली. मोगूबाईंना काही दिवस खांसाहेबांचीही तालीम लाभली होती. याशिवाय पुढच्या पिढीत

उस्ताद भूर्जीखां यांच्याकडे तालीम घेतलेल्या व अल्लादियाखां यांचा थोडा सहवास लाभलेल्या गानयोगिनी धोंडूताई कुलकर्णी, मंजीखां साहेबांकडून तालीम घेतलेले पं.मल्लिकार्जुन मन्सूर, खांसाहेबांच्या अखेरच्या दिवसात तालीम लाभलेलया लिलाताई शिरगांवकर, सुशीलाराणी पटेल, भूर्जीखां साहेबांची तालीम लाभलेले कोल्हापूरचे बाबुराव जोशी, वामनराव सडोलीकर, गजाननबुवा जोशी इत्यादी कलाकार हे जयपुर-अत्रोली घराण्याची परंपरा पुढे नेणारे व खांसाहेब व त्यांच्या कुटुंबातील गायकांनी तालीम दिलेले पहिल्या- दुसऱ्या पिढीतील काही शिष्यमंडळी आहेत. या सर्व शिष्यांची गायकी ही हुबेहूब उस्ताद अल्लादियाखां साहेबांची गायकी नाही. इतर घराणी, शैली, गायकी यांचा प्रभाव, स्वतः खांसाहेब व त्यांच्या कुटुंबातील इतर उस्ताद यांनी शिष्यांना तालीम देताना केलेला बदल यामुळे साहजिकच प्रत्येक शिष्याची गायकी आजपर्यंत वेगवेगळी भासत आली आहे. परंतु रागांची नावे, बंदिशी, भारदस्तपणा, बोलटाकण्याची पद्धत, आकाराची गायकी, आकर्षक मुखडा पकडून सेमला येणे, छुपीलय, तानअंग, अतूटपणा इत्यादी तत्वांमध्ये बदल झाल्याचे या पिढी पर्यंत तरी दिसत नाही.

या घराण्याच्या गायकीची तालीम घेऊनही, या गायकीची मूळ तत्वे कायम ठेऊन या गायकीला एक सौंदर्यात्मक वळण देणाऱ्या गायिका म्हणजे गानसरसवती किशोरीताई आमोणकर होत. त्यांना त्यांच्या मातोश्री गानतपस्विनी मोगूबाई कुर्डीकर यांची तालिम मिळाली होती. त्यांच्या मते 'घराणी कितीही असली तरी स्वरभाषा ही महत्वाची आहे. ती वैश्विक आहे, ती घराण्यांमध्ये बंदिस्त असू शकत नाही.' त्यामुळे त्यांनी घराण्याच्या भिंती मान्य केल्या नाहीत. त्यांच्या मतानुसार ' शास्त्रीय संगीतातील 'राग' संकल्पनेला भावनेचे अधिष्ठान असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे किशोरी ताईंनी स्वरांचा अतूटपणा, आकारयुक्त गायकी, सूक्ष्म लयकारी इत्यादी जयपूर-अत्रोली घराण्याची वैशिष्ठ्ये कायम ठेवली. पण राग भाव, स्वरभाव यांचा सखोल विचार करून मनाला शांततेचा, आनंदाचा अनुभव देणारी गायकी त्यांनी घडवली.

पं.मल्लिकार्जुन मन्सूर यांची गायकीही जयपुर-अत्रोली घराण्याची गायकी म्हणून ओळखली जाते. त्यांची तालिम उस्ताद मंजीखां यांच्याकडे झाली असल्याने इतर या घराण्यातील गायकांपेक्षा त्यांची गायकी वेगळी होती. जात्याच उंच, पातळ व मधुर आवाज तसेच विशिष्ट ढंगदार असे उच्चारण हे गुण मन्सूर यांना लाभले होते. एका आवर्तना नंतर लगेचच येणारे दुसरे आवर्तन तसेच मधे कुठेही न थांबता अखंडपणाचा अनुभव ते देत असत.

पं.निवृत्तीबुवा सरनाईक यांनाही उस्ताद अल्लादियाखांची तालिम लाभली होती. निवृत्ती बुवांचे काका महाराष्ट्र कोकीळ शंकरराव सरनाईक हे खांसाहेबांकडे शिकत होते. त्यांना वेळ कधी कधी मिळत नसल्याने निवृत्ती बुवांना खांसाहेबांची तालिम मिळत असे. अत्यंत सुरेल असलेल्या निवृत्तीबुवांनी लयकारी किंवा तबल्याचा भाग गाण्यात आणला. त्यांची दृष्टी सौंदर्यात्मक व नाविण्याचा वेध घेणारी होती. त्यामुळे मूळ जयपूर-अत्रोली घराण्याच्या गायकीमध्ये त्यांनी बरेच बदल केलेले दिसून येतात. त्यांची रागनामे, समयानुसार गायन इत्यादी घटकांबद्दल ठाम मते होती.

सूरश्री केसरबाई केरकर, मोगूबाई कुर्डीकर, धोंडूताई कुलकर्णी या जयपुर-अत्रोली घराण्याच्या कर्मठ किंवा घराणं आणि घराण्याची गायकी याबद्दल काटेकोर होत्या. असे असुनही त्यांची प्रत्येकाची गायकी वेगळी होती. उस्ताद भूर्जीखां यांनीही इतर घराण्यातील अनेक कलाकारांना

तालिम दिली. त्यामुळे मूळ जयपुर-अत्रोली घराण्यातील राग दुसऱ्या घराण्यातही गायले जाऊ लागले. परंतु त्यामुळे मूळ रागांच्या किंवा बंदिशींच्या,गायकीच्या सौंदर्यात भर पडली. पं.मधुसूदन कानेटकर ह्यांनी भुर्जीखां यांच्याकडून तालिम घेतली होती. त्यांनी पुढे अनेक शिष्य घडविले. आज त्यांच्या गायकीची यशस्वी धुरा सौ.मंजिरी असनारे-केळकर सांभाळत आहेत. भुर्जीखां साहेबांचे दुसरे शिष्य पं.गजाननबुवा जोशी व त्यांच्या पुढच्या पिढीत पं.उल्हास कशाळकर हे जयपूर-अत्रोली घराण्याशी संबंधीत व यशस्वी गायक आहेत. पं.वामनराव सडोलीकर-श्रुती सडोलीकर, पं.गोविंदबुवा शाळीग्राम- श्रीम.पद्मावती शाळीग्राम-गोखले, श्रीम.माणिक भिडे- अश्विनी भिडे देशपांडे त्याचबरोबर मोगूबाईंच्या परंपरेत कौसल्या मंजेश्वरी- कुमुदिनी काटदरे, पद्मा तळवलकर, सुलभा पिशवीकर अशी अनेक नावे या जयपुर-अत्रोली घराण्याच्या गायकीच्या वाटचालीमध्ये घ्यावी लागतील. अनेक कलाकारांनी भूर्जीखां साहेबांचे सुपुत्र उस्ताद आजीजुद्दीन उर्फ बाबा यांच्याकडूनही या घराण्याच्या बंदिशी घेतल्या. पं.जितेंद्र अभिषेकी, पं.मधुसूदन कानेटकर, श्रुती सडोलीकर, पं.आनंदबुवा लिमये, पं.अरुण कुलकर्णी, यांसारख्या अनेक दिग्गज कलाकारांनी उस्ताद अल्लादियाखां यांच्या बंदिशी घेतल्या व आपल्या गयाकीने व ढंगाने सजविल्या. कोल्हापूरचे पं.आनंदबुवा लिमये यांना पं.गोविंदबुवा शाळीग्राम यांची अकरा वर्षे तालिम मिळाली होती. त्यांची परंपरा त्यांचे शिष्य पं.अरुण कुलकर्णी, पं.एम.जी.पटवर्धन, पं.सुधीर पोटे, विश्वास शिरगांवकर, श्रीम. वासंती टेंबे ह्यांनी चालवली व चालवत आहेत. पं.निवृत्तीबुवा सरनाईक यांनी तर एस.आर.ए. संस्थेमध्ये गानगुरु असताना कलकत्ता आणि संपूर्ण देशभर जयपुर-अत्रोली घराण्याची गायकी विस्तारीत केली. त्यांच्याकडे वरील पैकी काही कलाकारांनी तालिम घेतली होतीच पण त्याशिवाय कोल्हापूरचे पं.सुधाकरबुवा डिग्रजकर, विनोद डिग्रजकर, नूतन गंधर्व आप्पासाहेब देशपांडे, डॉ.सौ.भारती वैशंपायन, पं.दिनकर पणशीकर, श्रीम.विजया जाधव-गठलेवार या आणि अश्या अनेक कलाकारांना निवृत्तीबुवांची तालिम मिळाली होती.

जयपुर-अत्रोली घराण्याची सध्य:स्थितिः

१) उस्ताद अल्लादियाखां हे अत्यंत विद्वान गवयी होते. त्यांना असंख्य ध्रुपदे व ख्याल मुखोद्गत होते. पुत्र मंजिखां, बंधू हैदर खां यांचे अकाली मृत्यू, शिवाय बडेजी, भुर्जीखां, नातू अजीजुद्दीन खां यांना होणारा शारीरिक त्रास तसेच सुरूवातीला देशभर व त्यानंतर मुंबई-कोल्हापूर येथील वास्तव्य व फिरती यामुळे या घराण्याची बरीच विद्या पुढील पिढीला मिळाली नाही.

२) त्यांच्या आवाजाचे ध्वनिमुद्रण नसल्याने गायकी नेहमीच गूढ राहिली. कारण लिखित पुराव्यांच्या आधारे त्यांची गायकी गमकयुक्त, तासीरदार, बलपेचाची व दमश्वासाची होती. ह्या गमकेचे, दमश्वासाचे प्रमाण पुढे कमी आले. त्यात कृत्रिमता येऊ लागली.

३) खांसाहेबांची आवाज लावण्याची पद्धत ही नैसर्गिक होती. खाँसाहेबांचा आवाज साफ व अकृत्रिम असे. आवाज सरळ छातीतून निघे. तारषड्ज, त्यावरचे तारस्वरही तितकेच खुले, छातीतून निघालेले रुंद व जोरकस असे लागत असत. मुरकी, मींड, खटके हे अलंकार रुंद, साफआवाजाचे व ठसठशीत असत. त्यामुळे पुढेही शिष्यांमध्ये हीच पद्धत रूढ झाली. पण काहीवेळा आकाराचा अतिरेक, सर्व राग एकाच पद्धतीने गायले जाणे यासारखे आक्षेप वाढत गेले. परंतु हे सर्व कलाकारांच्या बाबतीत होत असे, असे नाही. काहींनी आपल्या प्रतिभेतून व सौंदर्यदृष्टीने या घराण्यातील गायकीचे सौंदर्य वाढविले.त्याचबरोबर या घराण्याची गायकी रुक्ष नाही हे सिद्ध केले.

या घराण्यातील जोड रागांमध्ये दोनापेक्षा जास्त रागांचेही मिश्रण आहे. परंतु त्यातील कोणताही राग वेगळा काढता येत नाही. इतके त्यांचे बेमालूम मिश्रण आढळते.

४) सध्य:स्थितीत या गायकीचे स्वरूप चार-पाच प्रकारे पहायला मिळते. गानयोगिनी धोंडूताई यांची शिष्य परंपरा, मोगूबाई व किशोरी ताईची परंपरा, श्रुती सडोलिकर परंपरा, निवृत्तीबुवा सरनाईक परंपरा, मल्लिकार्जुन मन्सूर परंपरा, मधुसूदन कानेटकर, गजाननबुवा जोशी परंपरा अश्या परंपरेत जयपुर-अत्रोली घराण्याची गायकी संवर्धित होत आहे. असे असले तरी गायकीच्या मांडणी व सादरीकरणात, रागांच्या स्वरूपांबद्दल मतभेद आहेत. फक्त आकार, तीनताल, आडा चौताल, स्वरांमधील अतुटता या मूलभूत संकल्पनां मध्ये एकवाक्यता आहे.

निष्कर्ष:

जयपूर-अत्रोली घराण्याची गायकी ही गूढ असली तरी त्यातील सौंदर्यमूल्यांचे स्वरूप आजही ठसठशीत दिसून येते. दिर्घ दमश्वास, स्वरांचा सूक्ष्म विचार व आवाज लावण्याची नैसर्गीक पद्धत आणि जोड रागाच्या मांडणीतील प्रतिभा यामुळे ही गायकी अवघड जरी असली तरी कलाकाराला शिकण्याचा आजही मोह होताना दिसतो. परंतु कलाकाराला सर्व घरण्यांचे गाता आले पाहिजे या अट्टाहासापोटी जयपूर-अत्रोली घराण्याची शुद्धता कमी होताना दिसते.

संदर्भ:

१. टेंबे गोविंदराव, 'गायनमहर्षी अल्लादियाखां यांचे चरित्र', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,मुंबई द्वितीय आवृत्ती १९८४

२. हळदणकर बबनराव, 'जुळू पाहणारे दोन तंबोरे',रागश्री संगीत प्रतिष्ठान,मुंबई द्वितीय आवृत्ती २००३

३. स्मरणिका, गायन समाज देवल क्लब,कोल्हापूर १९८७

४. आमोणकर किशोरी, 'स्वरार्थरमणी' राजहंस प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती २००९

महिला सबलीकरणाची सद्यस्थिती आणि आव्हाने

ज्योती श्रीपती जोगदंड

गोषवाराः— सामान्यपणे गेल्या दोन शतकात भारतातील महिलांच्या जीवनाचा कायापालट झाला आहे. उदारमतवादी व्यक्तींच्या प्रयत्नांनी व पुढे महिलांच्या चळवळीने कायद्यात परिवर्तन झाले. त्यातून महिलांच्या सबलीकरणाचे प्रयत्न सुरू आहेत. परंतु जरा बारकाईने पाहिले तर लक्षात येईल की महिलांच्या जीवनात झालेले हे बदल वरवरचे आहेत. महिलांच्या जीवनाचा गाभा हा जुनाच आहे. महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन आजही बदललेला नाही. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जग उद्धारी अस स्त्रियांच्या बाबतीत म्हंटले जाते.' राष्ट्राला शक्तिशाली बनवायचे असेल तर त्या देशातील स्त्रियांचे योगदान हे फार महत्वाचे असते. त्यासाठी स्त्रियांचा विकास आणि स्त्रियांचे सबलीकरण होणे गरजेचे आहे.

कळीचे शब्दः— महिला सबलीकरण

अभ्यास पध्दतीः— प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक अभ्यास पध्दतीचा आणि दुय्यम आधार सामग्रीचा वापर केला आहे. यात प्रामुख्याने अभ्यास विषयाशी संबंधीत ग्रंथ, योजना, EPW, इत्यादी नियतकालिके, शोधनिबंध यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. याची यथायोग्य संदर्भीय नोंद केली आहे.

प्रस्तावनाः— सामान्यपणे प्रत्येक देशातील जवळपास अर्धी मानवी शक्ती ही स्त्री शक्ती आहे. पुरूषांप्रमाणेच स्त्रिया देशाच्या विकासाला हातभार लावतात पण या पुरूषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीशक्तीला बंदिस्त केल्यामुळे ही स्त्रीशक्ती अडगळीतच पडली त्यांचे गंभीर परिणाम पुढे आले म्हणूनच आधुनिक काळात महिलांचे सबलीकरण व्हावे हा विचार पुढे आला. जेणे करून महिलांच्या शक्तीचा उपयोग होऊन त्याचा फायदा देशाच्या पुर्नबांधणीत करता येईल. म्हणून महिलांच्या सबलीकरणासाठी विविध चळवळी सुरू झाल्या. परिणामी आज स्त्रियांची स्थिती पूर्वीपेक्षा थोडीफार सुधारल्याचे दिसून येते. असे असले तरी स्त्रियांच्या सबलीकरणची सद्यस्थिती जाणून घेणे तेवढेच आवश्यक ठरते आहे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थः— महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आपल्या क्षमता प्रत्यक्षात वापरता येतील, असा समाज निर्माण करणे होय. शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्ट्या केल्या जाणाऱ्या सुधारणामधून स्त्रियांच्या दृष्टीने परिवर्तन होणे ही सबलीकरणाची अट आहे.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना सर्वप्रथम 1960 मध्ये अमेरिकेतील काळ्या जहालवादी गटानी मांडली. या काळ्या गटांच्या स्त्रियांनी म्हंटले की आम्ही स्त्रिया मानव नाहीत का? आंम्हाला मानवी हक्क व अधिकार पुरूषांप्रमाणे का नाहीत? इथूनच महिला सबलीकरणाच्या विचाराची सुरूवात होऊन स्त्रीवादी विचारसरणी पुढे आली आणि स्त्रियाच्या प्रश्नासंदर्भात विविध स्तरातून विचार करायला प्रवृत्त केले. जगामध्ये स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात वेगवेगळ्या विचारधारा पुढे आल्या. इ. स. 1960 ते 1070 च्या दशकात या चळवळी उभ्या राहिल्या व यातून 'महिला सबलीकरणाचा' विचार प्रबळ होऊ लागला. महिलांचे सबलीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तीमत्व विकसित करण्यासाठी तिला प्रत्येक क्षेत्रात तीच्या अंगभूत क्षमता दाखवण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे होय. पुरूषप्रधान व्यवस्थेत महिलांचा असणारा कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक दुय्यम स्थानामुळे स्त्री स्वतःचे व्यक्तिमहत्व हरवून बसली आहे. त्यामुळे तिला स्वत्वाची ओळख करून देण्यासाठी महिला चळवळींनी पुढाकार जगात घेतलेला दिसून येतो. मानव संसाधन विकासाच्या दृष्टीने देशात व समाजात महिलांचा देखील विकास करणे आवश्यक आहे. ही विचारधारा नव्याने पुढे येऊन सर्वस्तरावर महिला सबलीकरणासाठी सुधारणा केल्याचे दिसून येते. महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांची सर्वांगिण प्रगती आणि त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी तिला शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्टीने सदृढ करणे होय. महिला सबलीकरण या संकल्पनेचा अर्थ समजण्यासाठी कांही मान्यवरांच्या व्याख्या विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

"स्त्रियांचे सबलीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तीमहत्व एक माणूस म्हणून, व्यक्ती म्हणून विकसित करायचे व त्यांना तशी समान संधी देणे होय" (अॅड. निर्मला सावंत यांच्या मते). "स्त्री सबलीकरणाचा अर्थ स्त्री ही आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र, स्वयंनिर्भर व स्वावलंबी असणे होय. तिचा स्वतः बदल सकारात्मक दृष्टीकोण असावा, जेणे करून कोणत्याही विपरित परिस्थितीला तिला एकटीला सामोरे जाता येईल, विकास कार्यात सहभागी होण्यास ती पात्र ठरेल. निर्णय निर्धारित प्रकियेत ती सहभागी होऊ शकेल याकरिता शिक्षण हा सबलीकरणासाठी महत्वाची भूमिका वटविणारा एक घटक आहे"(किरण देवेंद्र यांच्या मते).

स्त्री सबलीकरणाचा खरा अर्थ म्हणजे स्त्रीने स्वतःची जडणघडण स्वतःला हवी तशी स्वतः केली पाहिजे. स्वतः मध्ये असलेल्या वेगवेगळ्या कला, कौशल्यांचा, क्षमतांचा विकास करता येणे या क्षमतांचा उपयोग स्वतःसाठी, कुटुंबासाठी आणि समाजासाठी करता येणं होय. स्त्रियांचे सबलीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तीमहत्व विकसित करण्यासाठी तिला संधी देणे होय. स्त्री सबलीकरणामध्ये त्या स्वतःच्या आयुष्या आणि कुटुंबाबद्दलचे निर्णय स्वतः घेऊ शकतील. त्यांनी कुटुंबाकरिता केलेल्या मोफत कामाची दखल घेतली जावी. कुटुंबातील निर्णय प्रकियेत त्यांना सामील करावे अशी विचारसरणी होय. थोडक्यात सर्वप्रकारच्या निर्णय प्रकियेत स्त्रियांचा सकिय सहभागाची समान संधी देऊन त्यांच्या अंगभूत गुण व क्षमतांचा विकास करणे म्हणजे स्त्रियांचे सबलीकरण होय.

महिला सबलीकरणचे विविध पैलू:— आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात ही कल्याणकारी राज्याची आणि आर्थिक विकासाचे मुख्य उद्दिष्ट फारसे साध्य करू शकलो नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे आजही महिला आपल्या अंगभूत कौशल्यांचा, क्षमतांचा व आधिकाराचा पुर्णपणे उपयोग करू शकत नाहीत. त्या आपल्या हक्क आणि आधिकारापासून वंचित आहेत. महिलांच्या विकासाचे विविध पैलू हेच महिला सबलीकरणांचे प्रमुख आधार अथवा मापदंड आहेत. त्यांचा आढावा खालील प्रमाणे घेता येईल.

1. **समाजिक कल्याणः**— समाजाचे कल्याण घडवून आणायचे असेल तर महिलांचा विकासाला प्राधान्यकम देणे फार महत्वाचे आहे. प्रत्येक कुटुंबात स्त्रियांना समान हक्क दिले जातील व तिचा सर्व प्रकारच्या निर्णय प्रकित सहभाग वाढेल तेंव्हाच तिच्या सबलीकरणाची घरापासून सुरूवात होईल. स्त्रियांचे आरोग्य, शिक्षण, नौकरी, व्यवसाय अशा अनेक क्षेत्रात सकिय सहभागात वाढ झाल्यास त्यांचे कल्याण व विकास होऊन समाजाचे एकंदर कल्याण होईल. स्त्रियांची सर्वांगिण प्रगती झाली तरच समाज व देशाची प्रगती होऊ शकेल. यावरून देशात महिलांचे सबलीकरण होणे हे सामाजिक कल्याणासाठी गरजेचे आहे.
2. **महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढः**— सर्वस्तरावर सार्वजनिक निर्णय प्रकियेत महिलांचा सहभाग हा त्यांच्या राजकीय सहभागातून होतो. महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे राजकारणाला एक नवीन दृष्टी मिळेल, तेंव्हा राजकारण व समाजाची दिशा बदलण्यास महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढवणे महत्वाचे आहे.
3. **स्त्रियांचे शिक्षणः**— समाज परिवर्तनाचे एक प्रभावी अस्त्र म्हणजे शिक्षण होय. महिलांच्या सबलीकरणाचे शिक्षण हे प्रमुख व महत्वाचे अस्त्र ठरले आहे. शिक्षणामुळे महिलांना आपल्या आधिकाराबाबत जागरूक करता येते. तसेच स्त्री सुशिक्षित तर होतात पण त्याचबरोबर त्या सुसंस्कृत, कर्तव्यदक्ष, कार्यकुशल होऊन त्यांच्या सुप्त गुणांचाही विकास होतो. शिक्षण हे महिलांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याचे मुख्य साधन आहे. शिक्षणामुळेच विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांच्या अर्थार्जनाचे अनेक मार्ग खुले होतात.
4. **आर्थिक स्वावलंबनः**— स्त्रिया जगातील श्रमशक्तीचा एक मुख्य भाग आहेत. जुन्या कौटुंबीक व सामाजिक परंपरामुळे स्त्रियांचे दर्जा दुय्यम ठेऊन त्यांच्या कामाचे स्वरूप फक्त मुल व चूल या कक्षेत मर्यादीत केले आहे. आजही बहुसंख्य स्त्रिया कमी प्रतिष्ठेच्या आणि कमी उत्पन्न मिळणारे कामे करतात. देशात उत्पन्न मिळणाऱ्या प्रतिष्ठेच्या उत्पादक कार्यातील स्त्रियांचा सहभाग फार अल्प म्हणजे 12 टक्के जे 15 टक्के एवढाच नोंदविला जातो. स्त्रिया करत असलेले काम उत्पादक श्रमात गणले जात नाही. महिलांचे खऱ्या अर्थाने सबलीकरण त्यांचे 'आर्थिक स्वालंबन' झाल्यानंतरच होईल. त्या कमवत्या झाल्या तर त्यामुळे त्यांचा कौटुंबिक निर्णय प्रकिये मधील सहभागही वाढले.

स्त्रियांच्या सबलीकरणाची सद्यस्थितीः देशातील स्त्रियांच्या सबलीकरणाची सद्यस्थिती खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

1. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या एकूण 121 कोटी त्यापैकी महिलांची संख्या ही 58.64 कोटी एवढी होती. यावरून एकूण लोकसंख्येत पुरूषांचे प्रमाण 52 टक्के आणि महिलांचे प्रमाण 48 टक्के एवढे राहीले. तर या वर्षात स्त्री—पुरूष प्रमाण 941 एवढे होते जे तुलनेने कमी असल्याचे स्पष्ट होते. हे प्रमाण स्त्री—पुरूषांमधील असमतोल दाखवते.

2. भारतात देशाच्या स्थूल घरगुती राष्ट्रीय उत्पन्नात (जी.डी.पी.) पुरूषांचया तुलनेत महिलांचा वाटा कमी म्हणजेच जवळपास 27 टक्के एवढा राहिला.
3. 2011 च्या जनगणनेनुसार देशातील एकूण साक्षरता दर 74.04 टक्के, पुरूष साक्षरतादर 82.14 टक्के व स्त्री साक्षरता 65.46 टक्के एवढी होती. यावरून सर्वस्तरावर स्त्री साक्षरता दर हा पुरूष साक्षरता दरापेक्षा कमी आहे.
4. उत्पादक कार्यातील स्त्रियांचा सहभाग कमी म्हणजे म्हणजे जवळपास 15 टक्के एवढा राहिला आहे.
5. जगातिल स्त्रियांना आजही सामाजिक व आर्थिक लाभपासून वंचित राहावे लागत आहे.
6. भारतरतील स्त्रियांचे आयुर्मान, प्रजनन दर, आरोग्य सुविधा, साक्षरता व शिक्षण, रोजगार व समान संधी याबाबत स्त्रियांची स्थिती अतिशय शोचनीय दिसून येते.
7. देशाच्या लोकसंख्येत 48 टक्के स्त्रिया असुनसुद्धा आतापर्यंत संसदेतील महिलांचे प्रमाण 1952 मध्ये 4.4 टक्के होते ते 2019 मध्ये 14 टक्के पर्यंत वाढले. संसदेतील महिला प्रतिनिधींचे जागतिक सरासरीचे प्रमाण 20 टक्के आहे. यावरून सर्वस्तरावर राजकारणातील स्त्रियांच्या सहभागाचे वाढत असले तरी ते तुलनेने कमीच आहे.
8. स्त्री–पुरूष समानतेच्या तसेच महिलांचे स्वातंत्र व आधिकारा संदर्भात शासकीय व कायदद्याच्या पातळीवर मोठे प्रयत्न केले जात आहेत. परंतु स्त्रियांवरील अमानुष अत्याचाराच्या निर्भयाकांड अथवा कोपर्डी, कौटुंबिक शोषणाच्या अनेक घटना घडतात. म्हणजेच आजही स्त्री असुरक्षितच आहे.

महिला सबलीकरणापुढील आव्हानेः– समाजामध्ये बऱ्याच कुटुंबात मुलीला जन्माला येऊ देत नाहीत. तिथे मग सबलीकरणाचा प्रश्नच येत नाही. आज समाज विकासाकडे वाटचाल करीत असला तरी अजूनही हुंडाबळी, अपहरण, बलात्कार, स्त्रीभ्रूणहत्या, एकतर्फी प्रेमातून घडणाऱ्या हत्या यासारख्या घटना घडतात या समाजाच्या शोषणाची, अत्याचाराची बळी महिला ठरते. निषेध, मोर्चा निवेदन दिले की संपते. अशा घटना समाजात वारंवार घडत असतील तर महिला सबल कशा होतील? स्त्रिया शिक्षणामुळे, आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाल्यामुळे सर्वच क्षेत्रात पुढे येत असल्या तरी महिला सबलीकरणाच्या मार्गात अनेक आव्हाने आहेत.

1. **रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धाः–** धार्मिक रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा यामुळे स्त्रियांचा कौटुंबिक, सामाजिक व धार्मिक दर्जा दुय्यम ठरविला आहे. त्यामुळे प्राचीन काळापासून स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र चूल व मुल ऐवढेच निश्चित केले आहे. सर्व मानवी मुलभूत हक्कापासून स्त्रियांना दूर ठेवले आहे. शिक्षण नाही, बाह्य जगाशी संबंध नाही त्यामुळे स्त्रियांना घरात कोंढले आहे. अज्ञानामुळे धार्मिक रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा यांच्यावर विश्वास ठेवून स्त्रिया असाहय्य जीवन जगत आहेत. यात सुशिक्षित अशिक्षित, सर्व जाती धर्माच्या स्त्रियांचा समावेश आहे. आधुनिक काळात शिक्षण व विज्ञानामुळे जरी प्रगती झाली तरी अंधश्रद्धेचे प्रमाण कमी झाले नाही. तेंव्हा रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा ही महिलांच्या सबलीकरणातील मोठी अडचण असून त्यामुळे महिला शाररिक व मानसिक दृष्ट्या कमकुवत बनतात.
2. **महिलांच्या आरोग्यविषक समस्याः–** स्त्रियांवर कौटुंबिक कार्य व जबाबदाऱ्या मोठ्या टाकल्या आहे. कौटुंबिक कार्य व जबाबदाऱ्या पार पाठण्यासाठी मोठे कष्ट करावे लागतात. त्यामुळे त्यांचे स्वतःच्या आरोगकडे दुर्लक्ष होते. त्या वेगवेगळया आजाराला बळी पडतात. भारतातील जवळपास 50 टक्के महिलांना रक्तक्षय असतो. बऱ्याच महिला बाळांतपणामध्ये मृत्युमुखी पडतात. ग्रामीण भागामध्ये आरोग्य सुविधा फारच कमी असल्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांचे आरोग्य हे कनिष्ठ प्रतिचे असते. तसेच त्यांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे त्या विविध गंभीर आजारांना बळी पडतात.
3. **कौटुंबिक आणि व्यवसाय, नौकरीची जबाबदारीः–** अलीकडे शिक्षणामुळे स्वतःची व कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी स्त्रिया सर्व क्षेत्रात व्यवसाय व नौकरी करत आहेत. त्याबरोबर कौटुंबिक कार्य व जबाबदाऱ्याही पार पाढाव्या लागतात. त्यामुळे घरकाम आणि बाहेरील कामाच ओझ अशी दुहेरी दोरीवरील कसरत स्त्रियांना करावी लागते. यामुळे महिला शाररिक व मानसिक दृष्ट्या कमकुवत बनतात.

4. **महिला सबलीकरणातील शैक्षणिक अडथळे**:— भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रियांचा कौटुंबिक, सामाजिक व धार्मिक दर्जा दुय्यम ठरविला आहे. त्यामुळे शिक्षणांच्या समान संधी स्त्रियांना नाकारली जाते. देशात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण, उच्च शिक्षणातील मुलींचे प्रमाण पुरूषांच्या मानाने फारच कमी आहे. ग्रामीण भागात तर प्राथमिक शिक्षणात मुलांपेक्षा मुलींच्या शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. घरकामाला मदतीसाठी, लहान मुलांच्या संगोपणसाठी मुलींना घरी बसवले जाते. शिक्षणाच्या समान संधीपासून अनेक कारणाने स्त्रियांना दूर ठेवल्याने त्यांचा सर्वांगिण विकास होत नाही.
5. **महिला सबलीकरणातील आर्थिक अडथळे**:— स्त्रियांचा कौटुंबिक, सामसजिक व धार्मिक दर्जा दुय्यम ठरविला आहे. त्यामुळे प्राचीन काळापासून स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र चूल व मुल ऐवढेच निश्चित केले आहे. स्त्रियांच्या कामाला मुल्य दिले जात नाही अथवा त्यांच्या कार्याची राष्ट्रीय उत्पन्नात नोंद घेतली जात नाही. कामाच्या ठिकाणी मिळणारी दुय्यम वागणूक व अत्याचार, लिंगभेदभाव, वेतनभिन्नता मोठया प्रमाणात केली जाते आहे. ग्रामीण स्त्रिया शहरी स्त्रियांच्या तुलनेत मागे आहेत. जेवढे आर्थिक स्वातंत्र्य शहरी स्त्रियांना आहे तेवढे ग्रामीण स्त्रियांना नाही. ग्रामीण स्त्रिया कुटुंबाला आर्थिक मदत करतात पण स्वतःमात्र आर्थिक दृष्टया स्वतंत्र नसतात त्यांचे परावलंबित्व असेच चालू आहे.
6. **महिला सबलीकरणातील राजकीय आव्हाने**:— स्त्रियांना पुरूषांप्रमाणे राजकीय सत्ता कोणत्याही देशामध्ये मिळाली नाही व मिळण्याची दूरवर संधीही दिसून येत नाही. स्त्रियांच्या बाबतीत लिंगभेदभाव करून त्यांवा समान राजकीय सत्तेच्या संधी पासून वंचित आणि दूर ठेवण्याचे प्रयत्न पुर्वीपासून सर्वस्तरावर केले जातात. भारतामध्ये विविध कायदे, शासनानी राबविलेले धोरणे, घटनादुरूस्ती इत्यादीमुळे स्त्रिया राजकारणात आल्या असल्या तरी त्या राजकीय निर्णय प्रकियत सकिय सहभाग घेऊ शकत नाहीत अथवा यापासून त्यांना दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. पुरूषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष सकिय राजकीय सहभागावर मर्यादा येतात. पुरूषप्रधानता, जातीयता, राजकारणातील वाढती गुन्हेगारी, हिंसाचार, भ्रष्टाचार यामुळे स्त्रियांना राजकीय प्रकियेत सकिय सहभागी होताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळेच आजही ग्रामपंचायतीपासून ते लोकसभेपर्यंत महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण अल्प आहे.

रांश आणि निष्कर्ष:— अलीकडे स्त्रियांचे वाढते साक्षरता प्रमाण व शैक्षणिक पातळी, महिलांचे रक्षण, जनजागृती यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात त्यांना विकासाच्या संधी मिळत आहेत. स्त्रियांच्या सर्वांगिण कासासाठी सरकार विविध योजना व कार्यक्रम राबविले जातात. तसेच महिलांच्या सुरक्षतेसाठी अनेक यदे केले गेले आहेत. शासकीय योजनांचे लाभ महिलांपर्यंत पोंहचण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. ेलाच्या सुरक्षितेसाठी कायदे करून ही त्या सुरक्षित नाहीत. याचे मुख्य कारण म्हणजे आजही षप्रधान संस्कृतीवर आधारलेल्या या समाजात महिलांना समान लेखले जात नाही. यावरून तविकता स्पष्ट होते की अजूनही स्त्रियांचे प्रश्न व समस्या फारशा सुटलेल्या नाहीत. जोपर्यंत ाजाची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत स्त्रियांचे स्थान व दर्जामध्ये बदल होणार नाही. स्त्रियांचे ढते साक्षरता प्रमाण व शैक्षणिक पातळी, महिलांचे आरक्षण, जनजागृती यामुळे समाजातील फार जक्या स्त्रिया पुढे येत आहेत. महिलांचे आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन हे आधार स्तंभ भक्कम ने तरच समाजात सुराज्य दिसेल आणि वास्तवात महिला सबलीकरण होण्यास मदत होईल.

र्भः—

1. भारत सरकार 2011 जनगणना अहवाल
2. डॉ. विलास आढाव, महिला सबलीकरण
3. डॉ. शुभांगी गोटे, महिला सबलीकरण स्वरूप समस्या
4. योजना व EPW नियतकालीकाचे विविध अंक
5. अभ्यास विषयाशी संबंधीत इंटरनेटवरील विविध संकेस्थळावरील माहिती

अहमदनगर जिल्हयातील सत्यशोधक समाजाचे निवडक लेढे व घटना - चिंतन

डॉ. पानखडे अनिल पांडूरंग
श्री. तिलोक जैन माध्य. व उच्च माध्य.विदया.पाथर्डी जि. अ.नगर

प्रस्तावना - ब्रिटिश कालखंडात महाराष्ट्रात सुधारणांचे वारे वाहत होते. समाजात अंधश्रध्दा, अस्पृश्यता ,जातिभेद ,उच्च -निच्चता, धार्मिक कर्मकांड, सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती . ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे समाज जागृत होवू पाहत होता. यातूनच समाजसुधारकांचा उदय झाला. अशा सुधारकांमध्ये लोकहितवादी , महात्मा जोतिराव फुले , छत्रपती शाहू महाराज , गोपाळ गणेश आगरकर , न्या. रानडे , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींची कामगिरी महत्वाची ठरते. महाराष्ट्राच्या सुधारणा चळवळीत अनेक विचार प्रवाह होते .

ब्रिटिशांच्या काळात सर्व देशात विशेषत: महाराष्ट्रात धार्मिक आणि सामाजिक गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या बहुजन व दलित समाजाच्या मुक्ततेसाठी महात्मा जोतिराव फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली . सत्यशोधक समाज एकखांबी तंबू नव्हता तर ती एक चळवळ होती. या चळवळीला समाजातील बुध्दीवादी,तसेच सरळ ,प्रामाणिक ,कष्टाळू शेतकरी , शेतमजूर यांचा आधार होता. पुरोगामी विचारांचा अहमदनगर जिल्हा या चळवळीत अग्रभागी होता.

अहमदनगर जिल्हयातील सत्यशोधक समाजाच्या विचारांची पायाभरणी - पुरोगामी विचारांचा असलेला अहमदनगर जिल्हा तसा डाव्या चळवळीचा बालेकिल्लाच. या जिल्हयात " सत्यशोधक चळवळीची पायाभरणी महात्मा जोतिराव फुले यांचे सहकारी कृष्णराव भालेकर यांनी इ.स. १८९० मध्ये केली. कृष्णराव भालेकर हे विदर्भातील सत्यशोधक समाज कार्यात सक्रिय होते.१९०६ साली कृष्णराव भालेकर व्यावसायाच्या निमित्ताने अहमदनगरला आले . आपल्या कामाबरोबरच भालेकर रात्री आसपासच्या लोकांना एकत्रित जमवून व्याख्याने देत असत. त्यातून शिक्षणाचे महत्त्व , धर्माचे थोतांड , अनिष्ट चालीरीती व

अंधश्रध्दा इ. विषयावर प्रबोधन करत असत. यातूनच अहमदनगर जिल्हयात सत्यशोधक समाजाची मुहर्तमेढ रोवली गेली. " [१] नगर शहराप्रमाणेच पाथर्डी ,नेवासा , शेवगाव , अकोला इ. भागात सत्यशोधक समाजाच्या शाखा सुरु झाल्या. इ.स. १९०८ साली सोनई , घोडेगाव ता. नेवासा येथे सत्यशोधक समाजाची चळवळ संघटित करण्यासाठी जवळपासच्या गावातील हजारो लोक उपस्थित होते. पाथर्डी तालुक्यातील सोमठाणे येथे सत्यशोधक समाजाची शाखा हरीभाऊ शिदोरे , कान्हुजी शिदोरे , यादवराव शिदोरे व मल्हारराव शिदोरे यांनी मिळून चालू केली. ते कृष्णराव भालेकरांच्या मदतीला पुढे आले. ' दीनमित्र ' हे वृत्तपत्र सुरु करण्यासाठी छापखाण्यासाठी नवीन यंत्रसामुग्री त्यांनी स्वखर्चाने खरेदी करुन दिली. मात्र यंत्रसामुग्री सुरु करण्यापूर्वी ७ मे १९१० रोजी कृष्णराव भालेकरांचे तरवडी येथे निधन झाले. त्यानंतर त्यांचे सुपुत्र मुकुंदराव पाटील यांनी ' दीनमित्र ' हे वृत्तपत्र प्रकाशित केले. पुढे १९१५ साली अहमदनगर येथे सत्यशोधक समाजाची परिषद मुकुंदराव पाटील यांनी घेतली. त्यावेळी स्वागताध्यक्ष महंत ज्ञानगिरीबुवा आणि अध्यक्ष अण्णासाहेब लठ्ठे होते. या परिषदेने नगर जिल्हयात चैतन्यमय वातावरण निर्माण केले. यातून गावोगावी

सत्यशोधक समाजाच्या शाखा स्थापन होऊन अनेक कार्यकर्ते समाजपरिवर्तनासाठी पुढे आले.

' दीनमित्र ' हे वृत्तपत्र त्याकाळात महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचे एकमेव वृत्तपत्र होते. 'दीनमित्र ' च्या मुखपृष्ठावरील -

" ज्यांशी दु:खाने गांजिले / तोची सोयरे आपुले /

ठेवी मुक्तीला गहान / काठी तया करिता ऋण //

ऐसा दीनांचा कैवारी / दीना मनी देवावरी /

तोची साधु सत्पात्र / म्हणा तया दीनमित्र " [२]

या विचाराने प्रेरित होऊन बहुजन समाजाच्या विकासासाठी अनेक कार्यकर्ते तयार झाले . त्यात मुख्यत : कर्जतचे सोनाजी बाबर , गंगाधर जेवरे ,जाधव गुरुजी , पगारे , पाथर्डीचे शिदोरे बंधू (सोमठाणे) , निंबोडीचे राजाराम पाटील म्हस्के , कौडगावचे बाळाजीपाटील आठरे , कासार पिंपळगावचे शंकरराव पा . राजळे , करंजीचे भागुजी अकोलकर , हंडाळवाडीचे कॅ. गणपतराव आव्हाड , सातवड चे दगडु पाठक इ. होते. त्याचप्रमाणे एरंडगावचे संपतराव धस ,एकनाथ भागवत , नेवाशाचे आनंदराव पाटील , एस. टी. पाटील, श्रीधर नवले ,गोविंदराव चौधरी ,कोपरगावचे बोरावके , गिरमे, ससाणे, अकोल्याचे देशमुख , श्रीरामपूरचे वाघुजी पाटील , नगरचे प्रभाकर भापकर , हिराबाई भापकर असे अनेक जण सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे कार्य करत होते. महात्मा फुले यांच्या समग्र क्रांतींचा व समतेचा संदेश , व्याख्याने , सभा याव्दारे बहुजनांपर्यत पोहचवण्याचे काम ते करत. सत्यशोधक कार्यकर्त्यांच्या त्यागाने दुष्काळी असलेला अहमदनगर जिल्हा वैचारिकदृष्टया प्रागतिक बनला. यातूनच सामाजिक , शैक्षणिक व राजकिय क्षेत्रात परिवर्तनाला चालना मिळाली. राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना होण्यापूर्वीच महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रात सत्यशोधक समाज चळवळीने जनजागृती घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेस प्रारंभ केला होता . इ.स. १८७३ ते १८८५ पर्यतच्या काळात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात सत्यशोधक समाजाचे कार्य अत्यंत वेगाने पसरले होते. लोकशक्तीचे संघटन होत होते. राष्ट्रवादाचे प्रबळीकरण जाणवत होते. तत्कालीन पुरोहीतशाहीच्या विरोधात ब्राह्मणेतरांमध्ये आत्मभान वादळासारखे जागृत होत होते.

दरम्यानच्या काळात लोकमान्य टिळक मंडालेच्या तुरुंगातून बाहेर पडले . वास्तवाचा स्विकार करुन महात्मा फुले यांचे विचार आणि कार्य दुर्लक्षूण चालणार नाही हे त्यांनी जाणले. सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीने राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या आंदोलनामध्ये चांगलीच छाप पाडली . विशेषत : १९१० नंतर अवैदिक धर्मविचार महाराष्ट्र व दक्षिण भारतात मोठया प्रमाणात पसरला होता. महात्मा फुले यांनी ' गुलामगिरी ' या ग्रंथातून इतिहासाची जी अवैदिक संदर्भ देऊन पुनर्मांडणी केली. त्याचा परिणाम दक्षिणेकडील सर्व प्रांतावर झाला आणि काही राजकीय पक्ष जन्माला आले. महात्मा फुले यांनी कृतिशील समाजसुधारकाची भूमिका पार पाडत असताना समाजाला आत्मभान जागृतीचे धडे दिले. त्यांनी सामाजातील विघातक असलेल्या चाली , अंधश्रध्दा , वेडगळ धार्मिक समजूती , प्रस्थापित समाजरचना , त्यातील दोष पोटतिडकीने विविध

माध्यमातून मांडले. समस्येचा सखोल अभ्यास करुन सत्यशोधक विचारसरणीतून अनेक सुधारणा घडवून आणल्या . महात्मा फुले यांनी रचलेल्या मंगलाष्टकांचा वापर करुन अनेकांनी या विचाराने प्ररित होऊन सत्यशोधक पध्दतीने विवाह केले. समाजात लग्नविधी आणि मानपान याला फार महत्त्व होते. मानापानाच्या हव्यासापोटी कित्येकांचे संसार उदध्वस्त होत असत. प्रस्थापित समाजरचना लग्नविधी प्रथा बदलण्यास विरोध करत. सत्यशोधक पध्दतीने विवाह करुन आर्थिक खर्चाला फाटा देत .समाजाला नवा आदर्श घालून देण्याचे काम अहमदनगर जिल्हयात घडले. " पाथर्डी तालुक्यातील निबोंडी या गावात यशवंत अर्जुन घुले व राजाराम नामदेव म्हस्के हे समाजातील लोकांचे सत्यशोधक पध्दतीने लग्नविधी पार पाडत. लग्नविधीसाठी ते महात्मा फुले यांनी रचलेले मंगलाष्टके वापरत. या विवाहामधे पुरोहिताला त्याज्य समजले जात असे. मोठमोठया जेवणावळी टाळल्या जात असत. जवळचे नातेवाईक बोलावून समाजातील ज्येष्ठ व्यक्तीकडून सामाजिक बांधिलकीचे वचन नवदांपत्याकडून घेतले जात असे . सत्यनारायण कथा ही कपोलकल्पित आहे. त्यावर विश्वास ठेवता कामा नये हे पटवून देण्यात येत असे. निंबोडी , घाटशिरस , देवराई , तिसगाव परिसर , लोहसर , सोमठाणे या भागात सत्यशोधक विचारसरणी मोठया प्रमाणात लोंकानी अंगिकारली होती हे स्पष्ट होते . " [३] घाटशिरस ता. पाथर्डी येथिल तात्या पाठक हे सत्यशोधक विधी करण्यात सर्वात पुढे असायचे.

१९३४ साली तरवडी ता .नेवासा जि.अहमदनगर गावचे माधवराव पाटील यांचा विवाह यशोदाबाई रसाळ रा . भिंगार ता.जि. अहमदनगर यांच्याशी सत्यशोधक मंगलाष्टके वापरुन व पुरोहिताशिवाय पार पडला. ही संकल्पना सर्वासाठी कुतूहलाचा विषय होती. " सत्यशोधकीय विवाहाचा खर्च अत्यल्प होतो. विवाह सोहळयाप्रसगी वधूवरांकडील मोजकीच मंडळी उपस्थित असतात . विचारपीठावर वधू- वर त्यांच्या पालकांना बसवले जाते . मंगलगीत म्हणून वधूवरांना सत्यशोधकीय विवाहाच्या आचारसंहीतेची माहिती दिली जाते आणि आचारसंहितेनुसार सप्तपदी घेतली जाते. "[४] सत्यशोधक समाजाच्या मुख्य तत्त्वानुसार ईश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये दलाल नसावा. या तत्वानुसार १४ सप्टेंबर १९१३ पर्यंत सत्यशोधक समाजामार्फत " पूजा , अभिषेक , लग्न , पुनर्विवाह , साक्षगंध , सालमुदया , तुळशीचे लग्न वैगैरे सरासरी ११५५ विधी करण्यात आले. " [५] असे अनेक आदर्शयुक्त विधी दक्षिणेविणा पार पडत.

निष्कर्ष - नवीन घर अथवा वास्तू बांधून झाल्यावर तिचे पूजाविधी करण्याबाबतही काही मार्गदर्शक तत्त्वे सत्यशोधक समाजाने अंगिकारली आहेत. त्याचप्रमाणे अत्यंविधी व श्राध्द विधी बाबतही केवळ मृत आत्म्या स्मरण करुन विधी पार पाडले जात असत.बहुजन समाजाच्या अवनतीचे मुख्य कारण धार्मिक गुलामगिरी आ . बहुजन समाजाला एका हातात शिक्षण घेऊन दुस-या हाताला धार्मिक गुलामगिरी संपुष्टात आणण्यासाठी प्रेरित करण्याचे मोलाचे कार्य सत्यशोधक समाजामार्फत स्वातंत्र्यपूर्व काळातही सक्षमपणे केले असे म्हणण्य हरकत नाही.

संदर्भ :

१. प्राचार्य राजधर जयवंतराव टेमकर , डाव्या चळवळीची उजवी बाजू ,पृ.क्र.८६

२. कित्ता पृ.क्र.८७

३.डॉ. पानखडे अनिल पांडुरंग , अहमदनगर जिल्हयातील सत्यशोधक समाजाचे योगदान - अप्रकाशित शोधप्रबंध ,पृ.क्र.६७

४. सकाळ , पुणे , शुक्रवार दि. ४ मार्च २०१६ ,पृ.क्र.८

५. सत्यशोधक समाजपरिषद अध्यक्षीय भाषणे व कार्यवृतांत , खंड पहिला , संपादक प्राचार्य गजमल माळी ,पृ.क्र.२५३

भारतातील आदिवासी जमातीच्या लोकसंख्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. संजय सुरेवाड
सहा. प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,
समाजशात्र विभाग,
यशवंतराव चव्हाण महावदियालय अंबाजोगाई. जि. बीड.

भारत देशाचे भौगोलिक स्थान उत्तर गोलार्धात ८०.४० ते ३७.६० अक्षांशाच्या दरम्यान व पूर्व गोलार्धात ६८. ७० ते ९७.२४० या रेखांशांच्या दरम्यान असणाऱ्या भारताचे क्षेत्रफळ ३२,८७,२६३ चौ. कि. मी. आहे. भारताची उत्तर-दक्षिण सरासरी लांबी ३,२१४ कि. मी. आहे भारताला ७,५१७ कि. मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. बंगालच्या उपसागरात अंदमान व निकोबार बेटांचा समूह तसेच अरबी समुद्रात लक्षद्वीप बेटांचा समूह हे ही भारताचे अविभाज्य भाग आहेत. भारताच्या चतु:सीमा पश्चिमेकडे अरबी समुद्र आणि पाकिस्तान, वायव्य व उत्तरेकडे अनुक्रमे पाकिस्तान, चीन, तिबेट, नेपाळ, भूतान, पूर्वेकडे बांगला देश म्यानमार(ब्रम्हदेश) आणि बंगालचा उपसागर, दक्षिणेकडे श्रीलंका आणि हिंदी महासागर आहे.

भारतीय आदिवासी लोकंससख्येच्या जागतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केल्यास 'आफ्रीकानंतर भारत देश आदिवासी लोकसंख्येत जगात दुसऱ्या स्थानावर आहे'०१ 'भारतात आतापर्यंत एकूण ५८७ आदिवासी जमातीची'०२ नोंद झाली असून २००१ च्या जनगणनेनुसार देशाची एकूण लोकसंख्या १,०२८,७३७,४३६ आहे. व आदिवासी लोकसंख्या ८४,३२६,२४० असून हे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ८.२ टक्के एवढे आहे. २०११ च्या जनगनणेनुसार भारतामध्ये एकूण लोकसंख्या १,२१०,१९३,४२२ आहे. त्या लोकसंख्येत आदिवासीची लोकसंख्या १०४,२८१,०३४ एवढी आहे एकूण लोकसंख्येच्या टक्केवारीतून आदिवासीची लोकसंख्येची टक्केवारी ०८.६१ टक्के एवढी आहे.

२००१ च्या जनगणनेनुसार देशाची एकूण लोकसंख्या १,०२८,७३४,४३६ असून त्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्या ८४,३२६,२४० इतकी होती. एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी ०८.२ इतकी होती. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची एकूण लोकसंख्या १,२१०,१९३,४२२ एवढी आहे. त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या १०४,२८१,०३४ आदिवासी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येची प्रमाण ०८.६१ टक्के आहे. २००१ व २०११ च्या जनगरणनेचा अभ्यास केल्यास असे लक्षांत येते की २००१ ते२०११ या काळात आदिवासीची लोकसंख्या ०.४१ टक्के इतकी वाढली असून सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्येचे राज्य म्हणून मध्य प्रदेश राज्याचा प्रथम क्रंमाक लागतो. मध्य प्रदेश राज्याची आदिवासी लोकसंख्या १५,३१६,७८४ असून एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी २५.३६ इतकी आहे. आदिवासी लोकसंख्येत महाराष्ट्र राज्य दुसऱ्या क्रंमाकावर आहे. २०११ जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची एकूण लोकसंख्या ११२,३७२,९७२ इतकी असून आदिवासी लोकसंख्या १०,५१०,२१३ इतकी आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी ०९.३५ इतकी आहे.

अनुसूचित जमातीची सर्वाधिक लोकसंख्या नैऋत्य भारतातील राज्यात आणि केंद्रशासित प्रदेशात असून नॉगालॅड, मेघालय, अरूणाचल प्रदेश, लक्षद्विप येथील ८० टक्के हून अधिक लोकसंख्या आदिवासी आहे. देशातील अर्ध्याहून अधिक आदिवासी लोकसंख्या ही मध्य भारतात आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार प्राप्त झालेल्या लोकसंख्येच्या आकडेवारीनुसार पंजाब, हरियाणा, आणि दिल्ली हे राज्य आणि चंदीगड, पांडिचेरी या केंद्रशासित प्रदेशात आदिवासी नाहीत. वरील राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशाचा अपवाद वगळता भारतातील सर्वच राज्यात आणि केंद्रशासित प्रदेशात आदिवासी लोक आहेत.

केंद्रशासित लक्षद्विप प्रदेशात एकूण लोकसंख्येच्या ९४.८६ टक्के लोकसंख्या आदिवासी आहे. तर मिझोरम राज्यातील एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्या ८२.७४ टक्के इतकी आहे. नागालॅड राज्यातील एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्या

८६.३८ टक्के इतकी आहे. मेघालय राज्यातील एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्या ८६.२२ टक्के इतकी आहे.
भारताच्या २०११ च्या जनगणनेनेच्या अभ्यास केल्यास असे आढळून येते की, पुरूषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी आहे "२०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १,२१०,१९३,४२२ इतकी होती यामध्ये आदिवासी लोकसंख्या १०४,२८१,०३४ इतकी होती.पुरूषाची संख्या ५२४०९८२३ इतकी आहे. तर स्त्रियांची संख्या ५१८७१२११ इतकी आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येत दर हजार पुरूषामागे स्त्रियांचे प्रमाण ९४४ इतके आहे. आदिवासी लोकसंख्येचे दर हजारी पुरूषामागे स्त्रियांचे प्रमाण ९८९ इतके आहे. "१९९९ च्या जनगणनेनुसार दर हजारी पुरूषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण ९९७ "०३ तर "२००१ मध्ये हे प्रमाण ९३३ होते"०४आदिवासी समाजात देखील इतर समाजाप्रमाणे पुरूषापेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी होत आहे.
आदिवासी समुदाय विभाजन अभ्यासकांच्या सोयीसाठी आदिम जमातीचे विविध निकषांवर वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

१ **भौगोलिक निकषावरील वर्गीकरण :-**

अद्ध ईशान्य विभाग ;छवतजी.मेंजमतद त्महपवदद्ध :- यात आसाम, अरूणाचल प्रदेश, मिझोरम, नागालॅड, व त्रिपुरा या विभागाचा समावेश होतो. गारो कुकी, मिझो, खासी, मुंडा, सेमा, नागा, रियांग, मिरी, आपातानी इत्यादी जमाती यात येतात.
बद्ध हिमालय लगतचा विभाग ेनइ भ्पउंसंलंद त्महपवद त्महपवदद्ध :- या उत्तर आणि वायव्य भारत, हिमाचल प्रदेश अंर्तभूत होतात आणि त्यात गुर्जर, गद्दी, थेरू, जौन्सारी इत्यादी जमाती येतात.
कद्ध मध्य आणि पूर्व भारत ;ब्मदजतंस ंदक म्ंेज प्दकपंद्ध :- यात पं. बंगाल, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश आणि उत्तरप्रदेश हे विभाग येतात. यात बैंगा, बोडो, जुआंग, कोल, खोंड, संथाल, उरॉव, हो, मुण्डा, लेपचाश कोरवा, भिल्ल, आणि पहाडिया इत्यादीचा समावेश होतो.

डद्ध दक्षिण भारत ेवनजी प्दकपंद्ध :- यात तामिळनाडू, केरळ, व आन्ध्रप्रदेश हे विभाग येतात. आणि टोळ, कोल, कादर, चेंचू, कोया, गोंड, चोलानायकेन, गडबा इत्यादीचा समावेश होतो.
ठद्ध पश्चिम भारत ॅमेजमतद प्दकपंद्ध :- यात राजस्थान, गुजरात आणि महाराष्ट्र हे विभाग येतात. या मधील जमातींमध ये भिल्ल, गराशिया, सहारिया, गौंड, कोलाम, परधान, कोळी, ठाकर, काटकरी, काथेडी, वारली, पावरा, मुण्डा, कोल, खोंड, दुबला, कोंकणा इत्यादीचा समावेश होतो. ०५
अद्ध रॉय बार्मन यांनी केलेले विभाजन :- रॉय बार्मन यांनी, 'भारतीय आदिवासी समुदायाचे पाच' विभागात केले आहे. ते विभाजन पुढीलप्रमाणे.०६
१ उत्तर पूर्व भारत :- 'उत्तर पूर्व भारत' या भागात आसाम, अरुणाचल प्रदेश, नागालॅड, मणीपूर, त्रिपूरा याचा समावेश होतो.
२ हिमाचल क्षेत्र उत्तर - पश्चिम भारत :- 'हिमाचल क्षेत्र उत्तर - पश्चिम भारत' भागात उत्तर प्रदेशातील पर्वतीय क्षेत्र, हिमाचल प्रदेश , याचा समावेश होतो.
३ मध्य व पूर्व क्षेत्र:- मध्य पूर्व क्षेत्र या भागात बंगाल, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश आंध्र प्रदेश या भागाचा समावेश 'मध य व पूर्व क्षेत्र' या भागात होतो.
४ दक्षिण भारत :- 'दक्षिण भारत' या भागात तामीळनाडू, केरळ, कर्नाटक, या राज्याचा समावेश होतो.
५पश्चिम भारत :- 'पश्चिम भारत' या भागात राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र या राज्याचा समावेश होतो. या भौगोलिक क्षेत्रात वसलेले आदिवासी वंश, भाषा, कुंटुब, विवाह, आर्थिक जीवनाचा विचार करता वेगवेगळे दिसून येतात. डॉ. बी. एस. गुहा०७ यांनी भारतातील आदिवासी जमातीचे तीन मोठया भौगलिक प्रदेशात वर्गीकरण केले आहे.
१ उत्तर आणि उत्तर पूर्व भारत ;छवतजी ंदक छवतजी.मेंजमतद ॅवदमद्ध
२ मध्य भारत ;जीम ब्मदजतंस व जीम डपककसम ॅवदमद्ध

३ दक्षिण भारत ;जीम ैवनजीमतद

वदमद्ध

१ उत्तर आणि उत्तर पूर्व भारत ;छवतजी ंदक छवतजी.म्ंजमतद वदमद्ध :- हे क्षेत्र उत्तेरेकडील लेह आणि शिमला च्या पूर्वेस लुशाई पर्वतापर्यंत पसरलेल आहे. या भागात प्रामुख्याने नागा, कुकी, खासा, मिझो, लेपचा, खासी, थारु, चकमा, अबोर, मिकीर, गारो, जौनसारी, भोटिया इत्यादी आदिवासी जमाती आहेत.

२ मध्य भारत ;जीम ब्मदजतंस वत्र जीम डपककसम वदमद्धरू. या विभागात नर्मदा आणि गोदावरी या नदयांच्या समावेश केला जातो. या भागात संथाल मुंडा, ओरॉव, हो, खरिया, भूमिया, बिरहोर, गौंड, बैगा, भिल्ल, कोळी, कोरकू, वारली, कोलाम, कातकरी, कमार, कवर या काही आदिवी जमातीचे वास्तव्य असल्याचे दिसून येते.३द्ध दक्षिण भारत ;जीम ैवनजीमतद वदमद्धरू. या भागात प्रामुख्याने चेंचू, कोटा, कादर, तोडा, इसान, कुरुम्बा आणि अदंमान निकोबार ओंगे, जारवा, सेन्टीनेलीस या काही आदिवासी जमाती आढळून येतात. भौगोलिक वर्गीकरणाच्या दृष्टिकोनातून एल. पी. विद्यार्थी यांनी आदिवासी जमातीचे चार क्षेत्रात विभाजन केलेले आहे.०८ ज्यात

अद्ध हिमालयाचे क्षेत्र ;छवतजी ंदक छवतजी.म्ंजमतद वदमद्धरू. या क्षेत्रामध्ये जम्मु-काश्मिर, हिमाचल प्रदेयर, उत्तर प्रदेशाचे तराई क्षेत्र ;थारुद्ध, आसाम ;मिझो, गारो, खासी द्ध,मेघालय, नागालॅड ;नागाद्ध, मणिपूर ;माओद्ध, आणि त्रिपुरा यांचा समावेश असून देशातील एकूण ११ टक्के आदिवासी जमातीचा समावेश आहे.

बद्ध मध्य भारत क्षेत्र ;जीम ब्मदजतंस वत्र डपककसम वदमद्धरू. या क्षेत्रामध्ये पश्चिम बंगाल, बिहार, ;संथाल, मुंडा, ऊरॉव, आणि हो द्ध, ओरिसा ;खोंड, आणि गोंडद्ध, या आदिवासी जमातींचा समावेश असून देशातील एकूण जमातीशी त्याचे प्रमाण ५७ टक्के आहे.

कद्ध पश्चिम भारत क्षेत्र ;जीम ॅमेजमतद वदम द्धरू. या क्षेत्रामध्ये राजस्थान ;भील्ल, दुबला, घोदियाद्ध, आणि महाराष्ट्रातील ;भील्ल, कोळी, महादेव कोळी, कोकणा द्ध, यांचा समावेश असून देशातील एकूण २५ टक्के आदिवासी जमातीचा समावेश आहे.

डद्ध दक्षिण भारत क्षेत्र;जीम ैवनजीमतद वदमद्ध :- या क्षेत्रामध्ये आंध्र प्रदेश ;गोण्ड, कोया, कोण्डा, दोवा द्ध, कर्नाटक, तामिळनाडू ; इरुला, टोडा द्ध, केरळ ; पुलयन, पनलयन द्ध, आणि अंदमान निकोबार यांचा समावेश असून लगभग देशातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या ०७ टक्के आदिवासी जमातीचा समावेश आहे.

२द्ध वांशिक वर्गीकरण :- ;त्बपंस ब्संेपपिबंजपवदद्ध :- “भारतातील आदिवासी जमाती हे एकाच वंशाचे नाहीत. यांच्यात वांशिक भिन्नता आढळून येते. मंगोलॉइड, प्रोटो-ऑस्टोलाईड, निग्रिटो या तीन वंशाचे लोक आदिवासी समाजात आढळतात. त्यामुळे आदिवासी जमातीचे वांशिक आधारावर पुढील तीन वांशिक गटात विभाजन करण्यात आले आहे.

१) मंगोलाईड ;डंदहवसवपकद्ध :- उत्तर-पूर्वोत्तर क्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीतध्ये मंगोलाईड वांशिक तत्वे आढळतात. या जमाती मंगोल वंशाच्या आहेत. या वंशाच्या लोकांची त्वचा ही थोडी पिवळसर रंगाची, सरळ केस, चपटे नाक, लांब डोके, मध्यम उंची आणि अर्धे उघडे डोळे असतात. हे लोक पूर्व काश्मीर, पूर्व पंजाब, हिमाचल प्रदेश, उत्तरांचल, आसाम, सिक्किम इत्यादी राज्यात आढळतात. नागा, मिझो या जमाती मंगोलाईड या वंशाचा आहेत.

२) प्रोटो-ऑस्ट्रेलॉईड ;च्तवजव.।नेजतंसवपकद्ध :- मध्यवर्ती क्षेत्रात प्रोटो-ऑस्ट्रेलॉईड वंशाच्या जमाती आहेत. शरीराची उंची कमी, त्वचेचा काळा रंग, लांब डोळे आणि कुरळे केस ही या वंशाच्या लोकांची शारीरीक लक्षणे आढळतात. याशिवाय त्यांच्या नाकाचा आकार रूंद असतो. ओठाचा आकार मोठा असतो. या वंशाच्या जमाती बंगाल, झारखंड, दक्षिण, उत्तर प्रदेश, दक्षिण राजस्थान आणि मध्य भारत या प्रदेशात आढळतात. भिल्ल, चेंचु, कोरकू, मुंडा इत्यादी प्रोटो-ऑस्ट्रेलाईड या वंशाच्या आहेत.

३) निग्रिटो :- निग्रिटो वंशाची शारीरीक लक्षणे ही निग्रो वंशाची साम्य दर्शविणारी आहेत. त्यांची उंची कमी असते. डोळ्याचा आकार रूंद असतो. त्वचेचा रंग काळा असून केस काळे असतात. ओठांचा आकार मोठा असून बाहेरचा भागाला

झुकलेले असतात. नाकाचा आकारन रूंद असून नाक पसरट असते. दक्षिण भारतातील कादर, इरूला, पलियान आणि अंदमान बेटावरील ओंगा, जारवा आणि सेन्टीनेलीया या आदिवासी जमाती निग्रिटो वंशाच्या आहेतत."०९

भाषेच्या आधारावर भारतातील आदिवासींचे विभाजन :-

१) चिनी-तिबेटियन भाषिक जमाती :- भारताच्या उत्तर व ईशान्य भागात रहात असणाऱ्या आदिंमाचा या गटात समावेश होतो. नागा, कुकी, खासी, डफळा, मिरामी, मिकिर, हे लोक चिनी-तिबेटी भाषिक समजले जातात. तिबेटी व बर्मी भाषिक आणि सयामी व चिनी भाषिक असे त्यांचे दोन उपप्रकार केले जातात.

२) ऑस्ट्रिक भाषिक जमाती :- भारताच्या मधवर्ती विभागात राहणाऱ्या आदिमांच्या या गटात समावेश केला जातो. कोल, मुंडा, खासी, निकोबारी, कोरकू, खरिया, सवरा, गडवा या जमातीच्या बोली या गटात मोडतात. ऑस्ट्रिक भाषेच्या परिवारातील मुंडा ही बोली भारतात बोलली जाते.

३) द्राविड भाषिक जमाती :- भारताच्या दक्षिण विभागातील आदिवासी द्राविडी भाषिक आहेत. तोडा, कोटा, गोंड, कोलाम, उरॉव व राजमहाल डोंगर भागातील काही जमाती द्राविडी भाषिक गटातील बोली वापरतात. त्यांच्या तामिळ, तेलगू, कन्नड, मल्याळम, भाषांवर द्राविडी भाषेचाच प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्याचबरोबर गोंडाची गोंडी भाषा, कंधाची कुळी भाषा, उरॉव लोकांची कुरवी भाषा द्राविडी भाषेच्या परिवारत मोडतात.१०

जगातील इतर कोणत्याही देशापेक्षा भारतामध्ये आदिवासींची लोकसंख्या सर्वांत जास्त आहे.११ आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात मध्यप्रदेश राज्य प्रथम कंमाकावर असून महाराष्ट्र हा सहावा कंमाकावर आहे.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. मेघराज कपूरडेरिया ' कंवर आदिवासींचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपून पृ. ३.

२. डॉ. सौ. शैलजा देवगांवकर, डॉ. श. गो. देवगांवकर,'आदिवासी विश्व' आंनद प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००१, पृ. ०६

३. भारताची जनगणना १९९९.

४. भारताची जनगणना २००१.

५. वनतबमरू ळवजत्वल ठतंउनउए 'ज्तपइमे ंदक जीमपत बवनदजतल ब्संबंजजं', ब्पजल ठववा वबपमजलण च्च. १०५

६. ळनीं ठॅण्ण् त्बपंस म्समउमदजे पद जीम चवचनसंजपवदण

७. टपकलंतजीप स्ण्च्ण् प्ैदै नतमल वि ध्तमेमंतबी पद वबपवसवहल ंदक ।दजीतवचवसवहलण च्च . ३२ण

८. गुरुनाथ नाडगोडे,'भारतीय आदिवासी' कॉन्टिनेटल प्रकाशन विजयानगर पुणे. पृ १५.

९. डॉ. आगलावे प्रदीप, ;२००१द्ध' आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र ' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ. क्र. ०३.

१०. गुरुनाथ नाडगोडे,'भारतीय आदिवासी' कॉन्टिनेटल प्रकाशन विजयानगर पुणे. पृ ३३३.

११. गुरुनाथ नाडगोडे,'भारतीय आदिवासी' कॉन्टिनेटल प्रकाशन विजयानगर पुणे. पृ १५.

भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या परिरवर्तनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान :-एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड
सहयोगी प्राध्यपक तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
जय भवानी शिंक्षण प्रसारक मंडळ महिला महाविद्यालय,गेवराई ता.गेवराई जि. बीड

❖ प्रस्तावना-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक क्रांतिकारक व्यक्ती, सामाजिक न्यायाचे प्रणेते आणि एक खरा सुधारक, यांची भूमिका भारतातील सामाजिक, राजकीय तयार करण्यात महत्त्वपूर्ण आहे. विशेषकरुन स्त्रियांची प्रगती करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. दलित या नात्याने त्याचे वैयक्तिक दु:ख आणि पाश्चात्य कल्पनांशी संबंधित असलेला त्यांचा विचार आणि विवेकवादी विचारसरणीने त्यांच्यात रुढीवादी हिंदू सामाजिक व्यवस्थेला आव्हान देण्याचा आणि समानतेचा, स्वातंत्र्याचा, बंधुत्वाचा समावेश असलेल्या आहे. भारतीय स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञानी स्त्रियांच्या दास्यत्वाला वाचा फोडली व पुरूषसत्ताक समाजरचनेला आव्हान देऊन आपल्या संशोधनातून विचारले यामध्ये सर्वात प्रथम सावित्रीमाई फुले यांचं नाव पुढे येते. यानंतर पंडिता रमाबाई, नीरा देसाई, शर्मिला रेगे यांनी स्त्रियांचे स्त्रीवादी समाजशास्त्र मांडले.या सर्वांचा पाया हा महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पायाभूत विचारधरेशी निगडित आहे. डॉ.आंबेडकरांनी महिला मुक्तीसाठी शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण साधन मानले.निम्न जातींसह शिक्षण घेण्याची परवानगी नव्हती. त्याँना महिला सक्षमीकरणाबद्दल मोठी चिंता होती हे त्यांच्या भाषणांवरून स्पष्ट होते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे म्हणतात की, “मी समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करतो त्या समाजाच्या स्त्रियांनी केलेल्या प्रगतीच्या प्रमाणात”.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून महिलांसाठी विशेष परतिनिधित्व बहाल केले, तसेच संविधानाच्या माध्यमातून केलेलं महिलाविषयक कायदयांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे देखील लिहिले. त्यांनी मनुस्मृती दहन (२५ डिसेंबर,१९२७) केले. व स्वातंत्र्यातोत्तर भारतात लिहिण्यात आलेले."हिंदू कोड बिल" (१९५०)-हा "स्त्रीमुक्तीचा जाहीरनामा" व "स्त्रियांच्या सामाजिक परिवर्तनाचा पाया"आहे. याच हिंदू कोड बिलाच्या आधारावर विविध महिलासाठी कायदे अस्तित्वात येत आहेत. राष्ट्रीय पातळीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांसाठी विशेष तरतुदींची व कायद्यांची अंमलबजावणीसाठी ठोस पावले टाकली जात असली तरी त्याची प्रत्यक्ष प्रभावी अंमलबजावणीसाठी होते का? महिलांच्या सामाजिक परिवर्तनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योदान आहे का? हे कित्येक महिलांना माहित आहे का? याचा अभ्यास करून विश्लेषण करणे, महिलांच्या प्रगतीच्या आड येणाऱ्या समस्या, कायद्याची अंमलबजावणी तथा उपाययोजना यावर करून चर्चा व सद्य परिस्थितीचा अभ्यास, करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनात,भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या सामाजिक परिवर्तनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असलेल्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

❖ **समस्या सूत्रण:-**

समस्यासूत्रण संशोधन प्रक्रियेतील महत्वाचा भाग असून ती संशोधनाची पहिली पायरी आहे. त्यामुळेच या संशोधनात, 'भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या परिवर्तनात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास' हा विषय घेऊन संशोधन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

❖ **संशोधनाची उद्दिष्टे:-**

1. भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक परिवर्तनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
2. भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून तपासणे.
3. महिलांच्या सर्वांगीण प्रगतींच्या आड येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना यावर सविस्तर चर्चात्मक मांडणी करणे.

❖ **शोधनाची गृहीतकृत्ये:-**

1 स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान आहे.

2 डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समतावादी विचार तसेच घटनात्मक तरतुदी व कायदे या बद्दल अशिक्षित व ग्रामीण स्त्रियांमध्ये माहितीचा अभावामुळे महिलांची प्रगती होऊ शकलेली नाही.

3 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारणे प्रेरित झालेल्या ज्या स्त्रियानी त्यांचा सर्वांगीण विकास साधून स्वाभिमानाचे जीवन जगत आहेत.

❖ **संशोधन पद्धती:-**

प्रस्तुत संशोधनात संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.

❖ **नमुना निवड;-**

समग्र विश्वाचे सूक्ष्म अध्ययन करणे केवळ अशक्य प्राय असते म्हणून प्रातिनिधिक नमुना निवडणे संशोधनामध्ये आवश्यक असते, त्यामुळे संशोधकाचा वेळ, श्रम आणि पैसा वाया जात नाही आणि संशोधन निश्चित वेळेत पार पडते, त्यासाठी नमुना निवड करणे अत्यंत आवश्यक असते,. 'भाताची शितावरून परीक्षा' या म्हणीप्रमाणे प्रस्तुत संशोधनामध्ये काही ठराविक घटकाची संशोधनासाठी निवड करण्यात आलेली आहे त्यासाठी 'सहेतूक नमुना निवड' वापरण्यात आलेली

❖ **संशोधनाची मर्यादा:-**

सदर संशोधन हे बीड जिल्हा व त्यात समाविष्ट असलेले ग्रामीण व शहरी तालुके या मधील समस्त महिला, स्त्रीवादी कार्यकर्ते, प्रशासकीय महिला अधिकारी व विशेष कामगिरी केलेल्या महिला यांच्या पुरतेच मर्यादित असणार आहे.

❖ सामग्री संकलनाची साधने:-

प्रस्तुत संशोधनात सामग्री संकलन करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला.यामध्ये प्राथमिक स्त्रोत म्हणून प्रामुख्याने प्रश्नावली, मुलाखत मुलाखत अनुसूची, इत्यादीचा वापर करण्यात आला. तर दुय्यम स्त्रोत म्हणून मासिके नियतकालिके- विविध संदर्भ ग्रंथ शासकीय अहवाल यांचा वापर करण्यात आला.

भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात झालेल्या परिवर्तनात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान**:-**

1. मनुस्मृतीचे दहन :-

डॉ.बाबासाहेब यांनी 'मनुस्म्रीतीला' विरोध केला आणि स्मृतीच्या प्रत्येक श्लोकाचे जाहीर वाचन करून तिचा अर्थ सांगून जाहीर दहन केले .रायगड मुक्कामी २५ डिसेंबर १९२७ साली मनुस्मृतीचे दहन केले. व समाज पुढे स्त्री मुक्त आहे हा प्रतीकात्मक संदेश दिला.कारण, मनुने धर्माचे बंधन घालून स्त्रीला मानसिक गुलाम केले व तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. मनुस्मृतीमध्ये एकूण १२ अध्याय असून त्यात २६८३ श्लोक आहेत.स्त्री रक्षण, स्त्री स्वभाव, अपराधांसाठी दंड यामध्ये स्त्रीला लक्ष करून पुरूषसत्ताक समाज रचना मांडली गेली. स्त्रीला पारतंत्र्यात ढकलत आहे.."पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।, रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातंत्र्यं अर्हति"॥ (९.३). स्त्रीचे ती कुमारी असताना पित्याने रक्षण करावे, तरुणपणी नवऱ्याने आणि वृद्धापकाली तिला पुत्रांनी सांभाळावे. स्त्रीला कधी संरक्षणाशिवाय (एकटे) सोडू नये म्हणजेच ती अबला आहे.

मनुस्मृतीतील काही वाईट वचने खालीलप्रमाणे:-

- शूद्रांस उष्टे अन्न व जीर्ण वस्त्रे द्यावीत. धान्याचा कोंडा इत्यादी भाग व जुने अंथरूण पांघरूण इत्यादी द्यावे.' (मनु. १०.१२५) मनुस्मृतीने स्त्रीला शूद्र मानले आहे.
- धनार्जन करण्यास समर्थ असलेल्या शूद्रानेही माता-पिता इत्यादी पोष्यवर्गाचे संवर्धन व पंचयज्ञ करण्यास लागणाऱ्या द्रव्याहून अधिक द्रव्याचा धनसंचय करू नये.(मनु. १०.१२९)
- "ढोर, गंवार, शूद्र और नारी, ये सब ताडन के अधिकारी" मनुस्म्रीती ने स्त्रीला शूद्र मानले आहे. म्हणून डॉ. बी.आर. आंबेडकर मनुस्मृतीचे दहन केले.

2. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील महिला हक्कांसाठी मोठे योगदान दिले, भारतीय घटनेत महिलांच्या हक्कांच्या व्यापक समावेशाद्वारे पुरुषांशी त्यांची बरोबरी करण्याचा प्रयत्न केला.
3. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय महिलांच्या समस्यां निराकरण करण्यासाठी बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह काऊन्सिलमध्ये, व्हायसरायच्या असेंब्लीमध्ये मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून तसेच स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री म्हणून संसदेतही त्यांचे निराकरण केले. महिलांच्या सन्मानास प्रसूती विधेयकाला जोरदार समर्थन केले.
4. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकार - कलम १४ ते ३२ नुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकास सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार आहे.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि व्यावसायिक सशक्तीकरण केले,लिंग विषमता, आणि महिलांच्या हक्काच्यासाठी आवाज उठविणारे मंच बनले.

6. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरचे भाषणे आणि विचारांचा स्त्रियांवर खूप प्रभाव होता. 1930 मध्ये काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहमध्ये हजारो महिला सहभागी झाल्या होत्या. आणि 1928मध्ये बॉम्बेमध्ये "महिला संघटना" सक्षम बनविण्यासाठी सकारात्मक पावले होती.

7. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांचे शिक्षण, पुरुषांशी समान वागणूक, मालमत्तेचा हक्क आणि त्यांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग यावर भर दिला, त्यांना जुन्या जुन्या रीतीरिवाज, विधी आणि अंधश्रद्धा यांपासून मुक्त करायचे होते आणि म्हणूनच त्यांनी सर्व परंपरावाद सोडून आधुनिक मूल्ये स्वीकारून प्रगतीशील दृष्टीकोन विकसित करण्यास सांगितले.

8. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांचे समता सैनिक दल स्थापन केला. आंबेडकरांनी महिलांमध्ये ओतलेल्या धैर्यामुळे राधाभाई वडाले यांनी पत्रकार परिषदेत महिलांच्या हक्कांच्या बाजूने व सर्व प्रकारच्या शोषणाच्या विरोधात आवाज उठविला. तुळशीभाई बनसोले यांनी चोखमेळा नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले.

9. आंबेडकरांनी बालविवाह, वेश्याव्यवसाय आणि देवदासी व्यवस्थेविरूद्धही लढा दिला

10. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वेश्यानी वेश्याव्यवसाय सोडून सन्मान आणि सन्मानाने जीवन जगण्याचा आग्रह धरला.

भारतीय संविधानातील महिलाविषयक तरतुदी:

1. मातृत्व विधेयक सादर केले:-
   1940-1942 मध्ये, केंद्र सरकारने संपूर्ण देशासाठी एक समान मातृत्व लाभ कायदा मंजूर केला.
2. कामासाठी समान वेतनाचे तत्व:-
   पुरुष व महिलांना समान वेतन मिळायला हवे, असे प्रतिपादन त्यांनी केले कलम (39 (डी) राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वांनुसार हे प्रदान करते.
3. महिलांना मतदानाचा हक्क:-
   महिलांना मतदानाचा हक्क कायम ठेवला. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे जोरदार समर्थन केले कारण त्यांना ठाम ठाम विश्वास होता की स्त्रीचे शिक्षण संपूर्ण कुटुंबासाठी वरदान सिद्ध करू शकते.
4. अनुच्छेद 14 याची हमी आहे की कोणत्याही व्यक्तीला समानता आणि भारताच्या हद्दीत कायद्याचे समान संरक्षण देण्यास नाकारणार नाही.
5. अनुच्छेद 15 अंतर्गत कोणत्याही नागरिकाशी धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मस्थळावर होणारा भेदभाव करण्यास मनाई आहे.
6. अनुच्छेद 15 (3) महिला आणि मुलांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभाव करण्यासाठी राज्यास सामर्थ्यवान बनवते.
7. अनुच्छेद 16 सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत संधीची समानता प्रदान करते.
8. अनुच्छेद 23 मध्ये मानवाची तस्करी आणि जबरदस्तीने मजुरी करण्यास मनाई आहे.
9. अनुच्छेद 39 (अ) आणि (ड) समान उपजीविकेचे समान साधन आणि समान
10. कामासाठी समान वेतन प्रदान करण्यासाठी राज्यात सामील आहे.
11. अनुच्छेद 42 राज्यातील न्याय्य व मानवी परिस्थितीच्या कामांसाठी आणि प्रसूतीमुक्तीसाठी तरतूद आहे.

12. अनुच्छेद 51A (ई) प्रत्येक नागरिकावर महिलांच्या सन्मानासाठी अपमानास्पद पद्धतींचा त्याग करण्याचे मूलभूत कर्तव्य बजावते.
13. कलम 243 डी (3) अशी तरतूद आहे की प्रत्येक पंचायतीत थेट निवडणुकांद्वारे भरल्या जाणा-या एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव नसतील.
14. अनुच्छेद 243 टी (3) अशी तरतूद आहे की प्रत्येक नगरपालिकेत थेट निवडणूकीने भरल्या जाणा-या एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव नसतील.
15. अनुच्छेद 243 टी (4) अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती महिलांसाठी नगरपालिकांमधील अध्यक्षांच्या कार्यालयात आरक्षण प्रदान करते.

अशा प्रकारे भारतीय स्त्री जीवणाला हिंदू धर्मातील अनेक जाचक बंधनातून मुक्त करून मोकळा श्वास घेण्यासाठी डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले त्याचबरोबर घटनात्मक तरतुदीच्या माध्यमातून भारतीय महिलांना समान संधी उपलब्ध करून दिली त्याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रकारचे हक्क देखील प्रदान करून भारतीय स्त्री जीवनामध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यामध्ये मोलाचे योगदान दिलेले आहे .

संदर्भ ग्रंथ :-

1. यशवंत मनोहर,(२००५), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मनुस्मीती का जाळली, नागपूर,युगसाक्षी,प्रकाशन.
2. आंबेडकर,डॉ.बाबासाहेब,(२०१४),माझी आत्मकथा.औरंगाबाद,कौशल्य प्रकाशन.
3. खैरमोडे, चांगदेव भगवान (जुलै तृतीय आवृत्ती २००३), डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड ४ कालखंड १९२८ ते १९३२. पुणे, सुगावा प्रकाशन.
4. गायकवाड 'राजवंश', डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ (२०१६),महामानव डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर. कोल्हापूर,रिया प्रकाशन.
5. गाठाळ, डॉ. एस.एस. (२०१९),आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन
6. कीर,धनंजय,(प्रथमावृत्ती१४एप्रिल), डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.